

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

“МЕХНАТ ИҚТИСОДИЁТИ”

фанидан

ЎҚУВ – УСЛУБИЙ МАЖМУА

МАЪРУЗА МАШҒУЛОТИ УЧУН

Билим соҳаси:	200000 Ижтимоий соҳа, иқтисодиёт ва ҳуқуқ
Таълим соҳаси:	230000 Иқтисодиёт
Таълим йўналиши:	5230100 Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)
	5230200 Менежмент (тармоқлар ва соҳалар бўйича)
	5230400 Маркетинг (тармоқлар ва соҳалар бўйича)

САМАРҚАНД 2021

Ўқув услубий мажмуа Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 2017 йил 1 мартдаги 107-сонли “Янги ўқув-услубий мажмуаларини тайёрлаш бўйича услубий кўрсатмани тавсия этиш тўғрисида”ги буйруғига мавофиқ ва Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 2 майдаги 304-сонли баёни билан тасдиқланган “Меҳнат иқтисодиёти” фан дастури асосида тайёрланган.

Тузувчи:

Ш.А.Султонов - СамИСИ “Тармоқлар иқтисодиёти” кафедраси
доценти

Такризчилар:

Арабов Н.У. – СамДУ “Инсон ресурсларини бошқариш” кафедраси профессори и.ф.д.
Артиков З.С. – СамИСИ “Тармоқлар иқтисодиёти”
кафедраси мудири, доц.в.б.

Ўқув-услубий мажмуа Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ўқув – услубий кенгашида муҳокама этилган ва ўқув жараёнига тадбиқ этиш хамда нашр этиш учун тавсия этилган. Баённома №1, 2021 йил “29” август.

**“Меҳнат иқтисодиёти” фанидан тайёрланган
ўқув – услубий мажмуа**

МУНДАРИЖАСИ

1	Ўқув материаллари	
2	Мустақил таълим машғулоти	
3	Глоссарий	
4	Иловалар	
	Фан дастури	
	Ишчи фан дастури	
	Тарқатма материаллар	
	Ишчи фан дастурига мувофиқ баҳолаш мезонларини қўллаш бўйича услубий қўрсатма	
	Ўқув услубий мажмуанинг электрон варианты	

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

“МЕХНАТ ИҚТИСОДИЁТИ”

фанидан

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

САМАРҚАНД 2021

ЎЗБЕКИСТОНДА МЕХНАТ ВА УНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ТУТГАН ҲОЛИ

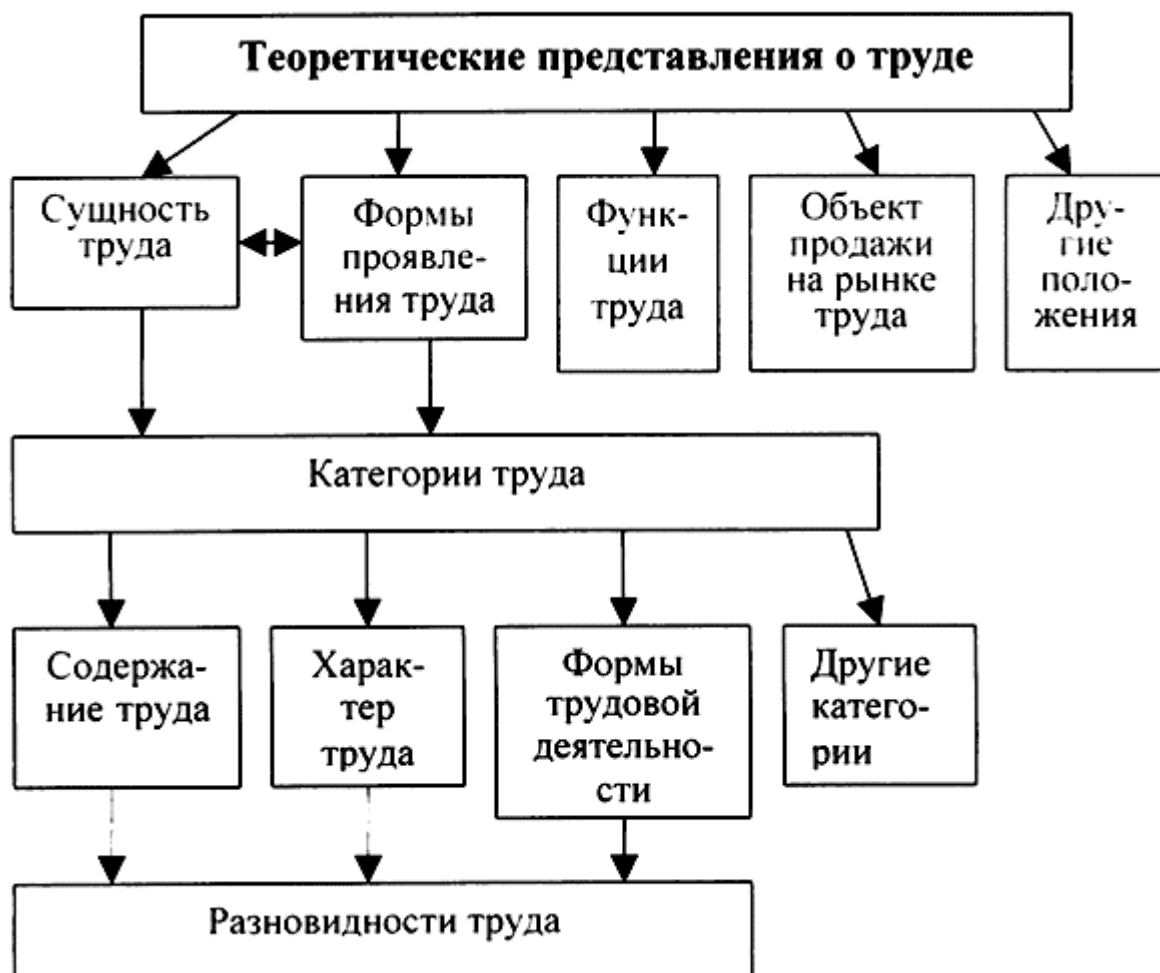
1.1. Мехнат тўғрисида назарий тасаввурлар тизими.

1.2. Шарқ мутафаккирлари таълимотларида мехнат фаолияти ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ўрни.

1.3. Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантириш анъаналарининг шаклланиши

1.1. Мехнат тўғрисида назарий тасаввурлар тизими.

Мехнатнинг назарий тушунчаларида унинг моҳияти тўғрисидаги қоидалардан ташқари мехнатнинг вазифалари, унинг намоён бўлиш шакллари, мехнат бозорида сотиш объекти тўғрисидаги қоидалар, мехнат категориялари, унинг навлари ва бошқалар фарқланади. Бундай тасаввурлар тизими ФИК. да кўрсатилган. 1.

Анжуман.ан 1. Иш ҳақида назарий фикрлар тизими

Ушбу мақолада мехнатнинг мазмуни ва табиати, шунингдек, мехнатнинг намоён бўлиш шакллари ва навлари бўйича тегишли қоидалар кўриб чиқилади.

Ишнинг мазмуни-унинг элементлари мажмуи бўлиб, улар ишнинг касбий мансублиги, уларнинг таркиби, мураккаблиги ва бажарилиш кетма-кетлиги билан белгиланади.

Мазмунига кўра қуйидагилар мавжуд: • моддий ишлаб чиқариш соҳасида, хизмат кўрсатиш соҳасида, фан, маданият ва санъат соҳасида, бошқа соҳаларда; * моддий ва ноиқтисодий ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқларида ишлаш (масалан, машинасозликда, енгил ва озиқ-овқат саноатида, қурилишда, қишлоқ хўжалигида, транспортда ва ҳ.к.); * фаолият тури бўйича иш (тадбиркор, administrator, менежер, мутахассис, ходим, олим, муҳандис, ишчи, фермер ва бошқалар иши.); * касб ва мутахассислик бўйича ишлаш. Асар мазмунини ҳар бир фаолият турининг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаб кўрсатиш мумкин. Кўпгина касб турлари учун тариф ва малака маълумотномаларида, бўлинмалар тўғрисидаги низомларда ва иш тавсифларида акс еттирилади.

Меҳнат характери-меҳнатнинг сифат хусусиятлари бўлиб, у маълум хусусиятларига кўра, меҳнат мазмунидан қатъи назар, у ёки бу турларини махсус гуруҳга ажратади. Меҳнатнинг ўзига хос хусусиятларини ташкил этиб, унинг характерини белгилайди. Бир аниқ характердаги иш турли мутахассисликлар, ҳар хил фаолият турлари ва соҳалари ходимларига хос бўлиши мумкин, яъни турли мазмундаги иш ва бир хил мазмундаги иш турли характерга ега бўлиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, Совет даври ички ижтимоий-иқтисодий адабиётида "меҳнат табиати" категорияси фақат ишчиларнинг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатини ва муайян ижтимоий-иқтисодий шаклланишдаги меҳнатни тавсифловчи баъзи бошқа боғланишларни акс еттирувчи меҳнат хусусиятини англатади. Асосий таҳлил эксплуатацион, антагонистик жамиятларда меҳнат (марксистик терминологияга кўра) ва "инсонни инсон томонидан эксплуатация қилиш" бўлмаган антагонистик жамиятларда меҳнат бўйича амалга оширилди. Иккинчиси СССР ва социалистик лагер мамлакатларини ўз ичига олган. Шу маънода "меҳнат табиати" категорияси коммунистик мафкурага хизмат қилган, мойил ва жуда чекланган еди.

Дарҳақиқат, меҳнат фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, яъни унинг табиати ишчиларнинг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатидан анча кенгдир. Улар меҳнатнинг кўп сонли навларида ўз ифодасини топади. Уларни гуруҳларда тўпланган муайян хусусиятлар асосида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир:

* танлаш эркинлигига нисбатан меҳнат эркин ва мажбурий (мажбурий) бўлиши мумкин. Эркин меҳнатни тушуниш Россия Федерацияси Конституциясида белгиланган. V. 37 да шундай ёзилган: "меҳнат бепул. Ҳар бир инсон ўз меҳнат қобилиятини эркин тасарруф этиш, фаолият ва касб турини танлаш ҳуқуқига ега." Шунга кўра, мажбурий меҳнат бундай ҳуқуқлар йўқ ёки бузилганда шундай;

* натижаларнинг мақсадига кўра иш шахсий ва жамоатчиликка бўлинади. Шахсий иш-бу ўз натижаларини оиладан ташқарида бошқа одамларга ўтказиш ниятсиз фақат ўзингиз ва оилангиз учун иш. Ижтимоий иш-ишлаб чиқаришда ва хизмат кўрсатиш соҳасида ишлаш. Унинг ишлаб чиқариш соҳасидаги маҳсулотлари айирбошлашга мўлжалланган ва давлат

еҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Бу соҳада иш натижаси давлат еҳтиёжларини қондиради, асосан нодавлат моддий хусусиятлари: юридик хизматлар, таълим, тиббий ва маданий хизматлар, дам ташкил етиш, иш амалга томонидан маҳсулотлар хусусиятларини ўзгартириш учун (таъмирлаш, тозалаш ва тозалаш, ва ҳоказо.) ва ҳоказо.;

* иш билан бандликни амалга оширишда мустақиллик даражасига кўра, меҳнат ёлланиши, тадбиркорлик қилиши ёки ўз-ўзини иш билан таъминлаш деб аталиши мумкин;

* режалаштириш ва ҳисобга олиш усулига кўра меҳнат individual ва коллективга ажратилади. Individual-individual бухгалтерия ва алоҳида ҳисобланган ҳақ билан шахсий вазифани қабул ходим асосланган. Жамоа иши умумий вазифа қўйилган, унинг бажарилиши қайд етилган ҳар қандай ишни бажаришда иштирок етишга асосланади ва бу жамоа ишининг натижалари асосида иш ҳақи амалга оширилади;

меҳнат жараёни иштирокчилари сонига қараб иш individual ва гуруҳий бўлиши мумкин. Individual иш-бу мустақил равишда яқка шахс томонидан бажариладиган иш (бир неча ходимга ега бўлган корхона доирасида бажариладиган individual иш билан шугулланмаслик). Гуруҳ иши бир неча ходимларга ега бўлган корхона доирасида амалга оширилади (жамоавий иш билан аралашмаслик керак, чунки гуруҳ иши ишлаб чиқариш вазифаларини бериш, бажарилган иш ва ҳақ тўлаш усулини ҳисобга олиш учун қабул қилинган тизимга қараб, individual ва жамоавий бўлиши мумкин);

* малака даражасига кўра, улар ўртасида оддий, мураккаб ишлар ва кўп сонли малака даражалари мавжуд. Маълумот нуқтаси малака талаб қилмайдиган иш асосланган-оддий. Иш қанчалик мураккаб бўлса, унинг малакаси шунчалик юқори бўлади ва шунга мувофиқ ишчининг малака тоифаси, ходимнинг тоифаси ёки лавозими;

* бажарилган ҳаракатларнинг хилма-хиллик даражасига кўра иш мазмунли ва кам мазмунли (монотон) бўлиши мумкин. Бу ерда биз асар мазмуни ҳақида емас, балки унинг мазмуни ҳақида гапирамиз. Мазмунли иш турли-туман, қизиқарли иш бўлиб, ижодий элементларга тўла. Унинг хилма-хиллиги қанча кам бўлса, мазмуни шунча паст бўлади;

* психофизиологик юкламаларнинг устунлигига кўра ақлий ва жисмоний меҳнат фарқланади. Ақлий-ақлий фаолият ёки асосан ақлий, нейропсихик stress билан боғлиқ фаолиятни ўз ичига олади, жисмоний меҳнат еса жисмоний зўриқиш билан характерланади. Унинг ҳаддан ташқари, фақат ақлий ва соф жисмоний меҳнат жуда кенг тарқалган емас. Амалиётда асосан ақлий ёки асосан жисмоний меҳнат мавжуд;

* ақл-заковатнинг иштирок етиш даражаси ва янгиликларнинг мавжудлиги (йўқлиги) га кўра, иш ижодий ва мунтазам бўлинади. Ижодий-мунтазамликдан фарқ қилиб, аниқ вазиятларни таҳлил қилиш ва фаолиятнинг турли соҳаларида янги ечимларни қидириш, фан, техника, санъат, маданият асарларини яратиш билан боғлиқ. Мунтазам иш уни ўзгартиришга ҳаракат

қилмасдан ишни бажариш учун бир марта белгиланган тартиб ва технологияни механик такрорлашга асосланган;

фаолиятнинг ташқи кўринишига кўра, меҳнат кўринадиган ва кўринмайдиган бўлиши мумкин. Кўринмайдиган-сиз кузатишингиз мумкин, кўринмас-аниқ намоён бўлмайди; бу, одатда, ақлий иш, қийин бўлса ва кўпинча имконсиз бўлса, инсоннинг бу вақтда ижодкорлик билан банд ёки ундан узоқми-йўқлигини аниқлаш;

натижаларга кўра моддий натижа билан ишлашни ва immaterial натижа билан ишлашни ажратиш мумкин. Биринчиси маҳсулот, маҳсулот, товарлар чиқариш билан тугайди; иккинчиси-маънавий, маданий натижа билан, хизмат шаклида (масалан, рассомнинг ижроси, ҳуқуқий маслаҳат, таълим);

* ўз-ўзини ҳурмат қилиш даражаси ва жамоатчилик тан олиш даражасига кўра, иш обрўли ва обрўсизларга бўлинади. Нуфузлилик даражаси унинг аҳамияти, аҳамияти, оммавийлиги, жозибадорлиги билан белгиланади. Катта даражада ишнинг нуфузини баҳолаш субъектив бўлиб, конъюнктуравий ҳолатларга ҳам тааллуқлидир;

• инсон томонидан тажрибали жисмоний машқлар миқдорига кўра, иш енгил, normal оғир, оғир, айниқса оғир бўлиши мумкин;

* аналитик ва фикрлаш фаолиятининг интенсивлик даражасига кўра, иш урилмаган, normal зўриқиш, зўриқиш, айниқса зўриқишга бўлинади;

* ходим соғлиғига зарарли таъсирларнинг мавжудлиги ёки йўқлигига кўра, иш одатдаги шароитда зарарли, айниқса зарарли бўлиши мумкин. Жиддийлик, зичлик, зарарлилик даражасига кўра маълум гуруҳларга топширилиши учун тегишли физиологик ва санитария-гигиена меъёрлари мавжуд;

тўлов мавжудлиги ёки йўқлигига кўра, иш тўланиши ва тўланмаслиги мумкин. Иккинчиси оилавий хусусий корхоналарда амалга оширилади;

курснинг давомийлигига кўра, иш узоқ ва қисқа муддатли бўлиши мумкин;

* демографик параметрларга кўра, меҳнат еркак, аёл ва болалар меҳнатига бўлинади;

* иш жойининг жойлашишига кўра одатдаги типдан ташқари иш ости, сув остида, баландликда ажратилади;

* иш частотасига кўра, доимий, вақтинчалик, мавсумий бўлиши мумкин;

* умуминсонийлик даражасига кўра меҳнат умуминсонийликка, ихтисосликка, юқори ихтисосликка бўлинади;

* бошқа гуруҳлар.

Меҳнат тушунчалари орасида назарияга киритилган муайян мафкуравий қарашлардан, масалан, меҳнат ҳақидаги марксистик ғоялар ортидан ергашувчилар ҳам бор. Уларга нисбатан муносабат одамларни (жумладан, олимларни) уларга қарама-қарши, нотўғри деб ҳисоблаб, уларни таниган ва рад етганларга ажратади. Биз "абстракт" ва "конкрет" меҳнат, "зарур" ва "ортиқчалик", "тириклик" ва "ўтмиш - моддийлашган", "унумли" ва

"унумсиз"каби тушунчалар ҳақида сўз юритамиз. Ушбу тушунчалар унинг иқтисодий назариясида К. Marks томонидан киритилган ва ишлатилган. Улар унинг ишчилар синфини эксплуатация қилиш ва капиталистик муносабатларнинг тарихий предметиға оид қоидаларни чегириб ташлаш ва баҳслашишиға асос бўлиб хизмат қилган. Совет иқтисодий фанида бундай ғоялар шубҳасиздир. Бироқ, бугунги кунда марксистик назария назарий қайта кўриб чиқишға муҳтож. Бу бир қатор сабаблар билан белгиланади. Биринчидан, мамлакатимизда Марксизм фақат ҳақиқий таълим каби жуда узоқ вақт давомида тақдим етилди, чунки. Келинг, партия шиорига айланган В. И. Лениннинг баёнотини еслайлик: "Маркснинг таълимоти жуда кучли, чунки бу ҳақиқат " [1]. Марксизм-ленинизмнинг етмишдан ортиқ ҳукмронлиги, коммунистик мафқуранинг ҳақиқатға монополияси ва муҳолифатнинг бостирилиши илмий-назарий тадқиқотларда чуқур салбий из қолдирди. Иккинчидан, чунки К. Marks ўзининг кучли билимдонлиги туфайли Совет раҳбарлари - В. И. Lenin ва И. V. Сталиннинг асарларида "ишлаб чиқилган" асосий тақлифларининг ҳақиқатини тўлиқ тасаввур қилишға муваффақ бўлди. Учинчидан, Марксизм-ленинизм indulged чунки, ҳеч орқали, енг яхши инсон инстинктлари - "олиб ва ажратиш учун", қайси мамлакат аҳолисининг муҳим қисми қўллаб-қувватлаш топилди, емас, балки фақат ундан.

Марксистик иқтисодий назариянинг доғмаларидан бири товар қийматини ташкил етувчи ягона омил сифатида абстракт меҳнат ҳақидаги позициядир. К. Marks томонидан қийматнинг меҳнат назариясини "асослаш" сифатида илгари сурилган. Товарлар, агар биз уларнинг фойдали, истеъмол хусусиятларини еътиборға олмасак, уларни бирлаштирадиган умумий нарсаларни ўз ичига олади. Уларнинг барчаси меҳнат маҳсулидир. Аммо меҳнат маҳсулотларидан ҳеч нарса қолмаган, ҳар бир kishi учун бир хил ғайри холисликдан ташқари, инсон меҳнатининг фарқлардан маҳрум бўлган оддий бир палласи, яъни бу харажатнинг шаклидан қатъи назар, инсон меҳнатининг харажатлари. Буларнинг барчаси ҳозирги кунда фақат инсон меҳнати уларнинг ишлаб чиқаришда сарф қилинганлиги, инсон меҳнати тўпланиб қолганлигидан иборатдир " [2]. Ва янада: "...фойдаланиш қиймати, ёки яхши, инсон меҳнат унда моддий, ёки мавҳум моддий фақат, чунки қиймати бор. Унинг қиймати қийматини қандай ўлчаш мумкин? Шубҳасиз, унинг таркибидаги меҳнат миқдори, бу "қиймат яратувчи модда". Меҳнатнинг ўзи миқдори унинг давомийлиги, иш вақти билан ўлчанади ва иш вақти, ўз навбатида, вақтнинг маълум фраксияларида ўз кўламини топади, масалан: бир соат, бир кун ва ҳоказо." [3].

К. Marks бир мактубида меҳнат дуал табиат ғояси пайдо ҳақида ёзган F. To Engels йилда 1868: "...барча иқтисодчиларнинг диққат-еътибори, истисносиз, агар товар иккиланган нарса бўлса, яъни қиймат ва алмашув қийматидан фойдаланса, у ҳолда товарда мужассамлашган меҳнат иккиланган характерға ега бўлиши керак, деган оддий нарсдан қочган..." [4]. Бу хулоса зоҳиран ишонарли бўлиши мумкин, лекин моҳиятан баҳсли. Маркснинг фикриға кўра, ишчи ўз энергиясини сарфлаб қиймат яратади ва ишлаб чиқариш воситалари билан ўзаро алоқада бўлиб, у нарса, товар ёки "фойдаланиш

қиймати"фойдалилигини яратади. Бироқ, бу ҳеч қандай исбот эмас, балки фақат асоссиз. Бунга далил йўқ. Бундан ташқари, ҳақиқат ҳар қадамда бу баёнотга зид келади.

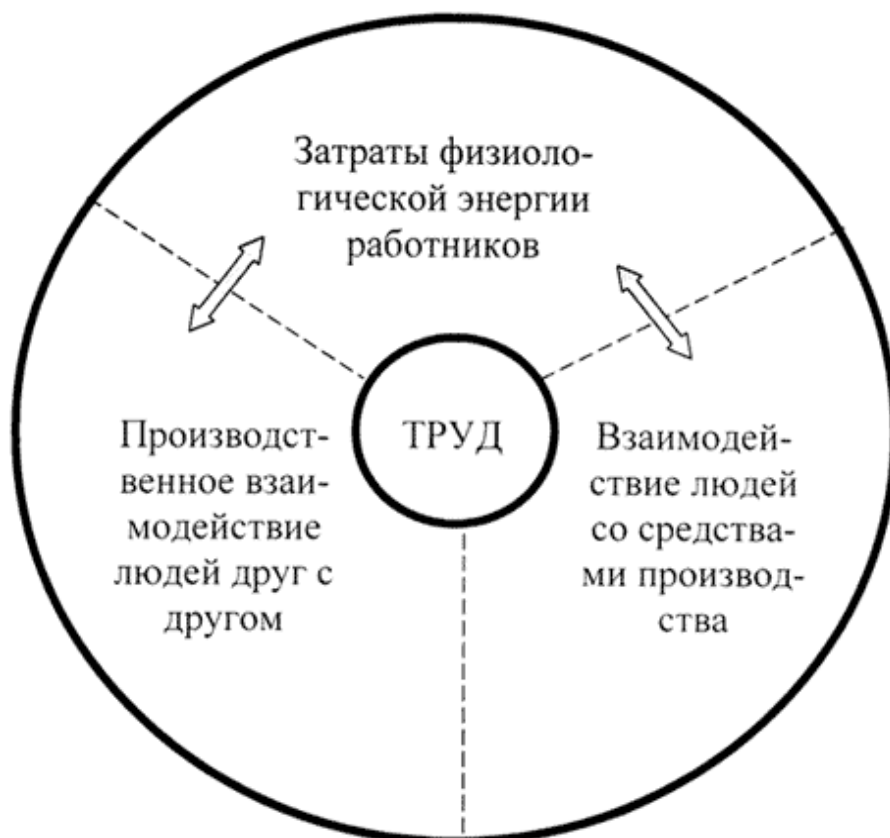
Бундай англашилмовчилик маҳсулотнинг турли хусусиятларини ифодалаш учун "қиймат" сўзининг ишлатилишига сабаб бўлган бўлиши мумкин. Аслида, бир маҳсулот коммунал чақириб" фойдаланиш қиймати " узоқ-fetched бўлади. Бу ҳеч қандай харажат эмас, балки нарсанинг аҳамияти - унинг муайян инсоний еҳтиёжларини қондириш хусусияти. А. Marshall ҳам бунга еътибор қаратди. У шундай деб ёзган еди: "сўз қиймати", деб ёзади А. Смит, " икки хил маънога ега, баъзан у маълум бир объектнинг фойдалилигини ва баъзан ушбу объектга егалик қилиш орқали яратилган бошқа товарларни сотиб олиш қобилиятини акс еттиради." Тажриба еса бу сўзни биринчи маънода ишлатиш нотўғри эканлигини кўрсатди " [5].

Marks ҳеч нарса исбот қилмади, лекин бир хил товар қиймати икки категориялар бор, чунки, кейин меҳнат дуал характерга ега, деб унинг тезис plausibility кўринишини яратди. Бироқ, баёнот далил эмас. Ва бошқа ҳеч қандай далил йўқ.

Чунончи, ҳар бир товар икки хусусиятга ега: биринчидан, фойдалилик - муайян инсоний еҳтиёжларни қондириш қобилияти; иккинчидан, қиймат-нархидан келиб чиқиб бошқа товарларга айирбошлаш қобилияти. Барча савол, бу нарх қандай аниқланади?

Қиймат (қиймат, Карл Marks терминологиясида) абстракт инсон меҳнати миқдори билан белгиланади, деган тезисни рад етиш учун қуйидагиларни қайд етамиз. Меҳнат мақсадга мувофиқ инсон фаолияти сифатида намоён бўлишнинг турли шаклларига ега. Булар: а) ишчиларнинг физиологик энергиясининг сарфланиши (яъни, меҳнат фаолиятининг биологик-физиологик, психологик ва психофизиологик томони); б) ишлаб чиқариш воситалари (яъни, меҳнатнинг ташкилий ва технологик томони) билан ўзаро таъсири; в) ишчиларнинг бир-бири билан ишлаб чиқариш ўзаро таъсири (яъни., меҳнатнинг ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатлари).

Меҳнатнинг намоён бўлиш шакллари унинг тузилишини меҳнат давомида содир бўладиган жараёнларнинг органик мажмуи сифатида акс еттиради. Бу тузилма шакл кўрсатилган. 2. Унинг кўрсатишича, ягона меҳнат жараёни уч кўринишда намоён бўлади ва ишчиларнинг физиологик энергиясига сарфлар одамларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан ўзаро муносабатлари ҳамда одамларнинг бир-бири билан ишлаб чиқариш ўзаро муносабатлари жараёнлари билан бевосита боғлиқ. Кўриб турганимиздек, бу жараёнлар узвий, улар бирликда, бири иккинчисиз мавжуд эмас. Иш учрайди. Бу уч намоён бўлиш шаклининг бирлигида намоён бўлади. Меҳнатни шундай ифодалаш керакки, бу шакллардан бири меҳнат маҳсулотининг қийматини, бошқа намоён бўлиш шакллари еса нарсанинг фойдалилигини ташкил ецин, меҳнат моҳиятини бузиб кўрсатиш демакдир.

Анжоман.ан 2. Меҳнат жараёнининг намоён бўлиши ва тузилиши

Маркс энергия истеъмол қиладиган машина сифатида инсоннинг физиологик иши ҳақида механистик тасаввурга эга. Харажатларни оддий меҳнатни бажариш вақти билан аниқлайди. Оддий шаклига туширилган энергия қанча кўп сарфланса, натижа шунча катта бўлиши керак. Бундай қараш биз билганимиздек, ҳақиқат мезони бўлган амалиёт томонидан тасдиқланмаган.

Меҳнат инсон энергиясининг сарфланиши сифатида мия, мушаклар, нервлар ва ҳис-туйғу органларининг энергияларининг турли комбинацияси билан ажралиб туради. Бир ҳолатда мия энергияси кўпроқ, иккинчисида мушаклар ёки нервларнинг энергияси. Маркс учун бу ҳали ҳам эквивалент-оддий энергия бирликларининг сарфланиши. Ва уларни қандай ҳисоблаш мумкин? - бу саволга жавоб йўқ. Унинг "меҳнатнинг ўзи миқдори унинг давомийлиги, иш вақти билан ўлчанади ва иш вақти ўз навбатида ўз миқёсини вақтнинг маълум фракцияларида топади, масалан: бир соат, бир кун ва ҳоказо.". Аслида, бир кишининг мияси иши бир хил энергия сарф қилса ҳам, бошқасининг мияси ишига тенг емас. К. Маркснинг миясининг бир соатдаги иши, масалан, Ж. В. нинг миясининг соатлик ишидан фарқ қилди. Худди шундай, мушаклар, нервлар ва ҳоказоларнинг бир хил энергия сарфланиши. тенг бўла олмайди. Бир kishi " X " оддий меҳнат бирликларини сарфлаб, 50 кг кум қазиб олган бўлса, яна бири шу оддий меҳнат бирликларини сарфлаб, ҳовуздан уйга икки челак сув олиб келди. Хўш, бу нимани англатади? Маркс маълумотларига кўра, 50 кг кумнинг қиймати икки челак сувга тенг эканлиги. Бироқ, бу мумкин ёки бундай бўлмаслиги мумкин.

Карл Маркснинг қиймат ҳақидаги меҳнат назарияси нарх-навони шакллантирувчи омиллар сифатида табиат, капитал ва тадбиркорликнинг ишлаб чиқарувчи кучларини бутунлай менсимайди. Қийматнинг меҳнат назарияси позициясидан, масалан, 1 м³ еман тахтаси 1 м³ дан ортиқ қайин ёки қарағай тахтаси нархини тушунтириш мумкин эмас; нима учун 1 тонна антрацит 1 тонна жигарранг кўмирдан қимматроқ; нима учун кўмир нефтдан арзон; нима учун буғдой жавдардан қимматроқ; нима учун экскаваторнинг маоши юзлаб марта эмас, балки фақат икки ёки уч марта қиммат; ; нима учун бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар турли иқтисодий натижаларга ега бўлиши мумкин ва ҳоказо., ва ҳоказо. Аммо ишлаб чиқариш омиллари назарияси нуқтаи назаридан бу саволларга аниқ жавоблар мавжуд. Ёғоч, кўмир, нефт, дон нархларининг фарқи, талаб ва таклиф қонунларининг таъсири билан бирга, асосан, табиий омиллар билан олдиндан белгиланади. Механизациялашган ва механизациялашган бўлмаган меҳнатга ҳақ тўлашдаги фарқ механизациялаш воситаларига капитал харажатларга боғлиқ. Корхоналарнинг турли иқтисодий натижалари тадбиркорларнинг турли қобилиятларини тавсифлайди. Бадиий асарларнинг асл қиймати ва нусхаларига доир мисолга келадиган бўлсак, бу ерда талаб ва таклиф қонунлари соф ҳолда фаолият кўрсатади.

Шуни алоҳида таъкидлашни истардимки, "абстракт меҳнат" қоидаларини танқид қилиш илмий билиш усули сифатида абстракция билан боғлиқ эмас. "Мавҳум" меҳнат категорияси билиш усули эмас, балки К. Marks томонидан товарнинг янги яратилган қийматининг манбаи бўлиши учун ишлатиладиган меҳнат мулкани белгилаш. Лекин шу билан бирга, меҳнатнинг бу хусусияти фақат унинг намоён бўлиш шакллари билан бирига тааллуқли бўлиб, у билан келиша олмайди.

Хулоса инсон меҳнати фақат уни муҳокама қилишда ақлий образ сифатида меҳнат, меҳнат назарда тутилган деб гапириш мумкин. Лекин бу сифатда ҳам унинг барча кўринишлари бирлигида иш кўринади. Шунинг учун ҳам қиймат фақат меҳнатнинг намоён бўлиш шакллари билан бири билан яратилади, деган гап асосиз гапдир. Ушбу баёнотдан келиб чиқадиган хулосалар еса қарама-қарши илмий ҳисобланади.

Меҳнатдан ташқари, табиат, капитал ва тадбиркорлик товар нархининг шаклланишига таъсир кўрсатади. Товар яратишда иштирок етиш орқали меҳнат рақобатлашган бозорда талаб ва таклифнинг ўзаро таъсири натижасида қиймати аниқланган товар баҳосини шакллантиришда иштирок этади. Аниқ ишлаб чиқариш воситаларига татбиқ етилаётган меҳнат унинг барча кўринишлари бирлигида яна аниқ товар ёки хизматларни ишлаб чиқаришда иштирок этади. Марксни парафразлаш учун товарлар (агар уларнинг фойдали, истеъмол хусусиятларини еътиборга олмасак) уларни бирлаштирадиган умумий нарсаларни ўз ичига олади. Бу кенг тарқалган, чунки улар меҳнат, табиат, капитал ва тадбиркорликнинг барча маҳсулотларидир.

Кейинчалик "унумли" ва "унумсиз" меҳнат ҳақидаги мулоҳазаларни кўриб чиқамиз. Меҳнат, биринчи мақолада берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда, самарасиз бўлиши мумкин эмас. Барча меҳнат-бу одамларнинг еҳтиёжларини

қондирадиган товарлар, коммунал хизматлар ишлаб чиқаришдир ва шунинг учун у самаралидир. Товарлар моддий ва immaterial бўлиши мумкин, лекин улар бундан товар бўлиб қолишмайди. Олим томонидан тайёрланган илмий кашфиёт, шунингдек, ҳуқуқшунос, рассом, ўқитувчи, спортчи, шифокор, тур қўлланма ишлари одамларнинг муайян еҳтиёжларини қондирадиган барча номоддий фойдалардир. Меҳнат билан ишлаб чиқарилган айрим моддий бўлмаган товарлар (масалан, рассомлар, шифокорлар, адвокатлар) ва моддий товарлар ўртасидаги фарқ шундаки, собиқ, қоида тариқасида, уларни яратиш вақтида истеъмол қилинади, иккинчиси еса нарсалар ёки маҳсулотлар шаклини олиб, узоқ вақт давомида мавжуд бўлиши мумкин. Бироқ, бу ерда истиснолар ҳам бўлиши мумкин. Шундай қилиб, видеотасмага ёзилган концерт қайта-қайта "истеъмол қилинади", жарроҳлик операцияси узоқ вақт давомида инсоннинг соғлиғини тиклаши мумкин ва ваколатли адвокатнинг маслаҳати керакли одамнинг аҳволини сезиларли даражада тузатиши мумкин ва ҳоказо.

"Зарур" ва "ортиқча" меҳнат тўғрисидаги қоидалар ҳам хато. Ҳар қандай иш керак. К. Marks рақобат бозорида ортиқча меҳнат деб атаган нарса ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари (меҳнатдан ташқари), яъни табиат, капитал ва тадбиркорликнинг натижасидир.

К. Marks одамларнинг ҳақиқий меҳнатини "тирик" меҳнат деб атади ва ўтмишда одамларнинг меҳнати натижасида ишлаб чиқарилган барча маҳсулотларни "ўтмиш - моддий" деб атади. Бироқ, юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, товарнинг ўтган баҳоси фақат меҳнат билан емас, балки табиат, капитал ва тадбиркорликнинг ишлаб чиқарувчи кучлари иштирокида ҳам шаклланган. Шунинг учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларни фақат меҳнат фаолияти натижасида кўриб чиқиш ва истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларини ўтган меҳнат деб аташ нотўғри. Шу сабабли "тирик меҳнат" ва "ўтган-моддийлашган меҳнат" атамалари хато ва иқтисодий маънога ега емас.

1.2. Шарқ мутафаккирлари таълимотларида меҳнат фаолияти ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ўрни.

Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий билимларини эгаллашларида ислом динининг тарқалиши, унинг иқтисодий ғоялари ижобий аҳамиятга эга бўлган. Маълумки, ислом иқтисодий ғоялари мусулмонларнинг муқаддас китоби «Қуръони Карим»да, Пайғамбаримиз **Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам (570-632)** Хадисларида, машҳур «Муҳтасар» деб номланган китобда ва бошқа кўплаб тарихий китобларда ўз ифодасини топган.

«Қуръони Карим»да иқтисодиётга оид жуда кўп кўрсатмалар билан бир қаторда меҳнат қилиш ва меҳнат орқали ҳаёт кечиришга даъват қилинган. Меҳнат ҳар бир мусулмон учун ҳам бу дунё, ҳам у дунёда ҳаловат кўришнинг манбаи деб тушунтирилади.

Инсон жамики бойликлари, ҳаёт қувончларини меҳнат, фақат меҳнат орқали яратади. «Ислом иқтисодиёти» мафкурачилари ҳам меҳнат ва меҳнатқашликни улуғлайдилар, унинг илдизларини ислом кўрсатмалари

билан боғлайдилар. Меҳнатни мусулмон одамнинг муқаддас вазифаси, ижтимоий тараққиётнинг сўзсиз шарти деб биладилар. Масалан, Муҳаммад аш-Шарани «Исломда ижтимоий кафолат» деган китобида шундай ёзади: «Меҳнат – муқаддас иш бўлиб, ислом унга жиддий муносабатда бўлишга даъват этади. Инсон меҳнати унинг ақли ва танасининг фаолиятидир. Кўпинча инсон меҳнатдан завқ-шавқ олади. Меҳнат ижтимоий зулмга қарши йўлдир».

Амир Темурнинг иқтисодий ғоялари унинг «Темур тузуклари» асарида баён этилган. Унда соҳибқироннинг мамлакатни бошқариш, уни ривожлантириш қоидалари, йўл-йўриқлари ўз ифодасини топган. Асарда иқтисодиётни ташкил этиш, барқарорлаштириш, тартибга солиб бориш, меҳнат ва уни ташкил этиш масалаларига кенг ўрин берилган.

Соҳибқироннинг иқтисодий сиёсати замирида инсон, унинг манфаати, фаровон ва тинч ҳаёт кечирishi ташвишлари ётади. У одамларга касб-хунар ўргатиш, уларни иш билан таъминлаш, тадбиркорлик ва тижорат ишлари билан машғул бўлувчиларга етарли сармоя бериш, ногиронларга уй-жойлар қуриб бериш йўл-йўриқларини баён қилади. «Темур тузуклари»да қуйидагиларни ўқиш мумкин: *«Касб-хунар ва маърифат аҳилларига салтанат корхоналаридан улуш берилсин, билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳволи ва касбкорига қараб йўл тутсинлар», «сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин», «кучи етмайдиган деҳқонларга экин-тикин учун уруғлик ва асбоб-ускуналар тайёрлаб берилсин», «фуқаролардан уй-жойи бузилиб тузатишига қурби етмаганларга керакли нарсаларни етказиб бериб, уларга ёрдам берилсин»*8. Соҳибқироннинг юқоридаги иқтисодий қоидалари бозор иқтисодиётини шакллантириш, янгича иқтисодий тарбияни йўлга қўйиш ишларида биз учун муҳим йўлланма, тарихий йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилади.

Айниқса, касб-хунар ўрганиш, ёшларни тарбиялашда маънавият ва маърифат ишларини ривожлантириш каби масалалар мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий дастурда ўз ифодасини топмоқда.

Мирзо Улуғбек Муҳаммад Тарағай (1394-1449) подшолик, олимлик ва мутафаккирлик фаолиятида улуғ бобоси Амир Темур васиятлари ва унинг кўрсатмаларига тўла асосланган. Унинг 40 йиллик ҳукмронлиги даврида мамлакатда барқарорлик, тинчлик, ҳамжихатлик, иқтисодий равақ, катта ижодкорлик ҳукм сурган.

Улуғбек (Муҳаммад Тарағай) [1394.22.3, Султония ш., Эрон Озарбайжони – 1449. 27.10, Самарқанд] – буюк ўзбек астрономи ва математиги, давлат арбоби.

Улуғбек фан ва маданият тарихида сўнмас из қолдирилган Улуғбекнинг илмий мероси унинг «Зиж» китобидир. Шу билан бир қаторда меҳнат, иқтисодиёт бўйича ҳам кўплаб таҳсинга сазовор ўғитлар қолдирган.

Улуғбек сиймоси Пулково расадхонаси, Москва университети конференцзалларида дунёдаги машҳур олимларнинг портретлари қаторидан жой олган. Самарқандда Улуғбекнинг мемориал музейи ташкил этилган.

Тошкентда Ўзбекистон миллий университети, туман, планетарий, кўча, маҳалла, метро станцияси, истироҳат боғи, шаҳарча Улуғбек номи билан аталади. Фарғона педагогика университети, Самарқанд архитектура-қурилиш институти, Китоб халқаро кенглик станцияси, қишлоқ, мактаб ва бошқаларга Улуғбек номи берилган.

Қадимги Шарқнинг иқтисодий фикри[tahrir]

Асосий мақола: қадимги Шарқнинг иқтисодий фикри

Қадимги Шарқнинг иқтисодий тафаккури асосан диний шаклга ега бўлиб, ижтимоий ва сиёсий муаммоларни ҳал етишга бўйсундирилган. Ўша даврдаги иқтисодий асарларда умуман иқтисодиёт муаммолари илмий таҳлилнинг предмети бўлиб қолмади. Шу билан бирга хўжалик ишларида давлат бошқаруви ва фуқароларнинг хўжалик фаолиятини назорат қилиш бўйича тавсиялар мавжуд еди[1].

Антик даврдаги иқтисодий фикр[tahrir / таҳрирлаш коди]

Асосий мақола: антик давр иқтисодий фикри

Антик давр иқтисодий тафаккури асосан қадимги юнон мутафаккирлари: Ксенофон, Платон, Аристотелнинг ерамиздан аввалги V—IV асрлардаги асарларида ўз аксини топган бўлиб, у биринчи марта иқтисодий ҳодисаларни илмий таҳлил қилишга бўйсундириб, жамият тараққиёти қонуниятларини аниқлашга ҳаракат қилган[2].

Қадимги Юнонистон мутафаккирлари нафақат енг қийин иқтисодий саволларни ўртага ташладилар, балки уларга ўз жавобларини ҳам бердилар. Улар "иқтисодиёт" ва ундан олинган "иқтисодиёт" атамасини киритдилар. Иқтисодиёт сизнинг иқтисодиётингизни бойтадиган фан сифатида тушунилди. Шунингдек, улар меҳнат тақсимооти ғоясини илгари сурдилар, товарлар ўртасидаги тенгликнинг асоси уларни таққослаб бўладиган умумий нарса эканлигини, биринчи марта оддий товар муомаласи билан пул муомаласини капитал сифатида фарқлашни таклиф қилдилар. Қадимги Юнонистон мутафаккирларининг иқтисодий кашфиётлари иқтисодий fanning янада ривожланишига ёрдам берди[3].

Ўрта асрлардаги иқтисодий тафаккур[tahrir / таҳрирлаш коди]

Асосий мақола: Ўрта асрлардаги иқтисодий тафаккур

Thomas Aquinas [/code tahrir tahrir]

Томас Аквинас (1225-1274) италян илоҳиётчиси ва иқтисодчиси бўлган. У Кёлин ва Парижда о"ргатган, ва католик олимлар бир гуруҳ қисми еди, мактаб сифатида танилган, фалсафий ва илмий мунозаралар учун илоҳиёт ташқарида уларнинг саволларини ко"чиб ким. "Summa Тхеологиса" рисоласида у ижтимоий тартибни такрор ишлаб чиқариш учун зарур деб ҳисоблаган адолатли нарх тушунчасини кўриб чиқади. Кўп жиҳатдан, бу концепция узоқ муддатли мувозанатнинг замонавий концепциясига ўхшайди, ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш учун адолатли нарх етарли еди, шу жумладан ишчи ва унинг оиласини сақлаш. Thomas Aquinas сотувчиларнинг нархларни кўтариш учун ахлоқсиз эканлигини таъкидлади, чунки харидорлар маҳсулотга еҳтиёж сезишади.

Юханно Дунс Скот[tahrir / tahrir коди]
Ибн Хальдун[править | править код]

Памятник Ибн Хальдуну в Тунисе (1332—1406)

Классик иқтисодий назария

Асосий мақола: классик сиёсий иқтисод

Адам Смит (1723-1790), классик сиёсий иқтисодиётнинг асосчиси, биринчи навбатда, иқтисодий қиймат тушунчаси ва синфлар — ишчилар, капиталистлар ва ер егалари ўртасида бойликларни тақсимлашнинг аҳамиятини ўрганиб чиқди ва таъкидлади, еркин бозорнинг ишини ташқи сиёсий бошқарув емас, балки кўринмас қўл деб атаган ички иқтисодий механизмлар асосида тушунтирди.

Классик сиёсий иқтисоднинг эволюциясининг якуний босқичи Ж. С. Миллнинг иши билан ифодаланади, унинг асарларида классик мактаб тамойиллари ниҳоят ўз ифодасини топди ва "сиёсий иқтисод тамойиллари" китоби инглиз тилида сўзлашувчи дунёнинг асосий иқтисодий дарслигига айланди.

Россияда иқтисоднинг фан сифатида келиб чиқиши, аввало, 1765-йилда ташкил етилган империя Еркин иқтисодий жамияти билан боғлиқ. Жамиятнинг келиб чиқишида Россияда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишда жамиятнинг вазифасини кўрган йирик ер егалари бўлган. Жумладан, атоқли рус агрономи ва помологи Andrey Тимофеевич Болотов у ерда ишлаган, унинг асарларида Агрономия кўпинча иқтисодиёт билан бирлашади.[8]

Marxism

Асосий мақола: марксистик сиёсий иқтисод

Марксизм-Карл Маркснинг (1818-1883) иқтисодий назарияси бўлиб, у иқтисодий фикрга кучли сиёсий ёндошув берди. David Рикардонинг меҳнат тушунчасини иқтисодий қиймат манбаи (қийматнинг меҳнат назарияси) сифатида ривожлантирар экан, Marks ишлаб чиқариш жараёнида капиталистлар ишчилар меҳнатидан ортиқча қиймат оладилар, уларни фақат мавжудлик учун зарур бўлган иш ҳақи қолдирадилар. Marks нуқтаи назаридан, капиталистик иқтисодиёт охир-оқибат капитализм ҳалок бўлади ишчи синф, онгини ўзгаради ҳеч чуқурроқ инқирозларни бошдан керак, ва кейин давлат ишчилар назорати остида келади.

Неокласик иқтисодий назария

Асосий мақолалар: неокласик иқтисодий назария ва маржинализм

Ҳозирги кунда Ғарб иқтисодий фикрида ҳукмрон бўлган неокласик мактаб рақобатчи иқтисодий агентлар ўртасида чекланган ресурсларни тақсимлашнинг аҳамиятига урғу беради. XIX асрнинг 70-йилларида иқтисодий жараёнлар қонунларини ўрганишда чегаравий қадриятлардан фойдаланишдан иборат бўлган" маржиналистик инқилоб " натижасида шаклланди. Бу мактаб асосчилари W. S. Жевонс (1835-1882) ва Л. Валрас (1834-1910) еди.

Alfred Marshall классик сиёсий иқтисод ва маржинализм назарияларини бирлаштирди, унинг асосий иши" иқтисодий фан тамойиллари " Ж. С. Миллнинг китобини АҚШ, Англия ва бошқа мамлакатларда асосий дарслик сифатида алмаштирди.

Неокласик иқтисодий назария иккита кенг тадқиқот соҳасига бўлинади: алоҳида иқтисодий бирликлар (истеъмолчи, *firm* ва бошқалар) ўртасидаги муносабатларни таҳлил қилувчи Микроиқтисодиёт.), ва давлатлар миқёсида умумлашган иқтисодий миқдорлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таҳлил қилувчи Макроиқтисодиёт. Бу иккала соҳада ҳам тадқиқотларнинг асосий объектлари миллий иқтисодиёт, корпорациялар ва уй хўжаликларидир.

Австрия Мактаби

Австрия мактаби маржинализм доирасидаги иқтисодий фикрнинг бир бўлаги бўлиб, иқтисодий муносабатлар еркинлигининг роли ва бозор нархларининг асосий аҳамиятини таъкидлайди. Бошқа нарсалар билан бир қаторда, мактаб вакиллари математик моделлаштиришнинг тадқиқот методологияси ролини инкор етадилар. Макроиқтисодиётда улар давлат томонидан тартибга солишни чеклаш тарафдори.

Кейнесианизм

Асосий мақола: кейнсчилик

Классик ёндашувга нисбатан кейнсчилик йўналиши анча олдин пайдо бўлган. Буюк Британия иқтисодчиси жон Maynard Кейнснинг "бандлик, фоиш ва пулнинг умумий назарияси" деб бошланувчи китоби 1936 йилда, Адам Смитнинг "Миллатлар бойлиги"дан 160 йил кейин пайдо бўлди. 1936-йилда капиталистик дунё Буюк депрессиядан азоб чекди. Ишсизликнинг мисли кўрилмаган даражада юқори даражаси дунё иқтисодларининг кўп қисмини йиллар давомида босиб ўтди. Кейнс нуқтаи назаридан классик назария Реал воқеалар билан жиддий тафовутни кўрсатиб берди ва бу янги макроиқтисодий назарияни яратиш заруриятини юзага келтирди.

Нео-Кейнесианизм

Асосий мақола: Нео-Кейнесианизм

Урушдан кейинги йилларда кейнсчилик сезиларли ўзгаришларга учради. Бир гуруҳ иқтисодчилар неоклассик макроиқтисодий қоидаларни кейнсчилик мактабининг макроиқтисодий қоидалари билан бирлаштирдилар. Бу йўналиш неокласик синтез деб аталди ва иқтисодий mainstream ҳукмрон мавқега ега бўлди. Пол Samuelson ривожланган мамлакатларда энг машҳур дарсликка айланган "Иқтисодиёт: кириш таҳлили" дарслигида неокласик синтез тамойилларини шакллантирди.

Макроиқтисодиёт соҳасида иқтисодий ўсиш ва сиклик ривожланиш назариялари яратилди.

Монетаризм

Маҳни ади: монетаризм

Муомаладаги пул миқдори иқтисодиётни ривожлантиришда ҳал қилувчи омил бўлган макроиқтисодий назария. Неокласик иқтисодий фикрнинг асосий йўналишларидан бири. 1950-йилларда пул муомаласи соҳасида бир қатор эмпирик тадқиқотлар сифатида пайдо бўлди. Монетаризмнинг асосчиси М. Фридман бўлишига қарамасдан, янги иқтисодий назариянинг номи К. Brunner томонидан берилган.

Институционализм

Асосий мақола: Институционализм

Институционализм тушунчаси икки жиҳатни ўз ичига олади: "институтлар" — нормалар, жамиятдаги хулқ — атвор урф-одатлари ва

"институтлар" - нормалар ва урф-одатларни қонунлар, ташкилотлар, институтлар шаклида мустаҳкамлаш.

Институционал ёндашувнинг мазмуни иқтисодий категориялар ва жараёнларни соф ҳолда таҳлил қилиш билан чекланиб қолмасдан, балки институтларни таҳлилга киритиш, ноиқтисодий омилларни ҳисобга олишдир.

Mainstream

Нувола аппс қайта ишлашни муҳим.свг

Ушбу мақола ёки бўлим қайта ишланиши керак.

Илтимоc, мақола ёзиш қоидаларига мувофиқ мақолани такомиллаштиринглар.

Ғарбда замонавий иқтисодий фикрнинг асосий йўналишларининг умумийлиги mainstream деб аталди.

Ҳозирги вақтда дунёдаги енг кучли илмий тенденция неоклассицизмдир. Охирги 10 йил янги институционализмнинг гуллаб-яшнаши билан ажралиб турди, аммо бу мактабнинг "онглар учун жанг" даги якуний ғалабаси ҳали юз бермади. Шунингдек, ҳозирда улар Кейнс ғояларининг фаол издошларига ега бўлиб, улар янги мактаб — янги кейнсчилик шаклида шаклланмоқда.

Мактаблар ўртасида рақобат бор еди, лекин бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлган кўпгина мактаблар иқтисоднинг турли жиҳатларини ўрганиш билан шуғуллангани учун бир-бирлари билан рақобатлашмадилар.

Иқтисодий таълимотларни ўрганиш

Иқтисодий фикрнинг йирик тарихчиси Жозеф Шумпетернинг фикрича, иқтисодий тушунчалар тарихини ўрганишга бағишланган илк нашрлар 1767 ва 1768 йилларда "Ефемеридлар" журналида франсуз физиократи Пер Dupont де Немоурснинг мақолалари бўлган. Шунингдек, замонавий иқтисодий назария асосчиси Адам Смит ўзининг 1776 "халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини ўрганиш"рисоласида дастлабки иқтисодий қарашларни жиддий таҳлил қилган. Шотланд олими бу асарида ўша даврнинг асосий тушунчалари — меркантилизм ва физиократияни текширади.[9]

XVIII асрда иқтисодий назариянинг ривожланиши билан бир қаторда аллақачон вужудга келган иқтисодий таълимотларни ўрганишга бағишланган асарлар ҳам бўлди. Шундай қилиб, 1824-1825да Д. Рикардонинг издоши Ж. Р. Маккуллочнинг иқтисодий қарашлари пайдо бўлди. 1829-йилда франсуз иқтисодчиси Жан-Вартисте Сай ўзининг "амалий сиёсий иқтисоднинг тўлиқ курси"нинг 6-жилдини фан тарихига бағишлади. 1837-йилда франсуз иқтисодчиси Жером Бланкуининг "Европадаги сиёсий иқтисод тарихи " нашр етилди. 1845да Ж. Р. Мскуллочнинг "сиёсий иқтисодий адабиёт" номли яна бир асари чоп етилди. Шунингдек, иқтисодий қарашлар таҳлилини немис иқтисодчиси Bruno Хилдебранднинг "ҳозирги ва келажак сиёсий иқтисодиёти" номли 1848 китобида ва унинг ватандоши Вилгелм Росчернинг нашрларида ҳам учратиш мумкин. 1850-

1868 йилларда италян олими Франческо Ферраранинг иқтисодий таълимотларини кўриб чиқиш бўйича бир қанча мақолалар ёлон қилинди. 1858 йилда рус иқтисодчиси И. В. Вернадский сиёсий иқтисод тарихига оид эссе ёлон қилди. 1871 да немис файласуфи Eugene Духринг Миллий Иқтисодиёт ва социализм тарихининг танқидини ёлон қилди ва 1888да ирландиялик иқтисодчи Ж. К. нинг китоби нашр етилди. Инграмнинг "сиёсий иқтисод тарихи".[9]

XIX асрда иқтисодий назария университетларнинг ҳуқуқ факултетларида алоҳида курслар шаклида пайдо бўлди, кейин махсус иқтисодий факултетлар пайдо бўлди, professional иқтисодчилар доираси шаклланди. Шундай қилиб, 1805 йилда инглиз иқтисодчиси Tomas Малтхус 1818 йилда, маънавий фалсафа ва сиёсий иқтисод профессори 1819 йилда, Нью-Ёркда Колумбия университетида пайдо, Британия Шарқий Ҳиндистон компанияси коллежида замонавий тарих ва сиёсий иқтисодиёт профессори бўлди, француз олими Жан-Варисте санъат ва хунармандчилик Париж консерваториясида саноат иқтисодиёти кафедраси олди, дейди. Сиёсий иқтисод махсус фан сифатида 1825-йилда Оксфордда, 1828-йилда университет коллежида London, 1832-йилда эса Dublin университетида ўқитила бошланди.[9]

1.3. Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантириш анъаналарининг шаклланиши

Кичик бизнесни ривожлантиришда минтақалар муҳим аҳамият касб этади. Айнан маҳаллий ҳокимият органлари ўз ҳудудининг молиявий ва моддий имкониятларини, маҳсулот ва хизматларнинг муайян турлари бўйича аҳолининг ҳақиқий эҳтиёжларини, минтақа нуқтаи назаридан фаолият соҳалари ва мулкчилик шаклидаги ресурслардан самарали фойдаланиш йўллари аниқ билишади. Ўзбекистон Республикасининг Президенти 2018 йилнинг 28 декабрида Олий Мажлисга мурожаатномасида шундай деган эди: “Ҳар бир оила – тадбиркор”, “Ёшлар – келажагимиз” каби дастурлар доирасида 2 триллион сўмга яқин маблағ ажратилиб, жойларда 2 минг 600 дан ортиқ бизнес лойиҳалари амалга оширилди. Бу йилдан бошлаб, солиқларнинг прогноздан ошириб бажарилган қисми ҳисобидан ҳудудларда 5,5 триллион сўм қўшимча маблағ қолдирилди. Бу, ўтган йилга нисбатан 6 баробар, 2016 йилга нисбатан эса – шунга эътибор беришингизни сўрайман – 32 баробар кўпдир”[1]. Тадбиркорлик тузилмаларини ривожлантиришда маҳаллий ҳокимиятнинг таъсир қилиш имкониятларидан фойдаланиш бўйича мамлакатимиз тажрибасининг кўрсатишича, кейинги йилларда тадбиркорликни етарли даражада жиддий ривожланиши таъминланди. Шунинг таъкидлаш жоизки 2018 йил 1 январь ҳолатига мамлакатимизда фаолият олиб бораётган 285.5 мингта корхоналарнинг 229,6 мингдан ортиғи кичик бизнес субъектлари ҳисобланади ва уларнинг 10 фоизи “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2019 йил 2

2/2019 (№ 00040) www.iqtisodiyot.uz курилиш соҳасида фаолият олиб бораётган кичик корхоналардир. Ташкилий-ҳуқуқий нуктаи назардан олиб қараганда жами корхоналарнинг 75,8 мингтаси хусусий корхоналар ҳисобланади. Ҳудудлар кесимида тадбиркорлик фаолиятини ривожланишида Тошкент вилояти алоҳида аҳамият касб этиб жами фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг 9.4 фоизи ушбу ҳудуд ҳиссасига тўғри келади ва Тошкент шаҳридан кейинги ўринни эгаллайди. Бироқ 1000 аҳолига тўғри келадиган кичик корхона ва микрофирмалар сони бўйича ҳудудлар кесимида 4 ўринни эгаллаб 14.2 бирликни ташкил қилади. Вилоятда рўйхатдан ўтган кичик корхона ва микрофирмалар сонининг барқарор ўсиши таъминланмоқда. Хусусан, 2015 йил 1 январь ҳолатига уларнинг сони 21741 та бўлиб, республикада ҳудуд улуши 9.8 фоизни ташкил қилган. Ҳудудларда тадбиркорликни ривожлантиришда маҳаллий ҳокимият органларини ролини ошириш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида 2018 йил 1 январь ҳолатига мазкур кўрсаткич 25128 тани ташкил қилиб, ҳудуднинг ушбу кўрсаткич бўйича улуши 10.4 фоизга етган. Кичик корхоналарни очишда кузатилган асосий муаммолар зарур биноларнинг етишмаслиги, кредит олишдаги муаммолар ёки юқори фоизли кредит кўйилмалари орқали вужудга келади. Буни инобатга олган ҳолда Ўзбекистонда кичик бизнесни ривожлантириш бўйича ҳар йили махсус дастурлар ишлаб чиқилиши ва тасдиқланишига қарамасдан бугунги кунда кичик бизнесни ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган камчиликлар ҳам учраб туради. Фикримизча, юқорида келтирилган муаммоларнинг вужудга келишининг асосий сабабларидан бири – бозор тизими асосини ташкил этувчи тадбиркорнинг манфаатларини четлаб ўтган ҳолда, юқоридан маъмурий буйруқбозлик асосида бозор иқтисодиётига ўтиш ҳолатларининг учрашидир. Бозор иқтисодиётини яратиш мантиғининг ўзи ҳам “пастдан юқорига” ҳаракатланиш, яъни тадбиркорнинг манфаатдорлигидан ушбу манфаатни амалга оширувчи ва ташкил этувчи марказлашган бозор инфратузилмасини (солик, кредит сиёсати, банк, биржа ва бошқалар) яратишгача ҳаракат қилишни талаб қилади. Кичик бизнесни ташкил этиш учун дастлабки капитални шакллантириш манбаларини аниқлаш билан боғлиқ камчиликларни эътироф этмаслик мумкин эмас. Мавзуга оид адабиётлар таҳлили Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тараққиётини тадқиқ этишнинг илмий, назарий асослари ва усуллари А.Смит, Й.Шумпетер, Х.Гросс, Р.Бруксбенк, В.Хюбнер, Р.Хизрич, М.Питерс, А.Хоскинг, Г.Жоунз, Л.Абалкин, В.Абчук, А.Бусыгин, Ю.Осипов, А.Шапиро, М.Балашевич К.Доугерти, А.Вебстер, Е.Вигдорчик, А.Хачатрян, С.Айвазян, В.Мхитарян, Н.Егорова, А.Ларионов, В.Долгопятов, О.Замков сингари хорижий олимлар тадқиқотларида кенг ёритилган. Республикамизда бозор иқтисодиёти ўтиш шароитида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг умумназарий, минтақавий ва тармоқ муаммолари бир қатор республикамиз олимларининг илмий ишларида кенг ёритилган [3,4,7,9,11,13,17,18]. Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ва бевосита кичик бизнес ҳамда хусусий

тадбиркорликни ривожлантириш борасида тадқиқотлар олиб борган бошқа бир таниқли олимлар эса, ўз илмий ишларида иқтисодиётнинг минтақавий, “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2019 йил 3 2/2019 (№ 00040) www.iqtisodiyot.uz тармоқ, инфратузилма объектларини моделлаштиришнинг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этишган[2, 5,6,8,12,15,19]. Шунини таъкидлаш жоизки, бугунги кунда мамлакатимиз олимлари томонидан республикада кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини илмий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этиш борасидаги тадқиқотлар етарли эмас ёки бўлмаса кўпчилиги тадбиркорликнинг назарий муаммоларига бағишлангандир. Шу сабабли, ҳозирги кунда республикада кичик бизнесни тасниф-лашни такомиллаштириш, ривожланиш тенденцияларини аниқлаш ва баҳолаш, иқтисодиёт ва мулк секторлари ривожланишидаги ўзаро алоқалар ҳамда номутаносибликларни аниқлаш, кичик бизнесни ривожлантиришдаги институционал ўзгаришларни илмий таҳлил этган ҳолда устувор йўналишларини аниқлаш каби илмий-назарий муаммолар, кичик бизнес генезиси ва ривожланиш қонуниятларини, антимонопол сиёсат, рақобатчилик муҳити ва механизмлари билан боғлиқликда тизимли таҳлил этиш, ривожланган давлатларда иқтисодиёт тармоқлари тараққиёти барқарорлигини баҳолашда самарали қўлланилаётган усул ва моделлар ёрдамида республикада кичик бизнеснинг иқтисодиёт тармоқларидаги ривожини ҳамда истиқболларини баҳолаш, кичик бизнес субъектлари учун иқтисодиёт тармоқлари жозибдорлигини зарарсизлик таҳлили ёрдамида аниқлаш, кичик бизнес субъектлари “ҳаётий циклини” узайтириш, уларни барқарор ва мутаносиб ривожланишини мониторинг қилиб боришни таъминлайдиган қўшимча статистик кўрсаткичларни ишлаб чиқиш, республикада минтақаларида кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини аниқлаш каби илмий-амалий муаммоларни ҳал қилиш ва амалий татбиқ этишга ҳақиқий зарурат туғилмоқда. Тадқиқот методологияси Тадқиқотнинг методологик асосини кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш соҳасидаги қонун ости ва меъриё-ҳуқуқий ҳужжатлар, хусусан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йилд 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4749 сонли Фармони[2] Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Худудларнинг жадал ижтимоий- иқтисодий ривожланишини таъминлашга доир устувор чоратадбирлар тўғрисида» 2017 йил 8 августдаги ПҚ-3182-сон Қарори[3] шунингдек 2018 йил 7 июндаги ““Ҳар бир оила-тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги ПҚ-3777-сон қарор[4]лари олинди. Шунингдек, мазкур фармон ва қарорларда белгиланган иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттиришнинг асосий йўналишлари юзасидан таклиф ва тавсиялар ҳамда тегишли статистик маълумотларни йиғиш ва

уларни қайта ишлашда замонавий статистик усуллар ва кузатувлар, қиёсий ва тизимли, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усулларида кенг фойдаланилади.. Таҳлил ва натижалар Республикада амалга оширилаётган туб ислохотлар натижасида 2017 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодиёт тармоқларидаги улуши экспортда-27,0 фоизни(2016 йилда 26,0 фоиз), саноатда-39,6 фоизни (45,3 “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2019 йил 4 2/2019 (№ 00040) www.iqtisodiyot.uz фоиз), хизматларда – 58,4 фоизни (61,4 фоиз), қурилишда – 65,1 фоизни (66,9 фоиз) ва бандликда-78,3 фоизни (78.2 фоиз) ташкил этди[21]. Ҳозирги кунда ҳам амалда бўлган, Вазирлар Маҳкамасининг “Кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштиришга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида” 2003 йил 24 декабрдаги 563-сонли қарори асосий ҳужжатлардан бири саналади. Кичик тадбиркорлик субъектларини республика даражасида қўллаб – қувватлашнинг молиявий сиёсатини бюджет ва бюджетдан ташқари манбалар, кичик бизнесни давлат томонидан қўллаб – қувватлаш лойиҳалари ва давлат миқдори ҳисобига кичик бизнесни қўллаб – қувватлаш амалга оширилади. Минтақавий ва ҳудудий даражада ушбу функцияни ўзларининг минтақавий ва шаҳар дастурларига асосланган кичик бизнесни қўллаб – қувватлайдиган минтақавий ва шаҳар фондлари амалга оширадilar. Давлатнинг кичик бизнесга нисбатан молиявий сиёсатининг асосий мақсади кредит бозорида салбий ҳолатларни йўқотиш, унинг молиявий барқарорлигидаги камчиликларни молиялаштириш, шунингдек, кичик корхоналарнинг ички салоҳиятини ривожлантиришга имкон берадиган ва рақобатбардошлигини оширишга қаратилган сифатли дастур ва лойиҳаларни молиялаштиришга қаратилган. Агарда давлат томонидан кичик бизнесни ривожлантириш ва қўллаб – қувватлашга қаратилган аниқ сиёсат амалга оширилмаса бундай масъулиятли вазифани ҳеч бир жамғарма амалга ошира олмайди. Мазкур мақолада мамлакатимизда кичик бизнесни ривожланишини қиёсий таҳлилин амалга оширган ҳолда соҳани ривожланиши ҳамда уни қўллаб-қувватлаш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар самарадорлигини кўрсатиб ўтмоқчимиз. Кейинги йилларда ривожланган бозор иқтисодиётида янги фирмаларни ташкил этиш жараёни кескин ўсиб бормоқда. Жумладан, 1970 йилда АҚШда 264 мингта янги корхона ташкил топган бўлса, бу кўрсаткич 1980 йилда – 532 минг, 1990 йилда – 700 мингга етган. Бугунги кунда АҚШ бизнесининг 99.9 фоизи кичик бизнес субъектлари ҳисобланиб, 2018 йилда уларнинг умумий сони 30.2 миллион тани ташкил қилди[22]. Ривожланаётган мамлакатларда кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришда ривожланган мамлакатларда қўлланиладиган кичик бизнесни ривожлантиришни тартибга солиш шаклларида нусха олишга катта қизиқишлар учраб туради. Бироқ, таҳлилларнинг кўрсатишича, мамлакатимиз ҳудудларида қўлланиладиган, бундай механик равишда амалга ошириладиган хорижий тажрибалар, кўпинча бу соҳани

ривожлантиришга ёрдам бермасдан, балки унинг ҳақиқий хусусиятларининг деформацияланишига ва тадбиркорликнинг илғор шакллариининг заифлашувига олиб келмоқда. Ўзбекистонда мавжуд бўлган шарт – шароитларнинг ўзига хослиги, ишлаб чиқариш тузилмасининг жорий аҳволи, уларни ўзгартиришга етарли даражада катта харажатларни талаб қилади. Ишлаб чиқаришда монополлаштириш даражасининг юқорилиги кичик бизнесни ривожланишига тўсқинлик қилувчи омиллардан ҳисобланиб – у нархларнинг ўсиб бориши, шартнома муносабатларини бажаришда лоқайдлик қилиш, ишлаб чиқаришни такомиллаштириш учун рағбатларнинг йўқлиги, маҳсулот сифатини ошириш ва харажатларни камайтириш кўринишида намоён бўлади. Ишлаб “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2019 йил 5 2/2019 (№ 00040) www.iqtisodiyot.uz чиқаришдаги рақобатбардошликнинг пастлиги аксарият соҳаларда технологик базанинг ортда қолганлиги, қувват ва ресурслар сифимининг юқорилиги, маҳсулот сифатининг пастлиги ва харажатларнинг кўплиги сабабли содир бўлмоқда. Айни пайтда мамлакат иқтисодиётида ишлаб чиқаришнинг ўсиши таъминланаётган бўлишига қарамасдан буни талаб даражасида дейиш қийин. Янги иқтисодий муносабатлар учун ҳуқуқий асосни шакллантириш ва улар ижросини таъминлаш масаласи тўлиқ амалга оширилган эмас. Нормал бозор муҳитининг шаклланиши учун иқтисодий ислохотлар жараёнида етарлича назорат тизими шакллантирилмаган. Салбий ҳодислар ва вазиятларни бартараф этиш механизми ҳали яратилмаган. Кичик бизнес пассив шароитларда, етарлича давлат кўмагисиз ишлаб чиқаришнинг кучли рағбатлантирувчи омилига айлана олмайди, бошқа ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида эгаллаган ўрнига чиқа олмайди. Фикримизча, ўтиш даврида кичик бизнеснинг давлат томонидан қўллаб – қувватланиши рағбатлантирувчи селектив хусусиятга эга бўлиши керак. Авваламбор, давлат томонидан, жамиятни ривожлантириш мақсади ва йўналишларига қаратилган, давлат ижтимоий – иқтисодий сиёсатида мос келадиган иқтисодий тузилмалар рағбатлантирилиши лозим. Кичик корхоналар ўз фаолиятида биринчи навбатда ўзининг хусусий, моддий ва молиявий ресурсларига таяниши лозим бўлади. Давлат томонидан қўллаб – қувватлашга келсак, бу жараён оқилона дотациялар, имтиёзли солиққа тортиш, кредит, суғурта, инвестициялаш ва бошқа шаклларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бу ҳолатда давлатнинг қўллаб – қувватлаши мукофот ва давлатга қарамлик хусусиятини касб этмаслиги, кичик корхоналар томонидан рақобатбардошлик ва даромадларни оширишда мунтазам равишда тақдим қилинадиган асосий манба сифатида қабул қилинмаслиги керак. Ғарбнинг юқори ривожланган мамлакатларида кичик бизнес учун иссиқхона шароитларини яратиш тажрибаси доим ҳам содир бўлавермаслиги кутилмаган имкониятларни кўрсатиб берди. Мамлакатимиздаги йирик ва кичик самарасиз давлат корхоналарининг узоқ вақтдан бери давом этаётган қўллаб - қувватлашнинг натижалари бўлса мутлақо акси бўлди. Ушбу ҳолатда корхонанинг ҳажми моҳиятни

Ўзгартирмайди. Бундай шароитда давлат томонидан қўллаб – қувватлашнинг асосий тамойили кичик бизнесни маъмурий ва бошқарув жиҳатидан назорат қилишни босқичма – босқич қисқартириш ва бозор иқтисодиётини яхши шакллантириш учун иқтисодий ва ҳуқуқий шароитларни яратиш керак бўлади. Давлатнинг кичик бизнесни қўллаб – қувватлаши соҳа, географик, миллий, тарихий устунликлари ва одатларини, шунингдек халқаро тажрибани ҳисобга олган ҳолда кичик бизнеснинг ривожланиш ва рақобатбардошлиги учун зарур иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитларни шакллантириш орқали намоён бўлиши керак. Кичик бизнесни давлат томонидан қўллаб – қувватлашнинг асосий вазифаси шундан иборатки, кичик ва йирик корхоналар ўртасидаги иқтисодий имкониятлар юзасидан бўшлиқни камайтириш, кичик корхоналарнинг ҳаққоний ҳуқуқларини таъминлаш, Ўзбекистонда бозор тизимини бошқаришни шакллантириш жараёни таркибида кичик ва йирик бизнеснинг оптимал нисбатини таъминлашдан иборат. Бу, биринчи навбатда, бозорнинг рақобат курашида ҳуқуқий жиҳатдан тенг шароитни яратиш, унинг тури ва шакли танловини мустақил амалга ошириш ва тадбиркорликни “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2019 йил 6 2/2019 (№ 00040) www.iqtisodiyot.uz намоён қилиш усулларида эркин ҳаракатланиш, бизнесни амалга ошириш учун тенг имкониятларни яратиш, ҳуқуқ ва жавобгарликларни белгилаб қўйиш масаласида намоён бўлади. Бу эса ўз навбатида, кичик бизнеснинг муваффақиятли ривожланиши фақатгина қулай ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий ва бошқа шароитлар мавжуд бўлгандагина таъминланиши мумкинлигини англатади. Ушбу жараёнда ҳамма нарса муҳим аҳамият касб этади, сиёсий барқарорликдан тортиб ҳокимиятнинг вакиллик ва ижро этувчи органларигача, тадбиркорларнинг хусусий фаолиятини жинойий элементлар ҳимоясидан кенг маънода фуқаролик ҳуқуқларини таъминлашгача. Бундай шароитларнинг йўқлиги кичик бизнесни қўллаб – қувватлаш тизими фаолиятини самарадорлигига путур етказди. Бугунги кунда Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсадларидан бири - бу иқтисодий ўсишга эришиш, аҳоли учун юқори даражадаги турмуш тарзини таъминлайдиган самарали иқтисодиётни яратиш ва глобал иқтисодий ҳамжамиятда фаол иштирок этишини таъминлашдир. Бугунги вазият ушбу юксак мақсадни амалга ошириш учун етарли даражадаги оптимистик ечим ҳисоблансада, кичик бизнесни қўллаб – қувватлаш унинг объектларидан келиб чиққан ҳолда ўзининг мустақил мақсадига ҳам эга бўлиб, уларнинг асосий йўналишларига қуйидагиларни киритиш мумкин: • соф рақобатчилик амалиётини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш; • мулкдор ва тадбиркорларнинг кенг қатламини шакллантириш; • фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишида максимал даражада ўз - ўзини шакллантиришини таъминлаш; • кичик бизнесни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларини ва субъектларининг устувор фаолият турларини рағбатлантириш; • ресурсларни тўплаш ва уларни устувор

йўналишларда қўллашга кўмаклашиш; •кичик бизнес субъектларини йирик миллий иқтисодий дастур ва лойиҳаларни амалга ошириш, шунингдек, маҳсулот етказиб бериш ва давлат эҳтиёжлари юзасидан тадбирларда иштирок этишини кўллаб-қувватлаш; •кичик корхоналарнинг ишлаб чиқариш фондларини модернизациялаш, илғор технологиялар ва янги ускуналарни жорий этиш бўйича имтиёз ва преференциялар бериш; •кичик бизнес субъектлари билан боғлиқ юқори савдо ва молиявий таваккалчиликларнинг таъсирини камайтириш орқали рақобатчилик муҳитида кичик тадбиркорликнинг барқарор фаолият олиб боришини таъминлаш. Шубҳасиз, биринчи навбатда ёрдам олишнинг устувор ҳуқуқи, шу жумладан имтиёз ва преференциялар ҳам устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланган фаолият тури билан шуғулланувчи кичик корхоналарга қаратилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

II-МАВЗУ. МЕҲНАТ ИҚТИСОДИЁТИ МЕҲНАТ ҲАҚИДАГИ ФАН

- 2.1. Меҳнат иқтисодиёти фанининг моҳияти ва унинг таркибий йўналишлари.
- 2.2. «Меҳнат иқтисодиёти» фанини ўрганиш босқичлари ва моделлари.
- 2.3. «Меҳнат иқтисодиёти» фанининг инновацион ривожланиш шароитларидаги вазифалари

2.1. Меҳнат иқтисодиёти фанининг моҳияти ва унинг таркибий йўналишлари.

Ижтимоий ҳаёт мароқли, айна пайтда мураккабдир. Инсон жамиятда яшар экан ўзига хос ва мос турмуш тарзини яратади. У ҳаёт кечириб учун озиқ-овқат топиши, уй-жой қуришга, кийим-бош тикиб олиши ва атроф муҳитнинг нокулай таъсирларидан ҳимояланиши керак, бунинг учун ўзига зарур бўлган барча нарсаларни табиатдан қидиради ва топган материалларидан фойдаланади. Айна бир пайтда табиатдан топган материаллар ҳам инсонга яшаш учун анча қулай шарт-шароитлар яратиш имконини беради. Инсон табиатдан топган мазкур материалларни ўз фойдаси йўлида ўзгартиради. Бундай жараён давомида инсон томонида жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўладиган моддий ва маънавий неъматлар яратиш соҳасидаги “меҳнат” деб аталадиган мақсадга мувофиқ фаолият амалга оширилади.

Биобарин, меҳнат мавжуд табиий, моддий, ақлий захираларни шахсий ва ижтимоий эҳтиёжлар учун керакги маҳсулотга айтантиришда фақат инсонгагина хос фаолиятдир.

Меҳнат тушунчаси физиологик нуқтаи назардан айтилганда бу — организмда йиғилиб қолган ҳаёт энергияси туфайли содир бўладиган асаб ва мушаклар ҳаракати ҳамда оксил моддаларнинг механик ишга киришув жараёнидир.

Айна вақтда меҳнат - бу мураккаб ижтимоий-психологик жараён бўлиб, у

кишиларнинг яшаши учун шарт бўлган абадий табиий заруриятдир. Меҳнат инсон билан табиат ўртасида содир бўладиган шундай жараёнки, унда инсон ўзининг фаолияти билан ўзи ва табиат ўртасидаги моддалар алмашинувини бевосита ифодалайди, тартибга солади ва назорат қилади.

Меҳнат - бу инсоннинг мақсадга мувофиқ ижтимоий фойдали фаолиятидир. Дастлаб инсон ўз ҳаракатларининг мақсадини аниқлайди. Мақсаднинг мавжуд бўлиши онгли мавжудот бўлган инсоннинг меҳнатини, масалан, от ёки машина бажарадиган иш тушунчасидан ажратиб туради. Мақсадга эга бўлган инсон табиат инъоми — буғдой ёки жавдар, ёғоч ёки лой, пахта толаси, жун ёки теридан фойдаланиб, янги маҳсулот яратади, яъни ўз организмнинг жисмоний ва ақлий қувватидан фойдаланиб, меҳнат ҳаракатларини онгли равишда ва изчиллик билан бажаради.

Инсон ўз меҳнатининг мақсади, усули ва натижасини аниқлаш давомида, қандай маҳсулотлар қанча миқдорда ва қачон ишлаб чиқарилиши керак, бу маҳсулотларни қандан ресурслардан, қай тарзда, қандай технология ёрдамида ишлаб чиқариш керак, бу маҳсулотлар ким учун ишлаб чиқарилиши керак деган учта муҳим масалани ҳал қилади. Бинобарин, биринчи масалада меҳнат онгли фаолият, иккинчисида — ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш, учинчидан — ижтимоий фойдали фаолият сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий-иқтисодий турмушда меҳнат тушунчаси билан бир қаторда иш тушунчасидан ҳам кенг фойдаланилади.

Иш деганда табиат ва инсон томонидан бирлашган характерларининг объектив натижаси тушунилади. Механик тарзда бу натижа маълум бир қаршилиқни енгиш учун сарфланаётган энергия миқдори билан ўлчанади.

Меҳнат ва ишнинг миқдори сарфланган вақт — энергия билан ўлчансада, уларни бир-бири билан тўғридан тўғри тенглаштириш мумкин эмас.

Меҳнат инсоннинг ақлий-физиологик фаолияти бўлиб, унга тўғри келадиган иш бу жараёнинг объектив натижаси ҳисобланадн. Бирор маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат ва иш миқдорини бир хил ўлчовда, яъни килограммометрда аниқланганда ишнинг миқдори меҳнат сарфининг бир қисминигина, ёки аниқроқ қилиб аётганда 20 — 30 % ини, айрим ҳолларда эса ундан ҳам анча кам миқдорини ташкил этиши мумкин. Бажарилган ишнинг миқдорини, жамият аъзолари томонидан меҳнатнинг сарфланган миқдорига тенглаштириш ёки бир хил ўлчовда ўлчаш ҳам нотўғри бўлади. Фаолият жараёнида механик ҳаракатлар қилиниб катта ҳажмдаги иш миқдори бажарилиши мумкин, лекин бу фаолият инсон меҳнатининг маҳсули бўлганлиги учун меҳнатга нисбатан тор ва чегараланган фаолиятдир. Меҳнат ва иш тушунчаси бир-бири билан солиштирилганда, иш меҳнатнинг маҳсули деган хулосага келамиз. Шу боис унинг сон ва сифат кўрсаткичларини таҳлил қилиш мумкин.

Ҳатто меҳнат ва иш сўзлари инглиз тилида ҳам ўз мазмуни билан ҳар хил маънони билдиради. Масалан, иш сўзи (инглизча work) кишининг интилиши ва ҳаракати маъносини эмас, балки муайян натижа сифатида тушунилади. Меҳнат дейилганда эса (инглизча “Job”) конкрет натижадан қатъий назар инсоннинг ҳаракати, интилиши ва энергия сарфлаши каби фаолиятлари тушунилади.

Инсон куч-қувватининг сарфланиш даражаси фаолият турига ва ишлатиладиган меҳнат воситаларига боғлиқ бўлади. Шундай қилиб, агар меҳнат жараёнини тасвирлайдиган бўлсак, у учта асосий таркибий қисмни ўз ичига олади:

- хомашё материали (меҳнат предметлари);
- меҳнат воситалари;
- жонли меҳнат сарфлари.

Ана шу учта таркибий қисмнинг ўзаро таъсир кўрсатиш натижаси меҳнат маҳсулоти —табиатнинг янги маҳсулоти бўлиб, у инсон эҳтиёжларига мослашган бўлади. Булар: йиғиб-териб олинган пахта ҳосили; парвариш қилинган чорва моллари, барпо этилган уй ёки кўприк, тикилган кийим ёки пойафзаллардан ташкил топиши мумкин. Меҳнат предметлари (хомашё ва материаллар) ва меҳнат воситалари (ишлаб чиқариш воситалари) жонли меҳнат жараёнига кўшилмаса, улар ўз-ўзидан фаолият кўрсатавермайди. Жонли меҳнат сарфи ўз навбатида фақат кишиларнинг табиатга муносабатидан иборат бўлибгина қолмай, балки амалга оширилаётган жараён қатнашчилари ўртасидаги муносабатдан ҳам иборатдир. Бинобарин, меҳнат фаолияти жонли меҳнатнинг моддий шарт-шароитларини ҳосил қилувчи ишлаб чиқариш воситаларисиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам меҳнат жараёни унинг учта асосий жиҳатини механик равишда бирлаштиришдан иборат бўлмай, балки уларнинг узвий бирлигидан иборатдир, унинг ҳал қилувчи омиллари эса инсоннинг ўзи ва унинг меҳнат фаолиятидир.

Меҳнат жараёнида инсон меҳнат фаолиятидан кўзда тутилган мақсадга эришиш учун меҳнат воситалари ёрдамида меҳнат предметидан фойдаланиб, жонли меҳнат сарфи билан ўзаро мулоқотга киришади ва бу билан ҳаёт учун зарур бўлган янги маҳсулот яратади. Бундай маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёнининг барча уч жиҳати: хомашё ва материаллар, меҳнат воситалари, қуруллар ва жонли меҳнат сарфлари бирлашиб меҳнат маҳсулоти яратади.

Меҳнат ижтимоий-иқтисодий, технологик, ақлий-ҳиссий, физикавий-кимёвий, биологик ва бошқа қонуний ҳодисаларнинг уйғунлашуви натижаси — мажмуи жараёнидир.

Меҳнат предметларига ер ости қазилмалари, табиий ва сунъий хомашё ва материаллар, ярим фабрикатлар ва комплектлаштириладиган жиҳозлар; энергиявий, моддий ва ахборот оқимлари киради. Ишчи кучи меҳнат предметларини меҳнат воситалари орқали ўзгартиради.

Меҳнат воситаларига машиналар, ускуна ва қурилмалар; иш қуруллари ва бошқа технологик ишланма турлари; дастурий-таъминот воситалари; иш жойининг ташкилий таъминоти ва бошқалар киради.

Меҳнат — бойлик манбаидир. У инсон фаолиятининг биринчи ва зарур шarti ҳисобланади. Инсон ва жамият тараққиётининг тарихи бу жараёнда меҳнатнинг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Одамлар атрофдаги табиатни ўзгартирар эканлар, умрининг ўзгариб бораётган эҳтиёжлари таъсирида ўз табиатларини ҳам ўзгартирадилар: билимларини бойитиб, қобилиятларини ривожлантирадилар ва янги кўникмалар ҳосил қиладилар,

Мехнат ўзининг таркибий ривожига жараёнида жиддий равишда мураккаблашди: инсон тобора мураккаброқ ва хилма-хилроқ операция ва ишларни бажара бошлади, тобора уюшган меҳнат воситаларини ишлаб чиқариб, ўз олдига анча юксакроқ мақсадлар қўйиш ва уларга эришиш мукамал бўлиб борди.

Жамият ривожланиб борган сари инсон фаолияти машиналар, механизмлар яратишга, олдиндан берилган хоссаларга мувофиқ ва табиатда учрамайдиган материалларни вужудга келтириш кашфиёт ва санъат асарлари, илмий кашфиётлар яратишга қаратилган.

Ўрта Осиё Шарқда, илғор тафаккур марказларига айланиб, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низом ул Мулк, ал Бухорий, Амир Темур ва бошқа ватандошларимизнинг илмий қарашлари фахрлидир.

Ўзбек давлатчилигининг пойдеворини вужудга келтирган Амир Темур ҳам ўз даврида инсоннинг яшаши, ҳаёт кечириши учун табиий ресурсларни тайёр маҳсулотга айлантиришда меҳнатнинг ролига катта баҳо берар эди. „Темур тузуклари“да кўрсатилганидек, „Дехқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмаса, керакли ускуналарни етказиб унга ёрдам берилсин“, — деб кўрсатма берар экан, меҳнат қуролисиз бойлик яратиш мумкин эмаслигини у яхши билар эди.

Фан-техника тараққиёти таъсири билан шундай жараёнлар, чунончи ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаш, автоматлаштириш, ахборотлар технологиясини кенг жорий этиш ва уни ташкил этишни тубдан такомиллаштириш натижасида жисмоний меҳнат мазмунинг мунтазам ўзгариши содир бўлмоқда.

Жамият ишлаб чиқарувчи кучлари ривожининг қудратли омили фандир, аниқроғи фаннинг ишлаб чиқариш билан узвий бирикиб кетишидир, чунки фан-техника тараққиёти фақат янги энергия турлари, янги материаллар, электрон-ҳисоблаш машиналари ва ҳатто ишлаб чиқаришни комплекс механизациялашни шунчаки тадбиқ этишни эмас, балки ишлаб чиқаришнинг бугун техникавий негизини, уни ташкил этиш ва бошқариш такомиллаштиришни талаб этади.

Ҳозирги шароитда меҳнат жараёни қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1) меҳнат жараёнининг интеллектуал потенциали ортади, бу эса ақлий меҳнат ролининг кучайишида, ходимнинг ўз фаолияти натижаларига онгли ва масъулият билан муносабатда бўлишининг ортишида намоён бўлади;

2) меҳнат харажатлари моддий қисмининг улуши ортади. Меҳнат воситалари (машиналар, асбоб-ускуналар, механизмлар ва шу кабилар) билан боғлиқ буюмлашган меҳнат улушининг кўпайиши фан-техника тараққиётининг эришган ютуқлари билан боғлиқ бўлиб, инсон чекланган жисмоний имкониятлари шароитида меҳнат унумдорлиги ва самарадорлигининг ортишида ҳал этувчи омил бўлиб хизмат қилади, меҳнат жараёни ижтимоий жиҳатининг аҳамияти ортади. Ҳозирги вақтда меҳнат унумдорлигининг ўсиш омиллари фақат ходим малакасини ёки унинг меҳнатини механизациялаш даражасини ошириш билангина эмас, балки инсон

саломатлигининг аҳволи, унинг кайфияти, оиладаги, жамоадаги ва умуман жамиятдаги муносабатларига ҳам боғлиқдир.

2.2. «Меҳнат иқтисодиёти» фанини ўрганиш босқичлари ва моделлари.

Меҳнатнинг хилма-хил турлари бор ва уларнинг бутун хилма-хиллигини қуйидаги мезонлар бўйича: меҳнатнинг мазмуни, табиати, натижалари, фойдаланиладиган буюмли элементлари ва инсон қатнашувининг турли даражаси, кишиларни меҳнатга жалб этиш усуллари бўйича ажратиб таснифлаш мумкин.

Меҳнат мазмуни – ишларнинг касбий мансублиги, уларнинг таркибий мураккаблиги, бажаришдаги изчиллиги билан белгиланадиган меҳнат элементлари йиғиндисидир.

Мазмуни бўйича қуйидагилар ажратилади: моддий ишлаб чиқариш, хизматлар, фан, маданият ва санъат соҳасидаги, бошқа соҳалардаги меҳнат; моддий ва номоддий ишлаб чиқариш айрим тармоқларидаги меҳнат, масалан, машинасозлик, енгил саноат ва озиқ-овқат саноатидаги, қурилишдаги, қишлоқ хўжалигидаги, транспортдаги ва ҳоказолардаги меҳнат; фаолият турлари бўйича меҳнат – хусусий тадбиркор, раҳбар, мутахассис, хизматчи, олим, муҳандис, ишчи, фермер ва шу кабилар меҳнати ва ниҳоят, касблар ва мутахассисликлар бўйича меҳнат. Масалан, муҳандис-технолог, йиғувчи-чилангар, комбайнчи, рассом, созанда, сотувчи, илмий ходим, муҳосиб, фермер ва бошқалар меҳнатининг мазмуни фаолият ҳар бир турининг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш йўли билан аниқ белгиланиши мумкин. Меҳнатнинг мазмуни тариф-малака маълумотномаларида, бўлинмалар тўғрисидаги низомлар ва лавозим йўриқномаларида акс эттирилади.

Меҳнат турларининг характери ва мазмуни бўйича таснифланиши икки жиҳатдан – ижтимоий жиҳатдан ва тузилиши жиҳатидан кўриб чиқилади. Меҳнатнинг ижтимоий характери ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик шакли билан боғлиқ. Ушбу белги бўйича хусусий меҳнат (мулкдор ёки ижарачи меҳнати) ва ёлланма меҳнат фарқланади. Маълум маънода меҳнатнинг характери унинг икки ташкилий шакли – яқка тартибдаги меҳнат ва жамоа меҳнатнинг ажратилишида ўз аксини топади. Бундан ташқари, меҳнатнинг ижтимоий характери меҳнатга ундаш усуллариининг (истак, анланган зарурат, мажбурлаш) шаклланишида намоён бўлади.

Меҳнат мазмуни нуқтаи назаридан олиб қараганда меҳнат жараёни инсоннинг меҳнат қуроллари ва буюмлари билан ўзаро алоқадорлиги, ҳар бири муайян маҳсулот тайёрланиши билан тугалланадиган меҳнат даврларининг ўзига хос такрорланишидир. Ушбу жараёнда қуйидаги функциялар: 1) мақсадни белгилаш ва меҳнат жараёнини тайёрлаш билан боғлиқ бўлган мантикий функция; 2) ҳаракатга келтириш ва меҳнат буюмига бевосита таъсир этиш билан боғлиқ ижрочилик функцияси; 3) рўйхатга олиш ва назорат қилиш билан боғлиқ технологик жараённи, белгиланган дастур бажарилишининг боришини кузатиш функцияси; 4) олдиндан белгиланган дастурни тузатиш, аниқлаштириш ва тартибга солиш функцияси.

Меҳнатнинг мазмуни меҳнат жараёнида у ёки бу функцияларнинг мавжудлигига боғлиқ бўлади ва меҳнатни тузилмавий жихатдан тавсифлайди. Меҳнатнинг мазмуни ниҳоятда хилма-хиллиги билан ажралиб туради ва ишлаб чиқарувчи кучлар ҳамда техника-технологиянинг ривожланганлик даражасини кўрсатади.

1.1-расм

Меҳнат турларининг гуруҳ белгилари бўйича моделлари

Меҳнат турларининг гуруҳ белгилари бўйича таснифи			
Меҳнат табиати ва мазмуни бўйича	Меҳнат предмети ва маҳсули бўйича	Меҳнат воситаси ва усули бўйича	Меҳнатнинг шароити бўйича
Ёлланма ва хусусий, якка ва жамоа, хоҳиш, зарурий ва мажбурият бўйича, жисмоний ва ақлий, такрорий ва ижодий, мураккаб таркибли меҳнат	Илмий муҳандислик, бошқарувчилик, ишлаб чиқарувчи, тадбиркорлик, инновация; sanoat, кишлок, транспорт ва коммуникация меҳнати	Кўл, механизациялаштирилган ва автоматлаштирилган, қуйи, ўрта ва юқори техноло-гиялаштирилган; инсон иштироки турлича даражада бўлган меҳнат	Турғун ва кўчма ер усти ва ер ости, энгил, ўрта ва оғир, ёқимли ва ёқимсиз; эркин ва ҳар хил даражадаги чега-раланган меҳнат

Меҳнат мазмунига қараб бир-биридан фарқланади.

1. Оддий ва мураккаб меҳнат. Оддий меҳнат ривожланиш даражаси билан ажралиб турмайди, ҳар қандай кишининг тана организми ўрта ҳисобда эга бўлган ишчи кучининг сарфланиши билан белгиланади. Бу ходимдан махсус касбий тайёргарлик талаб қилмайдиган, малакасиз меҳнатдир. Даража олган ёки кўпайтирилган меҳнатгина мураккаб меҳнат ҳисобланади. Мураккаб меҳнат бир соатида, оддий меҳнатнинг бир неча соатини жамловчи меҳнат бирлиги билан белгиланади. Шу сабабли ҳам малакали ходимлар вақт бирлиги мобайнида малакасиз ходимларга нисбатан кўпроқ маҳсулот ва қиймат яратадилар.

2. Репродуктив ва ижодий меҳнат. Репродуктив меҳнат - такроран қилинган, олдиндан маълум бўлган, ижодий жихатлари бўлмаган меҳнат. Ижодий меҳнат эса бунёдкор меҳнат бўлиб, унда инсон сифат жихатидан янги, бетақдор, ўзига хос, ноёб нарсалар яратади. Ижодий меҳнатнинг натижалари инсоннинг қобилияти, ишга берилганлиги, унинг муҳимлиги, шарт-шароитларига ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади.

3. Функционал ва профессионал меҳнат. Функционал белги бўйича меҳнат қандай мақсадга қаратилганлигига, сарфланиш соҳасига ва хўжалик фаолиятининг иқтисодий давридаги функционал ролига қараб турларга бўлинади.

Масалан, илмий ходимнинг меҳнати қуйидагича таърифланиши мумкин: ақлий, ижодий, ўта мураккаб, юқори малакали, индивидуал, илмий, инновацион, техника билан қуролланган, юқори технологик, муҳим, ўртача оғирликдаги, жозибали, мустақил, регламентсиз меҳнат. Ишчилар бригадасининг меҳнати аксарият ҳолларда жисмоний, ғайриижодий, ўртача

мураккаб, малакали, жамоа, ишлаб чиқариш билан боғлиқ, қурувчилик, техника билан қуролланган, ўртача технологик, ҳаракатчан, ўртача оғирликдаги, жозибали, ёлланма, регламентланган бўлади.

Ҳар бир ходимга ва жамоага мос ҳолда меҳнатни ҳар томонлама таърифлаш мазкур меҳнат корхона ёки шахснинг ижтимоий ва иқтисодий вазифаларини ҳал қилишда меҳнат қилишнинг мақсадларидан келиб чиқадиган талабларга мос келиш-келмаслигини баҳолаш учун зарур асос бўлиб хизмат қилиши керак.

Ҳар бир корхонанинг ишлаб чиқаришдаги ўрнига қараб ва бажарадиган функцияларига мувофиқ равишда ходимлар гуруҳлари ташкил қилинади. Ҳар бир функция корхонанинг меъёрида ишлаши учун зарур бўлган фаолиятнинг у ёки бу томони билан боғлиқ бўлади. Ҳар бир функционал гуруҳ ҳал қиладиган вазифалар учун ўзига хос вазифалар бўлади. Бундай тартибда ташкил этилган меҳнатни функционал меҳнат деб номлаш мумкин. Функционал меҳнат бажариладиган ходимларнинг таркиби ўз хусусиятлари билан бир-биридан фарқланадиган меҳнатдир (масалан, ишлаб чиқаришда, бошқарув меҳнати, илмий меҳнат ва ҳоказо). Ҳар бир гуруҳнинг ичида меҳнат алоҳида касб ва ихтисослар бўйича фарқланади. Бунга муҳандис-технолог, муҳандис-конструктор, муҳандис-ташкilotчи, муҳандис-меъёрловчи касбларнинг фарқланиши мисол бўла олади.

4. Ақлий ва жисмоний меҳнат. Ақлий меҳнат интеллектуал фаолиятни ёки асосан асабий-руҳий тусдаги ишларни бажариш билан боғлиқ бўлган фаолиятни назарда тутаяди, жисмоний меҳнатга эга жисмоний ишлар хос.

Ақлий меҳнат шундай ифодаланадики, инсон миясида у ёки бу ғоялар пайдо бўлиб, инсон ушбу ғояларни рўёбга чиқариш режасини пухта ўйлаб кўради, ўз режасининг жисмоний меҳнат жараёнида юзага чиқиб боришини кузатади. Меҳнатнинг ақлий ва жисмоний меҳнатга бўлиниши ғоят шартли тусга эга. Ушбу шартлилик иқтисод илмининг отахони С.Г. Струмилин томонидан меҳнатнинг иккита турини: жисмоний ва ақлий меҳнатни бир-бирига қарама-қарши қўямиз. Физиология эса ўзининг берган таърифи билан бизга шуни маълум қиладик, бундай қарама-қарши қўйиш учун етарлича асос йўқ. Меҳнат – бир бутун асаб-мушак жараёнидир, ҳеч қандай мушак иши асаб-мия йўллари ва марказларининг тегишли фаолиятсиз амалга оша олмайди ва аксинча, ҳар қандай мавҳум ақлий меҳнат ҳам ақлли, ғоят суст, тўхтаб қолаётган рефлекслар тарзида бўлса-да, муқаррар равишда мушак фаолияти билан биргаликда кечади, деб асосланади. Шу сабабли, гап меҳнатнинг ақлий ёки жисмоний функциялари кўпроқлиги тўғрисидагина бориши мумкин.

Ижодий меҳнат бир қолипдаги меҳнатдан аниқ вазиятларни таҳлил қилиш ва фаолиятнинг турли соҳаларида янги ечимларни излаш, фан, техника ва технология, санъат ва маданият асарларини яратиш билан боғлиқлиги туфайли ажралиб туради. Бир қолипдаги меҳнат ишни бажаришнинг бир маротаба белгилаб қўйилган тартибини ўзгартиришга уринмаган ҳолда, уни ўйламай-нетмай такрорлайверишга асосланади.

Меҳнатнинг нуфузлилиги даражаси – аҳамиятлилиги, муҳимлиги, оммабоплиги, жозибалилиги билан ҳам тавсифланиши мумкин. Меҳнат бундай

сифатларга тўлиқ даражада эга бўлса, у нуфузли ҳисобланади ва аксинча, буларга тўлиқ эга бўлмаса, нуфузли ҳисобланмайди. Меҳнатнинг нуфузлилигини баҳолаш, кўпинча, субъектив тусли бўлади, шунингдек, конъюнктуравий шароитлар таъсирида бўлади. Масалан, бундан 15-20 йил олдин бухгалтер ва нотариуснинг меҳнати нуфузли ҳисобланмас ва унга кам ҳақ тўланар эди, ҳозирги даврда эса бозор муносабатларининг ривожланиб бориши билан, у яхши ҳақ тўланадиган, анча нуфузли, шу боис ғоят оммабоп бўлган меҳнатдир.

Меҳнатнинг оғирлик, тифизлик, зарарлик ҳолати унинг муҳим хусусиятлари сирасига киради. Ушбу мезонга қараб меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларини ҳал қилишда меҳнат меъёрий оғирликдаги, тифизликдаги меҳнатга, қулай шароитлардаги меҳнатга; оғир, тифиз, зарарли меҳнатга; алоҳида оғир, алоҳида зарарли ва алоҳида тифиз меҳнатга ажратилади. Меҳнатни ушбу тоифалардан бирига киритиш учун физиологик ва санитария-гигиена меъёрлари мавжуддир.

Гап меҳнатнинг характери тўғрисида борганида, масала қийинроқ кечади. Шўролар давридаги ижтимоий-иқтисодий адабиётларда «меҳнатнинг характери» категорияси орқали меҳнат ижтимоий табиатининг ривожланганлик даражасини ва ушбу табиат қай тарих – бевосита йўсинда ёки билвосита боғланишлар ёрдамида намоён бўлишини акс эттирадиган меҳнат характери белгиланар, бунинг устига, ушбу боғланишлар орасида меҳнаткашларнинг ишлаб чиқариш воситаларига қандай муносабатда бўлишлари ҳамда у ёки бу ижтимоий-иқтисодий формациядаги меҳнатни тавсифлайдиган баъзи бошқа боғланишлар энг муҳимлари деб ҳисобланар эди. Асосан эксплуататорлик, антагонистик жамиятлардаги меҳнат ва «инсонни инсон эксплуатация қилиш» мавжуд бўлмаган ноантагонистик жамиятлардаги меҳнат таҳлил қилинар эди. Ноантагонистик жамиятлар сирасига «социалистик лагер» мамлакатлари киритилар эди. Ушбу маънода «меҳнат характери» категорияси бошқа мафкурага хизмат қилар ва ноҳослик, мойиллик тусда бўлар эди.

Ҳақиқатан ҳам, айтайлик, инглиз кончиси меҳнатининг характери шўро кончиси меҳнатининг характеридан моҳиятан кескин фарқ қилар эди. Англияда улар кўпроқ иш ҳақи олганликларидан ташқари катта меҳнат эркинлигига эга эди.

Меҳнатнинг характери меҳнат қандай намоён бўлишини, унинг жиҳатлари, белгилари, алоҳида хоссалари ва хусусиятлари қандайлигини кўрсатади. У ходимнинг ишлаб чиқариш воситалари билан бирлашишига боғлиқ бўлиб, меҳнатнинг ижтимоий табиатини белгилайди. Бозор иқтисодиёти амал қилаётган бугунги кунда ишлаб чиқариш муносабатлари такомиллашаётгани, бошқарув иқтисодий усулларининг амал қилиш соҳаси кенгайиб бораётгани, самарадорлик ва сифатига, ходимларнинг ҳақиқий моддий ва маънавий манфаатдорлигига, уларнинг чинакам хўжайинларга айланишига йўналтирувчи хўжалик юритишнинг янги шакллари, яъни хусусий корхона ва тадбиркорлик ривожини туфайли меҳнат табиатида ўзгаришлар рўй бермоқда. Айни пайтнинг ўзида мазкур меҳнат мазмуни ва функцияларидаги чуқур ижтимоий-иқтисодий тафовутлар, бир қолипдаги, зерикарли, малакасиз,

оғир кўл меҳнати мавжудлиги, унинг зарарли шароитлари ҳали узоқ вақт давомида меҳнаткашлар анча қисмининг ижодий қобилиятлари намоён бўлишига тўсқинлик қилади, шахснинг уйғун ривожланишига, меҳнатга онгли ва ижодий муносабатни тарбиялашга ҳалақит беради.

Меҳнат ўз табиатига қараб конкрет ва мавҳум меҳнат, ёлланма меҳнат, якка тартибдаги ва жамоа меҳнати, хусусий ва ижтимоий меҳнатга бўлинади ва улар бир-биридан фарқланади.

1. Конкрет ва мавҳум меҳнат. Инсоннинг эҳтиёжларини қондириш учун табиат буюмларини шаклан ўзгартириш ва мослаштиришга йўналтирилган инсоннинг алоҳида мақсадга мувофиқ фаолияти бўлган меҳнат муайян фойдали шаклда намоён бўлади ва турли истеъмол қийматлари яратилиши унинг якуни бўлади. Уларни яратишга қаратилган меҳнат конкрет меҳнат деб номланади. Меҳнатнинг ҳар хил аниқ турларини бир хилдаги ва бир хил ўлчовли кўринишга келтириш сифат хусусиятларидан фикран четга чиқиб, меҳнатнинг айрим турларини ишчи кучининг оддий сарфларига, физиологик маънодаги меҳнат сарфларига - жисмоний, асабий ва бошқа хил куч-қувват сарфларига келтиришни тақозо этади. Ушбу бир хиллаштирилган, бир хилдаги ва бир хил ўлчовли меҳнат мавҳум меҳнат дейилади. Конкрет меҳнат истеъмол қиймати, мавҳум меҳнат эса товар қийматини яратади.

2. Ёлланма меҳнат ва ўз-ўзини ёллаш. Ёлланма меҳнат – ишлаб чиқариш воситаларининг эгалари билан шахсан озод бўлмасалар-да, ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлмаган ва ўз меҳнатини ўрнига ўрин иш ҳақи кўринишидаги муайян қийматни олиш учун сотадиган ходимлар ўртасида юзага келадиган муносабатдир. Ёлланма меҳнат ўзидан бегоналаштирилган меҳнатдир, чунки у яратган бойлик бегона бойлик сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга, ёлланма ходим ўз ишчи кучининг эгасидир. Ушбу ишчи кучи ривожланган сайин ишчи ва унинг оиласи ривожланиб бориши учун зарур бўлган шахсий мулкларининг кўпайиб бориши билан боғлиқ. Айни пайтда ўз ишини очган тадбиркор ўз меҳнатини ишга солиш имконини ҳам яратади ва бу билан у ўз-ўзини ёллайди. Айни шундай меҳнат инсоннинг ташаббуси ривожланиши учун имконият беради, мулкка, мустақиллик, тадбиркорлик каби сифатларни шакллантиришга ҳамда ижобий қобилиятларни намоён этишга миришкорлик билан муносабатда бўлишга кўмаклашади.

3. Якка тартибдаги ва жамоа меҳнати – булар меҳнатни ташкил этишнинг ўзига хос шакллари дир. Меҳнат тақсимоти инсон фаолиятининг айрим турлари алоҳидаланишига, айрим ишлаб чиқарувчиларнинг алоҳидаланишига олиб келади. Якка тартибдаги меҳнат – айрим ходимлар ёки мустақил ишлаб чиқарувчилар якка тартибдаги тадбиркорларнинг меҳнати. Меҳнат тақсимоти бирор-бир маҳсулот тайёрлаш бўйича қисман бажариладиган ишларнинг алоҳидаланишига олиб келиб, биргаликдаги куч-ҳаракатлари тайёр маҳсулот яратишга олиб келиши мақсадида ходимларнинг меҳнат фаолиятини бирлаштириш заруратини келтириб чиқаради. Жамоа меҳнати шундай меҳнатки, бунда кишилар алоҳида эмас, биргалашиб, меҳнат жамоаларида бўлим, лаборатория, цех, участка, бригадага бирлашиб ишлайдилар, бунинг устига, жамоанинг катта-кичиклиги аҳамиятга эга бўлмайди.

4. Хусусий ва ижтимоий меҳнат. Айрим ишлаб чиқарувчилар муайян товарларни тайёрлаб берадиган товар ишлаб чиқаришида якка тартибдаги меҳнат ишлаб чиқариш воситалари эгаларининг фарқлангани хўжалик, ишлаб чиқариш ва юридик жиҳатлардан алоҳидаланганлиги туфайли хусусий меҳнат сифатида намоён бўлади. Ҳар бир ишлаб чиқарувчи ўз эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган маҳсулотларнинг барчасини ҳам ишлаб чиқаравермай, уларнинг бир қисминигина тайёрлаб чиқаришга ихтисослашади. Шу сабабли ҳар қандай жамиятда хусусий меҳнат ҳамisha ижтимоий меҳнатнинг бир қисми сифатида намоён бўлади ва ижтимоий табиатга эга бўлади, ушбу ижтимоийлик бозорда товарларнинг бир-бирига тенглаштириб, алмаштирилиши орқали, қиймат орқали намоён бўлади.

2.3. «Меҳнат иқтисодиёти» фанининг инновацион ривожланиш шароитларидаги вазифалари

Иқтисодий адабиётларда кенг ишлатиладиган «унумли» ва «унумсиз», «жонли» ва «ўтмишдаги-моддийлашган», «мавҳум» ва «аниқ», «зарурий» ва «қўшимча» меҳнат тушунчаларига ҳам тўхталиб ўтмай бўлмайди.

1. Унумли ва унумсиз меҳнат. Бу масала иқтисодий адабиётларда турлича талқин қилинади, шунинг учун биз уни икки хил талқинини келтирмоқчимиз. Биринчи гуруҳ олимларининг эътироф этишича унумли меҳнат - ижтимоий бойлик, яъни ижтимоий маҳсулот, миллий даромаднинг табиий-буюмли шаклини яратишда бевосита қатнашувчи меҳнатдир. Бу шундай меҳнатки, унда моддий неъматлар, хизматлар яратилади ва у фойда келтиради. Унумсиз меҳнат ҳам ижтимоий ва маънавий неъматларни яратадиган меҳнат бўлиб, бундай меҳнатнинг тури ҳам ижтимоий фойдалидир, лекин у унумли меҳнат бўлмайди, чунки моддийлашмайди, алоҳида бир маҳсулотда мужассамлашмайди ва фойда келтирмайди.

Иккинчи гуруҳ олимлари унумли ва унумсиз меҳнат тўғрисидаги тушунчаларга муносабат билдириб, назарий таҳлилларга таянган ҳолда меҳнат унумсиз бўла олмайди, деган хулосага келдилар. Ҳар қандай меҳнат – кишиларнинг эҳтиёжларини қондирадиган неъматларни, фойдали нарсаларни ишлаб чиқаришдир. У унумли, моддий ва номоддий бўлиши мумкин, лекин бунда улар неъмат бўлмасдан қолмайди. Олим яратган илмий кашфиёт, худди шунингдек, ҳуқуқшунос, санъаткор, ижодкор, педагог, спортчи, шифокор, экскурсовод, сартарошнинг меҳнати – барчаси кишиларнинг муайян эҳтиёжларини қондирадиган номоддий неъматлардир. Номоддий неъматлар инсоннинг маданий, эстетик, билиш эҳтиёжларини қондирадиган маънавий неъмат бўлиши мумкин. Улар кишиларнинг саломатлик, дам олиш, озодлик, саранжом ташқи кўриниш ва ҳоказолар борасидаги табиий эҳтиёжларини қондирадиган маънавий неъмат бўлиши ҳам мумкин. Кишиларнинг нотариус, адвокат, прокурор ва судьялар бажарадиган меҳнат натижасидаги ҳуқуқий ҳимояланганлиги ҳам, ваколатли ва ижроия ҳокимият органларининг бошқариш фаолияти ҳам ва моддий ишлаб чиқариш соҳасига дахли бўлмаган кўплаб бошқа меҳнат маҳсуллари ҳам неъмат бўлади.

2. Жонли ва ўтмишдаги меҳнат. Жонли меҳнат – ҳозирги пайтда сарфланаётган ва натижалари ҳали номуайян бўлган меҳнатдир. Ишчи маълум бир ишни бажараётганда бунга бирмунча иш вақти – жонли меҳнат сарфлайди. Лекин ишчи маҳсулот ишлаб чиқараётганида ўтмишдаги меҳнатни ҳам сарфлайди. Ўтмишдаги меҳнат ўзида илгари яратилган натижани мужассамлайди, булар хомашё ва материаллар, энергия, дастгоҳлар, асбоблар, компьютерлар ва ҳоказолардир. Фан-техника тараққиёти жараёнида жонли меҳнат билан ўтмишдаги меҳнат сарфлари ўртасидаги нисбат ўзгаради.

«Мавҳум» ва «аниқ», «зарурий» ва «қўшимча», «жонли» ва «ўтмишдаги (моддийлашган)» меҳнат тўғрисидаги тушунчаларни материалистлар ўз иқтисодий назарияларига киритиб, ишлатган эдилар.

Уларнинг «зарурий» ва «қўшимча» меҳнат тўғрисидаги қоидалари хатодир. Ҳар қандай меҳнат ҳам зарурдир. Уларнинг қўшимча меҳнат деб номлагани, меҳнатдан ташқари ишлаб чиқариш ва бошқа омиллар ҳам амал қилишининг натижасидир.

Материалистлар жонли меҳнат деб кишиларнинг реал меҳнاتини, ўтмишдаги (моддийлашган) меҳнат деб эса кишиларнинг ўтмишдаги меҳнати натижаси сифатидаги жамики ишлаб чиқарилган маҳсулотларни номлаган эдилар. Замонавий иқтисодий назария шуни ишончли тарзда исботламоқдаки, маҳсулот ер (табиат), капитал, меҳнат ва тадбиркорлик қобилияти каби ишлаб чиқариш омилларининг амал қилиши натижасида юзага келади. Бинобарин, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни фақат меҳнат, функция бажаришнинг натижаси деб ҳисоблаш, истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларини эса ўтмишдаги меҳнат деб номлаш нотўғридир.

Шу боис, «мавҳум» ва «аниқ», «зарурий» ва «қўшимча», «жонли» ва «ўтмишдаги» меҳнат тўғрисидаги тушунчалардан ҳозирги замон иқтисодий назариячилари фойдаланмайдилар.

Меҳнатнинг фойдаланиладиган буюмли элементлари ва инсоннинг меҳнатда қатнашиш даражаси бўйича у қуйидаги турларга бўлинади:

1) қўл меҳнати – мутлақо қўлда ёки меҳнатнинг қўл қуроллари ёрдамида бажарилади;

2) механизациялаштирилган меҳнат – меҳнатнинг механизациялаштирилган қуроллари ёрдамида амалга оширилади (масалан, электродрел ёрдамида пармалаб, тешик ўйиш, пневматик асбобда метални ямаш);

3) машиналашган меҳнат – асосий иш меҳнат буюмининг шакли, катталиги, ташқи кўринишини ўзгартириш учун ходим томонидан бевосита жисмоний куч-ҳаракат сарфламаган ҳолда бошқариладиган машина ёрдамида бажарилади. Бунда ходим машинани бошқариш ва уни озиклашга оид ёрдамчи ишларнинг элементларинигина қўлда бажаради;

4) автоматлаштирилган меҳнат – асосий иш элементлари тўлиқ автоматлаштирилган, ёрдамчи иш элементлари эса тўлиқ ёки қисман автоматлаштирилган бўлади. Бу жараёнда ходим ускуналар тўғри ва доимий созланишини ҳамда уларнинг иш билан таъминланишини назорат қилади.

Кишиларни меҳнатга жалб этиш усуллари бўйича қуйидагилар фарқланади:

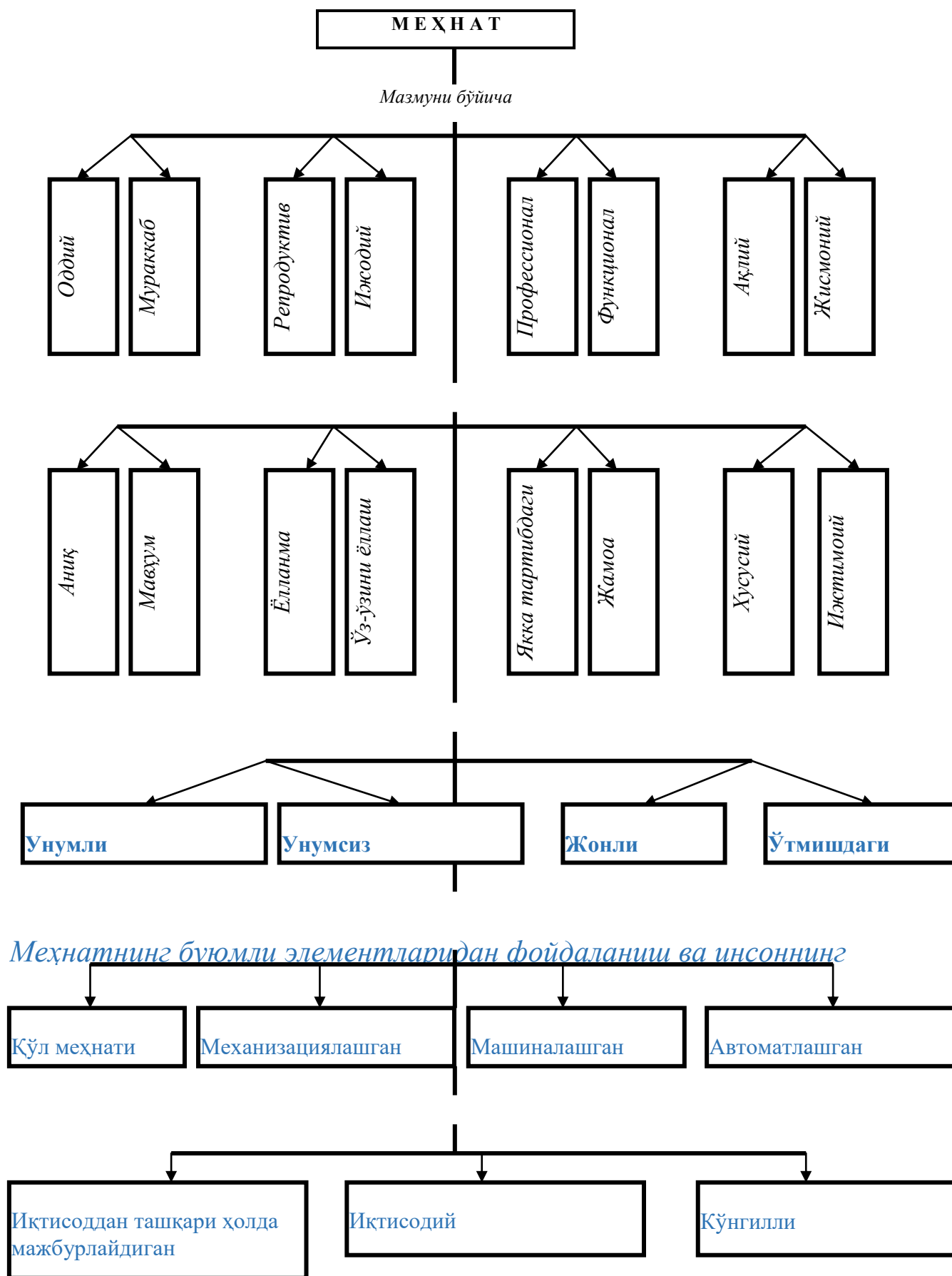
1) иқтисоддан ташқари мажбурлайдиган меҳнат, бунда тўғридан-тўғри мажбурлаш ўрин олган бўлади. Бундай меҳнат шахсий эркинликнинг чекланиши билан тавсифланади, бунга бевосита қуллик ва қарздорлик оқибатидаги қуллик мисол бўла олади. Бевосита мажбурлашдан ташқари, бундай меҳнатга маъмурий ёки қонунчилик тартибида белгилаб қўйилган меъёрлар мавжудлиги ҳам сабаб бўлиши мумкин. Масалан, меҳнат қилиш умумий мажбурийлигининг ўрнатилиши ҳам худди шунинг ўзидир, собиқ шўролар даврида шундай бўлган эди;

2) иқтисодий мажбурлайдиган меҳнат, яъни зарурат бўйича тирикчиликка маблағ ишлаш учун қилинадиган меҳнат. Бундай меҳнат кишиларнинг аксарият оммасига хос бўлган жараёндр;

3) кўнгилли меҳнат, яъни инсоннинг ўз ихтиёри билан қиладиган меҳнати. Бундай меҳнат жараёнида инсон иқтисодий жиҳатдан етарлича таъминланган бўлиб, ишламаслиги мумкин бўлса-да, ўзининг маънавий ва умуминсоний салоҳиятини юзага чиқариш учун ишлаганида амалга оширади. Бундай инсон учун меҳнат қилиш - ўзини намоён этиш, ўз шахсини маънавий жиҳатдан юзага чиқариш воситасидир. Турли мезонлар бўйича меҳнат турларининг йиғма таснифи

2.4-чизмада берилган.

Шундай қилиб, биз меҳнатнинг ҳар хил турларини кўриб чиқдик. Шунини айтиш керакки, бошқа ҳар қандай тасниф каби, ушбу тасниф ҳам шартли тусга эга ва меҳнатнинг муҳим белгиларини ажратишга мўлжалланган. Реал ҳаётда ҳар бир аниқ меҳнатда юқорида санаб ўтилган барча белгилар турлича бирикувларда муҳайё бўлиши мумкин.

1.2-чизма. Меҳнат турларининг таснифи

Ш-МАВЗУ. МЕҲНАТ БОЗОРИ: МОҲИЯТИ, ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

- 3.1. Меҳнат бозорининг шаклланиш шарт-шароитлари.
- 3.2. Меҳнат бозорининг турлари.
- 3.3. Меҳнат бозорини тартибга солиш усуллари.

3.1. Меҳнат бозорининг шаклланиш шарт-шароитлари.

Ҳозирги вақтда ўтиш даври иқтисодиётининг олдида турган долзарб муаммолардан бири меҳнат бозорини самарали шакллантириш ва ривожлантиришдир. Бунинг учун, аввало ижтимоий ва иқтисодий тизимлар ривожланишининг объектив қонунларидан саводли фойдаланиш зарур.

Меҳнат бозори бозорнинг бошқа тизимчалари билан узвий боғланган. Ҳақиқатдан ҳам талабга эга бўлиш учун ишчи кучи жисмоний, ақлий ва касбий қобилиятларнинг белгиланган мажмуасига эга бўлиши керак. Ишлаб чиқариш жараёнига бу қобилиятларни татбиқ эта туриб, у ўз истеъмол сифатларини йўқотмаслиги учун доимо қайта ишлаб чиқарилиши лозим. Нафақат ўзини қайта ишлаб чиқариш, балки меҳнат ресурслари ва бутун аҳолининг сифат кўрсаткичларини ҳам яхшиланишини ошириб ёки пасайтириб, ушбу тенгсизликни йўқ қилиши мумкин. Ишчи кучига жами талаб - инвестиция ва ишлаб чиқариш ҳажмлари билан тартибга солинади.

Меҳнат бозори – бу, меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан банд бўлган ва банд бўлмаган қисмлари ва иш берувчилар ўртасидаги муносабатларни ҳамда уларнинг шахсий манфаатларини ҳисобга олувчи контрактлар (меҳнат келишувлари) асосида “меҳнатга қобилиятларини” харид қилиш - сотишни амалга оширувчи ҳамда ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатларни бевосита тартибга солувчи, бозор иқтисодиётининг мураккаб, кўп аспекти, ўсувчи ва очиқ ижтимоий-иқтисодий тизимчасидир.

Меҳнат бозори таркибий қисмининг асосий элементларига қуйидагилар киради: ишчи кучига талаб ва унинг таклифи, қиймати, баҳоси ва ёллашдаги рақобат. Талаб агросаноат мажмуаси, ишлаб чиқариш ижтимоий инфратузилмаси ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларининг меҳнат бозорига буюртма этган, иш ҳақи фонди, шахсий ёрдамчи хўжаликлардан даромадлар ва бошқа ҳаётини воситалар билан таъминланган эҳтиёжнинг ҳажми ва таркибини акс эттиради. Таклиф ёлланма шарти билан ишга эга бўлишдан манфаатдор бўлган қишлоқ ишчи кучининг миқдор ва сифат (сони, жинси, ёши, маълумоти, касби, малакаси, миллати, ишлаб чиқиши, даромади ва бошқалар бўйича) таркибини ифодалайди.

Шуни таъкидлаш жоизки, “меҳнат бозори” тушунчасининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни ва уни таркибий қисмларининг тизимтик тадқиқоти мазкур бозорни ўтиш даврида бажариладиган асосий вазифаларни ҳам аниқлашга имкон беради:

- * ишчи кучига талаб ва таклифнинг ҳажми, таркиби ва нисбатини

шакллантириш;

* бозор услубида хўжалик юриштирининг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий механизмлари ёрдамида ишчи кучига талаб ва таклифни тартибга солиш;

* меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашга бевосита таъсир кўрсатиш;

* ишсизлар иш топишига, уларнинг малакаси ва рақобат қобилиятини оширишга кўмаклашиш;

* ишлаб чиқариш ҳаражатларини қисқартириш ва меҳнат тақсимотини ўзгартириш.

3.2. Меҳнат бозорининг турлари.

Меҳнатнинг эркинлиги ва ихтиёрийлиги - меҳнат бозори шаклланишининг асосий шароити ёхуд шартидир.

Шу билан бир қаторда меҳнат бозорининг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатаётган бир қатор иқтисодий, ижтимоий, демографик, табиий-иқлимий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар ва омиллар мавжудки, уларни биз қуйида батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Меҳнат бозори (МБ) шаклланишининг асосий иқтисодий шарт-шароити бўлиб, ёлланма ходимларни ўз ишчи кучларига нисбатан шахсий мулкчиликлари ва иш берувчиларнинг иш жойларига жамоа ёки хусусий мулкчилиги хизмат қилади. Бу ерда шуни назарда тутиш керакки, мазкур субъектларни ўзаро алмашув муносабатига киришига уларнинг шахсий манфаатлари мажбур қилади, унинг орқасида шахсий истеъмолчилик ётади. Улар ҳам ўз навбатида қайта такрор ишлаб чиқаришда аҳоли ижтимоий-иқтисодий турмушининг фақат керакли ижтимоий эҳтиёжининг ифодаланиши бўлади.

МБнинг вужудга келиши ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатга эришиш учун ўзаро рақобат қилишга тайёр эркин ва тенг ҳуқуқли шериклар иқтисодий муносабатларда бўлишларини тақозо этади. Бозорда ёлланма ходим ва иш берувчи шахсий эркинлик ва иқтисодий зарурият нуқтаи назаридан ўзаро боғланган ҳамда бир-бирларига қарам бўлсалар ҳам бир-бирларига қарши турадилар.

Ишчи кучи талаб ва таклифи ўртасида бозор мувозанатига эришиш МБнинг шаклланишида ҳал қилувчи иқтисодий шартлардан бири ҳисобланади. Аммо бундай мувозанат мавжуд эмас. Бунинг асосий сабаби - таклиф қилинган меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг унга талаб миқдorigа нисбатан тез ўсиши.

Меҳнат бозори конъюктураси шаклланишининг ижтимоий шарт-шароитлари ичида ёлланма ходимлар ва иш берувчиларнинг сифат кўрсаткичлари ошиши етакчи ўрин эгаллайди.

Иш берувчи ва ёлланма ходим ўртасида тузилган меҳнат шартномаси (контракт) меҳнат бозорида ишчи кучининг сотиш, сотиб олишнинг ҳал қилувчи ҳуқуқий шарт-шароити ҳисобланади.

Ишчи кучига талаб ва таклиф нисбати яхшиланишига табиий-иқлим шароитлари муҳим рағбатлантирувчи омил бўлиб хизмат қилади. Юқори унумдор қишлоқ хўжалиги ерларида ва етарлича сув билан таъминланган яшаш жойларида ишчи кучи кўпроқ жамланади ва ишчи жойлари нормал фаолият кўрсатади. Янги иш жойларини яратиш ва ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш йўли билан ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатни таъминлашга маълум даражада имкониятлар вужудга келтирилади. Бу эса меҳнат ресурсларининг ортиқчалик даражасини, демак, ишсизлик миқёсини ҳам кескин камайтиришга бевосита таъсир этади.

Шу билан бирга ортиқча меҳнат ресурсларига эга республикамиз ҳудудларида ишчи кучига талабнинг ошиши ва унинг таклифи пасайишига бевосита таъсир этувчи омилларни тадқиқ қилиш энг муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этади. Ишчи кучига талабнинг ошишини асословчи омилларга қуйидагилар киради: ноқишлоқ хўжалиги тармоқларда янги иш жойларини яратиш, меҳнат қўлланиладиган амалдаги минтақаларни техник қайта жиҳозлаш, модернизациялаш, қайта таъмирлаш, хорижий сармояларни жалб қилиш, янги ерларни ўзлаштириш, қайта ишлаш саноати, хизматлар кўрсатиш ва шахсий меҳнат фаолияти кўламини кенгайтириш, кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқалар. Шу билан бир вақтда ишчи кучи таклифини ва иш жойларига эҳтиёжни пасайтирувчи омиллар вужудга келади ва улар таъсир қила бошлайди: шахсий ёрдамчи хўжалик, яқка меҳнат фаолияти, хусусий тадбиркорлик ва ўз-ўзини банд қилишнинг бошқа соҳаларини ривожлантириш, бандликнинг эгилувчан ва ностандарт шаклларини кенгайтириш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг бозор усулларини татбиқ этиш, инфляция ва ишсизликни пасайтириш, маҳаллий кадрларнинг мобиллигини (сафарбарлигини) ҳамда малакасини ошириш ва бошқалар.

Меҳнат ресурслари билан кам таъминланган ҳудудларда эса бир қатор омиллар ишчи кучига талабнинг пасайишига кўмаклашади. Хусусан, бу ижара ва хусусий мулкчиликни ривожлантириш, тўлаш қобилиятига эга бўлмаган ёки экологик зарарли корхоналарни ёпиш, янги ерларни ўзлаштириш кўламини қисқартириш, моддий-техникавий ва молиявий ресурслар таъминотини яхшилаш, интенсив технологияни қўллаш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ҳоказо. Бундан ташқари, мазкур ҳудудларда ишчи кучи таклифини оширувчи омиллар мавжуд: кадрларнинг малакаси, маълумоти, мобиллик ва экспортабеллик даражасининг пастлиги, меҳнат ресурслари сони ўсиш суръатининг иш жойлари миқдорига нисбатан юқорилиги, қишлоқ хўжалигида ишловчиларни иш жойидан озод этишнинг кўпайиши, меҳнатни қўллаш минтақаларининг етишмаслиги ва бошқалар.

Шу билан бирга шундай омиллар ҳам борки, улар комплекс ҳолида ишчи кучи таклифининг шаклланиши ҳолатига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Уларга қуйидагилар киради: ишлашни хоҳловчилар, ёлланган ходимлар ва иш берувчиларнинг табиий ва механик ҳаракатлари; турмуш учун зарур бўлган маблағлар жамғармаси; ёлланган ходимларнинг пул даромадлари; нафақахўрлар ва болалик аёлларнинг меҳнат ва ижтимоий пенсиялари,

имтиёзлари ва кафолатлари; касбий тайёрлаш ёки қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга зарурияти бўлган шахсларни маблағлар билан таъминловчи давлат, корхона ва оиланинг молиявий имкониятлари; шахсий ёрдамчи хўжалигида ва ёлланмасдан “уй меҳнати”да банд бўлганлар сони; Куролли Кучларда хизмат қилувчилар сони ва уларда хизмат қилиш муддати; муқобил ва малакали касбий хизматларни такомиллаштириш ва ҳоказо.

Ишчи кучига талабнинг ўсиши ёки камайиши (динамикаси) қуйидаги миқдор ва сифат кўрсаткичларининг ўзгариши билан аниқланади: мавжуд бўлган ва янгидан яратиладиган ишчи жойлари; инвестиция салоҳияти ва унинг такрор ишлаб чиқариш тузилиши; иқтисодийдаги таркибий ўзгаришлар; мулкчилик шакллариининг турли-туманлиги; корхоналар ва ташкилотларнинг тўловга қодир эмаслиги (банкротлиги) ва ҳоказо.

3.3. Меҳнат бозорини тартибга солиш усуллари.

Меҳнат бозорида юзага келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимида аҳолининг иш билан бандлиги ва меҳнат шароитларини белгилаш, у ёки бу ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш, ижтимоий-меҳнат можароларини бартараф этиш бўйича иш берувчилар билан ёлланма ходимлар ўртасидаги муносабатлар марказий ўрин эгаллайди. Меҳнат бозорида мазкур муносабатлар жамоавий, шахсий ва ҳудудий усуллар асосида тартибга солинади. Жамоавий битимлар тузилаётганда Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнат Кодекси», Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Конвенцияси ва тавсияларига асосланилади. Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Конвенциясида (54-бандида) таъкидланганидек, “Жамоавий музокаралар, бир томондан, тадбирлар, тадбиркорлар гуруҳи билан, бошқа томондан эса, меҳнаткашларнинг битта ёки бир неча ташкилоти ўртасида: а) меҳнат шароити ва бандликни белгилаш; б) тадбиркорлар ва меҳнаткашлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш; в) тадбиркорлар ёки уларнинг ташкилотлари ва меҳнаткашларнинг ташкилоти ёки ташкилотлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш мақсадларида олиб бориладиган барча музокараларни билдиради”.

Меҳнат бозорида бундай тартибга солишни қўлланишнинг энг муҳим афзаллиги шундаки, унда қабул қилинадиган қарорлар ниҳоятда қайишқоқ (эгиловчан, мослашувчан) бўлади, уларни на қонунчилик, на суд ва на маъмурий усулларга қийслаб бўлмайди.

Ходим билан тузилган шахсий шартнома иш берувчиси учун анча фойдалидир. Шахсий шартнома тизими меҳнатчининг меҳнат шароити ва унга тўланадиган иш ҳақини шу одамга қараб белгилаш имконини беради. Жамоавий битимларга кўра эса, бундай қилиб бўлмайди. Шу билан бирга, тузиладиган шахсий битим кўп ҳолларда меҳнаткашларни ижтимоий кафолатларининг каттагина қисмидан маҳрум этади.

Меҳнат бозори моделларини кучайтириш ҳамда доимий ишловчи шахслар учун илгари мавжуд бўлган ижтимоий кафолатлардан воз кечилишидан ташқари яна бир қатор салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Жумладан, ривожланган мамлакатлардаги меҳнат бозорларида доимий ишчи

кучларини вақтинча ёки тўлиқсиз иш вақтида ишловчи шахслар (ёшлар, хотин-қизлар, ногиронлар ва ҳоказо) билан алмаштириш қоида тусига кирмоқда. Табиийки, мазкур ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари ижтимоий жиҳатдан кам муҳофазаланган ва жамоавий шартномалар билан қамраб олинмаган. Шу боис давлат айниқса, хўжалик юретишнинг бозор муносабатларига ўтиш шароитларида ёллашнинг шахсий шарнома шакллари ривожини назорат қилиб бориши керак. Акс ҳолда, норозилик кучайиши натижасида давлат ишсизлик бўйича ижтимоий тўловларни анча кўпайтиришга мажбур бўлиб қолади.

Сўнги ҳолатни алоҳида ҳисобга олишимиз лозим. Чунки, республикамизда, бир томондан, ишчиларни ёллаб ишлатиш бўйича хусусий тадбиркорлик ва бизнес яхши ривожланмаган бўлса, иккинчи томондан эса, кам таъминланган ҳамда ижтимоий жиҳатдан етарли даражада ҳимоя қилинмаган меҳнаткашлар орасида ишсизлар сони ошиб бораяпти.

Буларнинг ҳаммаси меҳнат бозоридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тартибга солишнинг янги, самарали ҳудудий усулларини, уларни меҳнат ресурслари ортиқча ва етишмайдиган ҳудудларга бўлган ҳолда, тадқиқ этишни талаб қилмоқда.

Республиканинг меҳнат ресурслари ортиқча ҳудудлари, аввало, Андижон, Фарғона, Наманган, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро ва Хоразм вилоятлари учун мазкур бозорни тартибга солишнинг анча самарали усуллари деб, ишчи кучига бўлган талабнинг ошиши ва унинг таклифи камайишини ҳисоблаш зарур.

Мазкур усуллар нималарда ифодаланишини батафсил кўриб чиқайлик:

а) ишчи кучига талабнинг ошириш усули.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, иқтисодиётимизни таркибий ўзгартириш, зарра келтириб ишлаётган корхоналарни тугариш, фан-техника тараққиёти ютуқлари ваинтенсив технологияларни жорий этиш ҳисобига асосан ишлаб чиқаришдан бўшатилаётган ходимлар – меҳнаткашлар салмоғи кўпаймоқда.

Ишчи кучига бўлган талабни оширишни рағбатлантириш усулларини тадбиқ этиш – меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашга ҳамда мазкур ҳудудлар учун самарали тармоқларни ривожлантиришга қаратилгандир.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, саққлаш ва харид қилиш ҳамда агросервис хизмати кўрсатиш ва шахсий меҳнат фаолиятибўйича иш жойларини яратиш, ишлаб чиқариш кучлари ва бандликнинг ноанъанавий шаклларини ривожлантириш, аграр секторидаги ишдан вақтинча бўшатилаётган шахслар учун мавжуд корхоналарни кенгайтириш ва қайта таъмирлаш ҳамда янги иш жойларини яратиш мақсадида тўғридан-тўғри инвестициялар – сармоялар қўлланишининг асосий йўналишларидир.

Ишчи кучларига талабни оширишни агросаноат мажмуининг меҳнат ресурсларини қайта тақсимлашдан манфаатдор тармоқларида иш жойларини яратиш ҳамда мавжудларини қайта таъмирлаш ва янги замонавий ксбларни эгаллашга сармояларни тўғридан-тўғри жалб этиш орқали тартибга солиш мумкин. Дотациялар, субсидиялар ва кредитларни агросаноат мажмуидаги корхоналарни, айниқса, қайта ишлаш корхоналарини қуриш, техник жиҳатдан

кайт ақуроллантириш ва реконструкциялашга, шахсий меҳнатфаолиятини ривожлантириш йўли билан химат кўрсатиш соҳасини кенгайтиришга, шунингдек, кўп болали аёллар. Меҳнатга лаёқатли пенсионерлар, ногиронлар, ўсмирлар ва бошқаларга мос иш жойларини вужуга келтиришга йўналтириш мақсадга мувофиқ. Шу тариқа ортиқча меҳнат ресурсларини юқорида айтиб ўтилган тармоқларга ва айрим махсус иш жойларига жалб этиш, айти пайтда ишчи кучларининг касбий ва малака таркибига бевосита таъсир ўтказиш мумкин.

Муваққат иш жойларини яратиш ва мулкчиликнинг турли шакллари ривожлантириш, аҳоли бандлигини оширишнинг жнг муҳим йўналашларидан бири. У корхоналарнинг иқтисодий манфаатдорлигини ошириш, бюджет тўловлари ва ходимларнинг вақтинча ва қисман бандлиги учун ижтимоий суғурта бадалларини камайтириш, уларни ишга қабул қилиш жараёнини енгиллатиш, бандликнинг ноанъанавий шакллари ташкил этиш билан боғлиқ сарф-харажатларини тўлаш чора-тадбирлар ёрдамида амалга оширилади;

б) ишчи кучларига таклифни камайтириш усули.

Ишчи кучларига бўлган таклифни камайтириш, шунингдек, уларни меҳнат бозорига оқиб келишини қисартириш ва бошқа жойга кетишни рағбатлантириш ҳамда иш вақти ва мавжуд иш жойларини ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ўртасида қайта тақсимлаш орқали самарали ташкил этиш мумкин. Республикамизда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида умумтаълим дастурларини кенгайтириш ва ўқиш муддатини узайтириш билан касбий тайёргарликни яхшилаш, ўқув юртларида кундузги таълим оладиган талаба ўринларини кўпайтириш ва кечки ҳамда сиртқи ўқувдаги талаба ўринларини қисқартириш, ишлаб чиқаришдан ажралаган ҳолда ўқиётганларга стипендияларни ошириш, аёларга бола парвариш учун тўлданадиган нафақалар ва бериладиган таълим муддатини кўпайтириш. Меҳнат стажини ҳисоблашда уларга имтиёз бериш; пенсионерлар, ногиронлар ҳамда уларни парваришлайдиган шахсларнинг пенсияларини ошириш – меҳнат бозорида ишчи кучларини оқиб келишини камайтириш чора-тадбирлари ҳисобланади.

Иш билан бандлар орасида иш вақти ва иш жойлари ишчи кучларига бўлган таклифни камайтириш мақсадларида қайта тақсимланади. Аҳоли бандлигининг хусусий ва вақтинчалик шаклларига ўтишларини рағбатлантиришга уларга ҳам иш билан тўла банд қилинган шахсларга мўлжалланган ижтимоий таъминотнинг турларини, таътилар ва ижтимоий кафолатларнинг миқдорларини ўрнатиш, кафолатларган энг кам миқдордаги иш ҳақи билан таъминлаш, ҳар йили бериладиган таътиларни ўз вақтида бериш, иш куни ва иш ҳафтаси давомийлигини қисқартириш орқали эришиш мумкин.

Мамлакатимизнинг ишчи кучи етишмайдиган минтақалари (Жиззах, Сирдарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси)да иси кучларига талабни камайтириш ҳамда улар таклифини кўпайтириш меҳнат бозорини тартибга солишнинг мақсадга мувофиқ усуллари.

Ушбу усулларнинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

а) ишчи кучларига талабни камайтириш усуллари

Усулларнинг мазкур гуруҳига ҳудудий ҳокимиятларнинг у ёки бу минтақаларда ва тармоқларда ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва янги иш жойларини вужудга келтиришни секинлаштиришга оид қуйидаги чоратadbирлар: ортиқча ишчи кучларидан фойдаланганлик учун қўшимча солиқлар белгилаш; қатъий кредит сиёсатини ўтказиш; корхонага ходимни ишга олганлик учун бир марталик тўлов жорий этиш; ортиқча ишчи ва хизматчиларни қисқартиришни рағбатлантириш ва ҳоказолар киради. Бундан ташқари, ишчи кучларига талабни камайтиришда меҳнат унумдорлигини ошириш ва тежамкорликка эришиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Ривожланган бозор муносабатлари шароитларида меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш – рақобат, фойдани тақсимлаш механизми, солиқ сиёсати каби умумхўжалик механизмлари ва дастаклари ёрдамида таъминланиши лозим. Ҳозирги пайтда саноат ишлаб чиқаришши самарадорлигини оширишни рағбатлантиришнинг умумхўжалик механизмлари яхши такомиллаштирилмаганлигини ҳисобга олиб, меҳнат ресурслари учунилгари жорий қилинган тўловларни қайт атиклаш мақсадга мувофиқдир. Улар меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва штатдан ташқари ходимлар сонини камайтиришга кўмаклашади. Бу хил тўловлар корхона ва ташкилот томонидан штатдан ташқари сақлаш учун қатъий ставка шаклида ўрнатилади. Шу билан бирга, ишчи кучларини такрор ишлаб чиқаришга сарф-харажатлар ўрнини қоплаш учун ижтимоий суғурта солинадиган махсус солиқ (иккаласи ҳам – меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фоизларда)дан фойдаланиш мумкин. Ишчи кучларини такрор ишлаб чиқаришга сарф-харажатнинг кўпчилиги ривожланган мамлакатларда қабул қилинган бундай тизими фонли меҳнатдан фойдаланишнинг интенсив шакллари ифодалайди ҳамда меҳнат бозоридаги ходимнинг ижтимоий жиҳатдан муҳофазаланиши учун зарур кафолатларни яратади;

б) ишчи кучлари таклифини кўпайтириш усули.

Ҳозирги шарт-шароитларда меҳнат бюросига ишчи кучлари таклифини мутлоқ кўпайтиришга қайта ишлаш саноати ва хизмат кўрсатиш тармоқлари ва шохобчалари ҳамда шахсий меҳнат фаолияти соҳаларининг ривожини жиддий тўсиқ бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, ҳозирги пайтда ишчи кучи таклифи на касб, на малака структураси бўйича ҳудуд иқтисодиётининг ноқийшлоқ ишлаб чиқариш тармоқларидаги жонли меҳнатга талабнинг ўсиш суръатига жавоб бермайди. Шу боис ишчи кучи таклифининг сифат кўрсаткичларини ўзгартириш ҳамда унинг меҳнат бозоридаги рақобатбардошлигини ошириш лозим. Бунинг учун эса, бандлик давлат хизмати тизимидаги ва бошқа ўқув юртларидаги ходимларнинг малакасини оширишни ташки этиш, корхоналарнинг ўзидаги махсус курсларда касб-корга ўргатишни яхшилаш ва уларга солиқ тўловида имтиёзлар бериш маҳаллий кадрлар рақобатбардошлигини оширишнинг мақсадли махсус дастурини ишлаб чиқиш керак.

Ишчи кучлари таклифини рағбатлантириш ходимларни ишга ёллаш ва

жойлаштиришга ёрдамлашиш усуллари қўллаш орқали ҳам амалга оширилади. Бу усуллар ташкилий тусда бўлиб, бўш иш жойлари ва ишга жойлашиш ҳамда қайта ўқитишга муҳтож фуқароларнинг сони ҳақидаги маълумотлар банкни ташкил этишни, аҳолини ишга жойлашиш имкониятлари ҳақидаги ахборотлар билан таъминлашни, ишсизларни рўйхатга ва ҳисобга олишни, касбга йўналтиришга оид чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва ўтказиш каби йўналишларни қамраб олади. Меҳнат ресурсларни қайта тақсимлашнинг анча самарали усуллари орсиде турмуш даражасини тартибга солишни алоҳида ажратиб кўрсатиб ўтиш мумкин. Мазкур услублар ҳудудларнинг молиявий ресурслари ҳисобидан ходимларнинг меҳна ва уй-жой шарт-шароитларини ҳамда, маданий-маиший хизмат кўрсатиш даражаларини яхшилаш каби тадбирларини ўтказиб, уларни тартибга солиш асосиде тадбиқ этилади.

Меҳнат ресурслари билан кўп таъминланган республикамизмеҳнат бозорининг ривожланиш концепциясининг асосий мақсади – меҳнатга лаёқатли аҳоли бандлигини камайиши, меҳнат унумдорлигининг пасайиши, инфляциянинг мавжудлиги. Мулкчиликнинг турли шаклларини секинлик билан вужудга келиши, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни жуда секинлик билан амалга оширилиши, ҳақиқий даромадларининг камайиши каби ишчи кучи талабини ошириш ва унинг таклифини камайитириш бўйича комплекс тадбирлар ишлаб чиқишдан иборатдир. Улар Ўзбекистон миллий иқтисодиётини чуқур, таркибий ва эркинлаштиришни ислоҳ қилишнинг стратегик мақсадларига асосланиб ишлаб чиқилади.

Буни ҳисобга олган ҳолда мазкур концепциянинг стратегик мақсадилари қилиб қуйидагиларни белгилаш мумкин:

- ижтимоий йўналтирилган меҳнат бозорини босқичма-босқичлаб чиқариш шакллантириш;
- меҳнатга лаёқатли ишбилан банд бўлмаган аҳолини иш билан таъмиловчи ҳамда ишчи кучига талаб ва таклифни тартибга солувчи мустаҳкам ривожланган маҳаллий ва хорижий бандлик хизмати ташкилотлари тизимини шакллантириш;
- янги иш жойларини ташкил этишга, аҳоли бандлик даражасини оширишга ва ишлаб чиқариш салоҳиятидан унумли фойдаланишга асос бўлувчи чуқур иқтисодий-таркибий ислоҳотларни амалга ошириш;
- аҳолини иш билан оқилона бандлигини таъминлаш;
- қайта ишлаш саноати, хизмат кўрсатиш ва шахсий меҳнат тармоқларида янги иш жойларини яратиш ва ўсмирлар, кўп болали аёллар, пенсионерлар ва ногиронлар учун меҳнатни кафолатлаштирилган минтақани ташкил этиш;
- ишчи кучига талабнинг ошиши ва ишсизликнинг камайишини таъмиловчи кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;
- мулкчиликнинг ижара, жамоа, ҳиссадолик ва хусусий шакллари ва шахсий ёрдамчи хўжаликларни ривожлантириш;
- ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни маҳаллий ва хорижий самарали

технология ва техника билан таъминлаш;

- саноат корхоналари ва ишлаб чиқариш – ижтимоий инфратузилма объектларини вужудга келтириш;
- маҳаллий ходимларнинг малакасини, рақобатбардошлигини ва чет элга юборилишини амалга ошириш ва уларда янги иқтисодий маънавий ва маърифий тафаккурни шакллантириш,
- ҳар бир ишсиз учун ихтиёрий ва мустақил иш жойини танлаш ва меҳнат қилиш имкониятларини яратиш;
- меҳнат бозори, ишсизлик ва аҳоли бандлигидаги жараёнларни тартибга солувчи иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш.

Мазкур мақсадларга узлуксиз эришиш учун меҳнат бозори ривожланишининг асосий босқичлари ва вазифаларини аниқ белгилаш зарур.

Меҳнат бозори ривожланишининг биринчи босқичида (1991-1996йй.) қуйидаги вазифалар бажарилган: меҳнат биржаси ва бандлик хизматининг бошланғич ташкилотлари ташкил этилиб, улар ишсизлик ва бўш ўринлар миқдор ва тузилишининг ҳисоб-китоби, таҳлили ва келажаги, банд бўлмаган аҳолини ишга жойлаштириш ва қайта ўқитиш, бандликка кўмаклашиш жамғармасини тақил этиш ва сарфлаш ишлари билан шуғулланадилар, кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорлик доирасида имтиёзли кредитлар ажратиш йўли билан янги иш жойларини яратишга, муайян молияви ёрдам кўрсатилди, халқ хўжалиги тармоқларида, айниқса қишлоқ хўжалигида таркибий ислохотлар амалга оширилиб, «пахта якка ҳукмронлиги»ни тугатиш учун шарт-шароитлар яратилди; ёлланма ходимлар ва иш берувчилар сонининг ҳуқуқий асослари яратилди ва бошқалар.

Бу даврда аҳолининг иш билан бандлик даражасининг пасайиши, ишсизликнинг ошиши, ишчи кучига талаб ва унинг таклифи ўртасидаги номутаносибликнинг ортиши содир бўлди.

Ушбу босқичнинг якуний натижаси – Меҳнат бозорини шакллантириш учун ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитларини яратилиш бўлди.

Иккинчи босқичда (1997-2000 йй.) қуйидаги вазифалар бажарилиши белгиланган: маҳаллий инвестициялар ва жуда зарур бўлган ҳолда хорижий кредитларни жалб қилиш асосида қишлоқ хўжалигида бўлмаган янги иш жойларини яратиш йўли билан ишчи кучига талабни ошириш; меҳнатга лаёқатли ўсмирлар, кўп болали аёллар, пенсионерлар ва ногиронлар учун квоталанган иш жойларини ташкил этиш ва уларни иқтисодий рағбатлантиришни таъминлаш; банд бўлмаган шахсларга янги иш жойларини яратиш билан шуғулланувчи – иш берувчиларга доимий ёрдамлар кўрсатиш; ишчи кучи таклифини унинг малакасини, рақобатбардошлигини ва экспортни ошириш йўли билан камайтириш; мулчиликнинг турли формаларини шакллантириш ва миллий иқтисодиётда чуқур ислохотларни ўтказиш асосида аҳолини иш билан бандлиги соҳасида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш; иш ҳақи ва бошқа меҳнат даромадларининг манбалари даражасидан солиқ ставкасидан кескин камайтириш; бандлик хизматининг бозор

инфратузилмасини ташкил қилиш; меҳнат шартномаларини тузишни такомиллаштириш ва бошқалар. Буларни барчаси бандликни сезиларли ўсиши ва ишсизликнинг камайиши ҳамда ишчи кучига талаб ва унинг таклифи ўртасидаги фарқи қисқаршига кўмаклашади.

Учинчи босқичда (2001-2005йй.) қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тулади: ишчи кучига талабни ошириш ва унинг таклифини камайишга йўналтирилган тадбирларни амалга оширишни кучайтириш; бандлик хизмати ва унинг инфратузилмасида кудратли ва тез ривожланувчи тизимини яратиш; ишсизликни йўл қўйиладиган даражасига қисқатириш; иш билан банд бўлмаган маҳаллий ходимларнинг малакаси, рақобатбардошлиги, ижтимоий ҳимояси ва экспортни ошириш, меҳнат бозори, бандлик ва ишсизликни тартибга солишнинг самарали ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларини яратиш ва ҳоказо.

Қайд этилган вазифаларни бажариш ижтимоий йўналтирилган меҳнат бозорининг шаклланишига олиб келади.

Мазкур бозорнинг ривожланишининг кейинги босқичида (2006-2010йй.) ишчи кучи талаби ва таклифи ўртасидаги бозор мувозанатига эришиш мумкин.

Буларнинг барчаси меҳнат бозорини самарали ривожланишига йўналтирилган ишчи кучига талабнинг ошиши ва унинг таклифини камайиши бўйича иқтисодий, ижтимоий ва ташкилий тадбирлар мажмуаси мужассамлашган.

IV-МАВЗУ. Меҳнат бозорида меҳнат ресурсларига бўлган талаб ва таклиф

4.1. Меҳнат ресурсларига бўлган талабнинг шаклланиши.

4.2. Меҳнат ресурсларининг таклифи: оддий ва кенгайтирилган моделлар.

4.3. Меҳнат ресурслари таклифини миқдор жиҳатдан ҳисоблаш тажрибаси

4.1. Меҳнат ресурсларига бўлган талабнинг шаклланиши.

"Меҳнат ресурсларининг шаклланиши" тушунчаси анча вақтлардан буён иқтисодий адабиётларда ва статистик амалиётда қарор топган бўлиб, ўзига хос тор касбий атама сифатида ишлатилиб келинади. Бу тушунчанинг нимадан иборат эканлиги ҳақида умумий тарзда қабул қилинган, мунозара талаб қилмайдиган тасаввур йўқ. Биз эса "меҳнат ресурсларини шакллантириш" деганда меҳнат ресурсларининг доимий равишда янгиланиб туриши тушунилади, деб ҳисоблаймиз.

Меҳнат ресурслари қандай шаклланишини аниқлаш учун биз биринчидан, меҳнат ресурсларини учта йирик ёш гуруҳлари бўйича -меҳнатга лаёқатли кишилар, меҳнатга лаёқатли кишилардан ёшроқ ва меҳнатга лаёқатли ёшдан каттароқ кишиларни, иккинчидан, ҳар бир гуруҳ аҳоли сонига, унинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни, учинчидан, меҳнат ресурслари ва

аҳолининг табиий ва механик ўзгаришдаги умумий ва ўзига хос томонларни кўриб чиқишимиз лозим.

Меҳнат ресурсларининг аксарият кўпчилик қисмини меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга қобилиятли аҳоли ташкил этади. Меҳнат қилишга лаёқатли ёшдан катта кишилар, ишловчи пенсионерлар ва амалда "ноль" вазифасини бажарувчи шахслар, меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик кишилар, ишловчи ўсмирлар меҳнат ресурсларининг салмоғида у даражада сезиларли роль ўйнамайди.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга қобилиятли аҳоли. Меҳнат ресурслари таркибига I ва II гуруҳдаги ишламайдиган ногиронлар кирмаслигини эсда тутган ҳолда, дастлаб биз меҳнат қилишга лаёқатли ёшдаги аҳолини, сўнгра унинг меҳнат қилишга қобилиятли қисмини қараб чиқамиз.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги фуқоролар бутун аҳолининг бир қисми бўлиб, уларнинг сони демографик омил таъсирида ўзгариб туради. Уларнинг қанча бўлиши тегишли ёшлардаги ўлим даражасига боғлиқ. Бу шунингдек, меҳнат қилиш ёшига етган ёшлар билан пенсия ёшига етган фуқоролар билан сони ўртасидаги нисбатга ҳам боғлиқ. Улим қанчалик кам бўлса ва меҳнат қилиш ёшига етган фуқоролар бу ёшдан чиққан кишилар ўртасидаги фарқ қанчалик юқори бўлса, меҳнат қилиш қобилиятига етган кишилар сони шунчалик кўп бўлади ёки аксинча.

Иқтисодий ҳақиқат пенсия ёшдаги кишилар меҳнатидан фойдаланиш «нуқта»лари бўлади. Улар орасида юқори ақлий малака ишлатишни талаб қиладиган фаолият турлари ҳам бўладики, улар инсондан юқори умумтаълим тайёргарлигини ва муайян амалий тажрибани талаб қилади. Кўпгина мактаб ўқитувчилари, олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг муаллимлари, шифокорлар, илмий ходимлар ва бошқа юқори ақлий фаолият турлари вакиллари борки, улар пенсия маррасидан ўтгандан кейин ҳам муваффақиятли меҳнат қилиб қелмоқдалар. Пенсия ёшининг дастлабки беш йилида (эркаклар учун 60-64 ёш, аёлларда 55-59 ёшда) алоҳида фаоллик сезилади.

Ўзбекистондаги 80-йиллар охири-90-йиллар бошидаги иқтисодий ўзгаришлар ўсмирларга қандай таъсир қилган бўлса, пенсионерларга ҳам юқоридаги сабабларга кўра тахминан шундай таъсир қилди. Пенсионерларнинг меҳнат бозори бирмунча кўпайди. Келгусида узоқ муддатли тамойилларнинг таъсир қилиши тобора кўпроқ намоён бўлади, улар вазиятни изга солиб, пенсионерларнинг меҳнат ресурсларини тўлдиришга қўшадиган ҳиссаларини оширади.

Меҳнат ресурслари сони (динамикаси)нинг ўзгариши билан бутун аҳоли сонининг ўзгариши ўртасида табиийки, боғлиқлик бор. Бироқ у биринчи қарашда унчалик кўзга ташланмайди. Меҳнат ресурсларининг сони ҳақиқатда бутун аҳоли сони каби ўзгаравермайди. Ўзгаришлар турли йўналишларда бўлиши ҳам мумкин. Биз «меҳнат ресурслари» тушунчаси тўғрисидаги тасаввур кенгроқ бўлиши учун уларнинг ўзаро боғлиқлигини махсус қараб чиқамиз.

Меҳнат ресурслари бутуннинг қисми сифатида аҳолининг такрор ишлаб чиқарилиши (яъни унинг доимий равишда тикланиб туриши)ни акс эттиради.

Шунинг учун меҳнат ресурслари сонининг динамикаси пировард натижада аҳоли сони динамикасини акс эттиради.

Ўсмирлар ва пенсионерларнинг меҳнат билан бандлик даражасидаги ўзгаришлар фақат меҳнат ресурсларига эмас, балки аҳолининг сонига ҳам дахлдордир.

Туғилишдаги фарқлар дарҳол аҳоли сонининг ошишига таъсир қилади, меҳнат ресурсларида эса фақат 16 йилдан кейин акс этади. Қанча киши пенсия ёшига етиши фақат меҳнат ресурсларига таъсир қилади, бутун аҳоли сонига дахлдор бўлмайди.

Меҳнат ресурсларининг аксарият қисмини меҳнат қилишга лаёқатли ёшдаги меҳнатга қобилиятли аҳоли ташкил этади. Шунинг учун ҳам меҳнат ресурсларининг динамикасига хос хусусиятлар кўпроқ даражада меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли билан боғлиқдир.

Бутун аҳолининг ва унинг меҳнаткаш қисмидаги динамиканинг хилма-хил йўналишда яққол ифодаланган ўзгариши воқеаларнинг нормал боришдан четга чиқиш деб қаралади. Ана шу сабабли нормал ижтимоий-иқтисодий ривожланиш учун ноқулай шарт-шароит яратади.

Шундай қилиб, биз меҳнат ресурслари бутун аҳолига тааллуқли жараёнлар билан бевосита боғлиқлигини эътироф этган ҳолда, меҳнат ресурслари динамикасининг маълум даражада нисбий «мустақиллиги»га эътиборни қаратамиз. У мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ бўлган демографик асосни яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Шу маънода «меҳнат ресурслари» ижтимоий ва демографик ривожланишни таҳлил қилиш ва асослаб беришнинг ўзига хос методологик воситаси бўлиб майдонга чиқади.

«Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш» ва «мамлакатнинг меҳнат потенциали» тушунчалари бир-бири билан ўзаро боғлиқдир.

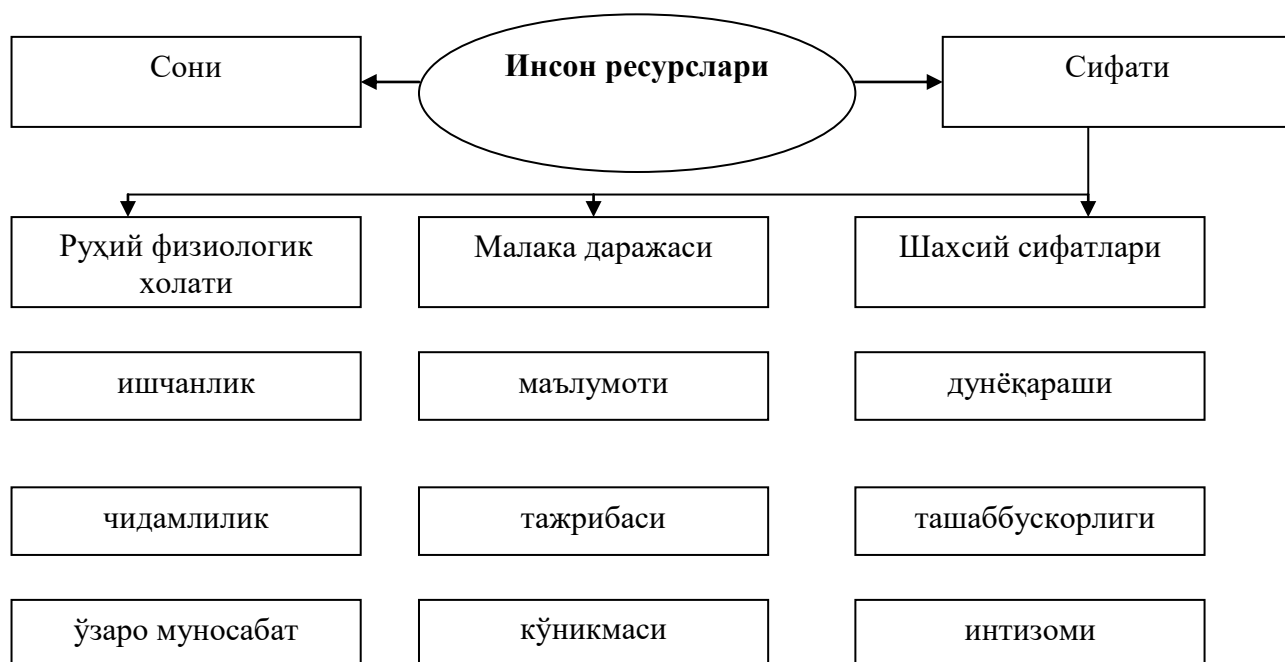
Биз бу ерда фойдаланиш деганда иқтисодиётнинг ресурсларидан бири бўлган меҳнат ресурсларини таърифловчи икки йўналишни тушунамиз. Бу, биринчидан, меҳнат ресурсларининг тақсимланиши ва иккинчидан, уларнинг меҳнатида халқ хўжалигида фойдаланиш самарадорлигидир.

4.2. Меҳнат ресурсларининг таклифи: оддий ва кенгайтирилган моделлар.

Моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш иккита зарурий таркибий қисмдан: бир томондан, моддий ресурслар (хом ашё, асбоб-ускуналар ва ҳ.к.)дан ва иккинчи томондан, инсон ресурсларидан, яъни касб малакалари ва билимларига эга бўлган ходимлардан иборат. Бошқачароқ қилиб айтганда, мамлакат аҳолисининг бир қисми бўлган инсон ресурслари моддий ресурслар билан бир қаторда иқтисодий ривожланиш омили сифатида ҳам намоён бўлади. Бироқ, бу омиллар ўз хусусиятларига қараб, бир-биридан муҳим белгилари билан фарқланади.

Меҳнат ресурслари фақат моддий неъматлар яратибгина қолмай, неъматларни истеъмол ҳам қиладилар. Одамлар ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжлари жихатидан бир хил эмаслар. Бунга уларнинг жинси,

ёши, соғлиғи, оилавий аҳволи, маълумот даражаси ва бошқа ижтимоий, психо-физиологик сифатлари сабаб бўлади. Шунинг учун бири иккинчисига ўхшамайди.(4.1-чизма)

4.1.- чизма. Меҳнат ресурслари тавсифи

Меҳнат соҳасида одамларнинг муҳим эҳтиёжлари амалга ошади, лекин ҳамма эҳтиёжлари ҳам рўёбга чиқавермайди. Шу боисдан инсон меҳнатидан самарали фойдаланиш учун унинг шахс сифатидаги талабларини ҳам эсда тутиш муҳимдир. Бошқача айтганда, иқтисодийнинг муваффақиятли ривожланиши шунини тақозо қиладики, мураккаб хўжалик механизмнинг амал қилиши инсон ресурсларининг сифат даражаси билан белгиланади.

Мамлакатимиз иқтисодийда чуқур таркибий ўзгаришларни таъминлаш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, бой табиий, минерал-хом ашё ва қишлоқ хўжалик ресурсларидан, меҳнат ва интеллектуал салоҳиятидан тўлиқ фойдаланиб, харидорбоп, рақобатбардошли маҳсулот ишлаб чиқариш, дунёда муносиб ўрин эгаллаш, шунинг ҳисобидан сиёсий ва иқтисодий мустақиллигимизни таъминлайдиган тизимни вужудга келтириш бугунги кунда бизнинг муҳим вазифамиз. Ҳар бир инсон ўзи танлаган бирор фаолият соҳасида ишлай олиши учун муайян жисмоний ва маънавий ривожланиш даражасига эга бўлиши керак. Жисмоний ривожланиш даражаси бир томонда, иқтисодийнинг эҳтиёжлари билан, иккинчидан, жамиятнинг ўз фуқаролари соғлиғини муҳофаза қилиш ва мустақамлашдан манфаатдорлиғи билан белгиланади, чунки фуқаролар кишилиқ жамиятининг энг муҳим бойликларидан бири ҳисобланади. Маънавий ривожланиш даражаси деганда, умумтаълим ва касбий билимлар ҳамда кўникмалар, шахсий хусусиятлар тушунилади. Бу хусусиятлар уларнинг танлаган фаолият соҳасида муваффақиятли ишлаши учун зарур шарт ҳисобланади. Меҳнат

ресурсларининг ҳар иккала сифати – жисмоний ва маънавий ривожланиши, тасаввурларининг аҳамияти иқтисодиёт ривожланиб боришига қараб ўзгариб боради. Бу ҳол, ўз навбатида, меҳнат соҳасидаги мавжуд жаҳон тамойилини тўлиқ акс эттиради, иқтисодиётда ва умуман, жамиятда тез ва чуқур ўзгаришлар бўлиб турган даврда, кишилардаги жисмоний ва маънавий фазилатларнинг роли, айниқса, ортади.

Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар инсоннинг ташаббускор ва фаол бўлишини назарда тутди. Унинг қандай яшаши ўзининг янги иқтисодий тизимга сингиб, у билан ҳамоҳанг бўлиб кетиш маҳоратига боғлиқ. Инсоннинг жисмоний имкониятлари, маълумотлилик даражаси, тажрибаси қанчалик юқори, у маънавий жиҳатдан қанчалик етук бўлса, бу жараён шунчалик муваффақиятлироқ кечади. Ташаббускорлик ва тадбиркорликни ривожлантириш, одамларда мулкка эгаллик ҳиссиётини тарбиялаш, кичик корхоналарни изчил ривожлантириш аҳоли фаровонлиги ва даромадларининг ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда салмоқли манба вазифасини бажармоқда.

Ҳозирги замон ва яқин келажак хусусияти иқтисодиёт учун зарур ва асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлган меҳнат ресурсларининг шахсий ва ижтимоий сифатларига боғлиқдир. Бу тенденция турли шаклларни олмоқда. Аввалам бор, назария ва амалиётга у ёки бу шаклдаги билим, малака кўникма, тажриба, шахсий сифатлар каби кўрсаткичлар кирмоқда, ҳамда сифат ва сон жиҳатдан кенгайтирилган ҳолда иқтисодий баҳоланмоқда. Йирик ишлаб чиқариш, хўжалик ва ижтимоий тизимларни бошқаришнинг мураккаблиги, хато ва янглишиш ҳавфи, техник, табиий ва ижтимоий жараёнлар назоратининг издан чиқиши мумкинлиги каби омиллар касбий талаблар таркибида шахсий қизиқишларнинг ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга боғлиқлигини тушунишни биринчи ўринга қўймоқда.

Жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси билан белгиланувчи инсон омили, ўз навбатида, уни ривожлантириш ва тараққий эттиришда ҳал қилувчи асос ҳисобланади.

Жамиятнинг меҳнат салоҳиятини кучайтириш, ундан самарали фойдаланиш муаммолари иқтисодий ислохотлар даврида бирмунча мураккаблашади ва уларнинг ечимини топиш иқтисодчи олимлар олдида турган энг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Бунга техникани янгилаш ва бошқарувни ўзгартириш билан эришиб бўлмайди. Бундай шароитда, аввало, иқтисодиётнинг таркибий тизими тубдан ўзгариши, жумладан, замонавий техника ва технологиялардан кенг фойдаланиш, миллий иқтисодиётнинг ривожланиши инсон ресурслари сифат жиҳатидан яхшиланишини объектив тарзда тақозо этади.

Меҳнат ресурслари ижтимоий меҳнатнинг юқори самарасини таъминлайдиган, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг оптимал имкониятини ифодалайдиган, меҳнат фаолиятига мувофиқ

келадиган шароитлар бирлигидир. Меҳнат ресурслари меҳнат қобилиятларининг жамини (уларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан муносабатларини), яъни алоҳида ишчининг ва жами ишчи кучининг меҳнат фаолиятида қатнашиш имкониятларини ифодалайди.

4.3. Меҳнат ресурслари таклифни миқдор жиҳатдан ҳисоблаш тажрибаси

Меҳнат ресурслари сонининг (динамикасининг) ўзгариши билан бутун аҳоли сонининг ўзгариши ўртасида, табиийки, боғлиқлик бор. Бироқ, у биринчи қарашда унчалик кўзга ташланмайди. Меҳнат ресурсларининг сони ҳамиша бутун аҳоли сони каби ўзгаравермайди. Ўзгаришлар турли йўналишларда бўлиши ҳам мумкин. Биз «меҳнат ресурслари» тушунчаси тўғрисидаги тасаввур кенгроқ бўлиши учун уларнинг ўзаро боғлиқлигини махсус қараб чиқамиз.

Меҳнат ресурслари ялпи аҳолининг бир қисми сифатида аҳолининг такрор ишлаб чиқарилиши (яъни унинг доимий равишда тикланиб туриши)ни акс эттиради. Шунинг учун меҳнат ресурслари сонининг динамикаси, пировард натижада, аҳоли сони динамикасини акс эттиради. Ўсмирлар ва пенсионерларнинг меҳнат билан бандлик даражасидаги ўзгаришлар фақат меҳнат ресурсларига эмас, балки аҳолининг сонига ҳам дахлдордир. Шунинг учун меҳнат ресурслари ҳисобини олиб бориш мақсадга мувофиқ бўлади.

Меҳнат ресурслари баланси - меҳнат ресурслари мавжудлигини ҳамда уларнинг иқтисодий тармоқлари ва иқтисодий фаолият турлари бўйича тақсимланишини тавсифловчи кўрсаткичлар тизими.

Меҳнат ресурслари баланси икки қисм – ресурслар ва тақсимлаш қисмларидан иборат бўлган кўрсаткичлар тизимидир. Биринчи қисм мавжуд меҳнат ресурсларини ҳамда уларни шакллантириш манбаларини кўрсатади. Иккинчи қисм меҳнат ресурсларининг иқтисодий фаол ҳамда иқтисодий нофаол шахсларга тақсимланишини кўрсатади.

2007 йил 24 майда Вазирлар Маҳкамасининг «Ишга жойлаштиришга муҳтож иш билан банд бўлмаган аҳолини ҳисобга олиш методикасини такомиллаштириш тўғрисида»ги 106-сонли Қарори қабул қилинди ва унга мувофиқ жорий йилнинг 1 июлидан бошлаб «Ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳудудлар бўйича ҳисоблаб чиқиш» Методикаси амалиётга татбиқ этилди. Методика Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан белгиланган нормалардан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг иш билан таъминлаш ва меҳнат бозорининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олади. Унда «ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳоли» тушунчаси халқаро стандартларда назарда тутилган «ишсизлар» тушунчасига тенг деб қаралади.

Меҳнат ресурсларини тақсимлаш деганда ресурсларнинг халқ хўжалигида ишлайдиган қисмлари ва ишламайдиган қисмлари тушинилади. Ўз

навбатида ишламайдиган қисм меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган ёшдаги ўқувчиларга ва шахсий ёрдамчи хўжалик билан шуғулланувчиларга, ҳарбий кучлар сафида хизмат қилаётганларга, ишсизларга, шунингдек, ҳеч ерда ишламайдиганларга, ўқимайдиганларга ва иш қидирмайдиганларга бўлинади.

Меҳнат билан бандлик турлари бўйича меҳнат ресурсларининг тақсимланишини фақат фуқоро аҳоли (яъни бунга ҳарбий хизматчилар кирмайди) бўйича кузатиш мумкин.

Ишлайдиган аҳоли (меҳнат билан банд аҳоли) ўз навбатида айрим тармоқлар, касб гуруҳлари бўйича тақсимланиши, шу жумладан, ақлий ва жисмоний меҳнат бўйича, меҳнат режими бўйича (тўлиқ йиллик бандлик, тўлиқ бўлмаган иш куни ва ҳафтаси ва ҳоказо), ниҳоят ижтимоий-иқтисодий соҳалар бўйича қараб чиқилади.

Халқаро жиҳатлардан бири меҳнат билан бандларни «иқтисодий фаолият турлари бўйича» тақсимлашдир. Бу жиҳатнинг мазмуни иқтисодий фаолият турлари классификатори, маҳсулот ва хизматлар классификатори, деб белгиланган. Унга халқаро стандарт тармоқ таснифлаши ва халқаро асосий маҳсулотлар классификатори киради, улар БМТнинг статистика комиссияси томонидан ишлаб чиқилган.

Меҳнат ресурсларининг тузилишига ёш нуқтаи назардан мурожаат қилиш, айниқса, муҳимдир, у айниқса бозор шароитида кўпроқ аҳамиятга эга. Амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар муваффақияти ёшларнинг сонига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ёшлар янги иқтисодий «руҳ»ни ўзлари ва мамлакат фойдаси учун муваффақиятлироқ ўзлаштириб оладилар.

Меҳнат ресурсларини тақсимлашга боғлиқ равишда инсон ресурсларининг имкониятлари ривожланиш омиллари сифатида катта ёки кичик бўлиши мумкин. Масалага ана шу тарзда ёндашиш жамиятнинг меҳнат потенциалини, худудни, корхоналарни ўрганиш ва аниқлаш имконини беради. Меҳнат потенциалини сифат ўлчовидаги меҳнат ресурслари сифатида таърифлаш мумкин.

Юқорида айтилганлардан шу нарса аниқки, «меҳнат потенциали» тушунчаси меҳнат ресурслари ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсирини ўрганишга ёрдам берадиган алоҳида омилдир.

Биз яна «меҳнат самарадорлиги» деган таърифни ҳам аниқлаб олишимиз керак. У меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг кўрсаткичларидан биридир. Ҳар қандай фаолият туридаги самарадорлик пировард натижада вақт билан ўлчанади, вақт маҳсулот бирлигини ёки хизматлар бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланади. Бунда маҳсулот ва хизматлар сифатига қўйиладиган талабларга катта эътибор берилади. Ана шу нуқтаи назардан меҳнатни татбиқ этиш самарадорлиги-юқори сифатли пировард натижага меҳнат сарфини камайтириш.

Меҳнат ресурсларини тақсимлаш турларидан бири мамлакат худуди бўйича тақсимлаш бўлиб, у ҳам муайян фойдали ахборотга эга. Республика худуди иқтисодий ривожланиш даражаси кишиларнинг фаровонлиги ва демографик ривожланиши билан фарқ қилади. Меҳнат ресурсларини шакллантиришнинг минтақавий хусусиятлари аввало демографик ва ижтимоий-

иқтисодий омиллар таъсири билан боғлиқдир. Демографик омилларга аҳолининг такрор ишлаб чиқарилишидаги жадаллик киради. У ҳал қилувчи даражада туғилиш даражаси билан боғлиқ. Бу даража қанчалик юқори бўлса, меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли, демак, меҳнат ресурслари шунчалик тез ўсади.

Ижтимоий-иқтисодий омиллардан меҳнат ресурсларини шакллантириш учун анча аҳамиятлиси минтақадаги ишлаб чиқариш ва иқтисодий конъюнктура тузилмасининг хусусиятлари (меҳнат унумдорлигининг ўсиши)ни айтиб ўтиш мумкин. Бу ҳол ишловчи ўсмирлар ва ишловчи пенсионерлар сонига таъсир қилади. Иш ўринларининг, айниқса ўсмирлар ва катта ёшдаги ишловчилар меҳнатидан фойдаланишга мос келадиган иш ўринларининг мавжудлиги ишлаб чиқариш тузилмаси билан боғлиқ.

Ишга жойлаштиришга мухтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳоли (ишсизлар) - қонун ҳужжатларига мувофиқ расман ишсиз сифатида рўйхатдан ўтказилган шахслар, шунингдек ҳақ тўланадиган ишга ёки даромад келтирувчи машғулотга эга бўлмаган, мустақил равишда иш изловчи ва бундай иш таклиф этилса, ишга жойлашишга тайёр бўлган меҳнатга лаёқатли ёшдаги вақтинча меҳнат билан банд бўлмаган шахслар.

Расмий равишда рўйхатга олинган ишсизлар - 16 ёшдан пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олиш ёшигача бўлган, иш, иш ҳақи ва даромадга эга бўлмаган, меҳнат органларида иш қидирувчи, ишлашга, касб бўйича тайёргарликдан ва қайта тайёргарликдан ўтишга, малака оширишга тайёр шахс сифатида рўйхатга олинган шахслар.

Иш билан банд бўлганлар:

а) ёлланиб ишлаётганлар, шу жумладан ишларни тўлиқ бўлмаган иш вақти мобайнида ёки уйда иш ҳақи олиб бажараётган, шунингдек ҳақ тўланадиган бошқа ишга, шу жумладан вақтинчалик ишга эга бўлган фуқаролар;

б) касаллик, таътил, қайта тайёргарлик, малака ошириш, ишлаб чиқаришнинг тўхтаб туриши туфайли, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинчалик ишда бўлмаган ходим учун иш жойи сақланиб қоладиган бошқа ҳолларда иш жойида вақтинчалик бўлмаган фуқаролар;

в) ўзини мустақил равишда иш билан таъминловчи фуқаролар, тадбиркорлар, шу жумладан юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи тадбиркорлар, кооперативлар аъзолари, фермерлар, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида меҳнат билан банд бўлганлар, бевосита мол ўстирувчилар, чорвачилик ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар ва сотувчилар, шунингдек кўрсатиб ўтилган фуқаролар тоифаларининг ишлаб чиқаришда қатнашадиган оила аъзолари;

г) Куролли Кучларда, Миллий хавфсизлик ҳамда ички ишлар органлари ва кўшинларида хизматни, шунингдек муқобил хизматни ўтаётган фуқаролар;

д) жамоат бирлашмаларида ва диний ташкилотларда ишлаётган, ўз фаолиятини қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошираётган фуқаролар.

Иқтисодий фаол аҳоли - меҳнат билан банд бўлган фуқаролар ва ишсизлар.

Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли - меҳнат билан банд ва ишсиз деб ҳисобланмайдиган шахслар, шу жумладан:

ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ҳамда иш ҳақига ёки меҳнат даромадига эга бўлмаган ўқувчилар ва талабалар;

ишламаётган учинчи гуруҳ ногиронлари;

уй бекалари ҳамда болаларни парвариш қилиш билан банд бўлган ишламаётган аёллар;

кўчар ва кўчмас мулкдан даромад олаётган ишламаётган шахслар;

ихтиёрий равишда меҳнат билан банд бўлмаган шахслар.

Меҳнат ресурслари - меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги ишлаётган шахслар.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли - ишламаётган биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларидан ҳамда ва ёшига кўра имтиёзли шартларда пенсия олувчи шахслардан ташқари, меҳнатга лаёқатли ёшдаги шахслар (16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркеклар ва 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар).

Меҳнат ресурслари баланси - меҳнат ресурслари мавжудлигини ҳамда уларнинг иқтисодий тармоқлари ва иқтисодий фаолият турлари бўйича тақсимланишини тавсифловчи кўрсаткичлар тизими.

Ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳоли сонини ҳисоблаб чиқиш тартиби. Ишга жойлаштиришга муҳтож шахслар (ишсизлар) сони меҳнат ресурслари сонидан меҳнат билан бандлар сонини ва иқтисодий фаол бўлмаганлар сонини чиқариб ташлаган ҳолда қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$MM = MPA - B - ИФА, \text{ бунда:}$$

MM - ишга жойлаштиришга муҳтож банд бўлмаган аҳоли (ишсизлар);

MP - меҳнат ресурслари;

B - бандлар;

ИФА - иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли.

Меҳнат ресурслари сонини аниқлаш. Меҳнат ресурслари сони меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони ва меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги ишловчилар сони йиғиндиси сифатида қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$MP = MJA + ИЎП, \text{ бунда:}$$

MP - меҳнат ресурслари;

MJA - меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли;

ИЎП - ишлаётган ўсмирлар ва пенсионерлар.

MJA сони меҳнатга лаёқатли ёшидаги аҳоли (16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркеклар ва 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар) сонидан меҳнатга лаёқатли ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари, шунингдек имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги шахслар сонини чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади:

$$MJA = Э(16-60) + X(16-55) - \text{Ног} - \text{Пи}, \text{ бунда:}$$

Э(16-60) - 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркеклар;
Х(16-55) - 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар;
Ног - меҳнатга лаёқатли ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари;
Пи - имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги пенсионерлар.

Ахборот олиш манбаи:

Э(16-60), Х(16-55) бўйича - аҳолининг жинс ва ёш таркиби тўғрисидаги давлат статистика маълумотлари;

Ног бўйича - Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги ногиронлар сони тўғрисидаги маълумотлари;

Пи бўйича - Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги пенсионерлар тўғрисидаги маълумотлари;

ИЎП бўйича - давлат статистика маълумотлари.

Меҳнат билан бандлар сонини аниқлаш. Меҳнат билан бандлар сони қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$ИТ = ИТр + ИТнр + ММ, \text{ бунда:}$$

ИТр - иқтисодийнинг расмий секторида ишловчилар;

ИТнр - иқтисодийнинг норасмий секторида ишловчилар;

ММ - мигрант меҳнатчилар - чет элларда ишлаётган Ўзбекистон Республикаси резидентлари, уларнинг мазкур мамлакатда рўйхатга олинган ёки олинмаганлигидан қатъи назар.

Ахборот олиш манбаи:

ИТр бўйича - давлат статистика маълумотлари;

ИТнр бўйича - меҳнат билан бандликни ўрганиб чиқиш маълумотлари;

ММ бўйича - статистика, божхона органларининг ҳамда меҳнат органлари томонидан махсус саволнома бўйича бандлик, меҳнат миграцияси масалалари бўйича ўтказилган ўрганишларнинг маълумотлари.

Расмий секторда банд бўлганлар сонини аниқлаш. Расмий секторда банд бўлганлар давлат статистика ҳисоботи маълумотлари бўйича аниқланади ва ҳисоблаб чиқилади ҳамда қуйидагилардан иборат бўлади:

ёлланиб (меҳнат шартномаси бўйича), шу жумладан сайланадиган лавозимларда ишлаётган доимий, вақтинчалик ва мавсумий ходимлар;
ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органлари ва бошқа ташкилотлар ходимлари;

кооперативлар ва ширкатлар аъзолари;

хусусий корхоналар эгалари (иш берувчилар), шу жумладан фермерлар;

юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахс сифатида расман рўйхатга олинган фуқаролар;

юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилган деҳқон хўжаликлари

аъзолари ҳамда шахсий ёрдамчи хўжаликларда ва деҳқон хўжаликларида қорамол ўстириш билан банд бўлган шахслар;

нодавлат нотижорат ташкилотлари ходимлари.

Норасмий секторда банд бўлганлар сонини аниқлаш ва ҳисоблаб чиқиш

Халқаро меҳнат ташкилоти нормаларидан келиб чиқиб ҳамда Давлат статистика қўмитасининг ҳисобга олиш ва таснифлаш амалиётига мувофиқ иқтисодиётнинг норасмий секторида банд бўлганлар жумласига ижтимоий суғурта ва солиқ органларида ҳисобга турмаган қуйидаги шахслар киради:

юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилмаган деҳқон хўжаликлари аъзолари;

уйда пулли хизматлар кўрсатиш билан банд бўлган шахслар (энагалар, уй хизматчилари, уй ошпазлари, автомобиль ҳайдовчилар, қоровуллар ва бошқалар);

жисмоний шахсларда ҳақ олиб ишловчи шахслар;

оила бошлиқларига уларнинг тадбиркорлик фаолиятида ёрдам берувчи оила аъзолари;

тегишли рўйхатдан ўтмай ишловчи тадбиркорлар.

Иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан банд шахслар сони меҳнат органлари томонидан бандлик масалалари бўйича ҳар чоракда амалга ошириладиган ўрганиб чиқиш асосида аниқланади.

Иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан банд аҳоли сонини аниқлаш учун бандлик масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш маълумотлари асосида:

а) иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг тегишли турлари билан шуғулланувчи шахслар сонининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги сўраб чиқилганларнинг умумий сонидagi салмоғи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$СЧС_i = СС_i : СС \times 100, \text{ бунда:}$$

СЧС_i - иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчи сўраб чиқилганлар салмоғи;

СС_i - иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчи сўраб чиқилганлар сони;

СС - меҳнатга лаёқатли ёшдаги сўралганлар сони, ҳаммаси;

б) олинган салмоқ кўрсаткичи бўйича иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчи аҳоли сонининг ҳисоби қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$ИТНР_i = МЛА \times СЧС_i : 100, \text{ бунда:}$$

ИТНР_i - иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчилар сони;

МЛА - меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли сони.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони тўғрисида ахборот олиш манбаи -

аҳолининг жинси ва ёши бўйича таркиби тўғрисидаги давлат статистика маълумотлари;

в) иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан бандларнинг умумий сонини аниқлаш учун фаолиятнинг ҳар бир аниқ тури бўйича ИТНР тўғрисидаги маълумотлар жамланади:

$$\text{ИТНР} = \text{СЧС}_i \text{ ИТНР}_i, \text{ бунда:}$$

ИТНР - иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан бандлар сони, ҳаммаси.

Меҳнат фаолиятини чет элда амалга ошираётган шахслар сонини аниқлаш

Меҳнат фаолиятини чет элда амалга ошираётган шахслар сони қуйидаги тартибда босқичма-босқич аниқланади:

1) Биринчидан, ишга жойлаштиришга мухтожларни аниқлаш мақсади учун меҳнат органлари томонидан меҳнат эмиграцияси бўйича саволномага мувофиқ, меҳнат билан бандлик масалалари бўйича ўрганишларни ўтказиш пайтида мигрант меҳнатчилар сифатида чет элда турганлар сони аниқланади. Бунинг учун:

а) уй хўжалиқларини меҳнат билан бандлик масалалари бўйича (меҳнат эмиграцияси модулига биноан) ҳар чоракдаги ўрганишлар маълумотлари асосида меҳнат фаолиятини чет элда амалга ошираётган шахсларнинг сўралганлар умумий сонидagi салмоғи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{ММС} = \text{КММС} : \text{СС} \times 100, \text{ бунда:}$$

ММС - мигрант меҳнатчиларнинг сўралганларнинг умумий сонидagi салмоғи;

КММС - меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун чет элга кетган шахсларнинг (мигрант меҳнатчиларнинг) меҳнат билан бандлик масаласи бўйича уй хўжалиқларини ўрганиш давомида аниқланган сони;

СС - меҳнатга лаёқатли ёшдаги сўралганлар сони, ҳаммаси.

Изоҳ. Чет элдаги мигрант меҳнатчиларнинг уй хўжалиқларини ўрганишда бевосита қатнашмаслигини (сўров пайтида бўлмаслигини) ҳисобга олиб, ушбу шахслар сони тўғрисидаги маълумотлар сўралаётган уй хўжалиқлари ваколатли аъзоларидан сўралган ҳолда олинади.

б) мигрант меҳнатчиларнинг сўралганларнинг умумий сонидagi салмоғи бўйича мигрант меҳнатчиларнинг меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибидаги умумий сони қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$\text{ММ} = \text{ММС} \times \text{МЛА} : 100, \text{ бунда:}$$

ММ - мигрант меҳнатчилар сони, ҳаммаси;

МЛА - меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли сони.

в) зарурат бўлганда, меҳнат фаолиятини чет элда амалга ошираётганларнинг сони жўнаб кетган йўналиши (мамлакати) бўйича

аниқланади.

Бунинг учун:

ўрганишлар маълумотлари бўйича ҳар қайси мамлакатдаги меҳнат фаолиятини амалга ошираётган мигрант меҳнатчиларнинг сўралганлар умумий сонидagi салмоғи аниқланади;

меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли умумий сонига нисбатан салмоқни пропорционал равишда ҳисоблаб чиқиш ва жамлаш йўли билан муайян мамлакатларда меҳнат фаолиятини амалга ошираётган мигрант меҳнатчилар сони аниқланади.

2) Иккинчидан, умуман республика бўйича меҳнат ресурсларини ҳисоблаб чиқишда меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун чет элга кетган шахслар сони ҳисобга олинади. Уларнинг сони Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун чет элларга кетаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларини ҳисобга олишни такомиллаштириш тўғрисида" 2007 йил 15 майдаги 97-сон қарори билан тасдиқланган Схема бўйича, қуйидагиларни ўз ичига олувчи интеграциялашган ахборотлар модули асосида аниқланади:

а) чет элга кетганларнинг сони ва мақсади тўғрисида божхона декларациясининг такомиллаштирилган шакли асосидаги ҳар чораклик статистика ҳисоботи маълумотлари;

б) меҳнат эмиграцияси масалалари бўйича ҳар йилги социологик ўрганишлар маълумотлари;

в) меҳнат фаолиятини чет элда амалга ошириш учун фуқароларга Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги томонидан берилган рухсатномалар маълумотлари;

г) Ташқи ишлар вазирлигининг чет элдаги консуллик муассасаларидан олинган маълумотлар;

д) уй хўжалиқларини меҳнат билан бандлик масалалари бўйича ҳар чораклик ўрганишлар маълумотлари.

Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли сонини аниқлаш

$$\text{ИФА} = \text{Ў} + \text{А} + \text{ИН} + \text{ИББ}, \text{ бунда:}$$

ИФА - иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли;

Ў - ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган ҳамда иш ҳақи ва меҳнат даромадига эга бўлмаган ўқувчилар ва талабалар;

А - уй бекалари ва болаларни парвариш қилаётган ишламайдиган аёллар;

ИН - ишламайдиган учинчи гуруҳ ногиронлари;

ИББ - ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмаган шахслар, шунингдек кўчар ва кўчмас мулкдан даромад оладиган ишламайдиган шахслар.

Мустақил равишда иш қидираётган шахслар сонини аниқлаш
Мустақил равишда иш қидираётганлар сони ишга жойлаштиришга эҳтиёж сезадиган аҳолининг ҳисобланган сонидан (мазкур Методиканинг 3-бандида кўрсатилган формула бўйича аниқланган) ҳисобот даври охиридаги ҳолати бўйича Бандликка кўмаклашиш туман (шаҳар) марказларида расман ишсизлар

сифатида рўйхатдан ўтказилган шахслар сонини чиқариб ташлаш йўли билан қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{ИМ} = \text{ИБ} - \text{РР}, \text{ бунда:}$$

ИМ - иш билан банд бўлмаганлар, мустақил равишда иш қидираётганлар;
ИБ - ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳоли (ишсизлар);

РР - ишга жойлаштиришга муҳтож бўлганларни аниқлаш пайтида расман рўйхатдан ўтказилган ишсизлар.

Бандликка қўмаклашиш туман (шаҳар) марказлари маълумотлари расман рўйхатдан ўтказилган ишсизлар бўйича ахборот олиш манбаи ҳисобланади.

Аҳолининг меҳнат билан бандлигини ўрганиш тартиби

Аҳолининг иш билан бандлигини ўрганиш махсус танлаб олинган уй хўжаликлари аъзоларидан сўраб чиқиш йўли билан амалга оширилади.

Уй хўжаликларини сўраб чиқиш ҳар чораклик асосида Бандликка қўмаклашиш туман (шаҳар) марказлари ходимлари томонидан ҳар чоракнинг охириги ойи иккинчи ўн кунлиги мобайнида ўтказилади.

Сўраб чиқилиши керак бўлган уй хўжаликларини танлаш ҳар бир туман бўйича маълумотларнинг репрезентативлигини таъминлайдиган ҳар бир туман (шаҳар) бўйича уй хўжаликларининг камида бир фоизини сўров билан қамраб олиш ҳисобга олинган ҳолда пропорционал танлов бўйича ўтказилади.

Уй хўжаликларини сўраб чиқиш Бандликка қўмаклашиш туман (шаҳар) марказлари томонидан туман (шаҳар) статистика бўлимлари билан биргаликда тўрт босқичда ўтказилади:

а) биринчи босқичда ҳар бир туман бўйича ўрганилиши керак бўлган уй хўжаликлари сони қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{УХС} = \text{УХ} \times 1\%, \text{ бунда:}$$

УХС - ҳар бир туман (шаҳар)да сўраб чиқилиши керак бўлган уй хўжаликлари сони;

УХ - туман (шаҳар)даги уй хўжаликлари сони;

б) иккинчи босқичда уй хўжаликлари ўрганиладиган аҳоли пунктлари аниқланади, бунда:

танлаб олинган аҳоли пунктлари ёнма-ён чегараларга эга бўлмаслиги керак;

туман марказлари ва улардан йироқда жойлашган аҳоли пунктлари мажбурий тартибда ўрганилиши керак;

ҳар бир туманда камида 5 та аҳоли пункти (туман маркази ҳам шу жумлага киради) ўрганилиши керак;

ҳар бир шаҳарда ёнма-ён чегараларга эга бўлмаган камида 5 та маҳалла ўрганилиши керак.

Аҳоли пунктларини танлаш туман (шаҳар) статистика бўлими билан келишган ҳолда Бандликка қўмаклашиш туман (шаҳар) марказлари томонидан

амалга оширилади;

в) учинчи босқичда ҳар бир аҳоли пунктида ўрганилиши керак бўлган уй хўжаликлари сони аниқланади;

г) тўртинчи босқичда аҳоли пунктларида (маҳаллаларда) мавжуд бўлган уй хўжаликлари рўйхатлари асосида ўрганилиши керак бўлган уй хўжаликларининг аниқ рўйхати аниқланади.

Бунда танлашнинг қуйидаги тартиб-қоидадини назарда тутадиган "пропорционал босқичма-босқич танлаш" усулидан фойдаланилади:

- мазкур аҳоли пунктида (маҳаллада) жойлашган уй хўжаликларининг ҳисобланган сонини ўрганилиши керак бўлган уй хўжаликларининг ҳисобланган сонига бўлиш йўли билан "танлаш босқичи" аниқланади (масалан, танлаб олинган аҳоли пунктида 300 та уй хўжалиги мавжуд бўлиб, ўрганиладиган уй хўжаликлари сони эса 30 тани ташкил этиши керак бўлса, "танлаш босқичи" "10" ни (300:10) ташкил этади);

- уй хўжаликларининг умумий сонидан "танлаш босқичи"га бир қарра ҳар бир уй хўжалигига тартиб рақами берилади ва танлаб олинади.

Уй хўжаликлари сўрови Давлат статистика қўмитаси билан келишган ҳолда Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан тасдиқланадиган махсус сўровнома бўйича амалга оширилади.

Уй хўжаликларининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги барча аъзоларидан сўраб чиқилиши керак, улар ҳозир бўлмаган тақдирда эса ҳозир бўлмаган уй хўжаликлари аъзоларига тегишли жавобларни уй хўжалигининг бошқа ваколатли аъзосидан олишга йўл қўйилади.

Сўровни амалга оширган ходимлардан уй хўжаликлари сўровининг тўлдирилган сўровномаларини қабул қилиш Бандликка кўмаклашиш марказининг ишга жойлаштиришга муҳтож бўлган аҳолини ҳисобга олиш ва улар бўйича маълумотлар банкени шакллантириш бўлими бошлиғи томонидан амалга оширилади.

Тўлдирилган сўровномаларни қабул қилишда:

сўраб чиққан ходим томонидан уй хўжаликлари сўровининг аниқ тарзда танланишига риоя қилинганлиги;

сўровнома саволлари тўлиқ тўлдирилганлиги;

сўровнома саволларига жавобларнинг мантқиқлилиги ва бир-бирига зид эмаслигини текшириш таъминланиши керак.

Уй хўжаликлари сўрови ўтказилишининг сифати учун жавобгарлик уй хўжаликлари сўровини ўтказган ходимга ва сўровномани қабул қилиб олган шахсга юкланади.

Сўровнома материали қабул қилиб олингандан кейин уни қайта ишлаш махсус компьютер дастури ёрдамида амалга оширилади. Маълумотлар базасини шакллантириш (маълумотларни компьютерга киритиш) Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари томонидан амалга оширилади.

Маълумотлар компьютерга тўлиқ киритилгандан кейин маълумотлар базаси ҳар бир туман бўйича алоҳида файллар шаклида кейинчалик узил-кесил

пухта ишлаш ва таҳлил қилиш учун Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига юборилади.

Маълумотларни пухта ишлаш ва таҳлил қилиш қуйидаги муддатларда амалга оширилади:

маълумотлар базасини шакллантириш (компьютерга киритиш) - ҳисобот чораги охиригидан кейинги ойнинг 1-кунигача;

ҳар бир туман бўйича йиғма жадвалларни пухта ишлаш ва олиш - ҳисобот чораги охиригидан кейинги ойнинг 10-кунигача;

текшириш натижалари бўйича таҳлилий маълумотнома ва таҳлилий жадваллар тайёрлаш - ҳисобот чораги охиригидан кейинги ойнинг 15-кунигача..

Меҳнат ресурслари балансларини ишлаб чиқиш

Маълумотлар ва мазкур Методикага мувофиқ амалга оширилган ҳисоб-китоблар асосида мазкур Методикага 1-иловада келтирилган кўрсаткичлар тизими бўйича меҳнат ресурсларининг ҳисоб-китоб, ҳисобот прогноз баланслари ишлаб чиқилади.

Меҳнат ресурсларининг ҳисоб-китоб баланси

Меҳнат ресурсларининг ҳисоб-китоб баланси меҳнат бозорининг ҳолати ва меҳнат билан бандлик тўғрисида тезкор ва холисона ахборот олиш ҳамда туманлар ва шаҳарлар бўйича алоҳида минтақалар бўйича, шунингдек умуман республика бўйича ишга жойлаштиришга муҳтож бўлган шахслар сонини аниқлаш мақсадида меҳнат органлари, статистика органлари, иқтисодиёт органлари томонидан биргаликда ишлаб чиқилади.

Ҳисоб-китоб баланси асосида маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари (ҳокимликлар) томонидан аҳолини иш билан таъминлаш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, шу жумладан, ҳудудлар бўйича иш ўринлари ташкил этиш параметрларини ишлаб чиқиш ва зарурат бўлганда, унга тузатишлар киритиш, шунингдек ишсизларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларига йўналтириладиган молиявий ресурслар ҳажмини аниқлаш амалга оширилади.

Меҳнат ресурсларининг ҳисоб-китоб баланси қуйидагилардан келиб чиққан ҳолда йилнинг ҳар чорагидан ишлаб чиқилади:

мазкур Методиканинг 3.2.1-бандида кўрсатилган иш билан банд бўлганлар тоифаларининг сони тўғрисида давлат статистика ҳисоботининг дастлабки маълумотлари;

3.2.2-бандга мувофиқ аниқланган норасмий секторда иш билан банд бўлган шахслар сони ва мазкур Методиканинг 3.2.3-бандига мувофиқ аниқланган чет элда меҳнат фаолиятини амалга ошираётган шахслар сони;

мазкур Методиканинг 3.3-бандига мувофиқ аниқланган иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли сони;

мазкур Методиканинг 3 ва 3.4-бандларига мувофиқ аниқланган иш билан банд бўлмаган аҳоли сони;

мазкур Методика 3.2.3-бандининг б) қисмига мувофиқ аниқланган эмигрант меҳнатчилар сони. Бунда туманлар, шаҳарлар, вилоятлар бўйича меҳнат ресурслари баланси ҳисоб-китобида иш билан бандлик бўйича уй

хўжаликларини ўрганиб чиқишга киритилган меҳнат эмиграцияси юзасидан модул саволларига жавоблар бўйича олинган чет элдаги мигрант меҳнатчилар тўғрисидаги маълумотлар ҳисобга олинади.

Меҳнат ресурсларининг ҳисоб-китоб баланси мазкур Методикага 2-иловада келтирилган шаклга мувофиқ ҳудудлар бўйича ишлаб чиқилади.

Меҳнат ресурслари ҳисоб-китоб балансини Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги Давлат статистика қўмитаси билан биргаликда ишлаб чиқади.

Туманлар (шаҳарлар) бўйича меҳнат ресурсларининг ҳисоб-китоб баланси тегишли Бандликка қўмаклашиш марказлари томонидан ҳисобот чорагининг охиригидан кейинги ойнинг 20-кунидан кечикмай ишлаб чиқилади ва Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаларига, шунингдек Давлат статистика қўмитасининг ҳудудий бошқармаларига юборилади.

Ҳудудий бошқармаларга тақдим этиладиган ҳисоб-китоб балансига туманлар ва шаҳарлар бўйича уй хўжаликларини ўрганиб чиқиш натижаларининг тартибга солинган маълумотлари (жадвал шаклларида) илова қилинади.

Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари Иқтисодиёт вазирлиги ва Давлат статистика қўмитасининг ҳудудий бошқармалари билан биргаликда олинган маълумотлар асосида ва мазкур Методикада назарда тутилган тартиб-қоидаларга мувофиқ ҳар бир туман (шаҳар) бўйича ҳисоб-китоб балансларини ишлаб чиқади. Бунда умуман республика бўйича меҳнат ресурслари йиғма балансини ишлаб чиқишда такомиллаштирилган божхона декларацияси бўйича статистика ҳисоботи маълумотлари, меҳнат эмиграцияси масалалари бўйича ўрганишлар материаллари ҳамда Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги ва Ташқи ишлар вазирлигининг чет элдаги консулик муассасалари маълумотлари асосида олинган эмигрант меҳнатчилар тўғрисидаги маълумотлар ҳисобга олинади.

Меҳнат ресурсларининг ҳисобот баланси

Меҳнат ресурсларининг ҳисобот баланси ҳар бир йил якунлари бўйича тасдиқланган статистика ишлари дастурига мувофиқ Давлат статистика қўмитаси томонидан ишлаб чиқилади.

Меҳнат ресурсларининг ҳисобот баланси давлат статистика ҳисоботи маълумотлари аниқлаштирилиши ҳисобга олинган ҳолда ҳисоб-китоб баланслари маълумотларига асосланади.

Меҳнат ресурсларининг прогноз баланси. Меҳнат ресурсларининг прогноз баланси бўлажак давр учун (мақсадларга боғлиқ ҳолда - 1 йилга, 5, 10 йилга ва ҳоказо) Иқтисодиёт вазирлиги томонидан Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги билан биргаликда ишлаб чиқилади.

Меҳнат ресурсларининг прогноз балансини ишлаб чиқишда қуйидагилар ҳисобга олинади:

ишга жойлаштиришга муҳтож бўлган меҳнат билан банд бўлмаган аҳолининг (ишсизларнинг) амалдаги ва кутилаётган сони;

ишлаётганлар сонининг белгиланган параметрлари, иш билан бандликнинг ўсиши ва инвестиция дастурларини, тармоқлар ва минтақаларни ривожлантириш дастурларини амалга оширишнинг мўлжалланган натижалари муносабати билан иш билан бандликнинг ўсиши ва унинг таркибий ўзгариши;

меҳнат ресурслари сонини ва иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли турли тоифаларини (ўқувчилар, бола парвариши бўйича таътилда бўлган аёллар ва бошқалар) шакллантирадиган келгусидаги демографик жараёнлар динамикаси.

Меҳнат ресурсларининг прогноз балансидан минтақаларнинг демографик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда янги иш ўринлари ташкил этишга эҳтиёжларни ва келгусида аҳолини иш билан таъминлашнинг ҳудудий дастурлари параметрларини аниқлашда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан фойдаланилади.

Ишга жойлаштиришга муҳтож
меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳудудлар бўйича
ҳисоблаб чиқиш Методикасига
1-илова

**Ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд
бўлмаган аҳоли (ишсизлар) тоифаларини ҳисобга олиш
Ш А К Л Л А Р И**

Т/Р	Тоифалар ва кўрсаткичлар номи	Ҳисобга олиш шакллари
I. Иш билан таъминланган аҳоли		
1. Иқтисодиётнинг расмий сектори		
1.1.	Ёлланиб ишлайдиганлар.	Меҳнат бўйича давлат статистика ҳисоботи маълумотлари: 1-т, 1-т (қх), 1-мб, 1-мб (сх), 1-мб (вэс), 1-вэд, 1-фермер шакллари.
1.1.1.	Доимий ишчилар.	Меҳнат бўйича давлат статистика ҳисоботи маълумотлари: 1-т, 1-т (қх), 1-мб, 1-мб (сх), 1-мб (вэс), 1-вэд, 1-фермер шакллари.
1.1.2.	Вақтинчалик ишчилар.	Меҳнат бўйича давлат статистика ҳисоботи маълумотлари: 1-т, 1-т (қх), 1-мб, 1-мб (сх), 1-мб (вэс), 1-вэд, 1-фермер, шу жумладан, фуқаровий-ҳуқуқий шартномалар бўйича ишлайдиган ишчилар шакллари.
1.1.3.	Мавсумий ишчилар.	Меҳнат бўйича давлат статистика ҳисоботи маълумотлари: 1-т, 1-т (қх), 1-мб, 1-мб (сх), 1-мб (вэс), 1-вэд, 1-фермер шакллари.
1.2.	Хусусий корхоналар эгалари (иш берувчилар), шу жумладан фермерлар.	Меҳнат бўйича давлат статистика ҳисоботи маълумотлари: 1-т, 1-т (қх), 1-мб, 1-мб (сх), 1-мб (вэс), 1-вэд, 1-фермер шакллари.
1.3.	Кооперативлар ва ширкатлар аъзолари.	Меҳнат бўйича давлат статистика ҳисоботи маълумотлари: 1-т (қх) шакли.
1.4.	Юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтган деҳқон хўжаликлари аъзолари.	Давлат статистика ҳисоботи (N1-деҳқон шакли), Бандликка кўмаклашувчи туманлар (шаҳарлар) марказлари маълумотлари.

1.5.	Нодавлат нотижорат ташкилотлар ишчилари.	Меҳнат бўйича давлат статистика ҳисоботи маълумотлари: 1-т шакли.
1.6.	Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар сифатида расман рўйхатдан ўтказилган фуқаролар.	Солиқ органларида (ДСК) рўйхатдан ўтказиш маълумотлари, иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш маълумотлари.
1.7.	Ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органлари ва бошқа ташкилотлар ишчилари.	Маъмурий ҳисобот маълумотлари.
2. Иқтисодиётнинг норасмий сектори		
2.1.	Юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтмаган деҳқон хўжаликлари аъзолари.	Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги) маълумотлари.
2.2.	Уйда пулли хизматлар кўрсатиш билан банд бўлган шахслар (энагалар, уй хизматчилари, уй ошпазлари, хайдовчилари, қоровуллари ва бошқалар).	Иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги) маълумотлари.
2.3.	Жисмоний шахсларда ҳақ тўлаш ҳисобига ишлайдиган шахслар.	Иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги) маълумотлари.
2.4.	Оила бошлиқларига уларнинг тадбиркорлик фаолиятига ёрдам берадиган оила аъзолари.	Иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги) маълумотлари.
2.5.	Тегишли рўйхатдан ўтмасдан ишлайдиган тадбиркорлар.	Иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги) маълумотлари.
3. Иш билан таъминланган аҳолининг бошқа тоифалари		
3.1.	Чет элда меҳнат фаолиятини амалга ошираётган шахслар.	Иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш ва меҳнат эмиграцияси масалалари бўйича махсус ўрганиб чиқиш маълумотлари (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги); Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги маълумотлари; умуман республика бўйича меҳнат ресурслари балансини ҳисоб-китоблашда фойдаланиладиган Давлат статистика қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси, Ташқи ишлар вазирлиги маълумотлари.
II. Ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳоли (ишсизлар)		
II.1.	Ҳақ тўланадиган ишга ёки даромад келтирувчи машғулотга эга бўлмаган, мустақил равишда иш изловчи ва бундай иш таклиф этилса, ишга жойлашишга тайёр бўлган	Статистика маълумотлари ва иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш маълумотлари (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги) асосида ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

	меҳнатга лаёқатли ёшдаги вақтинча иш билан банд бўлмаган шахслар.	
II.2.	Расман рўйхатдан ўтказилган ишсизлар.	Бандликка қўмаклашувчи туманлар (шаҳарлар) марказлари маълумотлари.
III. Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли		
III.1.	Ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган ҳамда иш ҳақиға ёки меҳнат даромадига эга бўлмаган ўқувчилар ва талабалар.	Давлат статистика ҳисоботи маълумотлари (Давлат статистика қўмитаси).
III.2.	Уй бекалари ва болани парвариш қилувчи ишламайдиган аёллар.	Давлат статистика ҳисоботи маълумотлари (Давлат статистика қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги).
III.3.	Ишламайдиган учинчи гуруҳ ногиронлари.	Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги маълумотлари.
III.4.	Ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмаган, шунингдек мол-мулк ва кўчмас мулкдан даромад оладиган ишламайдиган шахслар.	Иш билан таъминлаш масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш (Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги) маълумотлари.
IV. Меҳнат ресурслари		
IV.1.	Меҳнат ресурслари.	Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони ва меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги ишловчилар сони йиғиндиси сифатида аниқланади (Давлат статистика қўмитаси).

Ишга жойлаштиришга муҳтож
Меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳудудлар бўйича
ҳисоблаб чиқиш Методикасига
2-илова

Меҳнат ресурслари баланси ва унинг кўрсаткичларини ҳисоблаш СХЕМАСИ

Т/р	Кўрсаткичлар НОМИ	Ҳисоблаш методи	Ўзбекистон Республикаси бўйича жами, минг киши	Вилоятлар
1	2	3	4	5 - n
01	Меҳнат ресурслари жами	02+11-сатрлар йиғиндиси		
	шу жумладан:			
02	Иқтисодий фаол аҳоли	03+08-сатрлар йиғиндиси		
	шундан:			
03	Иш билан банд аҳоли	04+05+06+07 сатрлар йиғиндиси		
	шу жумладан иқтисодиёт секторлари бўйича:			
04	Расмий секторда	статистика ҳисоботлари маълумотлари бўйича		

05	Норасмий секторда	ўрганиб чиқиш маълумотлари бўйича		
06	Хорижга ишга кетганлар	идоравий ҳисоб ва ўрганиб чиқиш маълумотлари бўйича		
07	Бошқалар	маъмурий ҳисоб маълумотлари бўйича		
08	Ишга жойлаштиришга муҳтож иш билан банд бўлмаган аҳоли (ишсизлар)	09+10-сатрлар йиғиндиси		
09	Ишсиз сифатида расман рўйхатдан ўтказилганлар	Бандликка кўмаклашувчи марказлар ҳисоби маълумотлари бўйича		
10	Мустақил иш қидирувчилар	статистика ва ўрганиб чиқиш маълумотлари бўйича ҳисоблаш		
11	Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли	12+16+14+15-сатрлар йиғиндиси		
	шундан:			
12	Ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган ҳамда иш ҳақиға ёки меҳнат даромадиға эға бўлмаган ўқувчилар ва талабалар.	статистика маълумотлари бўйича		
13	Уй бекалари ва болани парвариш қилувчи ишламайдиган аёллар.	статистика ва ўрганиб чиқиш маълумотлари бўйича		
14	Ишламайдиган учинчи гуруҳ ногиронлари.	идоравий ҳисоб маълумотлари бўйича		
15	Ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмаган, шунингдек мол-мулк ва кўчмас мулкдан даромад оладиган ишламайдиган шахслар.	ўрганиб чиқиш маълумотлари бўйича		

Иқтисодий конъюнктура иш кучиға бўлган талабни ошириш ёки камайитириши мумкин. Бу билан меҳнат соҳаси кенгайди ёки тораёди, тегишли равишда қараб чиқилаётган меҳнат ресурсларининг ишлаши учун имкониятлар кўпроқ ёки озроқ бўлади.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг минтақавий хусусиятлари ҳам демографик ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг амал қилиши билан боғлиқдир. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш томонларидан бири меҳнат ресурсларини тақсимлаш бўлса, иккинчиси томони меҳнатни татбиқ этиш самарадорлигидир.

Меҳнат ресурсларини тақсимлаш демографик ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг минтақавий шарт-шароитлари таъсириға анча кўпроқ учрайди. Демографик омилларнинг таъсири аҳолининг ёш тузилиши орқали намоён бўлади, у одатда, турли минтақаларда турлича бўлади. Меҳнатға лаёқатли ёшдаги кишиларнинг ишлайдиган ва ишламайдиган қисмларға бўлиниши маълум даражада ана шу билан белгиланади. Аҳоли орасидаги кичик ёшли болалар сони ўзларини уй-рўзғор ишларига бағишлайдиган аёллар сонига таъсир кўрсатади. Тажриба шундан далолат берадики, бу икки кўрсаткич ўртасида бевосита боғлиқлик бор.

Ижтимоий-иқтисодий омиллардан энг аҳамиятлилари: иқтисодий конъюнктура ва ишлаб чиқариш тузилмасидир. Иқтисодий конъюнктурага ишсизлар сони, ишлаб чиқариш тузилмасига эса, ходимларнинг тармоқлар бўйича, касблар, иш кучининг касбий тайёргарлиги боғлиқ бўлади.

Меҳнатни татбиқ қилиш самарадорлиги бўйича минтақалар ўртасидаги фарққа сабаб шуки, турли ҳудудларда технология, меҳнатни ташкил этиш даражаси турлича. Турли сабабларга, шу жумладан, этник ва тарихий хусусиятларга эга бўлган сабабларга кўра ҳам ходимлар малакаси бир-биридан фарқ қилиши мумкин.

Меҳнат ресурслари шаклланишининг ва улардан фойдаланишнинг минтақавий хусусиятларини ҳисобга олиш меҳнат ресурсларини ўрганишнинг энг муҳим томонларидан биридир. Масаланинг бу томонини билиш меҳнат муносабатларини, меҳнат бозорини давлат йўли билан самарали тартибга солиш учун зарур.

V МАВЗУ. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИ

5.1. Меҳнат ресурслари тушунчаси

5.2. Меҳнат фаолиятида инсон омили.

5.3. Аҳолини иш билан бандлиги бўйича таснифлаш

5.1. Меҳнат ресурслари тушунчаси

Меҳнат ресурслари мамлакат аҳолисининг ўз психофизиологик ва ақлий сифатлари билан моддий неъматлар ишлаб чиқаришга ёки хизматлар кўрсатишга қодир бўлган қисмидан иборатдир.

Меҳнат ресурслари деб, ўзининг ақлий ва жисмоний меҳнати билан ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этадиган меҳнатга қобилиятли кишилар тўпламига айтилади.

Бу таърифдан шу нарса келиб чиқадики, меҳнат ресурслари ўзига иқтисодиётда меҳнат билан банд бўлган кишиларни ҳам, меҳнат билан банд бўлмаса ҳам меҳнат қилишлари мумкин бўлган кишиларни ҳам қамраб олади. Бошқача айтганда, меҳнат ресурслари ҳақиқий (реал) ва потенциал ходимлардир.

Ишчи кучи — меҳнат жараёнида инсон фойдаланадиган унинг жисмоний ва маънавий қобилиятларнинг мажмуасидир. Замонавий хорижий иқтисодий назарияларда «ишчи кучи» атамаси кўпинча «иқтисодий фаол аҳоли» тушунчасининг синоними сифатида қўлланилади. Масалан, Р.Ж. Эренбергер ва Р.С. Смит бундай таъриф берганлар: «Ишчи кучи» деганда ёши 16 дан юқори бўлган ходимлар ва ё эндиликда ишлаётганлар, ёки фаол равишда иш қидириш билан банд бўлганлар ёхуд ишдан бўшатилганларидан кейин хизматларга яна мурожаат қилишларини

кутаётганлар тушунилади»¹. Халқаро меҳнат ташкилоти ҳам худди шунга ўхшаш нуқтаи назарга амал қилади.

«Ишчи кучи» атамаси кўп ҳолларда уч маънони англатишда ишлатилади:

- организм, тирик инсон шахси эга бўлган ва ҳар сафар у қандайдир истеъмол қийматини яратиш чоғида ишга соладиган жисмоний ва маънавий қобилиятлар мажмуи сифатида;
- аҳолининг иш билан банд бўлган ёки иш излаётган қисми — иқтисодий фаол аҳолининг синоними сифатида;
- умуман ишловчилар ёки муайян бир корхона ишчилари (кундалик турмушда одатда шундай фойдаланиладиган тушунча) сифатида.

Қизиғи шундаки, маълум контекстда «ёлланма ишчилар» ҳам «меҳнат» ҳам «ишчи кучи» сўз бирикмаси билан ифодаланади. Аммо айтиб бериш керак бўлади, турли вариантларга эга бўлиб, уларни қўллашда онгли ва тегишли изоҳлар бериш керак бўлади.

Инсон омили — ташкилот ва муассасаларнинг биргаликда фаолият кечириш учун бирлашган кишилари. Таркибий жиҳатдан у, биринчи навбатда шахс, ишчи гуруҳи, меҳнат жамоасидир.

Инсон омили — бу фақат жамоа ходими эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг жамоа субъектидир, у ижтимоий, демографик, иқтисодий ва сиёсий тузилмага эга бўлиб, унинг элементларининг ўзаро ҳаракати жамият ривожланишини таъминлайди.

Ишлаб чиқаришнинг шахсий омили (бевосита-ижтимоий маънода — шахс омили) унинг меҳнат фаолияти жараёнида намоён бўладиган субъект (ходим) сифатларини бутун хилма-хиллиги билан акс эттиради.

Шахсий омил — фаолият кўрсатадиган (ҳаракатда амалга ошириладиган) иш кучи бўлиб, ўз сифат кўрсаткичларининг мажмуи билан қараб чиқилади.

Меҳнат ресурсларининг аксарият кўпчилик қисмини меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга қобилиятли аҳоли ташкил этади. Меҳнат қилишга лаёқатли ёшдан катта кишилар, ишловчи пенсионерлар ва амалда "ноль" вазифасини бажарувчи шахслар, меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик кишилар, ишловчи ўсмирлар меҳнат ресурсларининг салмоғида у даражада сезиларли роль ўйнамайди.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга қобилиятли аҳоли. Меҳнат ресурслари таркибига I ва II гуруҳдаги ишламайдиган ногиронлар кирмаслигини эсда тутган ҳолда, дастлаб биз меҳнат қилишга лаёқатли ёшдаги аҳолини, сўнгра унинг меҳнат қилишга қобилиятли қисмини қараб чиқамиз.

Мазкур методикага кўра:

1. Ишга жойлаштиришга муҳтож шахслар сони меҳнат ресурслари

¹ Эренберг Р.Ж., Смит Р.С. Замоनावий меҳнат иқтисодиёти: назария ва давлат сиёсати. М.: 2006, 34-б.

сонидан меҳнат билан бандлар сони ва иқтисодий фаол бўлмаганлар сонини чиқариб ташлаган ҳолда қуйидаги формула бўйича аниқланади:

ММ қ МРА-Б-ИНФ,

бунда: **ММ** – ишга жойлаштиришга муҳтож аҳоли (ишсизлар);

МР – меҳнат ресурслари;

Б – иш билан бандлар;

ИНФ – иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли.

2. Меҳнат ресурслари сони меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони ва меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги ишловчилар сони йиғиндиси сифатида қуйидаги формула бўйича аниқланади:

МР қ МЛА Қ ИҶП,

бунда: **МР** – меҳнат ресурслари;

МЛА – меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли;

ИҶП – ишлаётган ўсмирлар ва пенсионерлар.

3. МЛА сони меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли (16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар ва 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар) сонидан меҳнатга лаёқатли ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари, шунингдек имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги шахслар сонини чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади:

МЛА қ Э(16-60) Қ Х(16-55) - Ног - Пи,

бунда: **Э(16-60)** – 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар;

Х(16-55) – 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар;

Ног – меҳнатга лаёқатли ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари;

Пи – имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги пенсионерлар.

4. Меҳнат билан бандлар сони қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

ИТ қ ИТр Қ ИТнр Қ ММ,

бунда: **ИТр** – иқтисодиётнинг расмий секторида ишловчилар;

ИТнр – иқтисодиётнинг норасмий секторида ишловчилар;

ММ – мигрант меҳнатчилар – хорижда ишлаётган Ўзбекистон Республикаси резидентлари, уларнинг мазкур мамлакатда рўйхатга олинган ёки олинмаганлигидан қатъи назар.

4.1. Расмий секторда банд бўлганлар давлат статистика ҳисоботи маълумотлари бўйича аниқланади ва ҳисоблаб чиқилади ҳамда қуйидагилардан иборат бўлади:

- ёлланиб (меҳнат шартномаси бўйича), шу жумладан сайланадиган лавозимларда ишлаётган доимий, вақтинчалик ва мавсумий ходимлар;
- ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органлари ва бошқа ташкилотлар ходимлари;
- кооперативлар ва ширкатлар аъзолари;
- хусусий корхоналар эгалари (иш берувчилар), шу жумладан фермерлар;
- юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахс сифатида расман рўйхатга олинган фуқаролар;

- юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилган деҳқон хўжаликлари аъзолари ҳамда шахсий ёрдамчи хўжаликлар ва деҳқон хўжаликларида қорамол ўстириш билан банд бўлган шахслар;

- нодавлат нотижорат ташкилотлари ходимлари.

4.2. Норасмий секторда банд бўлганлар сонини аниқлаш ва ҳисоблаб чиқиш. Халқаро меҳнат ташкилоти нормаларидан келиб чиқиб ҳамда Давлат статистика қўмитасининг ҳисобга олиш ва таснифлаш амалиётига мувофиқ иқтисодиётнинг норасмий секторида банд бўлганлар жумласига ижтимоий суғурта ва солиқ органларида ҳисобга турмаган қуйидаги шахслар киради:

- юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилмаган деҳқон хўжаликлари аъзолари;

- уйда пулли хизматлар кўрсатиш билан банд бўлган шахслар (энагалар, уй хизматчилари, уй ошпазлари, автомобиль ҳайдовчилар, қоровуллар);

- жисмоний шахсларда ҳақ олиб ишловчи шахслар;

- оила бошлиқларига уларнинг тадбиркорлик фаолиятида ёрдам берувчи оила аъзолари;

- тегишли рўйхатдан ўтмай ишловчи тадбиркорлар.

Иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан банд шахслар сони меҳнат органлари томонидан бандлик масалалари бўйича ҳар чорақда амалга ошириладиган ўрганиб чиқиш асосида аниқланади.

Иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан банд аҳоли сонини аниқлаш учун бандлик масалалари бўйича танлаб ўрганиб чиқиш маълумотлари асосида:

а) иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг тегишли турлари билан шуғулланувчи шахслар сонининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги сўраб чиқилганларнинг умумий сонидаги салмоғи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$СЧС_i \text{ қ } СС_i: СС \times 100,$

бунда: **$СЧС_i$** – иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчи сўраб чиқилганлар салмоғи;

$СС_i$ – иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчи сўраб чиқилганлар сони;

$СС$ – меҳнатга лаёқатли ёшдаги сўралганлар сони, ҳаммаси;

б) олинган салмоқ кўрсаткичи бўйича иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчи аҳоли сонининг ҳисоби қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$ИТНР_i \text{ қ } МЛА \times СЧС_i / 100,$

бунда: **$ИТНР_i$** – иқтисодиётнинг норасмий секторида фаолиятнинг аниқ тури билан шуғулланувчилар сони;

$МЛА$ – меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли сони.

в) иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан бандларнинг умумий сонини аниқлаш учун фаолиятнинг ҳар бир аниқ тури бўйича ИТНР тўғрисидаги маълумотлар жамланади:

$ИТНР \text{ қ } Z1iИТНР_i,$

бунда: **$ИТНР$** – иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан бандлар

сони, ҳаммаси.

4.3. Меҳнат фаолиятини хорижда амалга ошираётган шахслар сонини аниқлаш. Меҳнат фаолиятини хорижда амалга ошираётган шахслар сони куйидаги тартибда босқичма-босқич аниқланади:

Биринчидан, ишга жойлаштиришга мухтожларни аниқлаш мақсади учун меҳнат органлари томонидан меҳнат эмиграцияси бўйича саволномага мувофиқ, меҳнат билан бандлик масалалари бўйича ўрганишларни ўтказиш пайтида мигрант меҳнатчилар сифатида хорижда турганлар сони аниқланади. Бунинг учун:

а) уй хўжалиklarини меҳнат билан бандлик масалалари бўйича (меҳнат эмиграцияси модулига биноан) ҳар чорақдаги ўрганишлар маълумотлари асосида меҳнат фаолиятини хорижда амалга ошираётган шахсларнинг сўралганлар умумий сонидаги салмоғи куйидаги формула бўйича аниқланади:

ММС қ КММС / СС х 100,

бунда: **ММС** – мигрант меҳнатчиларнинг сўралганларнинг умумий сонидаги салмоғи;

КММС – меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга кетган шахсларнинг (мигрант меҳнатчиларнинг) меҳнат билан бандлик масаласи бўйича уй хўжалиklarини ўрганиш давомида аниқланган сони;

СС – меҳнатга лаёқатли ёшдаги сўралганлар сони, ҳаммаси.

Изоҳ. Хориждаги мигрант меҳнатчиларнинг уй хўжалиklarини ўрганишида бевосита қатнашишаслигини (сўров пайтида бўлмашлигини) ҳисобга олиб, ушбу шахслар сони тўғрисидаги маълумотлар сўралаётган уй хўжалиklarи ваколатли аъзоларидан сўралган ҳолда олинади.

б) мигрант меҳнатчиларнинг сўралганларнинг умумий сонидаги салмоғи бўйича мигрант меҳнатчиларнинг меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибидаги умумий сони куйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

ММ қ ММС х МЛА / 100,

бунда: **ММ** – мигрант меҳнатчилар сони, ҳаммаси;

МЛА – меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли сони.

в) зарурат бўлганда, меҳнат фаолиятини хорижда амалга ошираётганларнинг сони жўнаб кетган йўналиши (мамлакати) бўйича аниқланади. Бунинг учун:

- ўрганишлар маълумотлари бўйича ҳар қайси мамлакатдаги меҳнат фаолиятини амалга ошираётган мигрант меҳнатчиларнинг сўралганлар умумий сонидаги салмоғи аниқланади;

- меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли умумий сонига нисбатан салмоқни пропорционал равишда ҳисоблаб чиқиш ва жамлаш йўли билан муайян мамлакатларда меҳнат фаолиятини амалга ошираётган мигрант меҳнатчилар сони аниқланади.

Иккинчидан, умуман республика бўйича меҳнат ресурсларини ҳисоблаб чиқишда меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга кетган шахслар сони ҳисобга олинади. Уларнинг сони Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга кетаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларини ҳисобга олишни такомиллаштириш

тўғрисида» 2007 йил 15 майдаги 97-сон қарори билан тасдиқланган схема бўйича, қуйидагиларни ўз ичига олувчи интеграциялашган ахборотлар модули асосида аниқланади:

а) хорижга кетганларнинг сони ва мақсади тўғрисида божхона декларациясининг такомиллаштирилган шакли асосидаги ҳар чораклик статистика ҳисоботи маълумотлари;

б) меҳнат эмиграцияси масалалари бўйича ҳар йилги социологик ўрганишлар маълумотлари;

в) меҳнат фаолиятини хорижда амалга ошириш учун фуқароларга Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги томонидан берилган рухсатномалар маълумотлари;

г) Ташқи ишлар вазирлигининг хориждаги консуллик муассасаларидан олинган маълумотлар;

д) уй хўжалиқларини меҳнат билан бандлик масалалари бўйича ҳар чораклик ўрганишлар маълумотлари.

5. Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли сони қуйидагича аниқланади:

ИФА қ Ў Қ А Қ ИН Қ ИББ,

бунда: **ИФА** – иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли;

Ў – ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган ҳамда иш ҳақи ва меҳнат даромадига эга бўлмаган ўқувчилар ва талабалар;

А – уй бекалари ва болаларни парвариш қилаётган ишламайдиган аёллар;

ИН – ишламайдиган учинчи гуруҳ ногиронлари;

ИББ – ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмаган шахслар, шунингдек кўчар ва кўчмас мулкдан даромад оладиган ишламайдиган шахслар.

6. Мустақил равишда иш қидираётганлар сони ишга жойлаштиришга эҳтиёж сезадиган аҳолининг ҳисобланган сонидан ҳисобот даври охиридаги ҳолати бўйича Бандликка кўмаклашиш туман (шаҳар) марказларида расман ишсизлар сифатида рўйхатдан ўтказилган шахслар сонини чиқариб ташлаш йўли билан қуйидаги формула бўйича аниқланади:

ИМ қ ИБ - РР,

бунда: **ИМ** – иш билан банд бўлмаганлар, мустақил равишда и қидираётганлар;

ИБ – ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳол (ишсизлар);

РР – ишга жойлаштиришга муҳтож бўлганларни аниқлаш пайтида расман рўйхатдан ўтказилган ишсизлар.

Аҳолининг иш билан бандлигини ўрганиш махсус танлаб олинган хўжалик аъзолари орасида сўров ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Уй хўжалиқларини сўраб чиқиш ҳар чораклик асосида Бандликка кўмаклашиш туман (шаҳар) марказлари ходимлари томонидан ҳар чоракнинг охириги ойи иккинчи ўн кунлиги мобайнида ўтказилади.

Сўраб чиқилиши керак бўлган уй хўжалиқларини танлаш ҳар бир туман бўйича маълумотларнинг репрезентативлигини таъминлайдиган ҳар бир туман (шаҳар) бўйича уй хўжалиқларининг камида бир фоизини сўров билан қамраб олиш ҳисобга олинган ҳолда пропорционал танлов бўйича ўтказилади.

Уй хўжалиklarини сўраб чиқиш Бандликка кўмаклашиш туман (шаҳар) марказлари томонидан туман (шаҳар) статистика бўлимлари билан биргаликда тўрт босқичда ўтказилади:

а) биринчи босқичда ҳар бир туман бўйича ўрганилиши керак бўлган уй хўжалиklари сони қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$УХСқУХ \times 1\%,$$

бунда: УХС – ҳар бир туман (шаҳар)да сўраб чиқилиши керак бўлган уй хўжалиklари сони;

УХ – туман (шаҳар)даги уй хўжалиklари сони;

б) иккинчи босқичда уй хўжалиklари ўрганиладиган аҳоли пунктлари аниқланади, бунда:

- танлаб олинган аҳоли пунктлари ёнма-ён чегараларга эга бўлмаслиги керак;

- туман марказлари ва улардан йироқда жойлашган аҳоли пунктлари мажбурий тартибда ўрганилиши керак;

- ҳар бир туманда камида 5 та аҳоли пункти (туман маркази ҳам шу жумлага киради) ўрганилиши керак;

- ҳар бир шаҳарда ёнма-ён чегараларга эга бўлмаган камида 5 та маҳалла ўрганилиши керак.

Аҳоли пунктларини танлаш туман (шаҳар) статистика бўлими билан келишган ҳолда Бандликка кўмаклашиш туман (шаҳар) марказлари томонидан амалга оширилади;

в) учинчи босқичда ҳар бир аҳоли пунктида ўрганилиши керак бўлган уй хўжалиklари сони аниқланади;

г) тўртинчи босқичда аҳоли пунктларида (маҳаллаларда) мавжуд бўлган уй хўжалиklари рўйхатлари асосида ўрганилиши керак бўлган уй хўжалиklарининг аниқ рўйхати аниқланади.

5.2. Меҳнат фаолиятида инсон омили.

Бир қарашдан, меҳнат тушунчаси нимани англатадиган саволнинг жавоби аёндек, чунки ҳар биримиз бу тушунчага ҳар куни дуч келамиз. Бироқ иқтисодий адабиётларда меҳнат тушунчасининг аниқ ва бир хил маънодаги тўлиқ таърифини топиш анча мушкул вазифадир.

Қундалик сўзлашувимизда «меҳнат» сўзи бир неча маънога эга бўлиб, бу маънолар, биринчидан, ишлаб чиқариш қуроллари ёрдамида кишиларнинг ҳаёти учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликларни яратишга қаратилган инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолияти сифатида, иккинчидан, иш ва машғулот сифатида, учинчидан, нимагадир эришишга қаратилган куч-ҳаракат сифатида, тўртинчидан инсоннинг фаолияти, иш натижаси сифатида изоҳланилиши мумкин. Шўролар даврида «меҳнат» тушунчасига инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун табиатдаги нарсаларни шаклан ўзгартириш ва мослаштириш тушунилади, деб талқин қилинар эди.

Меҳнат – инсоннинг муайян эҳтиёжларини қондира оладиган ва ўзига керак бўладиган моддий ёки маънавий неъматлардан иборат буюм, товар, хизмат, фан, маданият, санъат асарлари ва ҳоказоларни ишлаб чиқариш бўйича онгли, мақсадли ва тақиқланмаган фаолияти.

Ҳар қандай меҳнат жараёни бир қанча шарт-шароитлар мавжуд бўлишини назарда тутди. Ушбу шарт-шароитлар гуруҳига меҳнат предметлари ва воситалари, меҳнат предметига таъсир этувчи усуллар, меҳнатни ташкил этиш ва меҳнатнинг ўзи киради:

меҳнат предмети - инсон учун фойдали бўлган хоссаларни бахш этиш мақсадидаги меҳнат мажмуаси қаратилган, табиат буюми ёки олдинданок меҳнат таъсири туфайли юзага келган буюм ёхуд хизматлар кўрсатиш объекти;

меҳнат воситалари - ходим меҳнат предметига таъсир этишда фойдаланадиган ва унинг меҳнат қилиши учун зарур бўладиган жамики нарсалардир. Меҳнат воситалари жумласига меҳнат қуролларини ташкил этувчи асбоб-ускуна, дастгоҳ, машина, механизм, аппаратлар ва бошқа технологик ускуналар ҳамда меҳнат жараёнининг амалга оширилишида фойдаланиладиган бино ва иншоотлар киради;

меҳнат предметига таъсир этиш усули – инсон фаолиятининг собит кадамлиги у ёки бу ишни бажариш учун билим ва маҳорат бўлишини назарда тутди. Ҳаракатларни қатъийлик ва изчиллик билан бажариш, меҳнат предметига ўзгартиришлар киритиш ёки унга янги хусусиятлар касб этиш, янги шакл бериш ва ўзаро жойлашишга ўзгартиришлар киритишни кўзлаб таъсир этиш усуллари йиғиндиси меҳнат фаолияти технологиясининг мазмунини ташкил этади;

меҳнатни ташкил этиш - муайян тарзда меҳнат жараёнини тузиш ва амалга ошириш тартиби билан боғлиқ бўлиб, у ходимнинг меҳнат предмети ва қуроллари билан ўзаро таъсир тизимидан келиб чиқади;

меҳнатнинг ўзи эса инсоннинг меҳнат предметига у ёки бу эҳтиёжларни қондирадиган хусусиятларини касб этиш учун унга зарур воситалар ҳамда технологиялардан фойдаланган ҳолда инсоннинг ташкилотчилигига таянган онгли таъсир этиш жараёнидан ташкил топади.

Масалан, металл ёғоч, тери, газлама ва бошқалардан бирорта буюм ишлаб чиқаришда металл ёғоч, тери, газлама ва бошқалар меҳнат предмети сифатида, уларни қайта ишлаш жараёнида ишлатиладиган асбоб-ускуналар, бино ва иншоотлар меҳнат воситалари сифатида намоён бўлади. Буюмни тайёрлаш жараёни ишлаб чиқариш операциялари изчиллигини ва меҳнат предметига ишлов бериш усуллари билишни талаб қилади ва бу ўз навбатида ишлаб чиқариш технологиясининг вазифаси ҳисобланади. Ишни бевосита бажарадиганлар ўз иш жойларини ташкил этиш ва бир-бирлари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш тартибини пухта ишлаб чиққан ҳолда ўз меҳнатларини ташкил этишлари керак.

Тўғри, қайсидир меҳнат жараёни юқорида айтилган стандарт элементларнинг барчасига ҳам эга бўлавермаслиги мумкин. Масалан, киши кулолчилик корхонасида бир сиқим лойдан чойнак ясади, у меҳнат

қуролларидан, ўз бармоқларидан фойдаланади. Лекин ясалган чойнакни хумдонда тоблаб пиширса, хумдон меҳнат воситаси бўлади. Куй чалаётган созанда учун мусиқа асбоби меҳнат қуроли, нота қоғози эса меҳнат предмети бўлади. Педагог учун унинг ўқувчилари меҳнат предмети ҳисобланади, бунда у меҳнат қуролларидан бевосита фойдаланмаслиги мумкин. Лекин машғулотларга тайёргарлик кўриш жараёнида у маъруза матни тузади, турли кўргазмали материаллар тайёрлайди ва бу билан меҳнат воситаларини яратади. Инсоннинг бутун ҳаёти иш фаолияти ва фаолиятсизлик, яъни ҳаракатсизлик деб аталмиш пассив дам олиш, касаллик вақти, ухлаш пайти ва ҳоказолардан ташкил топган даврларидан таркиб топади. Фаолият кишиларнинг ҳаёт тарзи шаклларида бири бўлиб, у шундай жараёнки, унда кишиларнинг жисмоний ва ақлий кучлари қайсидир эҳтиёжларни қондириш учун ишга солинади. «Фаолият» тушунчаси «меҳнат» тушунчасидан кенгроқ тушунчадир. Меҳнат - фаолиятнинг бир туридир, лекин ҳар қандай фаолият ҳам меҳнат бўлавермайди.

2.1-чизма. Фаолият турлари

Учинчидан, фаолиятни меҳнат ва номеҳнат қисмга ажратиш мумкин. Меҳнатни номеҳнат фаолиятдан ажратадиган асосий мезонлар:

Тақиқланмаган муносабатлар;

аниқ мақсадга йўналтирилганлик;

неъматларни яратиш, яъни бунёдкорлик билан боғланганлик;

бошқаларга керакликдан иборат бўлади.

Кўрсатиб ўтилган тўрт қонидани кўриб чиқар эканмиз, уларни бир-биридан фарқлаш лозим.

Яратувчи

Бунёдкорлик ва яратувчилик билан боғланмаган

Бошқаларга керакли бўлган

Бошқаларга кераксиз бўлган

«Меҳнат» ва «иш» тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги. Ижтимоий-иқтисодий турмушда меҳнат тушунчаси билан бир қаторда иш тушунчасидан ҳам кенг фойдаланилади. Аммо «меҳнат» ва «иш» тушунчалари бир хил ёки тенг маъноли мазмунга эга эмас. Инсоннинг жамият ҳаётидаги яратувчилик роли, ижтимоий натижаларга дахлдорлиги туфайли меҳнат табиатан ижтимоий меҳнатдир. Зеро, аниқ меҳнат фаолияти айна пайтда шундай фаолият ҳамки, унинг давомида кишилар бир-бирлари билан муайян алоқа ва муносабатларга киришади. Шу боис меҳнат фақат инсоннинг ақлий физиологик ва ижтимоий фойдали фаолиятидир. «Иш» эса жисмоний маънога эга бўлган тушунча бўлиб, уни инсон ҳам, машина ҳам, ҳайвон ҳам бажариши мумкин. Меҳнат иш вақти билан ўлчанади. Иш эса натурал бирликлар - килограмм, метр, дона ва шу каби натурал кўрсаткичларда ўлчанади.

«Иш» меҳнат маҳсули бўлиб, у инсон фаолиятида «Меҳнат» билан тенглашган жараёндир.

5.3. Аҳолини иш билан бандлиги бўйича таснифлаш

Ҳар қандай бошқа жараёнлар каби меҳнат жараёнлари ҳам вақт орасида кечади ва шунга кўра меҳнат жараёнининг давомлилиги вақт билан ўлчанади. Ходим меҳнат маҳсулини яратаётганидаги вақт иш вақти дейилади. Ўз навбатида, иш вақти соат, кун, ҳафта, йил каби муайян вақт улушларида ифодаланган миқёсга эга бўлади.

Меҳнат иқтисодиётида икки тушунча, яъни «меҳнат жараёни давомийлигининг меъёри сифатидаги вақт» ва «меҳнат миқдорининг меъёри сифатидаги вақт» тушунчаларини бир-биридан фарқлаш лозим. Ушбу тушунчалар турли моҳиятга эга. Биринчиси, меҳнат жараёнларининг ҳақиқий тақвимдаги давомийлигини акс эттиради ва бу жиҳатдан вақт адекват (мос), мутлақ, яъни оралиқ ўлчамлар қўлланмайдиган, бирдан-бир, бевосита, инсонга боғлиқ бўлмаган меъёр бўлади. Иккинчи тушунча шартли давомийликни англатади ва бу ҳолда вақт нисбий меъёр бўлади. Вақт меҳнат миқдорининг меъёри сифатида қўлланилганда унинг мураккаблиги

ва интенсивлиги эътиборга олинмайди. Чунки иш вақти меҳнатнинг экстенсив ўлчамидир.

Иш вақти кўрсаткичи билан бир қаторда, меҳнат сарфларининг сифат таркибини тавсифлайдиган кўрсаткичга бўлган зарурат ҳам юзага келади. Бунинг учун «меҳнат сиғими» тушунчасидан фойдаланилади. Меҳнат сиғими деганда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга жонли меҳнат сарфлари тушунилади. Ушбу сарфлар қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$VT t \square$$

Бунда, t - маҳсулот бирлигининг меҳнат сиғими; T - барча маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган вақт; V - ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг натурал кўриниши.

Меҳнат сиғими кўрсаткичи ишлаб чиқариш ҳажми билан меҳнат сарфлари ўртасидаги бевосита боғлиқликни аниқлаб, барча бошқа номенклатурадаги ва ишлаб чиқаришнинг ташкилий тузилмасидаги ўзгаришлар каби омилларнинг таъсирини эътиборга олмайди. Меҳнат сиғими кўрсаткичи меҳнат унумдорлигини ўлчашни ушбу унумдорлик ошиши резервларини ҳисобга олиш билан узвий боғлаш имконини беради.

Меҳнат сарфлари таркибига қараб технологик меҳнат сиғими (асосий ишчиларнинг меҳнат сарфлари), хизмат кўрсатиш меҳнат сиғими (ёрдамчи ишчиларнинг меҳнат сарфлари), ишлаб чиқариш меҳнат сиғими (барча ишчиларнинг меҳнат сарфлари), бошқарув меҳнат сарфи (хизматчиларнинг меҳнат сарфлари) ва тўлиқ меҳнат сиғими (ходимлар барча тоифаларининг меҳнат сарфлари) фарқланади.

Меҳнат редуқцияси. Меҳнат жараёнида турлича мураккабликдаги меҳнатдан фойдаланиш зарурати ва уларнинг бевосита ўлчови йўқлиги сабабли меҳнатни қиёслаб ўлчаш муаммоси юзага келади. Уни ҳал этиш учун меҳнат редуқциясидан фойдаланилади. Меҳнат редуқцияси деганда мураккаб меҳнатни оддий меҳнатга келтириш жараёни тушунилади. У нарх ҳосил қилиш, меҳнатга ҳақ тўлаш каби бир қатор муҳим иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш учун зарурдир.

Меҳнат редуқцияси оддий меҳнат эталонини белгилаб, мураккаб меҳнат сарфларини ягона ўлчовга келтириш ва ходимларнинг турли касб-лавозим гуруҳлари бўйича меҳнат мураккаблигидаги фарқларни аниқлаш имкониятини беради. Бундан ташқари меҳнат редуқцияси товар қийматини аниқроқ билиш имконини беради.

Қайси ёндашувни афзал билиш ва меҳнат мураккаблиги амалиётида қандай ўлчовдан фойдаланиш керак деган ҳақли савол туғилади. Нархлар шаклланишида меҳнатнинг мураккаблиги иш ҳақи асосида ҳисобга олинади. Меҳнатга ҳақ тўлаш учун унинг мураккаблик даражалари нисбати таҳлилий усулда аниқланади. Меҳнат жараёнининг асосий мазмунини ифодалайдиган функцияларни таҳлил қилиш йўли билан тариф коэффицентлари аниқланади. Шундай қилиб, ҳозирча Ўзбекистондаги оддий ва мураккаб меҳнатни таққослаб ўлчаш тариф сеткаси орқали амалга оширилади ҳамда улар тариф разрядлари ва коэффицентларидан

иборатдир. Унга кўра юқори тариф разряди ва коэффициентлари кўйи разряд тоифаларининг ишидан мураккаброқ эканлигини кўрсатади. Шу тариқа ишларнинг мураккаблиги ва ходимларнинг тайёргарлик даражаси миқдорий таққосланма ўлчамга эга.

2.6-чизма. Инсон ва жамият ривожланишида меҳнатнинг роли

Лекин шуни эътиборда тутиш керакки, меҳнатнинг инсонлар ва жамиятга реал таъсир этиш жараёни сиёсат, давлатлараро муносабатлар, турли вазиятларнинг кучли таъсирига дуч келади. Дунёда ҳамма нарса ҳам чизмадагидек силлиқ кечавермайди. Урушлар, давлат тўнтаришлари, иқтисодий ва сиёсий инқирозлар, халқлар ўртасида низо ва тўқнашувлар, табиий офатлар рўй бериб туради, улар жамият ривожланишининг табиий жараёнини қўпол равишда бузишга қодирдир. Шундай бўлса-да, кишилиқ жамияти ривожланишидаги умумий тенденция ишлаб чиқариш тараққиёти, кишиларнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражаси ошиши, инсон ҳуқуқларини Ер юзидаги олий қадрият деб англаш томон йўналтирилган.

VI МАВЗУ. МЕХНАТ ПОТЕНЦИАЛИ

6.1. Меҳнат потенциали ва унинг ижтимоий-иқтисодий мазмуни

6.2. Ўзбекистонда меҳнат потенциалининг шаклланиши

6.1. Меҳнат потенциали ва унинг ижтимоий-иқтисодий мазмуни

Меҳнат жараёнининг асосий шarti жамиятда меҳнат потенциалининг мавжуд бўлишидир. Иқтисодий адабиётларда ҳозиргача жамиятнинг меҳнат

потенциали тушунчасига турли қарашлар мавжуд бўлиб, бу тушунча билан боғлиқ «меҳнат ресурслари», «ишчи кучи» тушунчаларини ундан фарқлаш зарурати бўлганлиги сабабли ушбу тушунчалар мунозарали масала бўлиб қолмоқда.

«Потенциал» атамаси илмий муомалага бундан 15-20 йил олдин киритилган эди. Этимологик жиҳатдан у «яширин имкониятлар, қувват, куч» маъносини англатади. «Потенциал» тушунчасининг маъносини кенг талқин қилиш уни «қандайдир вазифани ҳал этиш ёки муайян мақсадга эришиш учун харажатга келтирилган фойдаланилган имкониятлар, маблағлар, захира манбаи; айрим шахс, жамият, давлатнинг муайян соҳадаги имкониятларидир», деб қарашдан иборатдир. Шундай қилиб, «потенциал», «потенциалли» деган атамалар бирон-бир кишида, корхонанинг бошланғич меҳнат жамоасида, умуман, жамиятда яширин, лекин ҳали ўз имкониятлари ёки қобилиятларини улар ҳаётининг тегишли соҳаларида намоён қилмаганлигини билдиради. Агар «меҳнат ресурслари» ва «ишчи кучи» тушунчалар ўзида фақатгина миқдорий хусусиятларни мужассам этса, булардан фарқли равишда меҳнат потенциали ҳам миқдор, ҳам сифат кўрсаткичларини ўз ичига олади.

Айрим иқтисодчилар меҳнат потенциалининг миқдор кўрсаткичлари бевосита ресурслар миқдорига тенг деб қараб, унга меҳнат ёшидаги ишга лаёқатли аҳоли, ишлаётган ўсмирлар ва пенсионерларни киритадилар.

Меҳнат потенциалининг миқдор кўрсаткичлари фақатгина ресурсларнинг фаол қисми билан чекланиб қолмайди. Мазкур миқдорга қуйидаги тоифа аҳоли қатламини ҳам киритиш мумкин:

- меҳнатга лаёқатли аҳолининг нофаол қисми;
- ишлаш имконияти ва истагига эга барча гуруҳ ногиронлари;
- меҳнатга лаёқатли ёшдаги имтиёзли пенсионерлар;
- ишлаш хоҳишини билдирган ўсмирлар ва ёшга доир пенсионерлар.

Ушбу аҳоли қатламларига етарли миқдордаги иш ҳақи ва қулай меҳнат шароитлари билан таъминланган иш жойларини таклиф этиш ёки касаначилик, уйда ўтирган ҳолда пуллик ишлар ва хизматларни бажариш, маиший хизмат кўрсатиш (кичик шоҳобчаларда) каби фаолиятларга жалб қилиш йўли билан уларни жамиятнинг фаол ва тўлақонли аъзосига айлантириш мумкин. Уларнинг ушбу фаолиятлари эса мамлакатда ялпи миллий маҳсулот яратиш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, моддий ресурс ва захиралар, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда иқтисодий тараққиётга эришишга бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабли юқорида санаб ўтилган аҳоли тоифаларини меҳнат потенциалининг қўшимча (захира) миқдори сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқдир.

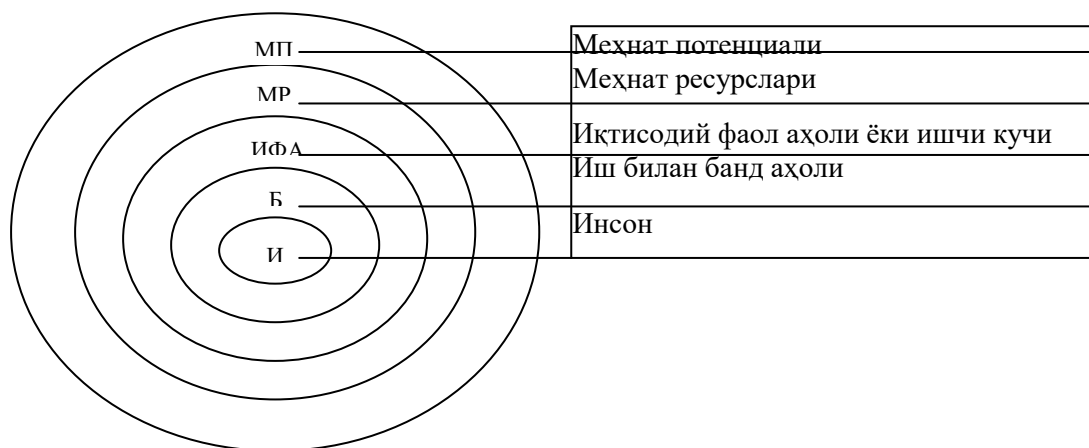
Бундан ташқари, потенциалнинг фаол миқдорига мамлакатимиз ҳудудида меҳнат фаолиятини амалга ошираётган норезидентларни (иммигрантларни) ҳам киритиш мумкин. Иммигрантларни потенциал таркибига киритишнинг сабаби шундаки, улар ҳам мамлакат ишлаб чиқаришида (моддий ва номоддий соҳаларда) иштирок этади, иқтисодиёт тармоқларида ўз ишчи кучини намоён қилади, ақлий ва жисмоний салоҳиятини сафарбар этади. Гарчи, норезидентлар ўз меҳнат фаолияти натижасидан олган даромадларининг асосий қисмини

ўзлари олсалар-да, лекин мамлакат ҳудудида ўз эҳтиёжларини кондириш билан боғлиқ харажатларни (озик-овқат, дам олиш, уй-жой ижараси, коммунал, транспорт, уй-рўзгор), даромад солиғи ва бошқа ижтимоий тўловларни амалга оширадлар. Бу эса бюджет тушумлари ва нақд пул айланмасида ўз аксини топади.

Бирок, Ўзбекистон иқтисодиётининг бугунги ҳолати учун мазкур тоифа аҳлининг иштироки у қадар сезиларли бўлмаса-да, мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган хорижий элчихона ва ваколатхоналари, халқаро ташкилотларнинг худудий, минтақавий бўлимлари, кўшма корхоналар, хориж фирмалари, дилерлик компаниялари, хориж корхонаси филиал ва шуббалари ҳамда ҳамкорлик ташкилотларида норезидентлар меҳнат ва тадбиркорлик фаолиятларини амалга оширмоқдалар.

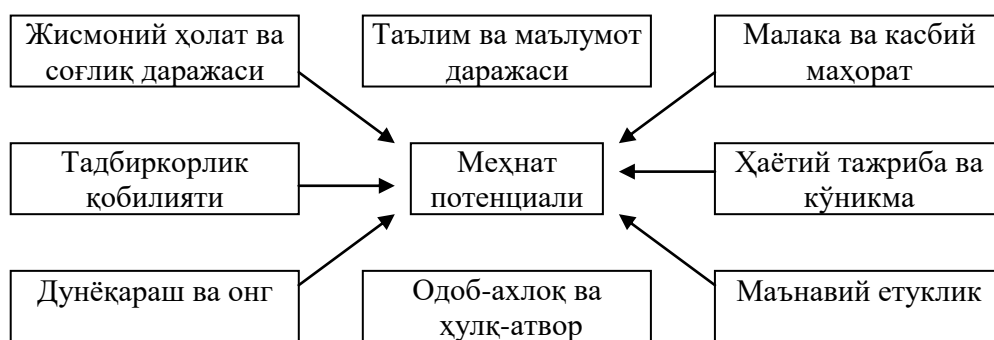
Иқтисодиёти жадал ривожланган, саноат ва ишлаб чиқариш кенг тараққий этган, иқтисодий ўсиш суръати талабига нисбатан кам меҳнат потенциалига эга мамлакатларда (АҚШ, Канада, Россия, Германия, Австрия, Франция, Корея) иммигрантлар алоҳида аҳамиятга эга. Меҳнат потенциали миқдор кўрсаткичларининг шаклланишини чизма кўринишида куйидагича ифодалаш мумкин (4.2-чизма).

Миқдорий кўрсаткичнинг туб ўзаги, яъни ядросини инсон ташкил этиб, шахсий инсоний омилларнинг ўзаро уйғундиги натижасида меҳнат потенциали вужудга келади.

6.1-чизма. Меҳнат потенциали миқдор кўрсаткичларининг шаклланиши

Меҳнат потенциали меҳнат ресурсининг сифат кўрсаткичлари йиғиндисини акс эттиради, яъни у бир ишчининг салоҳиятли имкониятларини рўёбга чиқариш шаклида инсон омилини фаоллаштириш ва амалиётда қўллашни таъминлашдан иборатдир. 4.3-чизмада меҳнат потенциалининг сифат кўрсаткичлари акс эттирилган.

6.2-чизма. Мехнат потенциали сифат кўрсаткичларининг шаклланиши

Мехнат потенциалининг сифат кўрсаткичларига кўплаб омиллар таъсир кўрсатади ва уни қуйидагича ифодалаймиз:

$$f(c) = c (c_1, c_2, c_3, c_4, c_5, c_6, \dots, c_n)$$

Бу ерда: $f(c)$ - мехнат потенциалининг сифат кўрсаткичи;

c_1 - жисмоний ҳолат ва соғлиқ даражаси;

c_2 - таълим ва маълумот даражаси;

c_3 - малака ва касбий маҳорат;

c_4 - тадбиркорлик қобилияти;

c_5 - ҳаётӣ тажриба ва кўникма;

c_6 - дунёқараш ва онг;

c_7 - одоб-ахлоқ ва ҳуқ-атвор;

c_8 - маънавий етуклик.

Мехнат потенциалининг сифат кўрсаткичларини белгиловчи дастлабки омил, инсон ресурсларининг жисмоний ҳолати ва соғлиқ даражаси ҳисобланади. Хар бир киши тўла-тўқис ҳаёт кечирини ва ўзи танлаган мехнат фаолияти соҳасида ишлай олиши учун муайян соғлиқ ҳамда жисмоний ривожланиш даражасига эга бўлиши керак. Ушбу кўрсаткич шахсинг жисмоний имкониятлари, қуввати ва салоҳиятини белгилайди. Айнан ушбу имкониятларгина ишлаб чиқаришни ташкил этиш, самарали бошқариш ва иқтисодиётни юритиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Мехнат потенциалини тадқиқ этишда уларнинг тегишлилик хусусиятларига кўра ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки у тегишлилик даражасига кўра, ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридан фарқланувчи шахсий, тармоқ ва ҳудудий кўрсаткичлар тизимидан иборат.

Потенциалнинг тегишлилик хусусиятини талқин этишда турли олимлар турлича нуқтаи назарни илгари сурадилар.

Урал давлат иқтисодиёт университети профессори Н.И. Шаталова мехнат потенциалини микро даражада тадқиқ этиб, мазкур категорияни ишчи (ходим)

эғалик қиладиган иш салоҳияти сифатида талқин этади².

Шунингдек, рус олими И.А. Кокорев ҳам фақатгина микро жиҳатдан кўриб чиқиб, мазкур тушунчани фақат шахс меҳнат потенциали сифатида талқин этган. Унинг фикрича, меҳнат потенциали шахс эғалик қиладиган ва унга тегишли бўлган меҳнатга оид сифат ва қобилиятларнинг умумлашмасидир³.

А.Я. Кибанов меҳнат потенциалини тегишлилик хусусиятига кўра, микро ва макро даражада ўрганиб, уни 3 қисмга ажратади:

1. Ишчининг меҳнат потенциали – ходимга тегишли бўлган меҳнатнинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари ҳамда унинг иш фаолиятида иштирок этиш чегарасини белгиловчи имкониятларидир. Ходимнинг меҳнат потенциали унинг кадр потенциали орқали намоён бўлади. Унинг потенциали асосини табиат томонидан берилган сифат кўрсаткичлари (соғлиқ, жисмоний имкониятлар ва ижодий қобилиятлар) ташкил этади.

2. Корхона меҳнат потенциали – илмий-техник тараққиёт шароитида ташкилот меҳнат жамоасига тегишли бўлган меҳнатнинг миқдор ва сифат имкониятларидир. Ташкилот меҳнат потенциали инсон фаолиятининг аниқ шаклдаги моддийлашуви ҳисобланиб, корхона кадрлар потенциалининг сифат ва миқдор хусусиятлари уйғунлигининг персоналлашган ишчи кучи кўринишида намоён бўлади. Бошқача айтганда, у корхона кадрлар таркибининг шахсий ва профессионал имкониятларининг умумий баҳосидир.

3. Жамият меҳнат потенциали мамлакатнинг умумий меҳнат имкониятларидир. У сифат ва миқдор хусусиятларига (меҳнатга лаёқатли аҳоли сони, меҳнат ресурслари, меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш вақти миқдори, саломатлик даражаси, жисмоний имкониятлар, таълим ва малака даражаси) эга бўлган жамиятнинг кадр потенциали сифатида намоён бўлади⁴.

Ўзбекистонда 2004 йил чоп этилган «Меҳнат иқтисодиёти» китобида меҳнат потенциали микро ва макро даражада қараб чиқилган бўлиб, у ходим, ташкилот ва жамият эғалик қиладиган меҳнат потенциалига ажратиб кўрсатилган. Мазкур китобда келтирилишича, инсон жисмоний ва маънавий қобилиятларининг мажмуи шахс (ходим) меҳнат потенциалининг асоси ҳисобланса, ижтимоий, яъни турли шахсларнинг биргаликдаги фаолияти туфайли пайдо бўладиган «оширилган» унумли куч, жамоа ва ташкилот меҳнат потенциалининг асосини ташкил этади⁵.

Юқоридаги фикрларни ривожлантириб, уларга қўшимча қилган ҳолда, меҳнат потенциалининг хусусиятига кўра микро, мезо ва макро даражаларга ажратиш мумкин. Бунда микро даражаси корxonанинг (ташкилот), мезо даражаси ҳудуднинг (минтақа), макро даражаси эса мамлакатнинг жами меҳнат потенциалини кўрсатади (4.4-чизма).

Корхона (ташкилот) меҳнат потенциали деб ишлаб чиқариш (хизмат

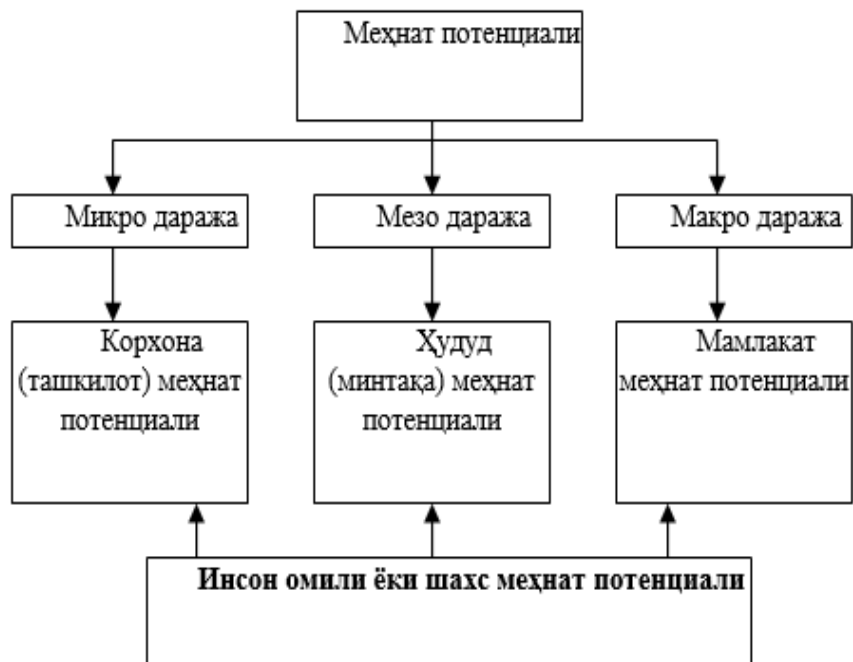
² Шаталова Н.И. Трудовой потенциал работника: проблемы функционирования и развития. – Екатеринбург: УрГЭУ, 1998, с. 38.

³ Кокорев И.А. Управление персоналом в рамках концепции человеческого капитала. - М., 2002, с. 40.

⁴ Экономика и социология труда. Учебник. /Под ред. А.Я. Кибанова. -М.: Инфра-М, 2007, с.43.

⁵ Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. -Т.: Меҳнат, 2004, 221-б.

кўрсатиш) жараёнида иштирок этаётган, ижтимоий-иқтисодий фаолиятни амалга оширишда ҳамда қўйилган мақсадларга эришишда маълум вазифани (ишни) бажараётган ходимлар (кадрлар) бирикмасига айтилади. Мазкур бирикманинг нафақат миқдор кўрсаткичи, шу билан бирга, сифат кўрсаткичи ҳам алоҳида устуворликка эгадир.

4.4-чизма. Меънат потенциалининг тегишлилик даражасига кўра таснифланиши

Миқдор кўрсаткичи ходимлар (асосий ва ўриндош) сони, иш кунлари миқдори, иш вақти давомийлиги ҳамда ходимларнинг ишлаган кун ва соатлари миқдорида ўз аксини топади. Мазкур кўрсаткичлар орқали корxonанинг ходимлар билан таъминланганлик даражаси, бажарилган иш ҳажми, битта ходимнинг бажарган иши, маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган вақт сарфи ва меънат унумдорлиги кабиларни аниқлаш мумкин.

Сифат кўрсаткичлари ходимларнинг ёш, жинс, маълумот, касб-малака, тажриба-кўникма таркиби билан ифодаланади. Шунингдек, ходимлар штат жадвалининг маъмурий, бошқарув, махсус, хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи каби персоналларга бўлинишини ҳам уларнинг сифат кўрсаткичлари деб қараш мумкин. Корxonа кадрлари таркибининг сифат кўрсаткичи қанчалик юқори бўлса, фаолияти шунчалик даражада ривожланади. Ўзида олий кўрсаткичли меънат потенциалига эга бўлган корxonа юқори рақобатбардошликка эга бўлади. Чунки, ташкилот ривожини айнан малакали кадрлар таъминлайди. Шу боис бозор иқтисодиёти шароитида корxonалар уларни ишга олиш учун ҳаракат қиладилар ва бунинг учун ўзаро «курашади»лар. Мазкур рақобатда улар қулай меънат шароити ва юқори иш ҳақини асосий қурол қилиб оладилар. Демак, миқдор ва сифат кўрсаткичларнинг ўзаро уйғунлиги ҳамда мутаносиблиги корxonада унумдорлик ва тараққиётнинг бош омилдир.

Худуд (минтақа) меҳнат потенциали деб маълум худудга тегишли бўлган ва унда истиқомат қилувчи жами меҳнат потенциали тушунилади. Уни алоҳида ажратиб кўрсатиш зарурати шундаки, Ўзбекистон Республикасида худудлар тарихий, табиий-иқлимий, жуғрофий, рельеф, демографик, ижтимоий, иқтисодий ва урбанизация нуқтаи назаридан бир-биридан фарқланади. Шу боис, уларнинг меҳнат потенциали ҳам ўзига хос хусусиятларга эга ва бир-биридан фарқланади. Қайси худудда иқтисодиётнинг қандай тармоғи ривожланганлиги мазкур минтақада меҳнат потенциалининг асосий улуши ушбу соҳада бандлиги ва ихтисослашувини белгилаб беради. Масалан, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида меҳнат потенциалининг саноатга, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига ихтисослашувини кўриш мумкин бўлса, Навоий вилоятида эса оғир саноат (тоғ-кон металлургия) ва қайта ишлашга ихтисослашув нисбатан кучлироқдир. Шунингдек, Сирдарё, Жиззах, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида деҳқончиликка ихтисослашувни кузатамиз. Худудлар хусусиятига кўра, меҳнат потенциали ихтисослашуви ҳам бир-биридан фарқланади, бу эса иқтисодиётдаги нисбий устунликни келтириб чиқаради.

Кенг доирада олсак, мамлакат меҳнат потенциали бу минтақадаги жами меҳнат имкониятлари ва салоҳиятини ўзида мужассам этиб, худудий бирикмалардан ташкил топади, унинг куч-қудратини белгилаб беради. Чунки шахслар бирлиги, жипслиги жамиятни ташкил этади, Кучли жамият эса кучли давлат асосидир.

Юқорида санаб ўтилган ҳар учала даражанинг ҳам асосини инсон омили, яъни шахс меҳнат потенциали ташкил этади. Чунки жамоа ҳам, жамият ҳам шахсларнинг ўзаро бирикмасидан иборатдир. Шундай экан, мамлакат меҳнат потенциалини шакллантириш, ривожлантириш учун, аввало, ҳар бир инсонни шахс сифатида тарбиялаш ва унинг меҳнат омили даражасига етказиш талаб этилади. Чунки юртнинг барча аҳолиси ҳам меҳнат омили бўлиб етиша олмайди. Албатта, бунга, биринчи навбатда, соғлиқ ва жисмоний кўрсаткичлар таъсир этса, шунингдек, ақлий қобилият, таълим, малака, кўникма ва тажриба кабилар ҳам ўз таъсирини ўтказади. Шу боис давлатимизда аҳоли (айниқса оналар ва болалар) соғлиғини сақлаш, ногиронларни реабилитация қилиш, жисмоний салоҳиятни юксалтиришга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки оналар, аёллар мамлакатга меҳнат потенциалини бевосита тарбиялаб берадилар, зеро, ёшлар Ватаннинг эртанги кучлари ва келажак эгаларидир.

Меҳнат потенциалининг даражалашуви ва унга омиларнинг таъсири куйидаги чизма кўринишида рўй беради:

Худди шунга ўхшаш фикрни Г.Т. Сергеева ва Л.С. Чижоваларнинг иқтисодий қарашларида ҳам кўриш мумкин. Бу муаллифлар томонидан чоп этилган «Мамлакат меҳнат потенциали» асарида мазкур категорияни жамият эгаллик қиладиган меҳнат ресурсларидир, талқин этади. Бироқ, улар Н.А. Гореловдан фарқли равишда ушбу категорияни талқин этишда унинг сифат жиҳатларига ҳам эътибор қаратадилар. Яъни, уларнинг фикрича, ишга лаёқатли аҳолининг миқдор ва сифат жиҳатларининг ўзаро уйғунлиги меҳнат

потенциалининг реал мазмунини белгилаб беради⁶.

Россиялик иқтисодчи олим Н.А. Волгин ҳам унга ресурс сифатида ёндашиб, «Меҳнат потенциали ўзаро боғлиқ кўпгина элементлардан ташкил топган меҳнат ресурслари йиғиндисидир. У ёки бу элементни ушбу мажмуага киритишга асос бўлиб хизмат қилувчи асосий белги жонли шахс, организм эгалик қиладиган ишга бўлган жисмоний ва маънавий қобилиятдир», деган фикрни илгари сурган⁷.

Р.П. Рузавина, Р.П. Колосова, А.А. Кумьпсова ва Л.Э. Кунельскийларнинг фикрича, меҳнат потенциали ишчи кучи категориясини равшанлаштирувчи йўналишлардан биридир. Мазкур олимлар потенциални ресурсларга нисбатан кенгроқ тушунча деб қараб, меҳнат потенциалининг таркибига ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишга лаёқатли барча фуқаролар, шунингдек иш билан банд бўлган ишчилар билан бир қаторда, баъзи сабабларга кўра иш билан банд бўлмаган кишиларни ҳам киритадилар⁸.

В.Г. Врублевский потенциалга нисбатан ўзига хос нуктаи назарни илгари суриб, унинг шаклланишида иш шароитларига ҳам алоҳида урғу беради. Шунга кўра, у меҳнат потенциали жами ишчи кучи ва шароитларнинг бирлигидан ташкил топади, деб таъкидлайди.

Украиналик иқтисодчи олим Н.В. Коровяковская ҳам потенциални ресурсга тенглаштириб, меҳнат потенциали ишга лаёқатли ёшдаги аҳолидан ҳамда пенсия ёшига етган бўлишига қарамасдан ўзининг хизматга бўлган қобилиятини сақлаб қолган кишилар бирикмасидан ташкил топади», деган хулосага келади⁹.

Л.С. Дегтярь эса ресурслар ва потенциал ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, деб ҳисоблайди. Унинг билдиришича, ҳар иккала категория ҳам бир хил мазмунга эга ва ўзаро тенг аҳамиятлидир¹⁰.

Демак, потенциалга ресурс сифатида ёндашадиган олимлар, асосан, миқдор кўрсаткичларига биринчи даражали эътибор бериб, улар потенциални таърифлашда ишга лаёқатли кишилар, меҳнат ресурслари, иш билан бандлар, ишсизлар ҳамда ишлаш имкониятига эга бўлган пенсионерлар каби аҳоли қатламлари билан чекланганлар. Бунда улар аҳолининг шахсий сифат ва касб-малака омилларини инобатга олмаганлар.

Иккинчи йўналиш тарафдорлари меҳнат потенциалига «омил» жиҳатдан ёндашиб, улар потенциалнинг таркибини аниқлашда шахсий ва инсоний омиллар (сифат) нуктаи назардан ёндашадилар. Ушбу қарашларда улар сифат кўрсаткичларига алоҳида устувор аҳамият қаратадилар.

М.И. Скаржинский потенциалга шахсий омил ҳаракатининг иқтисодий шаклларида бири сифатида қарашни таклиф қилади. Унинг фикрича, мазкур категория уч босқичли ҳаракатдан ўтади: меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш

⁶ Сергеева Г.П., Чиждова Л.С. Трудовой потенциал стран. – М.: Знание, 1982, с.3.

⁷ Экономика труда. (социально-трудовые отношения). /Под ред. Н.А.Волгина, Ю.Г.Одегов. – М.: «Экзамен», 2004, с.132.

⁸ Колосова Р.П. Экономика труда. – М.: МГУ, 2004, с.42.

⁹ Коровяковская Н.В. Совокупный работник социалистического общества. - М.: Экономика, 1987, с.30.

¹⁰ Дегтярь Л.С. Трудовой потенциал общества и социальная политика: из опыта европейских стран-членов СЭВ. - М., 1994, с.3.

шароитлари (ишчи кучи) ва меҳнат потенциали. Олимнинг таърифлашича, меҳнат салоҳияти жамиятни ҳаракатга келтиришнинг реал ва потенциал имкониятларидир¹¹.

«Потенциал» тушунчасини таърифлашда Урал давлат иқтисодиёт университетининг профессори Н.И. Шаталова омилга алоҳида урғу берар экан, меҳнат потенциали - инсон омилининг аниқ тарзда намоён бўлишидир, деган қисқа таърифни келтиради¹².

Шунга ўхшаш нуқтаи назарни И.А. Кокоревнинг иқтисодий қарашларида ҳам учратиш мумкин. У ҳам потенциалнинг мазмун-моҳиятини ёритишда омилга алоҳида эътибор қаратиб, меҳнат потенциали – инсон омилининг ишга оид шахсий сифатлар йиғиндисидир, деган фикрни илгари суради¹³.

М.И. Долишний, С.Н. Злупко, В. Добрик, Т.М. Палия, Т. Шульц ва бошқалардан иборат иқтисодчилар гуруҳи потенциалга омилни шакллантирувчи категория сифатида қарайдилар. М.И. Долишний меҳнат потенциалини баҳолаш учун унинг тарқибини аниқлайдиган қуйидаги формулани таклиф этади:

$$МП = ЖМпр + ЖМрр + ЖМз$$

Бунда: МП - меҳнат потенциали;

ЖМпр - жонли меҳнатнинг потенциал ресурслари;

ЖМрр - жонли меҳнатнинг реал ресурслари;

ЖМз - жонли меҳнат захираси.

Шунингдек, М.И. Долишний талқинида меҳнат потенциали қуйидаги сабаблар бирикмасидан иборатдир: демографик, тиббий-биологик, таълим ва касб-малака кўрсаткичлари.

В.С. Булановнинг таъкидлашича, потенциал ўзида алоҳида инсон, шунингдек жамиятнинг турли ишчилар гуруҳининг барча меҳнат имкониятларини мужассам этади. Хизматнинг кўлами, тарқиб ва миқдорини аниқловчи ресурсдан фарқли равишда, потенциал унинг сифати ва салоҳиятли имкониятларини тавсифлайди.

Г.Э. Слезингер меҳнат потенциалини ишлаб чиқариш омилининг шахсий хусусиятлари йиғиндисидир, деб ҳисоблайди¹⁴. Б.М. Генкиннинг фикрича эса, меҳнат потенциали инсоннинг иқтисодий фаолиятда иштирок этиш имкониятидир¹⁵.

Л.А. Костиннинг фикрига кўра, меҳнат потенциали инсоннинг ишга лаёқатини аниқловчи турли сифат кўрсаткичлари йиғиндисидан иборат.

Биринчидан, ишчининг соғлиғи, меҳнатга яроқлилиги, чидамлилиги, жисмоний ва руҳий салоҳияти.

Иккинчидан, туғма қобилиятлар, инсоннинг умумий ва махсус билимлари,

¹¹ Скаржинский М.И. Трудовой потенциал общества. - М.: Экономика, 1997, с.14.

¹² Шаталова Н.И. Трудовой потенциал работника: проблемм функционирования и развития. - Екатеринбург, УрГЭУ, 1998, с.14.

¹³ Кокорев И.А. Управление персоналом в рамках концепции человеческого капитала. - М., 2002, с.39.

¹⁴ Слезингер Г.Э. Труд в условиях рыночной экономики. Учебное пособие. - М.: ИНФРА-М, 1996, с.27.

¹⁵ Генкин Б.М. Экономика и социология труда. Учебник для вузов. - М.: Норма, 2006, с.38.

меҳнат кўникмалари ва тажрибалари.

Учинчидан, ишчиларнинг масъулият, манфаат ва талаб-эҳтиёжлари даражаси¹⁶.

Учинчи йўналиш намояндалари эса меҳнат потенциалини ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан ўрганиб, мазкур категорияни таърифлашда ҳар иккала кўрсаткични ҳам тенг қўядилар. Уларнинг наздида, миқдор ва сифат кўрсаткичларининг ўзаро уйғунлиги потенциал демакдир.

Рус олимлари В. Костаков ва А. Поповлар унинг миқдор ва сифат омилларининг муштараклигига эътибор қаратиб, «меҳнат потенциали» тушунчасини – мамлакат меҳнат ресурсларининг сифат ва миқдор жиҳатларининг ўзаро уйғунлигидир, деб таърифлайди¹⁷.

Яна бир россиялик тадқиқотчи А.Я. Кибанов шу категория юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини келтирар экан, меҳнат потенциалига жамиятнинг моддий неъматлар яратувчи кучи сифатида қарайди ва унга қуйидагича таъриф беради: «Потенциал ўзида меҳнат ресурсларининг ишга бўлган қобилиятларининг сифат ва миқдор хусусиятлари умумлашмасини ифода этади. Бироқ, бунда «потенциал» ва «ресурс» тушунчаларини ўзаро қарама-қарши қўйиш керак эмас, чунки потенциал жамият, жамоа ва шахс томонидан яратилган, келгусида амал қилиш ва тараққий этиш имкониятини таъминловчи сифатларни ифода этиб, моҳият жиҳатдан «ресурс» тушунчасига мос келади»¹⁸.

И.С. Маслова иқтисодий қарашларида потенциалга қуйидагича таъриф беради: «Меҳнат потенциали – ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари ривожланишининг муайян даражасида ижтимоий фойдали фаолиятда иштирок этишига кўра ишга лаёқатли аҳоли, турли хизматчилар гуруҳи ёки алоҳида инсон барча меҳнат имкониятларининг сифат ва миқдор хусусиятлари бирлигидир»¹⁹.

А.С. Панкратованинг қарашларида ҳам миқдорий, ҳам омилли ёндашувни кўриш мумкин. Бироқ, бунда у меҳнат потенциалини ҳар иккала (миқдор ва сифат) жиҳатларининг ўзаро уйғунлиги орқали кўради. Унинг фикрича, меҳнат потенциали – жамиятнинг, ишлаб чиқаришни ривожлантириш талабларига мос келувчи шахсий омил билан таъминлаш имкониятини миқдорий таърифлайдиган тушунчадир. Бошқа олимлардан фарқли ўлароқ, А.С. Панкратова потенциал – шахсий омилнинг миқдорий намоён бўлишидир, деб таърифлайди. Шунингдек, тадқиқотчи меҳнат потенциалини аниқлашда ишга лаёқатли аҳолининг сони, иш вақти Миқдори (давомийлиги) ва унумдорлик каби кўрсаткичларга ҳам алоҳида эътибор қаратади²⁰.

А.Э. Котляр меҳнат потенциали категориясини тадқиқ этар экан, унинг миқдор ва сифат жиҳатларини қуйидаги тарзда ажратиб беради: миқдор кўрсаткичлар ўзида ишга лаёқатли аҳолининг сони ва унумдорликнинг муайян даражасида уларнинг ишлаган вақтлари ҳажмини акс эттирса, сифат жиҳатлар

¹⁶ Управление трудовыми ресурсами. Под ред. Л.А.Костина. - М., 1997, с.9.

¹⁷ Костаков В., Попов А. Интенсификация использования трудового потенциала. - М.,1992, с.61.

¹⁸ Экономика и социология труда. Учебник. Под ред. А.Кибанова. - М.: ИНФРА-М, 2007, с.32.

¹⁹ Маслова И.С. Рабочая сила в пореформенной России.//ЭКО: Экономика и организация промышленного производства, 2002, № 12. с.151.

²⁰ Панкратова А.С. Социология труда. - М.: ИНФРА-М, 2004, с.161.

эса хизматга лаёқатлиларнинг соғлиғи, жисмоний қобилиятлари, маълумоти, малакаси ва ғоявий-сиёсий даражаси билан ифодаланади.

Категориянинг миқдор ва сифат таърифлари ўзбекистонлик олима Д.Н. Рахимова томонидан ҳам кенг ёритиб берилган, унинг фикрича, меҳнат потенциали миқдор кўрсаткичлари билан бир қаторда сифат томонларига ҳам эга бўлиши керак²¹.

Мазкур таълимотлар томонидан илгари сурилган турли нуқтаи назар ва қарашларда «меҳнат потенциали» тушунчаси турлича талқин қилинмоқда. Бунда унга омил сифатида ёндашувчилар ресурс деб қаровчиларга нисбатан кенгроқ англамоқдалар.

Демак, кўриб ўтилганидек, меҳнат потенциали кўпчилик олимлар асарларида тушунча сифатида қаралади, баъзи тадқиқотчиларнинг илмий ишларида эса, у ижтимоий-иқтисодий категория сифатида эътироф этилади. Бир қатор тадқиқотчилар эса уни нисбатан кенгроқ талқин қилиб, мазмун жиҳатдан «меҳнат ресурслари», «ишчи кучи» кабилардан фарқ қилувчи мураккаб, кўп қиррали ижтимоий-иқтисодий категория деб қарайдилар. Мазкур тушунчани иқтисодий категория сифатида талқин қилувчилар меҳнат потенциалининг ижтимоий шакли сифатида ишчи жамоалар ва алоҳида хизматчиларнинг шаклланиши, тараққий этиши ҳамда инсон шахсининг имкониятларидан амалда фойдаланиш борасида юзага келадиган ишлаб чиқариш муносабатларини кўрадилар.

Ўзбекистонлик бир гуруҳ иқтисодчи олимлар (Р.А. Убайдуллаева, Х.П. Абулқосимов, Д.Н. Рахимова, Ш.Н. Зайнутдинов, Ш.Р. Холмўминов, А.А. Абдуғаниев, А.В. Ваҳобов, Н.Х. Рахимов) меҳнат потенциали жисмоний имкониятга, маълумот, касбкор, малакага эга, ишлаб чиқаришда иштирок этишга лаёқатли барча фуқароларни ўз ичига олади, деган фикрни илгари суради. Бу таърифда улар потенциал ресурсга нисбатан кенг тушунча бўлиб, миқдор кўрсаткичлари билан бирга ишчининг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир кўрсатувчи сифат кўрсаткичларига ҳам эгадир, деб таъкидлайдилар.

Фикримизча, меҳнат потенциали меҳнатга бўлган қобилиятларнинг умумлашмасини (уларнинг миқдорий ва сифатий муносабатларида), алоҳида ишчини ва жами хизматчиларнинг меҳнат фаолиятида қатнашиш имкониятларини ифодалайди. Потенциалнинг ресурсдан сифат жиҳатидан фарқи шундан иборатки, меҳнат потенциали жамият ихтиёридаги оддий иш салмоғи (массаси) эмас, балки, ижтимоий меҳнатнинг юқори самарасини таъминлайдиган, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг оптимал имкониятини ифодалайдиган, хизмат фаолиятига мувофиқ келувчи шароитлар бирлигидир.

6.2. Ўзбекистонда меҳнат потенциалининг шаклланиши

Ўзбекистонда чоп этилган «Меҳнат иқтисодиёти» дарслигида келтирилишича, «меҳнат потенциали» иқтисодий категориясининг «ишчи

²¹ Рахимова Д.Н. Трудовой потенциал Узбекистана в условиях переходной экономики: проблемы развития и эффективного использования. -Т.: ТашГУ, 1998, 21-6.

кучи» ва «меҳнат ресурслари» каби категориялардан фарқ қилувчи ўзига хос хусусияти куйидагилардан иборат.

Биринчидан, меҳнат потенциали жамият қилаётган жонли меҳнатнинг миқдорий ва сифатий аниқ ресурсларидир. Шунингдек, у ўзида сифат жиҳатларининг барчасини гавдалантирадиган ишчи кучи мажмуидир.

Иккинчидан, ушбу иқтисодий категория муайян бир ишчини ҳам, уларнинг барчасини ҳам мавжуд имкониятлардан фойдаланиш даражасини баҳолаш имкониятини беради, бу амалиётда инсон омилининг фаоллигини оширади.

Учинчидан, меҳнат потенциални таҳлил қилиш, ишлаб чиқаришнинг инсон ва ашёвий омиллари ўртасида сифатий, таркибий мувофиқлик бўлишига ёрдам беради.

Мазкур фикр-мулоҳазаларни ривожлантирган ҳолда таъкидлаш лозимки, «меҳнат потенциали» тушунчаси ижтимоий-иқтисодий мазмун-моҳиятига кўра, «меҳнат ресурслари» ва «ишчи кучи» тушунчаларидан кўра кенгроқ маъно касб этади. Мамлакат меҳнат потенциалини таърифлашда, унга фақат иш жараёнини амалга оширувчи куч ва имкониятларнинг намоён бўлиши, деб қарамаслик керак. Чунки меҳнат потенциали иқтисодиётда банд бўлган ва хизмат жараёнларида фаол иштирок этаётган ишчи кучи билан бирга аҳолининг меҳнатда банд бўлмаган нофаол (захира) қисмини ҳам ўз ичига олади.

«Ишчи кучи» ва «меҳнат ресурслари» тушунчалари бир хил мазмунга эга эмас, ресурсларнинг ишчи кучига айланиш жараёни бир қанча босқичларни босиб ўтади. Дастлабки босқичда ресурслар ишчи кучининг салоҳиятли қисми бўлиб, улар меҳнат воситалари ва қуроллари билан ишлаш тажрибасини орттиради. Иккинчи босқичда эса улар иш жойларга тақсимланади. Шу тариқа жисмоний ва ақлий қобилиятларнинг фаолият жараёнида сарфланиши рўй беради.

Меҳнат ресурслари бу даврда ишчи кучига айланади. Учинчи босқичда ишчи кучи вақт ва қувват сарфлаб, моддий неъмат яратади ҳамда у истеъмол қийматига эга бўлади.

Ишчи кучи меҳнат фаолиятини тўхтатиши билан яна иқтисодий нофаол аҳоли тусини олади, лекин ресурс таркибида қолади. Шу сабабли меҳнат ресурси меҳнат потенциалидан ўз хизмати билан ишлаб чиқаришда иштирок этиш имкониятига кўра фарқланади.

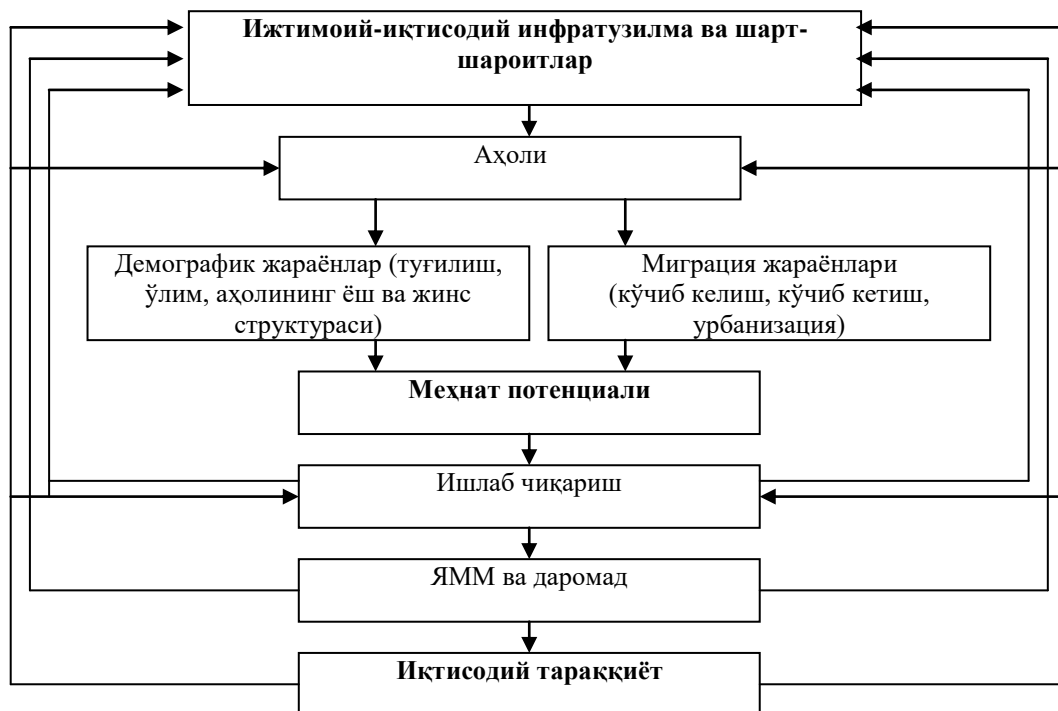
Потенциални илмий-иқтисодий жиҳатдан тадқиқ этиш унинг ресурс тарзидаги мазмун-моҳиятини ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан очиб беради. Меҳнат потенциалини ижтимоий-иқтисодий категория сифатида шаклланиши, унинг тадқиқ этилиши ва ўрганилиши бир неча босқичларни босиб ўтди. Ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши натижасида «ишчи кучи», «меҳнат ресурслари», «меҳнат потенциали» каби иқтисодий тушунча ва категорияларнинг ҳам маъно-мазмуни бирмунча ўзгариб бормокда. Булардан нафақат илмий-иқтисодий адабиётлар, балки кундалик амалиётимизда ҳам кенг фойдаланила бошлади.

Ўзбекистоннинг мустақил давлатга айланиши иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан туб ўзгаришларга олиб келиб, ўз навбатида булар меҳнат

потенциалининг шаклланиши ва такрор яратилиши ҳақидаги илмий-иқтисодий тасаввурларни қайта ўрганиш, унинг структурасига янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш, бу соҳадаги ижтимоий муносабатлар тизимини тўғри йўлга қўйиш заруратини вужудга келтирди.

«Меҳнат ресурсларининг шаклланиши» тушунчаси анча вақтлардан буён илмий, иқтисодий адабиётлар ва статистик амалиётда қарор топган бўлиб, ўзига хос касбий атама сифатида ишлатилиб келинади. Бунда меҳнат ресурсларини шакллантириш деганда, уларнинг доимий равишда янгиланиб туриши тушунилади.

Мамлакат меҳнат потенциали миқдорий жиҳатдан шаклланишининг асоси аҳоли ҳаракатлари ҳисобланади. Шу сабабли унинг шаклланиш омиллари ва шароитларини ўрганишда, авваламбор, аҳолининг такрор ишлаб чиқарувчи жараён бўлган мавжуд демографик вазият таҳлил қилинади. Чунки айнан демографик ҳолатлар меҳнат потенциалининг миқдоран шаклланиб боришини таъминлайди. Бу жараён эса уларга таъсир қилувчи омиллар ва босқичлар кетма-кетлигининг кўриниши 4.6-чизмада ифодаланган.

6.3-чизма. Меҳнат потенциалининг шаклланиш жараёнлари

Чизмада акс этганидек меҳнат потенциалининг шаклланиш жараёни кетма-кетликда рўй бериб, занжир кўринишини олган. Чунки бунда иштирок этаётган омиллар ўзаро боғлиқ бўлиб, бирининг натижасида иккинчиси вужудга келади ҳамда муайян таъсирга эга бўлади.

Демографик жараёнлар мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий инфратузилма ва шарт-шароитлар таъсирида амалга ошади. Яъни, бунда аҳоли истеъмолчи ва фойдаланувчи ҳисобланиб, унинг ҳаракатларига мавжуд шароитлар ҳамда истеъмол сифати каби кўрсаткичлар катта таъсирга эга. Демографик ҳолатлар

натijasида шаклланган меҳнат потенциали ишлаб чиқаришнинг бош омили бўлиб, унинг асосида ЯММ ҳамда даромадлар яратилади, бу эса иқтисодий раванқ демақдир. Иқтисодий тараққиёт ишлаб чиқариш, инфратузилма ва шарт-шароитларнинг ривожланиши ҳамда такомиллашувига олиб келса, даромадлар эса аҳоли фаровонлигининг асоси ҳисобланади.

Демографик жараёнлар, яъни аҳоли сонининг қўпайиши, ўсиш хусусиятлари ва суръати, туғилиш даражасининг ўзгариши, ўлим даражаси, кишиларнинг ёш-жинс таркиби, никоҳда бўлиш, авлодлар алмашинуви; узок ёки қисқа умр кўриш, жисмоний балоғат ва оила таркиби кабилар бугун жамият ривожланиши билан ўзаро узвий алоқададир. Улар жамият тараққиётига боғлиқ бўлиб, бевосита таъсир ўтказади. У ёки бу давлатларда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар кечишини осонлаштиради ёки қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам аҳоли сонининг ўзгаришига алоқадор муаммолар, унинг худудий жойлашуви ва иқтисодиётга таъсири турли фан вакиллари – иқтисодчилар, демографлар, социологлар, географлар, ҳуқуқшунослар, тиббиётчилар диққатини доимо жалб этиб келади.

VII МАВЗУ. ИНСОН КАПИТАЛИ ВА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

7.1. Инсон капиталига қилинадиган инвестициялар ҳақида умумий тушунчалар.

7.2. Инсон капитални назариясининг шаклланиши ва ривожланиши.

7.3. «Инсон капитални» ва «инсон тараққиёти»га назарий қарашлар. Инсон капиталига инвестициялар.

7.1. Иш билан бандлик.

Шиддат билан ривожланаётган ва глобаллашув жараёнлари ниҳоятда чуқурлашиб бораётган бугунги дунёда инсонни, унинг онгу шуурини тараққий эттиришга бўлган эътибор кундан кунга ошиб бормоқда. Боиси, қаерда инсон капитални, унинг раванқига кўп эътибор берилаётган, шарт-шароит яратилаётган бўлса, бугун ўша мамлакатнинг тараққиётини кўришимиз мумкин. Жумладан, Сингапур, АҚШ, Хитой, Жанубий Корея, Япония, Финландия, Швеция бунинг ёрқин мисолидир.

Инсон капитални бу - даромад келтирадиган инсон қобилиятидир. Инсон капиталининг таянч асосини инсон капитални ташкил этади. У ишчининг махсус таълим, касб-ҳунарга тайёрлаш ва ишлаб чиқариш тажрибаси асосида тўпланган билимлари, уларни амалга ошириши ва маҳоратини ифодалайди. Инсон капитални тушунчасининг вужудга келишининг илк даврларида мазкур тушунча меҳнатга лаёқат ва кўникма билан чегараланиб қолган. Узок вақтлар давомида инсон капитални ижтимоий омил сифатида қаралган, иқтисодий нуқтаи назардан эса таълим-тарбияга инвестиция моддий аҳамият касб этмаганлиги сабабли харажат деб, ҳисобланган. XX асрнинг иккинчи ярмига келибгина инсон капитални ва таълимга бўлган муносабат ўзгариб борди. Инсон капитални ҳар бир

кишининг заҳирандаги билим ва малакаларидир. Таълим, профессионал тажриба тўплаш, соғлиқни муҳофаза қилиш, ахборотларни тўплаш инсон капиталининг манбаидир.

Жаҳон банки томонидан доимий равишда дунё мамлакатларида инсон капитали, ҳолати “Инсон капитали” индекси шаклида таҳлил этилиб, натижалари эълон қилиниб борилади. 2020 йил учун “Инсон капитали” индекси эълон қилиниб, дунё аҳолисининг 98 фоизи истиқомат қилувчи 174 та мамлакат иштирок этган мазкур рейтингга илк мартаба Ўзбекистондаги соғлиқни сақлаш ва таълим соҳасига оид маълумотлар ҳам киритилди. Ушбу маълумотлар 2020 йил март ойигача бўлган даврни қамраб олади ва COVID-19 пандемиясигача болалар саломатлиги ва таълимининг асосий кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Инсон капиталига инвестиция (инсон ҳаёти давомида тўпланган билим, кўникма ва саломатлик) боланинг салоҳиятини намоён этиш ва ҳар бир мамлакатда иқтисодий ўсишни жадаллаштиришда асосий рол ўйнайди.

2020 йилга қадар Ўзбекистон Республикасининг маълумотлари “Инсон капитали” индекси рейтингда эълон қилинмаган. Жаҳон банки томонидан 2020 йилда эълон қилинган “Инсон капитали” индексда Ўзбекистон ҳам илк мартаба иштирок этди. “Инсон капитали” индексда Ўзбекистонда туғилган боланинг балоғат ёшига етганидаги меҳнат унумдорлиги, белгиланган таълим дастурларини тўлиқ ўзлаштирган ва тўла соғлом бўлган шароитда меҳнат унумдорлиги 62 фоизни ташкил қилди. Ушбу кўрсаткич Европа ва Марказий Осиё минтақасидаги ўртача кўрсаткичдан пастроқ, аммо даромад даражаси ўртачадан паст бўлган мамлакатларнинг ўртача кўрсаткичидан анча юқори. Яъни, Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ичида Беларус Республикаси (70 фоиз), Россия (68 фоиз) ва Қозоғистон (63 фоиз)дан кейинги ўринга жойлашган.

Жаҳон банки томонидан 2020 йилда эълон қилинган “Инсон капитали” индекси натижаларига кўра:

5 ёшгача яшаб қолиш даражаси. Ўзбекистонда туғилган 100 боладан 98 нафари 5 ёшгача яшаб қолади;

Кутилаётган таълим олиш муддати. Прогнозга кўра, Ўзбекистонда 4 ёшдан бошлаб мактабгача таълим олаётган бола учун, 18 ёшга келиб, таълим олиш муддати 12 йилни ташкил этади;

Умумлаштирилган тест натижалари. Ўзбекистондаги талабаларнинг таълим натижалари 474 баллни ташкил этган, бу ерда энг юқори таълим натижалари 625 балл, энг паст даражадаги таълим натижалари эса 300 баллга тўғри келади;

Таълим сифатига қараб таълим олиш давомийлиги. Ўқувчилар томонидан ҳақиқатан ҳам олинган билимларнинг миқдорини ҳисобга олган

ҳолда, мактабда кутилаётган таълим давомийлиги атиги 9,1 йилни ташкил этади;

Катта ёшдаги аҳолининг яшаш салоҳияти. Ўзбекистонда ушбу 15 ёшдагиларнинг 87 %и 60 ёшгача яшайди. Ушбу статистик бирлик билвосита индикатор бўлиб, бугунги кунда туғилган бола вояга етганида ҳозирги шароитда соғлиқ билан юзага келиши мумкин бир қатор хавфларни инобатга олади;

Соғлом ўсиш (нуқсонсиз ривожлананаётган болалар улуши). 100 боладан 89 нафари ривожланишдан орқада қолмайди. 100 боладан 11 нафаридан ривожланишда кечикиш ва умр давомида когнитив ва жисмоний чекланишлар хавфи мавжуд.

Инсон капиталининг асосий кўрсаткичларидан бири таълим соҳаси бўлганлиги боис, жумладан, олий таълим соҳасини ривожлантириш бўйича мамлакатимизда кейинги йилларда таълим сифатини баҳолашни халқаро стандартларга мослаштириш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, инновацион илм-фан ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг самарали механизмларини яратиш орқали таълим муассасаларининг илмий салоҳиятини ошириш борасида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилиниши, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармонининг тасдиқланиши бунинг яққол исботидир.

Юртимизда сўнгги тўрт йил мобайнида олий таълим муассасаларининг сони 50 тага ортиб, ҳозирги вақтда мамлакатимизда 135 та олий таълим муассасалари фаолият юритмоқда. Давлат-хусусий шериклик тизими асосида нодавлат олий таълим муассасалари фаолияти йилдан-йилга кенгайиб, юртимизда 25 та нуфузли хориж олий таълим муассасаларининг филиаллари ва 10 та нодавлат олий таълим муассасалари ташкил этилди. 2016-2020 йилларда олий таълим муассасаларида сиртқи таълим бўйича 71 та, кечки таълим бўйича 18 та, бакалаврият таълим йўналишлари бўйича 134 та, магистратура мутахассисликлари бўйича 147 та янги таълим шакллари, йўналишлар ва мутахассисликлар жорий этилди. Сиртқи ва кечки таълим шакллари қайта тикланиши натижасида ёшларни олий таълимга қамров даражаси 9 фоиздан 25 фоизга етишга эришилди. Ёшларни олий таълим билан қамраб олиш (бакалаврият) олиш 2019 йилда 20 % бўлган бўлса, 2020 йилда 25 %дан ошди.

Ҳар бир инсон ўз қобилиятидан унумли фойдланиш орқали маънавий, иқтисодий комилликка эришиш мумкин. Мамлакат миқёсида уларнинг улушни кўп бўлса, ўша жамият ҳар томонлама

юксакликка эришади. Ана шу сабабли, юртимизда инсон капитали ривожлантириш бўйича олдимизда қилиниши керак бўлган кўплаб вазифалар турибди. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда инсон капиталини янада ривожлантириш юзасидан қуйидаги таклифларни баён қиламиз:

- Ўзбекистонда инсон капиталини ривожлантириш бўйича стратегик дастурини ишлаб чиқиш;

- иқтисодиётда инсон капиталининг сифати ва сони инновацион ривожланишнинг омили ҳисобланиши боис, ҳудудлар ва туман (шаҳар)лар, корхона ва ташкилотлар даражасида инсон капиталининг ривожланиш ҳолати, ривожланиш истиқболларини чуқур илмий асосда тадқиқ этиш ҳамда инсон капиталини ривожлантириш юзасидан “Йўл харита”ларини ишлаб чиқиш;

- таълим соҳасида – касбий стандартларни такомиллаштириш, меҳнат бозорида рақобатбардошликни таъминлаш бўйича таълим тизимидаги малака моделларини иқтисодиётнинг малака талабларига мувофиқлаштириш;

- инсон капиталини бойитиш мақсадида илм-фан, таълим ва бизнес интеграциясини кучайтириш;

- соғлиқни сақлаш тизимида – аҳолининг касалликка чалинишининг тиббий ва ижтимоий олдини олишга, касалларни реабилитация қилишга қаратилган фаол сиёсатни олиб бориш;

- саломатликни асраш билан боғлиқ инвестициялар меҳнатга лаёқатсизликнинг йўқотилишини имкон қадар камайтириш, инсоннинг фаол ҳаёти (инсон капитали фаолият кўрсатадиган вақт) даврини узайтиришга йўналтириш;

- ҳар бир инсоннинг ўз саломатлигига фаолроқ ва онглироқ муносабатини шакллантириш, соғлом турмуш тарзини кенг тарғиб қилиш.

7.2. Инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши.

Халқаро ташкилотлар ва ҳамжамият инсон капиталини ривожлантириш масалаларига устувор аҳамият қаратмоқда. Хусусан, Жаҳон банки Ўзбекистонда инсон капиталини ривожлантириш мақсадида умумий қиймати 3,4 млрд. АҚШ долларига яқин бўлган 19 та лойиҳани амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилди. 2018 йил 21 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармонида “Мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлиги даражасини ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгиловчи асосий омил сифатида инсон капиталини

ривожлантириш — стратегиянинг бош мақсадидир” [1] деб белгиланди. Шу билан бирга, 2019 йил 28 май куни илм-фан ва олий таълим соҳасини ривожлантириш бўйича белгиланган вазифалар ижросига бағишланган йиғилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев мазкур соҳага оид давлат дастурларини шакллантириш ва марказлашган тартибда молиялаштириш орқали илм-фанни тубдан ривожлантириш, юксак натижадорликка йўналтирилган ихтисосликлар бўйича миллий лабораториялар тизимини яратиш, илмий ишланмаларни тижоратлаштириш, халқаро рейтингларда мамлакатимиз фани нуфузини кўтариш бўйича фикр юритиб: -“Бу ишлардан асосий мақсад мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантириш, хом ашё ва уни қайта ишлаш билан узоққа бориб бўлмайди, қолаверса, ишлаб чиқаришда кўшимча қиймат олиш учун ҳам инновациялар керак. Шу боис илм-фан тараққиётимизнинг муҳим йўналиши, таянчи бўлади”, - [2] деб таъкидлаб ўтди. Кўпгина иқтисодчи олимларнинг фикрига кўра, "инсон капитални" атамаси янги атама бўлиб, америкалик аграр иқтисодчи Теодор Шульцнинг «Investment in Human Capital» асари чоп этилиши билан иқтисодиёт фанларига кириб келди [3]. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида инсон - одамзод, башар, капитал – немисча “capital”, лотинча “capitalis” сўзларидан келиб чиққан бўлиб, “ўзини ўзи кўпайтириш учун фойдаланиладиган, ўз эгасига фойда, даромад келтирадиган бойлик” маблағ, бисот, воситалар мажмуи деган маънони англатади [4]. Дастлаб бу иборадан 1958 йилда америкалик иқтисодчи Джейкоб Минсер "Инсон капитални ва шахсий даромад тақсимотиغا инвестициялар" [5] асарида фойдаланган. 1961 йилда Теодор Шульц бу иборани иқтисодиёт фанига иқтисодий категория сифатида киритди ҳамда инсон капиталининг турли жиҳатларини ўрганган бир қатор тадқиқотчилардан Ирвинг Фишер ва унинг The Nature of Capital and Income (1906) асарини, Адам Смитнинг “мамлакат аҳолисининг қобилиятини шаклланишини туғма ва орттирилган жиҳатлари” тўғрисидаги ғояларини ва бошқа тадқиқотчиларнинг илмий асарларини ўрганди. 1964 йилга келиб, Т.Шульцнинг издоши Гери Бэкер эса – ушбу тушунчаларни ривожлантириб, инсоний хатти-ҳаракатларга иқтисодий ёндашишни шакллантириш ғоясини ишлаб чиқди ва инсон капиталига инвестицияларнинг самарадорлигини асослаб берди ҳамда “инсон капитални (англ. human capital) — бу инсон ва бутун жамиятнинг турли-туман эҳтиёжларини қондириш мақсадида фойдаланиладиган билим, кўникма ва малака мажмуидир” [6] деб таърифлади. ХҲ асрнинг классик буржуа сиёсий иқтисодининг асосчиси В.Петти: "Меҳнат – бойликнинг отаси, ер эса унинг онасидир" деб таъкидлайди ва у “иш ҳақини ер ва меҳнат билан яратилган қиймат сифатида, катта ёшдагиларнинг ўртача кунлик истеъмоли учун зарур бўлган, яъни физиологик яшаш минимуми сифатида баҳолайди”. Унинг фикри меркантилистлар томонидан қўллаб-қувватланди ва у биринчилардан бўлиб "одамларни ишлаб чиқариш кучлари" сифатида пул қиймати билан баҳолашига ҳаракат қилди. У, "кўпчилик кишиларнинг асосий бойлиги, ер қаби, улар келтирган йиллик йигирмакарралик

даромадига тенгдир", деб таъкидлади. В.Петти, "Доно сўз" номли асарида "Агар мамлакатнинг мол-мулки ёки бойлигидан йиллик даромад 15 миллион, харажатлар эса 40 миллион бўлса, қолган 25 миллионини меҳнат яратади", [7] деб ёзади. Дастлаб, инсон капиталига инсонни иш қобилиятини оширадиган, яъни таълим ва касбий кўникмаларни оширадиган инвестициялар мажмуаси сифатида қаралган. Иқтисодий адабиётларда ишчи кучи, меҳнат ресурслари, меҳнат салоҳияти, инсон омили ва инсон капитали категориялари қўлланилади. Бизнинг фикримизча, инсонга дастлаб бирон бир қаршилиқни енгиш учун фойдаланиладиган куч, яъни ишчи кучи сифатида қаралган бўлса, фан-техника ва ишлаб чиқаришнинг такомиллашиб бориши, инсон меҳнатининг миқдорий жиҳатларига эмас, балки сифат жиҳатларига эътибор қаратиш заруриятини келтириб чиқарди. Россиялик иқтисодчи олим В.Б. Баженова инсон капиталини "меҳнат бозорида талаб қилинадиган, меҳнат жараёнида намоён бўладиган ўзида малакавий тавсифлар; улар, таълим даражаси, интеллектуал салоҳият, билим, малака, ишлаб чиқариш тажрибаси, шунингдек, шахсий тавсифлари: физиологик ва ижтимоий-психологик хусусиятлари (соғлиқни сақлаш, ақлий қобилият, иқтидор, ташаббус) бўлиб, булар таълимнинг формал ва ноформал шакллариغا, соғлиқни сақлашга, хусусий, худди шунингдек, ижтимоий инвестициялар киритиш орқали шаклланади, ва шахснинг қобилиятлари жамғарилиши таъминланади ҳамда унинг меҳнат ва меҳнатдан кейинги фаолияти давомида эгасига даромад келтириш имконига эга" [8] деб ҳисоблайди. Ўзбекистонлик олимлар Б.Ш. Усмонов, М.Қ., Қодиров, Ж.Д. Элтазаров "Инсон капитали - ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-фалсафий тушунча (атама) бўлиб, бу шахснинг: — фундаментал ва амалий билими, тажрибаси, кўникмалари, табиат ва жамиятдаги воқеа, ҳодиса ва жараёнларга илмий-манتيкий ёндашиш, уларнинг инновацион ечимларини топишдаги профессионаллик даражаси; — интеллектуал мулки, моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқариш имкониятлари, инсон ва жамият тараққиётини кафолатловчи куч ва воситалар мажмуининг мавжудлиги; — ақлий меҳнати ва юксак инновацион тафаккури, унинг турмуш даражаси ва касбий карьерасининг ошиши, жамиятдаги мавқеи ва ўрнини белгиловчи омил" [9] деб ҳисоблайди. Олиб борилган тадқиқотлардан келиб чиқиб, инсон капитали назарияси устида илмий тадқиқот олиб бораётган олимларни уч йўналишга бўлиш мумкин; биринчи йўналиш тарафдорлари инсон капитали деганда шахснинг билим, кўникма ва малакаси деб эътироф этувчилар; иккинчи йўналиш тарафдорлари биринчи йўналиш фикрларини тан олган ҳолда яна кўшимча қилиб инсоннинг қобилияти, соғлиги, мотивацияси, ҳаракатчанлиги ва бошқа ижтимоий психологик хусусиятларини ҳам қўшиб ҳисоблайдиганлар; учинчи йўналиш тарафдорлари эса инсон капиталини инвестиция объекти деб фикрлайдиганлар. Назарий материалларни умумлаштириш инсон капитали тушунчаси замирида индивиднинг табиий, иқлимий, биологик, агрокимёвий, ижтимоий, иқтисодий, технологик ва инновацион салоҳияти билан ўзаро алоқадорликда шаклланидиган, қишлоқ

хўжалик ишлаб чиқаришида хўжалик фаолияти жараёнида фойдаланадиган, корхона, тармоқ ва жамият манфаатлари учун синергетик самара берадиган, унинг эгаларининг даромадини таъминлайдиган бир қатор билим, кўникма, маҳорат, ижод қобилиятлари, маданият, анъаналар, тажриба, шунингдек, алоқа ва психофизик потенциаллари жамланмасини тушуниш имконини беради. Шундай қилиб, инсон капитали -бу: - кўникма ва қобилиятларнинг тўпланган захираси; - жамоатчилик соҳасида инсон томонидан ишлатилиши мумкин бўлган билим ва кўникмалар; - самарали фаолият юритиш учун юқорида санаб ўтилган захираларнинг мақсадга мувофиқ қўлланилиши; - даромадларнинг ўсиши соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқаларга таъсир қилувчи инвестициялар ёрдамида рағбатлантирилиши. Хулоса қилиб айтганда, инсон капиталининг хусусиятлари қуйидагилар ҳисобланади: - инсон капитали – бу жамиятнинг асосий бойлигидир; - инсон капитали шахснинг ўзидан ҳам катта харажатларни талаб қилади; - кўникма ва қобилиятлар мажмуи, яъни тўпланиши мумкин бўлган муайян акциялар; - инсон капитали баъзан жисмонан эскиради; - инсон капиталининг ташувчидан ажралмаслиги. Умуман олганда, инсон капиталининг иқтисодий моҳияти у иқтисодий ресурслардан фойдаланиш натижасида шаклланади, иқтисодий ресурс сифатида фаолият кўрсатади ва унинг эгасининг иқтисодий мақсадларига эришишига хизмат қилади. Бизнинг фикримизча, инсон капитали –бу шахснинг номоддий бойлиги бўлиб, қонунда таъқиқланмаган фаолият билан шуғулланишида фойдаланиши мумкин бўлган, ўзига (эгасига) даромад (фойда) келтирувчи, генетик ва ўзлаштирилган, ижобий сифат ва микдор хусусиятларига эга бўлган барча компонентлар мажмуасидир.

Инсон капитали бу кенг маънода - иқтисодий ривожланишнинг самарали омили, оила ва жамиятнинг, шу жумладан, меҳнат ресурсларининг билимдон қисми сифатида, инсон капиталининг самарали ва оқилона фаолият юритишини таъминловчи, ривожланишнинг самарали омили сифатида билим, интеллектуал ва меҳнат бошқаруви воситалари, яшаш муҳити ва меҳнат фаолияти воситалари, жадал ишлаб чиқариш омилидир. Иқтисодий адабиётларда инсон капиталини ўрганишда: шахсий (индивидуал), корхона ва миллий инсон капитали турлари таснифланади. Бизнинг фикримизча, бугунги инновацион тараққиёт даврида айрим олинган ҳудудлар ўртасида ташкилий-техникавий ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражалари бир биридан фарқланади. Бу ўз навбатида ҳудуд инсон капиталининг шаклланиши ва ривожланишига ижобий ёки салбий даражада таъсир кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, инсон капиталини таснифлашда юқоридагилар билан бир қаторда ҳудуд инсон капиталини таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, инсон капитали тушунчаси инсон омили ва инсон ресурслари концепцияларининг табиий ривожланиши ва умумлаштирилишидир, лекин инсон капитали янада кенгроқ иқтисодий категория ҳамдир. "Инсон капитали" тушунчаси моҳиятининг ўзига хос қиммати бўлиб, ривожланиш тизимини ўзида намоён этган, такомиллашган, ижодий йўналтирилган ва

инсоний хусусиятларга эга бўлган таркиб, ундан фойдаланилганда ҳаёт даражасини ривожлантириш учун талаб этган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаши тушунилади. Умуман олганда, "инсон капитали" атамасидан фойдаланиш "ҳақиқий капитални" ҳимоя қилишга қаратилган ҳаракатлар сифатида қаралмаслиги керак, балки иш берувчилар ва ишчилар ўртасида янада прогрессив муносабатларни шакллантириш сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. Албатта, ходим ўзининг инсон капиталини ижарага бериш ҳолати, унинг ўз ишчи кучини сотадиган вазиятга қараганда анча прогрессив ҳисобланади. Иш берувчига эса инсон капитали ишчи билан биргаликда ҳаракат қилишини эслатиш ўринлидир. Бизнинг фикримизча, инсон капиталини баҳолашда инсон капиталидан фойдаланиш самарадорлиги ва уни инвестициялаш асосан тизимли муносабатни белгилайдиган субъектив ва объектив, иқтисодий, ижтимоий омилларга, инсон капиталининг ижтимоий ишлаб чиқариш эҳтиёжларига мос келишига боғлиқ. Шу билан бирга, инсон капиталини амалга оширишнинг ўзига хос шарт-шароитларини, инсоннинг ишлаб чиқариш қобилиятлари захирасини ва унинг умумий технологик ривожланиш маданиятини, технология ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш даражасига тизимли мувофиқлигини ҳисобга олиш керак. Жаҳон банки экспертлари харажатлар усули асосида миллий инсон капиталини баҳолаб чиқди (1-жадвал). Инсон капитали шаклланишига таъсир кўрсатувчи давлат, оилалар, тадбиркорлар ва турли фондлар томонидан сарфланган харажатлар таҳлил қилинди. Мутахассислар ҳар йили сарфланган харажатларни инобатга олган ҳолда, жамиятда инсон капиталининг қайта шаклланиши тенденцияларини аниқлаб чиқди. Жаҳон инсон капиталининг баҳоланишини ўрганиб чиққанимизда, айни пайтда, жами инсон капитали 365 триллион доллар деб баҳоланган бўлса, унинг 59 фоизи ривожланган етилик давлатлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Шунингдек, уларнинг таркибида АҚШда инсон капитали 95 триллион долларга баҳоланмоқда. Бу жаҳон жами инсон капитали қийматининг 26,0 фоизини ташкил этади.

Умумжаҳон инсон капитали ва унда дунё давлатларининг улуши [*]

T/р	Давлатлар	Ўлчов бирлиги	Қиймати	Умумий бойликка нисбатан, %	Умумжаҳон инсон капитали қийматига нисбатан % да
1	Умумжаҳон инсон капитали қиймати	трлн. дол.	365	66,0	100,0
2	“Еттилик” давлатлари ва ЕИЗ	трлн. дол.	215,3	60	59,0
	Ш.ж.дан АҚШ	трлн. дол.	95	77,0	26,0
3	Хитой	трлн. дол.	25	77,0	7,0
4	Бразилия	трлн. дол.	9	74,0	2,0
5	Ҳиндистон	трлн. дол.	7	58,0	2,0
6	Россия	трлн. дол.	30	50,0	8,0
7	Бошқа давлатлар	трлн. дол.	78,7	42,0	22

1-жадвал Умумжаҳон инсон капитали ва унда дунё давлатларининг улуши

Бошқа давлатлар ҳам ўз тараққиётидан келиб чиқиб, инсон капиталининг ривожланишини таъминлаган. 1-жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, инсон капиталининг ривожланиши, давлатларнинг ижтимоий иқтисодий тараққиёт даражаси билан бевосита боғлиқ эканлигини қайд этиш мумкин. 1-расм. Минтақаларда инсон капиталининг ривожланиш индекси кўрсаткичлари [*] Изох: (* Жаҳон банкининг инсон тараққиёти тўғрисидаги ҳисоботи маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилди). Инсон капиталининг ривожланиш индексини минтақалар кесимида таҳлил қилганимизда, бугунги кунда

Европа ва Марказий Осиё давлатлари гегемонлик қилмоқда (1-расм).

Шунингдек, кейинги кетма-кетлик мос равишда Америка, Шарқий Осиё ва Тинч Океани, Араб мамлакатлари, Жанубий Осиё ва Африка мамлакатлари хиссасига тўғри келмоқда. Эътиборли жиҳати, инсон капиталини ривожланиш индексида Африка минтақаси давлатлари энг охириги ўринни эгаллашган, ушбу минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш кўрсаткичлари дунё давлатлари ичида энг охириги ўринларда бўлганлиги сабабли, инсон капиталининг ривожланиш суръатлари ҳам қийин кечмоқда. Юқоридаги назарий-илмий ва амалий таҳлиллардан хулоса қилиб шуни қайд этиш мумкинки, ҳар бир мамлакат ўзининг иқтисодий мақомидан қатъий назар, маълум бир даражада ўзлари эгалик қилаётган миллий инсон капитали тараққиёти даражасини такомиллаштиришга катта эътибор қаратадилар, ўз ижтимоий - иқтисодий сиёсатидан келиб чиққан ҳолда инсон тараққиёти индекси компонентлари даражасини ривожлантириш учун тегишли соҳаларга инвестициялар киритиб борадилар. Асосий масала инсон капиталини ривожлантириш орқали барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш ва халққа муносиб турмуш тарзини яратиб беришдан иборат. Бу мақсадларга эришиш учун, глобал ва маҳаллий вазифалардан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- } барқарор иқтисодий ўзгаришларни таъминлаш ва давлатнинг келажаги учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган инсон капиталини ривожлантиришга давлат инвестицияларини ошириш, харажатлар барқарорлигини таъминлаш учун алоҳида фондлар ташкил этиш;
- } инсон капиталига йуналтирилаётган инвестицияларнинг бевосита ва билвосита усулларида самарали фойдаланиш;
- } инсон капиталини ривожлантиришга қаратилган дастурлар ишлаб чиқиш ва инсон капиталини ривожлантиришга хизмат қилувчи механизмлар фаолиятини янада такомиллаштириш;
- } таълим ҳамда соғлиқни сақлаш соҳалари ислохотларини янада чуқурлаштириш ва узвийлигини таъминлаш;
- } таълим соҳаси барча босқичидаги педагог кадрларнинг тайёргарлиги ва сифатини ошириш ҳисобига таълим бериш ва ўқитиш шарт-шароитларини яхшилаш;
- } ўқитиш натижаларини баҳолашнинг мавжуд стандартлари ва тизимларини такомиллаштириш;
- } битирувчиларнинг ижтимоий-эмоционал ривожланишига қўмаклашиш мақсадида ўқув дастурларини ва ўқитиш усулларини мослаштириш;
- } ногиронлиги бўлган кишиларга таълим соҳасидан фойдаланиш имконини таъминлаш йўли билан инклюзив таълим олишга қўмаклашиш;
- } битирувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини давлатнинг меҳнат бозори ва иқтисодиётнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган даражада ривожлантириш;
- } корхона, ташкилот ва муассасаларда маданий маиший тадбирлар ташкил этиш орқали, кишиларда маънавий-маърифий дунёқараши ва маданиятини ошириб бориш ва ҳ.к.

7.3. «Инсон капитали» ва «инсон тараққиёти»га назарий қарашлар. Инсон капиталига инвестициялар.

Америкалик иқтисодчи олим Э.Денисон XX асрда АҚШ иқтисодиётини таҳлил қилар экан, амалда миллий ялпи ички маҳсулот ҳажми ортисининг кўпи билан фақат ярмини техниканинг янгилиниши ҳамда меҳнат ва ишлаб чиқариш ускуналаридан 29 фойдаланиш кўламларининг кенгайиши ташкил қилганини асослаб берди. Иқтисодий ўсишнинг иккинчи ярми нима ҳисобига таъминланганлиги тадқиқотчилар олдида жиддий муаммолар қўйди. Ушбу масалани биринчилардан бўлиб мазкур соҳадаги изланишлари учун иқтисодиёт бўйича 1979 йилги Нобель мукофоти лауреати бўлган Т.Шульц ечишга муваффақ бўлди. У АҚШда иқтисодий ўсишда иш кучининг маълумоти ҳал қилувчи аҳамият касб этганлигини асослади. Олим ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва самарадорлигини оширишга киритилган инвестицияларнинг натижаси – техника тараққиёти бўлгани каби меҳнат ресурслари сифатининг даражаси – таълимга қўшимча маблағларнинг сарфланиши якунидир, деб кўрсатди. Т.Шульц инсон капиталини келажакдаги даромадларнинг манбаи, ана шу келажакдаги даромадлар оқимини юзага келтиришга қодир бўлган ҳар қандай – моддий ёки инсоний активлар, деб ҳисобларди. Унинг фикрича, инсон капитали жисмоний капитал каби амал этса ҳам баъзи туб фарқларга эгадир. Уларнинг энг асосийси – инсон капиталининг ўз элтувчи шахсидан ажралмаслигидир. Шу сабабли бозорда фақат инсон капиталининг “ижара”си учун нарх (иш ҳақи ставкаси сифатида) ўрнатилади, лекин унинг активининг нархи мавжуд бўлмайди. Бу инсон капиталини таҳлил қилишни мураккаблаштиради. Иккинчидан, инсон капитали ҳам бозор, ҳам бозорга тааллуқли бўлмаган соҳада фаолият самарадорлигини оширишга қодирдир ва ундан олинган даромад ҳам пул, ҳам пул бўлмаган шаклларни олиши мумкин⁵. Иқтисодиёт фанига қўшган салмоқли ҳиссаси учун Нобель мукофотига сазовор бўлган яна бир америкалик иқтисодчи олим – Г.Беккернинг энг муҳим асари 1964 йилда нашр этилган “Инсон капитали: асосан таълим соҳасида назарий ва эмпирик таҳлил” деб номланади. У инсон капиталида таълим капиталини (умумий ва 5 Shultz T. Human Capital in the International Encyclopedia of the Social Sciences. — N.Y., 1968, vol. 6. 30 махсус билимларни), саломатлик капиталини ва касбий тайёргарлик капиталини (малака, тажриба, ишлаб чиқариш тажрибаси), миграция капиталини, шунингдек иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ахборотша эгалликни ва иқтисодий фаолиятга мотивацияни ажратиб кўрсатган. Унинг ҳисоблашича, таълимга маблағ сарфлашда талабалар ва уларнинг ота-оналари бу харажатлардан олиниши кутилаётган даромадни ана шунга муқобил инвестициялар (банкка қўйилган омонатлар фоизлари, қимматли қоғозлардан олинган дивидендлар ва ҳоказолар) билан таққослаб кўришади.

Дунё мамлакатларида инсон капиталининг салмоғи¹⁴

Мамлакатлар	Инсон капиталининг миқдори (трлн.АҚШ доллари)	Миллий бойлик умумий миқдоридаги салмоғи, %
АҚШ	95	77
Хитой	25	77
Бразилия	9	74
Ҳиндистон	7	58

Г.Беккернинг ҳисоблаб чиқишича, таълимга инвестициялар йилига тахминан 12,0 – 14,0 % миқдорида фойда келтиради. У “махсус инсон капитали” тушунчасини ҳам муомалага киритган. Бу категория “умумий инсон капиталидан” фарқли равишда махсус тайёргалик натижасида эгалланган ҳамда фақат ўзининг корхонаси учун ишлаб чиқаришда манфаат келтирадиган билимлар ва кўникмалар жамланмасидирб . Иқтисодий назарияда инсон капитали инвестициялар натижасида шакллантирилган ва инсон томонидан жамланган соғлиқ, билимлар, кўникмалар, қобилият, мотивациянинг муайян захираси эканлиги ҳам қайд қилинган. Бу захира ижтимоий ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида мақсадга мувофиқ фойдаланилар экан, меҳнат унумдорлигини ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ёрдам беради, бу билан мазкур инсоннинг иш ҳақи (даромади) кўпайишига таъсир кўрсатади. Қайд қилинган ва бошқа таърифларни умумлаштирган ҳолда ушбу тушунчанинг асосий маъносини қуйидагича ифодалаш мумкин: тор маънода: инсон капитали – бу инсоннинг интеллекти, соғлиғи, билими, сифатли ва унумли меҳнати ҳамда унинг турмуш сифатидир; кенг маънода: инсон капитали – бу иқтисодий ривожланишнинг интенсив ишлаб чиқариш омили, жамият ва оилани ривожлантириш, меҳнат ресурсларининг билимли қисми, интеллектуал ва бошқарув меҳнати, яшаш ва иш жойи муҳитидир. 6 Becker Gary S. Human Capital. — N.Y.: Columbia University Press, 1964. 31 Инсон капитали турларини унга харажатлар, инвестициялар киритиш нуқтаи назаридан ҳам таснифлайдилар. Шу асосда инсон капиталининг қуйидаги формуласи иқтисодчи олимлар томонидан ишлаб чиқилган: $I_k = T_k + S_k + M_k$, бунда: T_k – таълим капитали; S_k – саломатлик капитали; M_k – маданият капитали. Инсон капитали назариясига мувофиқ одамлар ўзларига инвестиция киритиб, имкониятларини кенгайтиришлари, давлат эса инсон капиталини бойитиш учун маблағ сарфлаб, миллий даромадни кўпайтириши мумкин. Бундай инвестицияларнинг самарадорлиги сарф қилинган маблағларнинг меҳнат унумдорлиги ортиши ва иш ҳақи кўпайиши орқали қопланишида ўз ифодасини топади. Инсон капиталининг

шаклланиши манбаларидан (давлат, оила, хусусий шахслар ва бошқалар) қатъи назар ундан фойдаланиш ва бевосита даромад олиш инсоннинг ўзи томонидан назорат қилинади. Инсон капитали қуйидаги даражалар билан фарқланади: 1. Алоҳида шахснинг инсон капитали унинг саломатлиги, соғлиғи, қобилияти, билими ва кўникмаларидан иборатдир. “Инсоннинг қиймати” унинг ҳаёти босқичларида ортиб боради, бу қийматдан унумдорликни ошириш мақсадида фойдаланилади, айти пайтда шахсий капитал даромадларини кўпайтиради ва инсонни ўз қобилиятини янада оширишга шахсий инвестициялар киритишга рағбатлантиради. 2. Корхонанинг инсон капиталида ҳозирги вақтда савдо белгиси, персонал ва янги технологиялар сифатидаги номоддий активлар алоҳида роль ўйнайди. Бу капиталга, шунингдек шахсий инсон капитали активларини (лицензиялар, патентлар, муаллифлик гувоҳномалари), фирманинг номоддий активларини (товар белгилари) ташкилий капитал, таркибий, капитал, бренд-капитал ва ижтимоий капитални киритиш мумкин. 32 3. Миллий инсон капитали ижтимоий, сиёсий капитални, миллий интеллектуал устуворликларни, миллий рақобат устунликларини ва миллатнинг табиий салоҳиятини қамраб олади. Миллий инсон капитали ҳар бир ривожланаётган мамлакат миллий бойлигининг ярмидан кўпроғини, жаҳоннинг тараққий этган давлатларида эса 70,0-80,0 % дан ортиғини ташкил этади. “Инсон омили”га оид ҳозирги давр назариясида унинг асосий уч унсури ажратиб кўрсатилади: 1) инсон капитали, унга ана шу капиталга даромад мос тушади; 2) табиий қобилиятлар, уларга ана шу қобилиятларга рента мос тушади; 3) соф меҳнат. Юқоридагиларнинг дастлабки икки омили инсон капиталини, ҳамма унсурлари эса умумэтироф этилган маънодаги меҳнатни ифода этади. Замонавий инновацион иқтисодиётдаги сифат ўзгаришлари инсон капиталининг аҳамияти беқиёс ошганидан далолат беради. Экспертларнинг маълумотларига кўра сўнгги 100 йил мобайнида жаҳонда ишлаб чиқаришда жисмоний меҳнатнинг салмоғи 90% дан 10% га камайган. Яқин йиллар ичида эса ушбу кўрсаткич 5% га тушиши прогноз қилинмоқда. XX асрнинг 80-йилларига келиб инсон фақат ижтимоий неъматларни яратувчиси эмас, балки ижтимоий бойлиқнинг ҳал қилувчи субъекти ҳам эканлиги тўғрисидаги хулосага келинди. Буни А.Маршалл шундай таърифлаган эди: “... инсон – бойликни яратишнинг асосий воситаси ва у бойликнинг пировард мақсади бўлиб хизмат қилади”⁷. 1987 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожлантиришни режалаш кўмитаси таркибий қайта қуришда инсон чиқимлари соҳасида тадқиқотлар олиб бориш тўғрисида қарор қабул қилди. Ушбу тадқиқот муаллифлари – инглиз иқтисодчилари Кейт 7 Маршалл А. Принципы политической экономии / Пер. с англ. Т. 1. - М.: Прогресс, 1983. – С.246. 33 Гриффин ва Жон Найт ҳамда 1982-1988-йилларда Покистоннинг молия вазири вазифасида ишлаган Маҳбуб ул-Хақ ўз изланишларининг натижасини “Инсон салоҳиятини ривожлантириш: ривожланиш стратегиясининг ёддан чиқарилган мезони” маърузасининг лойиҳасини эълон қилдилар⁸. Ривожланишнинг умумий назариясига улар томонидан туб жиҳатдан янгича

ёндашув биринчи марта Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1990- йилги Инсон тараққиёти тўғрисидаги глобал маърузасида ўз ифодасини топган инсон тараққиётининг назарийконцептуал асосини яратди. Бу ҳақда таниқли француз иқтисодчиси, Нобель мукофотининг лауреати М.Алле “демократик ва инсонпарвар жамиятда олий мақсад ва диққат маркази давлат эмас, балки инсондир”⁹ деб таъкидлаган эди. Ана шу ва бошқа ғоялар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг экспертлар гуруҳлари томонидан бирлаштирилиб, инсон тараққиётига концептуал ёндашув асосини яратади. Мазкур ёндашув 1990 йилги Инсон тараққиёти тўғрисидаги глобал маърузада ўз ифодасини топди. БМТ Ривожланиш дастурининг таърифича: “Инсон тараққиёти – одамларни кенгроқ танлаш имконияти билан таъминлаш жараёнидир. Бундай танлов чексиз бўлиши ва вақт ўтиши билан ўзгариши принципиал аҳамиятга эгадир. Бироқ ривожланишнинг барча даражаларида узоқ ва соғлом ҳаёт кечириш, билим эгаллаш ва муносиб турмуш кечириш учун зарур бўлган ресурслардан фойдаланиш имкониятлари инсон тараққиётининг асосий моҳиятидир. Агар инсонда бундай асосий танлов бўлмаса, у бошқа имкониятлардан ҳам фойдалана олмайди”¹⁰. Мазкур концепция инсон тараққиётига икки томонлама ёндашувни кўзда тутди. Бу, бир томондан, соғлиқни мустаҳкамлаш, 8 Griffin K., Knight J., ul Нақ. "Human Development in the 1980s and Beyond." Journal of Development Planning 19 (Special number) (1989) 9 Алле М. Экономика как наука / Пер. с франц. – М.: Наука для общества, РГГУ, 1995. – С.15. 10 ПРООН. Доклад о человеческом развитии за 1990 г. //http://www.undp.org. 34 билим эгаллаш, касб кўникмаларини такомиллаштириш орқали инсон имкониятларини кенгайтириш бўлса, иккинчи тарафдан, одамлар томонидан эгаллаган қобилиятларини ишлаб чиқариш, маданий, сиёсий фаолияти ва дам олиш мақсадлари учун ишлатишдир. Бошқача қилиб айтганда, мазкур концепция инсон тараққиётига фақат ишлаб чиқариш фаолияти учун ресурсларни шакллантириш ва моддий бойликларни кўпайтиришга интилишнинг ўзинигина қамраб олмайди. Инсон тараққиёти концепциясининг асосий усуллари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Минг йиллик ривожланиш декларациясида эълон қилинган эди. Мазкур декларацияда XXI асрда халқаро муносабатлар учун қатор асосий қадриятлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши кўрсатилган. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қадриятларга қуйидагилар тааллуқлидир (1.3-расм):

1.3-расм. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қадриятлари Эркинлик. Эркалар ва аёллар очликдан ва зўравонлик кўрқуви, зулм ва адолатликсиздан ҳоли бўлган, инсон учун муносиб шароитларда яшаш ва болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эгадир. Халқнинг кенг иштироки ва иродасига асосланган бошқарувнинг демократик шакли бу ҳуқуқларнинг энг яхши қафолати ҳисобланади. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қадриятлари Эркинлик Тенглик Бирдамлик Бағрикенглик Табиатга ҳурмат Умумий мажбурият 35 Тенглик. Бирорта ҳам одам, бирорта ҳам мамлакат

ривожланиш неъматларидан фойдаланиш имкониятларидан маҳрум қилинмаслиги керак. Бирдамлик. Глобал муаммолар тенглик ва ижтимоий адолатнинг асосий принципларига мувофиқ, чиқимлар ва масъулиятни адолатли тақсимлаш асосида ҳал этилиши керак. Азоб чекаётганлар ёки энг ноқулай шароитга тушиб қолганлар энг қулай вазиятда бўлганлардан ёрдам олиш имкониятига эга бўлишлари керак. Бағрикенглик. Динлар, маданиятлар ва тиллар хилмахиллигига қарамасдан одамлар бир бирларини ҳурмат қилишлари керак. Жамиятлар доирасида ва жамиятлар ўртасидаги тафовут кўрқитишга ҳам, таъқиб қилишга ҳам асос бўлмаслиги зарур, балки бу турфаликка инониятнинг энг қимматли бойлиги сифатида ёндашилиши зарур. Жаҳон маданияти ҳамда барча цивилизациялар ўртасидаги мулоқот фаол рағбатлантириб борилиши керак. Табиатга ҳурмат. Барқарор ривожланиш қоидаларига мувофиқ, барча тирик мавжудот ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш негизига эҳтиёткорлик қўйилиши лозим. Фақат шу йўл билангина бизга табиат томонидан инъом этилган улкан бойликларни келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш мумкин. Ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ва истеъмолнинг беқарор моделлари келажакда бизнинг фаровонлигимиз ва авлодларимизнинг фаровонлиги манфаатларида ўзгартирилиши керак. Умумий мажбурият. Глобал иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни бошқариш, шунингдек халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдидларни бартараф этиш бўйича масъулият жаҳон халқлари ўртасида тақимланиши ҳамда кўп томонлик асосида амалга оширилиши зарур. Мазкур ишда жаҳондаги энг универсал ва энг ваколатли ташкилот ҳисобланган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти марказий роль ўйнаши лозим¹¹. Жаҳондаги турли мамлакатларда турмуш сифатини баҳолаш учун покистонлик иқтисодчи Махбуб ул-Хақ бошчилигидаги БМТ экспертлар гуруҳи томонидан интеграл кўрсаткич – Инсон потенциалини ривожлантириш индекси ишлаб чиқилди. У турли мамлакатлар ва минтақалар турмуш даражаси ўртасидаги умумий фарқларни аниқлашда стандарт ва восита вазифасини ўтайди. Мазкур индекс БМТнинг Ривожланиш дастури доирасида инсон потенциалини ривожлантириш тўғрисидаги ҳисоботларда эълон қилинади. Инсон потенциалини ривожлантириш индексини ҳисоблаб чиқишда кўрсаткичларнинг уч тури инобатга олинади (1.4-расм):

1.5-расм. Инсон капиталига инвестициялар турлари

• инсон туғилган пайтда кутилаётган ўртача умр кўриш – бу чақалоқ туғилган пайтда аниқ ёш гуруҳлари учун ўлим кўрсаткичлари унинг бутун ҳаёти давомида ўзгармай қолиши назарда тутилган умр кўриши давомийлигидир; • таълим олишнинг ўртача давомийлиги - бу 26 ва ундан катта ёшдагилар таълим олган ўртача давр. Буни ҳисоблаб чиқиш учун аҳоли саводхонлик даражаси ҳамда таълим ҳар бир даражасининг назарий давомийлиги асос қилиб олинади; • таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги - мактабда ўқиш учун расмий белгиланган ёшга етган боланинг, агар аҳолини таълим билан қамраб олиш кўрсаткичлари сақланиб қолган тақдирда таълим олиши мумкин бўлган даврдир. • муносиб турмуш даражаси – бу ишлаб чиқариш давомида ва ишлаб чиқариш омилларига эгалик қилинганда иқтисодиётнинг жамланма даромадидан ўзгаларга тегишли ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланганлик учун чиқариб ташланган қисмининг халқаро долларга конвертация қилиниб, мамлакат аҳолисининг йил ўртасидаги сонига бўлинган улушидир. Мазкур кўрсаткич аҳоли жон бошига ялпи миллий даромаднинг харид қобилияти паритети бўйича АҚШ долларида баҳоланади. 11 БМТнинг Мингйиллик ривожланиш декларацияси (БМТ Бош Ассамблеясининг 2000 йил 8 сентябрдаги 55/2 резолюцияси билан қабул қилинган // <http://www.un.org>. 37 1.4-расм. Инсон потенциалини ривожлантириш индекси Яъни, Инсон потенциалини ривожлантириш индекси уч ўлчов индексларининг қуйидаги ўртача

геометрик миқдори жамланмасидир: (Итурмуш $1/3$ + Итаълим $1/3$ + Идаромад $1/3$) Инсон потенциалини ривожлантириш индексини ҳисоблаб чиқишга мисол сифатида қуйидаги кўрсаткичларини олайлик: • туғилганда кутилаётган умр давомийлиги – 75,2 ёш; • таълим олишнинг ўртача давомийлиги – 5,5 йил; • кутилаётган таълим давомийлиги – 10,4 йил; • аҳоли жон бошига ялпи миллий даромаднинг харид қобилияти паритети – 2805 АҚШ доллари. Мезонлар Умр давомийлиги ва соғлиқ Билимлар Муносиб турмуш даражаси Кўрсаткичлар Туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги Таълимнинг ўртача давомийлиги Таълимнинг кутилаётган давомийлиги Аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад (ЯМД) Кўрсаткич индекси Умр давомийлиги индекси Таълим индекси ЯМД индекси Инсон потенциалини ривожлантириш индекси. Бу ҳолда ушбу мамлакатда кутилаётган умр давомийлиги индекси қуйидагича ҳисоблаб чиқилади: Таълим олишнинг ўртача давомийлиги: Кутилаётган таълим давомийлиги: Даромад индекси: Юқоридаги кичик индексларнинг жамланмаси Инсон потенциалини ривожлантириш индексини ташкил этади: Ана шу усулда ҳисоблаб чиқиш натижасида у ёки бу давлатнинг Инсон потенциалини ривожлантириш индекси кўрсаткичи: 0,8 дан юқори бўлса - у ривожланиши юқори мамлакатлар; 0,5 – 0,8 гача бўлса – ривожланиши ўртача мамлакатлар; 0,5 дан паст бўлса – ривожланиши паст мамлакатлар қаторига киритилади. Инсон потенциалини ривожлантириш индекси бевосита давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати самарадорлигининг асосий мезони сифатида кўрилади. Бошқача қилиб айтганда, давлат шунчаки ялпи ички маҳсулотни кўпайтиришга интилиб қолмасдан Инсон потенциалини ривожлантириш индексида ўз ифодасини топадиган фуқароларнинг турмуш сифатини ошириш чораларини кўриши керак. Турмуш сифатини ошириш аҳоли аксарият қисми манфаатларини ифода этадиган ва ҳимоя қиладиган давлатнинг стратегик мақсадидир. Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши эса бу стратегик мақсадга эришиш воситасидан бошқа нарса эмас. Халқаро даражада амалга оширилаётган муҳим йўналишлардан бири инсон тараққиётининг ривожланиш даражасини ўлчаш ҳисобланади. БМТнинг “Тараққиёт дастури” бўйича 2018 йил 15 сентябрь куни қилинган маърузасида 189 та дунё мамлакатларида инсон тараққиёти рейтинги маълум қилинди. Ушбу рейтинг 4 гуруҳ мамлакатларидан иборатдир: Биринчи гуруҳ - энг юқори даражадаги рейтингга эга бўлган мамлакатлар; Иккинчи гуруҳ - юқори даражадаги рейтингга эга бўлган мамлакатлар; Учинчи гуруҳ - ўрта даражадаги рейтингга эга бўлган мамлакатлар; Тўртинчи гуруҳ - паст даражадаги рейтингга эга бўлган мамлакатлар; Тараққиёт дастури бўйича рейтингда инсон тараққиёти энг юқори даражада бўлган мамлакатлар гуруҳига 59 та мамлакатлар киритилган. Энг юқори даражага эришган мамлакатларга Норвегия, Швецария, Австралия, Ирландия ва Германия давлатларини киритиш мумкин. Улар орасида АҚШ-13, Япония-19, Жанубий Корея-22, Франция-24, Россия-49, Белоруссия-53, Малайзия-57, Қозоғистон-58 ўринларни эгаллаб турибди. Юқори даражада ривожланган мамлакатлар гуруҳига 53 та мамлакатлар киритилган бўлиб,

Ўзбекистон Республикаси эса 105 ўринни эгаллайди. Бу гуруҳга Эрон-60, Туркия-64, Озорбойжон-80, Арманистон-83, Хитой-86, Украина-88, Туркманистон-108 ўринни эгаллаган мамлакатларни киритиш мумкин. Ўрта даражадаги рейтингга эга бўлган мамлакатлар гуруҳига 39 та мамлакатлар киритилган бўлиб, Филиппин-113, Миср-115, 40 Индонезия-116, Қирғизистон-122, Тожикистон-127, Ҳиндистон-130, Покистон-150 ўринларни эгаллаган. Паст даражадаги рейтингга эга бўлган мамлакатлар гуруҳига 38 та мамлакатлар киритилган. Рейтингнинг охириги ўринларида Афғонистон-168, Бурунди-185, Чад-186, Марказий Африка Республикаси-188 ва Нигерия-189 мамлакатлари жойлашган. Давлатлар рейтингини белгилашда демографик кўрсаткичлар ҳам ҳисобга олинган бўлиб, унда кутилаётган умр кўриш давомийлиги, таълим олиш давомийлиги, аҳоли саломатлиги ва жон бошига ялпи миллий даромад асосий кўрсаткич сифатида қайд этилган. Шунингдек, аҳолини иш билан бандлиги, ижтимоий муҳофаза даражаси, маданий ривожланиши, гендер тенглиги, жиноятчилик, атроф муҳитни муҳофазаси, давлат томонидан қабул қилинадиган қарорларида фуқароларнинг иштирок этиши каби кўрсаткичлар ҳам ҳисобга олинган.

V-МАВЗУ. АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН БАНДЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА МОҲИЯТИ

- 5.1. Аҳолини иш билан бандлигининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти.
- 5.2. Аҳолини иш билан таъминлашни тартибга солиш
- 5.3. Ўзбекистон Республикасида аҳолини иш билан бандлик сиёсати
- 5.4. Аҳолини иш билан бандлигини ошириш йўналишлари

Аҳолини иш билан бандлиги инсон ижтимоий ривожланишининг энг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, у меҳнат масалалари билан боғлиқ муаммоларни ҳамда меҳнатга бўлган талаб ва таклифларни қондириш йўллари очиқ беради. Иш билан бандлик кишиларнинг иш жойлари қаердалигидан қатъий назар, ижтимоий фойдали меҳнатга қатнашиши юзасидан ўзаро қиришадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатларидир. Иш билан бандлик муносабатлари, меҳнатга лаёқатли кишиларнинг қанчаси ва қай даражада ижтимоий фойдали меҳнатда қатнашишини кўрсатадиган ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичдир. Аҳолини иш билан бандлиги тоифаси фақат иқтисодий компонентлар билан чекланмайди. Иш билан бандлик, аввало, ижтимоий муносабатлардир. Шу боис қандайдир азалий, бевосита юзага келадиган ҳодиса сифатидаги ижтимоийлик унинг асосий хусусияти ҳисобланади. Иш билан бандлик ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида намоён бўлар экан уни қуйидагича таърифлаш мумкин. Иш билан бандлик-фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ, уларга иш ҳақи ёки меҳнат даромади келтириладиган фаолиятидир. Иқтисодиётнинг сифат жиҳатдан олдингисидан фарқ қилувчи ҳар бир рикожланиш босқичи учун иш билан таъминлашнинг

муайян модели мос келади, чунки унинг асосий хусусиятлари жамият фаолиятларининг муҳим жараёнларини очиб беради. Тажриба шуни кўрсатадики, жамият муаммолари ичида инсоннинг шахсий ва талаб эҳтиёжларини ҳисобга олмасдан ҳал қилишга уриниш омадсизликка маҳкум этади. Шунинг учун авваллари олимлар иш билан бандлик муаммоларини кўриб чиқаётганларида асосан, унинг иқтисодий жиҳатларига эътибор берган бўлсалар, кейинги пайтда иш билан бандликнинг ижтимоий жиҳатлари тўғрисида тобора кўпроқ гапирилаётганлиги бежиз эмас. Аҳолининг иш билан бандлик концепцияси жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг муайян босқичидаги иш билан таъминланишининг хусусиятини очиб берадиган қарашлар тасаввуфлар тизимидир. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунини 2-моддасида қайд этилганидек: «Иш билан таъминлаш – фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган, ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи (меҳнат даромади) келтирадиган фаолиятдир».

Қуйидагилар иш билан таъминланган деб ҳисобланади:

- ёлланиб ишлаётган, шу жумладан,, ишни тўлиқсиз иш вақтида ҳақ эвазига бажараётган, шунингдек, ҳақ тўланадиган бошқа ишга, шу жумладан,, вақтинчалик ишга эга бўлган фуқаролар;
- бетоблиги, меҳнат таътилида, касбга қайта тайёрлашда, малака оширишда эканлиги, ишлаб чиқаришни тўхтатиб қўйганлиги муносабати билан, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинча иш жойи сақланиб турадиган бошқа ҳолларда вақтинча иш жойида бўлмаган фуқаролар;
- ўзини иш билан мустақил таъминлаётган фуқаролар, шу жумладан,, юридик шахс ташкил қилмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган фуқаролар, кооперативларнинг аъзолари, фермерлар ва уларнинг ишлаб чиқаришда қатнашаётган оила аъзолари;
- Қуролли кучларда, Миллий хавсизлик хизмати ва ички ишлар органлари ва қўшинларида хизматни ўтаётган, шунингдек, муқобил хизматни ўтаётган фуқаролар;
- таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришда ажралган ҳолда таълим олаётган фуқаролар;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият олиб бораётган жамоат бирлашмалари ва диний муассасаларда ишлаётган фуқаролар.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси «Меҳнат кодекси»га мувофиқ қуйидаги сабабларга кўра вақтинчалик иш жойида бўлмаган фуқароларнинг иш жойи сақланиб қолади ва улар иш билан таъминланган, деб ҳисобланадилар:

- давлат ва жамоат вазифаларини бажараётган вақтда;
- иш берувчи ва меҳнат жамоаси манфаатларига доир вазифаларни бажарганда;
- жамият манфаатларига доир ҳаракатлар қилганда.

Ўзини иш билан мустақил таъминлайдиган фуқаролар тоифасига қуйидагилар киради:

- тадбиркорлар;
- фермерлар ва уларнинг ишлаб чиқаришда иштирок этаётган оила аъзолари;
- деҳқон хўжалигининг ишлаб чиқаришда қатнашаётган оила аъзолари;
- кооперативларнинг аъзолари;
- ёзувчилар, рассомлар ва бошқалар.

Иқтисодий жиҳатдан фаол бўлган аҳоли учун, шу жумладан, ишсизлар учун иш билан таъминлаш мақомини белгилаб олиш муҳимдир. Одатда беш мақом бор.

1. Ёлланма ходимлар - булар корхона раҳбарияти билан меҳнат фаолияти шартлари тўғрисида тузилган ёзма контракт (шартнома) ёки оғзаки битим бўйича ишлайдиган шахслар бўлиб, улар ана шу фаолият учун ёлланиш вақтида келишиб олинган иш ҳақини оладилар.

2. Якка тартиб асосида ишлайдиганлар - мустақил равишда фаолият олиб борадиган, ўзларига даромад келтираётган иш билан шуғулланадиган, фақат қисқа муддатга ёлланма ходимлардан фойдаланадиган ёки фойдаланмайдиган шахслар.

3. Иш берувчилар - ўзининг ҳиссадорлик жамиятини, хўжалик ширкатини ва ҳоказони бошқарадиган ёки бунинг учун давлат томонидан вакил қилинган шахслар. Иш берувчи ўз функцияларини ёлланма бошқарувчига тўлиқ ёки қисман топшириб қўйиши, корхонанинг муваффақиятли ишлаши учун жавобгарликни ўзида олиб қолиши мумкин.

4. Оилавий корхоналарнинг ҳақ тўланмайдиган ходимлари - қариндошига тегишли бўлган оилавий корхонада ҳақ олмасдан ишлайдиган ходимлардир.

5. Иш билан таъминлаш мақоми бўйича таснифлашга тўғри келмайдиган шахслар - илгари ўзларига даромад келтирадиган меҳнат фаолияти билан шуғулланмайдиган кишилар. Уларга иш билан таъминлашнинг бирон-бир мақомига мос келмайдиган шахслар ҳам киритилади.

Аҳолини ҳисобга олишнинг амалий аҳтиёжи иш билан таъминлашнинг турларини ажратиш зарурлигини назарда тутади. Масалан, тўлиқ, оқилона ва эркин танланган иш билан таъминлаш бўлади.

Тўлиқ иш билан таъминлаш - бу касбга оид меҳнат билан таъминланиш бўлиб, у шахсга даромад келтиради ва ўзи ҳамда оиласининг муносиб турмуш кечиришига шароит яратади.

Аҳолининг иш билан оқилона таъминланиши ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги бозор мувозанатига эришишни билдиради. Бундай ҳолда ишсизликнинг йўл қўйилиши мумкин (табiiй) даражаси вужудга келади.

Эркин танланган иш билан таъминлаш шуни назарда тутадики, бунда ўзининг меҳнат қилишга бўлган қобилиятига (иш кучига) эгаллик қилиш ҳуқуқи фақат унинг эгасига, яъни ходимнинг ўзига тегишли. Мазкур тамойил ҳар бир ходимнинг иш танлашида тўғри йўл тутишини, ҳар қандай маъмурий тарзда ишга жалб қилишни тақиқлашни кафолатлайди.

Иш билан таъминлашнинг юқорида келтириб ўтилган турлари аҳолининг ишга бўлган эҳтиёжи билан иш ўринлари ўртасидаги мувозанатни миқдор ва сифат жиҳатидан таъминлаш ҳолатини акс эттиради, бунда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти учун қулай шарт-шароитлар яратилади. Бозор муносабатларига ўтиш даври шароитида меҳнат самарадорлиги ортиб боришига қараб, касбий меҳнат билан таъминланиш даражаси умуман мамлакат бўйича қисқариб боради. Бунга сабаб шуки, юқори самарали иқтисодиёт нисбатан камроқ миқдордаги ходимларга муҳтож бўлади, шунингдек, аҳолида ижтимоий фойдали меҳнатнинг бошқа турларига қизиқиш ортиши билан унинг иш ўринларига бўлган эҳтиёжи ҳам камайиб боради.

Иш билан таъминлаш муносабатларини иқтисодий, демографик ва ижтимоий жараёнлар тақозо қилади. Унинг иқтисодий мазмунини ходим учун ўз меҳнати билан ўзига муносиб тарзда яшашни таъминлаш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига ёрдам бериш имкониятида ўз ифодасини топади. Ижтимоий мазмун шахснинг таркиб топиши ва ривожланишида ифодаланади. Демографик мазмун иш билан таъминлаш аҳолининг ёш ва жинсий хусусиятлари, унинг таркиби ва бошқалар билан боғлиқлигини акс эттиради.

Аҳолини иш билан таъминлашнинг барча демографик, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа мазмунлари қуйидаги мезонларда ўз аксини топади: ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасида бозор мувозанатига эришиш; қишлоқ хўжалиги бўлмаган иш жойларини кўпайтириш; иқтисодий фаол аҳолининг меҳнатда иштирокини ошириш; меҳнат унумдорлигининг ўсишини таъминлаш; қишлоқ аҳолисининг меҳнат даромадларини кўпайтириш; ишсизликни камайтириш ва бошқалар. Бундай назарий тушунчалар марказига уни ривожлантиришнинг ижтимоий бозор типидagi давлат учун хос бўлган объектив жараёнларини ҳисобга олувчи иш билан таъминланишининг шаклланиши қўйилади. Бу ўз навбатида муайян давр мобайнидаги қўйилган мақсадларга эришишнинг реал имкониятлари билан чекланмайди. Иш билан бандлик ижтимоий ривожланишнинг ҳар бир босқичига хос турли кўриниши ва шаклларида намоён бўладиган ўзига хос ходисадир. Ибтидоий жамоа тузуми жамият аъзоларининг иш билан тўлиқ бандлигига асосланган эди. Унинг боиси ишлаб чиқарувчи кучларнинг паст даражада ривожланганлигида эди. Қулдорлик ва феодал формациялар асосан қуллар ва крепостнойларнинг иш билан мажбурий бандлигига асосланган бўлиб қулдорлар ва крепостнойлар ишламасдан ҳаёт кечирар эдилар. Доирасида инсон ҳуқуқий жиҳатдан эркин бўлган ва ёлланма ходим сифатида намоён бўладиган бозор иқтисодиётига эга бўлган капиталистик тузумда иш билан банд бўлмаган аҳоли мавжуд бўлиши муқаррардир. Бундай иш билан банд бўлмаслик ва ноиллож ишсизлик шаклида бўлади. Социализм шароитида тўлиқ (“ялпи”) иш билан бандлик эълон қилинган бўлиб бу эса кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашган мажбурлиги билан мустаҳкамланган эди. Ҳозирги вақтда иш билан банд аҳолига барча ёлланиб ишлаётган ходимлар, ўқувчилар, ҳарбий хизматчилар билан бир қаторда ўзини ўзи мустақил равишда иш билан таъминлайдиган фуқаролар ва хусусий тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган

фуқаролар киритилган.

Аҳолининг иш билан бандлари: а) пул билан ёки натура ҳолдаги ҳақ эвазига ёлланиб шунингдек ўз фаолияти эвазига қанча муддат ҳақ ёки даромад олишдан қатъий назар, фойда ёки оилавий даромад олиш учун ёлланмасдан хафтасига камида икки соат иш бажарганда; б) касаллиги ёки жароҳатланганлиги туфайли, беморларга қараб турувчилар; йиллик меҳнат таътили ёки дам олиш кунларида, ўз иш жойидан ташқарида таълим олган

Бу кучларнинг иш билан бандликни ривожлантиришда яқиндан ўзаро ёрдам беришлари иш билан бандликнинг ҳолатига фаол таъсир кўрсатиб, унинг сифат жиҳатларининг ҳар томонлама яхшиланишига ёрдам беради. Бундай жиҳатларга иш билан банд аҳолининг маълумот ва касб-малака таркиби, унинг тармоқ ва демографик тузилиши, юқори ижтимоий-иқтисодий ҳаракатчанлик, рақобатдошлик ва шу кабилар киради.

Меҳнат - инсоннинг ўзига хос хусусиятларига эга фаолияти бўлиб, ҳаракатларнинг англаниши, куч-қувват сарфланиши, натижадорлик, ижтимоий фойдалилик ва ҳоказолар шулар жумласига киради. Меҳнат вақт хусусиятига эга, у бўлинади ва дам олиш билан алмашилиб туради.

Меҳнат ишчи кучини ишлаб чиқишда ишлатиш жараёнидир. Иш билан бандлик инсоннинг меҳнат қилиш муносабати ва меҳнат соҳасидаги эҳтиёжларини кондиритиш билан боғлиқ ҳолда кечадиган ижтимоий ривожланишнинг муҳим томонларидан биридир. Меҳнатдан фарқли уларок, иш билан бандликни кишиларнинг аниқ; иш жойидаги амалий фаолиятига тенглаштириб бўлмайди. Иш билан бандлик меҳнатга лаёқатли кишиларнинг иш билан қандай таъминланганлигини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, кишини иш билан банд ҳисоблаш учун у бирон-бир жамоанинг аъзоси бўлиши ёки ўз ишини яратиши керак.

5.2. Аҳолини иш билан таъминлашни тартибга солиш

Ижтимоий сиёсатнинг таркибий қисми бўлган аҳолини иши билан бандлиги сиёсати учта асосий мақсадга эришишни назарда тутади:

- таркибий қайта куришни рағбатлантириш асосида бўшаб қолган ходимларни қайта тақсимлаш жараёнини жадаллаштириш;
- ишсизларни меҳнат ҳаётига жуда тезлик билан жалб қилиш;
- иш қидираётганлардан ҳар бирини иш билан таъмин этиш.

Давлат аҳолини иш билан таъминлаш сиёсатининг чора-тадбирлари қуйидаги соҳалар бўйича табақалаштирилган:

- таъсир кўрсатиш объекти бўйича (умумий ва ихтисослашган чора-тадбирлар);
- маблағ билан таъминлаш манбалари бўйича.

Аҳолини иш билан таъминлашга таъсир кўрсатиш усулларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бевосита (маъмурий) усуллар: қонун йўли билан тартибга солиш, меҳнат қонунчилиги, жамоа шартномалари;

- билвосита (иқтисодий) усуллар: молиявий, монетар, фискал (ҳазина) сиёсати.

Аҳолини иш билан таъминлашга давлатнинг таъсир кўрсатиш турлари:

- пассив таъсир кўрсатиш - иш билан банд бўлмаган аҳолига ижтимоий ёрдам;
- фаол таъсир кўрсатиш - меҳнат таклифини рағбатлантириш, меҳнатга бўлган талабни рағбатлантириш, талаб ва таклифни мувофиқлаштириш чора-тадбирлари (ахборот, маслаҳат хизмати кўрсатиш, касбий соҳада маслаҳатлар бериш, аҳолининг камроқ рақобатбардош гуруҳлари учун бандлик дастурларини ишлаб чиқиш ва ҳоказолар), минтақаларга ёрдам кўрсатиш чора-тадбирлари ва шу кабилар.

Давлат бандлик сиёсати доирасида меҳнат бозорини тартибга солишда бандлик жамғармаларининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Бандлик жамғармаси харажатларини шартли равишда тўртта йўналиш бўйича қисмларга ажратиш мумкин:

1. Ишсизлик бўйича нафақага сарфланадиган маблағлар, ишсизларга моддий ёрдам кўрсатиш, узоқ муддатли пенсиялар тўлаш. Буларни пассив сиёсат деб аташ қабул қилинган.

2. Қайта тайёрлаш ва жамоат ишларига сарфланадиган маблағлар. Фаол сиёсатнинг мазкур шакли амалдаги қонунчиликдан келиб чиқади, яъни бандлик соҳадаги давлат хизмати учун мажбурий ҳисобланади.

3. Молиявий қўллаб-қувватлашга, қимматли қоғозлар сотиб олиш ва бошқа харажатларга мўлжалланган маблағлар. Айтиб ўтилган бу шаклларни бирлаштириб турадиган томон шуки, улар қонун билан кафолатланмаган. Шу билан бирга “молиявий қўллаб-қувватлаш” моддасига доир харажатларни меҳнат бозоридаги фаол сиёсат шаклларига киритиш қабул қилинган.

4. Бандлик хизматларини ривожлантириш учун мўлжалланган маблағлар (уларни таъминлаш, капитал маблағлар, реклама, “Бандлик” ахборот хизмати).

Ишсизларга узоқ муддатли пенсиялар тайинланиши муносабати билан Пенсия жамғармаси харажатлари бандлик жамғармасидан қопланади. Аҳолининг Бандлик жамғармасига бадаллар тўлаши учун суғурта тарифи меҳнат ҳақига тўлашга мўлжалланган маблағларнинг 1,5%ини ташкил этади. Бадаллик учун бадаллар тўлашдан ногиронларнинг жамоат ташкилотлари, ногиронлар ва пенсионерларнинг жамоат ташкилотлари, уларга тегишли бўлган корхоналар, шунингдек, диний бирлашмалар озод қилинади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда меҳнат бозорини бошқаришда бир қатор йўналишлар мавжуд бўлиб, улар аҳоли бандлиги давлат хизматига тааллуқлидир. Бу хизматнинг асосий вазифаси меҳнат бозори ҳақидаги ахборотни тарқатиш ҳисобига меҳнат бозорининг фаолият кўрсатиш самарадорлигини оширишдан иборат.

Ўзбекистонда аҳоли бандлик хизмати 1991 йилда ташкил этилган эди. Республика аҳоли бандлик хизмати ишининг асосий тамойиллари халқаро амалиётга мувофиқ келади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон аҳоли бандлиги хизмати минтақаларда (вилоятлар, шаҳар ва туманларда) ишлаб турибди.

Аҳолининг бандлигига кўмаклашиш билан боғлиқ хизматлар бандлик хизмати органлари томонидан бепул кўрсатилади. Бозор муносабатларининг ривожланиши бандликнинг хусусий характердаги нодавлат тузилмалари ҳам ташкил этилишига имкон бермоқда. Булар ходимларни танлаш бўйича тижорат агентликлари, ўқув юртлари ҳузуридаги муассасалар, диний идоралар ҳузуридаги ва ҳоказо муассасалардир. Меҳнат биржалари ҳам ишлаб турибди. Тажрибалар кўрсатишича, меҳнат биржалари меҳнат бозорининг тўла маънода тартибга солувчи таъсирчан воситаси бўлиб қолиши мумкин.

Меҳнат биржалари меҳнат бозори ҳақидаги, унинг аҳволи ва истиқболи тўғрисидаги ахборотларни тўплайди. Бозор тузилмаси сифатидаги меҳнат биржаси хилма-хил вазифаларни бажаради.

Аҳоли бандлигини нодавлат даражада ташкил этиш соҳасидаги тижорат тузилмаларининг бошқа шакллари ҳам мавжуд.

5.3. Ўзбекистон Республикасида аҳолини иш билан бандлик сиёсати

Иқтисодий эркинлаштириш шароитида давлат аҳолини иш билан таъминлаш ва ишсизликни бартараф этиш бўйича изчил ижтимоий-иқтисодий сиёсат олиб боради. Чунки иш билан бандликни ошириш миллий иқтисодий ривожлантириш, аҳоли турмуш даражасини ошириш ва юксак тараққий этган мамлакатлар қаторига қўшилишнинг муҳим омили ҳисобланади. Иш билан бандлик соҳасида давлат сиёсатининг юритилиши Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий ижтимоий вазифаларидан биридир.

Ўзбекистонда аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсати куйидаги тамойилларга асосланади:

- меҳнат қилиш ва ишни эркин танлаш ҳуқуқини амалга оширишда барча фуқароларга жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, мансаб мавқеи, динга муносабати, эътиқоди ва жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимларнинг ишчанлик жиҳатлари ҳамда улар меҳнатининг натижаларига боғлиқ бўлмаган бошқа ҳолатлардан катъий назар тенг имкониятларни таъминлаш;
- кишиларнинг меҳнат ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, уларда меҳнат қилиш ва ҳаёт кечиришда муносиб шароитларни таъминлайдиган унумли ва ижодий меҳнат қобилиятини ривожлантиришга кўмаклашиш;
- меҳнат қилишнинг ихтиёрийлиги;
- иш билан таъминланиш соҳасида ижтимоий кафолатлар бериш ва аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилишни таъминлаш;
- ижтимоий ҳимояга ўта муҳтож ва иш топишда қийналаётган фуқаролар учун мавжуд иш жойларини сақлаб қолаётган ва янги иш жойларини яратаётган иш берувчиларни рағбатлантириш;
- иш билан таъминлаш соҳасидаги тадбирларни ижтимоий ва иқтисодий сиёсатнинг бошқа йўналишлари билан мувофиқлаштириш;
- аҳолини иш билан таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва уларнинг бажарилишини назорат қилишда давлат органлари, касаба

уюшма-лари, ходимларнинг вакиллик органлари ва иш берувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги;

- аҳолини иш билан таъминлаш муаммоларини ҳал қилишда давлатлараро ҳамкорлик²².

Республикада олиб борилаётган ислохотларнинг таркибий қисми ҳисобланган иш билан бандлик сиёсати қуйидаги асосий мақсадларга эришишни назарда тутди:

- таркибий қайта қуришни рағбатлантириш асосида бўшаб қолган ходимларни қайта тақсимлаш жараёнини жадаллаштириш;
- ишсизларни меҳнат ҳаётига жуда тезлик билан жалб этиш;
- иш қидираётганлардан ҳар бирини иш билан таъминлаш.

Ушбу мақсадларга эришиш учун эса давлат томонидан қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилади:

1. Агар ишсизлик даврий хусусият касб этса, бунда давлат бюджет, фискаль, кредит-пул воситаларини ишга солади, яъни:

- иш билан таъминлашни кучайтириш учун ишлаб чиқаришга кўпроқ маблағ сарфлайди;
- тадбиркорнинг манфаатдорлигини ошириш учун ссуда ҳамда кредитларнинг фоиз ставкаларини пасайтиради;
- ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларга солинадиган солиқларни камайтиради.

2. Ишсизликнинг фрикцион ва яширин турлари ўсганда давлат:

- қайтадан касб ўргатади;
- таълим бериш тизимини кенгайтиради;
- бўш иш жойлари ҳақидаги ахборотларни кенг тарқатади;
- меҳнат бозори инфратузилмасини ривожлантиришга қаратилган инвестицияларни кўпайтиради.

Аҳолини иш билан таъминлашга таъсир кўрсатиш усулларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бевосита (маъмурий) усуллар - қонун йўли билан тартибга солиш;
- билвосита (иқтисодий) усуллар - молиявий, монетар, фискаль сиёсати.

Аҳолини иш билан таъминлашга давлатнинг таъсир кўрсатишнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- пассив таъсир кўрсатиш - иш билан банд бўлмаган аҳолига ижтимоий ёрдам;
- фаол таъсир кўрсатиш - меҳнат таклифини рағбатлантириш, меҳнатга бўлган талабни рағбатлантириш, талаб ва таклифни мувофиқлаштириш чора-тадбирлари (ахборот, маслаҳат хизмати кўрсатиш, касбий соҳада маслаҳатлар бериш, аҳолининг камроқ рақобатбардош гуруҳлари учун бандлик дастурларини ишлаб чиқиш ва ҳоказолар), минтақаларга ёрдам кўрсатиш чора-тадбирлари ва шу кабилар.

Давлатнинг фаол таъсир кўрсатиш сиёсати ҳудудий меҳнат бозорлари ҳолатидан келиб чиқади. Агар ҳудудда ишчи кучи ортиқчилиги (профицит) рўй бериб, таклиф ҳажми талабдан юқори бўлса, у ҳолда давлат ишчи кучи таклифини камайтириш ва унга бўлган талабни кўпайтиришни рағбатлантириш

²² Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги Қонуни 5-моддаси, Тошкент, 1998.

сийёсатини юритади. Аксинча, агар ҳудудда ишчи кучи танқислиги (дефицит) кузатилса, у ҳолда давлат ишчи кучи таклифини кўпайтириш ва унга бўлган талабни камайитириш юзасидан аниқ, чора-тадбирларни белгилайди.

Бугунги кунда республикамизнинг деярли барча ҳудудларида ишчи кучи ортиқчалиги мавжуд ва ишчи кучи бозорида таклиф талабдан юқоридир. Шу боис ишлашни хоҳловчиларнинг меҳнат бозорида эркин ҳаракат қилишлари ва мустақил иш билан таъминланишлари учун давлат фуқароларга бир қанча кафолатларни назарда тутати. Яъни, давлат:

- иш билан таъминлаш тури, шу жумладан турли меҳнат тартибидаги ишни танлаш эркинлиги;
- ишга қабул қилишни қонунга хилоф равишда рад этиш ва меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилишдан ҳимояланиш;
- мақбул келадиган иш танлаш ва ишга жойлашишга бепул ёрдам бериш;
- ҳар кимга касб ва ишга эга бўлиш, меҳнат қилиш ва иш билан таъминланиш шарт-шароитлари, меҳнатга ҳақ тўлаш ҳамда хизмат поғонасидан юқорилаб боришда тенг имкониятлар яратиш;
- янги касбга (мутахассисликка) бепул ўқитиш, маҳаллий меҳнат органлари ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида стипендия тўлаб малакасини ошириш;
- бошқа жойдаги ишга қабул қилинганда сарф қилинган моддий харажатлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ компенсация тўлаш;
- ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш учун муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятини кафолатлайди.²³

Давлат томонидан қўлланиладиган тартибга солувчиларнинг (иқтисодий, ижтимоий, ташкилий ва ҳуқуқий) ўрни меҳнат бозорида зиддиятларни юмшатиш, ишчи кучига талаб ва таклиф конъюктурасидаги номувозанат ва уларни инқирозий

бузилиш оқибатларидан (яъни ишсизликнинг пайдо бўлиши, ижтимоий ҳўжаликда ишга жойлашишга имконият йўқлиги, даромадларнинг пасайиши ва бошқалардан) огоҳлантириш йўли билан белгиланади. Баъзида бозор муносабатларининг ижтимоий оқибатлари натижасида шундай шароитлар шаклланадики, унда қишлоқ аҳолиси бир қисмининг меҳнат қилиш ва даромад олиш ҳуқуқларига эга бўлишида жиддий қийинчиликлар вужудга келиши натижасида турмуш даражаси пасаяди. Иқтисодий тартибга солувчилар (солиқлар, меҳнат ҳақи, молия-кредит воситалари, инвестицияларнинг жалб этилиши, иш билан бандликка кўмаклашиш жамғармаси ва бошқалар) ижтимоий-иқтисодий муҳитни яратишга қаратилган. Унда қишлоқ ишчи кучининг ҳаракати талаб ва таклифга мувофиқ ҳар бир мазкур даврда қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда содир бўлади. Тартибга солувчиларнинг энг муҳим йўналиши шундан иборатки, уларнинг мажмуаси орқали меҳнат бозорида нисбий мувозанатга эришиш мумкин.

Мамлакат меҳнат потенциалидан самарали фойдаланиш ва ишсизликни

²³ Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги Қонуни 6-моддаси, Тошкент, 1998.

баргараф этишга қаратилган давлат сиёсатининг яна бир йўналишларидан бири «Аҳолини иш билан таъминлаш» ҳудудий дастурларининг амалга оширилишидир. Мазкур дастур Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар миқёсида ишлаб чиқилиб, унда иқтисодиёт тармоқларида янги иш ўринлари яратиш параметрлари белгиланади.

Аҳолини иш билан таъминлашга қаратилган ҳудудий дастурларнинг амалга оширилиши натижасида республикада ҳар йили бир неча юз минглаб янги иш ўринлари барпо этилмоқда.

Ўтган 2009 йили кўрилган амалий чоралар натижасида мамлакатимизда 940 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилди, уларнинг 500 мингга яқини қишлоқ жойларда ташкил етилди. Кичик бизнес соҳасида 390 мингдан зиёд, шу жумладан, хизмат кўрсатиш соҳасида 270 мингдан ортиқ янги иш ўринлари очилди²⁴.

Меҳнат бозорида давлатнинг амалга оширадиган сиёсатларидан яна бири ижтимоий ҳимоя сиёсатидир. Унга кўра давлат меҳнат бозорида рақобатбардош бўлмаган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларни ишга жойлаштириш бўйича чора-тадбирлар кўзда тутади. Яъни, аҳолини иш билан таъминлашга кўмаклашиш мақсадида корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга ижтимоий ҳимояга муҳтож, иш топишда қийналадиган ва меҳнат бозорида тенг шароитларда рақобатлашишга қодир бўлмаган шахсларни ишга жойлаштириш учун иш жойларининг энг кам миқдори белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 1 декабрдаги 504-сонли қарори билан тасдиқланган «Ижтимоий ҳимояга муҳтож, иш топишда қийналадиган ва меҳнат бозорида тенг шароитларда рақобатлашишга қодир бўлмаган шахсларни ишга жойлаштириш учун иш жойларининг энг кам миқдорини белгилаш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ фуқароларнинг ушбу тоифасига қуйидагилар киради:

- ун тўрт ёшга тўлмаган болалари ва ногирон болалари бор ёлғиз ота, ёлғиз оналар ҳамда кўп болали ота-оналар;
- таълим муассасаларини тамомлаган ёшлар, улар таълим муассасасини тамомлагандан кейин бир йил давомида;
- Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларидан, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва Фавкулудда вазиятлар вазирлиги қушинларидан бўшатирилганлар;
- ногиронлар ва пенсия ёшига яқинлашиб қолган шахслар;
- жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган ёки суд қарори билан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларига тортилган шахслар.

Ногиронлар учун иш жойларининг энг кам миқдори ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сони камида 34 кишини ташкил этадиган корхоналар учун, ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларнинг бошқа тоифалари учун эса иш жойларининг энг кам миқдори ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сони 100 ва

²⁴ Каримов И.А. “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасидан. “Халқ сўзи” – 2010 й. 29 январь. №21.

ундан ортик кишини ташкил этадиган корхоналар учун белгиланади.

Ногиронлар учун барпо этиладиган ёки ажратиладиган иш жойларининг энг кам миқдори ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сонининг камида 3,0 %и миқдориди белгиланади. Ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларнинг бошқа тоифалари учун корхоналар томонидан барпо этиладиган ёки ажратиладиган иш жойларининг энг кам сони аниқ, корхоналарнинг салоҳияти ва уларнинг молиявий аҳволидан келиб чиқиб белгиланади. Бунда ижтимоий ҳимояга муҳтож шахслар учун, ногиронлардан ташқари, барпо этиладиган (ажратиладиган) иш жойлари сони ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сонининг 4,0 %игача белгиланади.

Ижтимоий ҳимояга муҳтож шахслар кўрсатилган тоифаларининг характерли талабларига мувофиқ, келувчи меҳнат шароитларини таъминловчи иш жойи ижтимоий ҳимояга муҳтож шахслар учун барпо этилган (ажратилган ёки банд қилиб қўйилган) иш жойи ҳисобланади, яъни:

- ногиронлар учун - саломатлиги ва меҳнат фаолиятига нисбатан қўйиладиган белгиланган аксил кўрсаткичлар ҳисобга олинган ҳолда ходимга меҳнат операцияларини тўсиқсиз бажариш имконини берувчи иш жойлари;
- касб-хунар таълимига эга бўлмаган ёшлар учун, улар умумтаълим муассасаларини тамомлаганларидан кейин бир йил давомида - шогирдлик иш жойлари ёки махсус касб-хунар тайёргарлигини талаб қилмайдиган иш жойлари;
- ўрта махсус ва касб-хунар таълим муассасаларини тамомлаган ёшлар, шунингдек ҳарбий хизмат қўшинларидан бўшатишган шахслар учун улар ўқув юртларини тамомлаганлари ёки бўшатишганларидан кейин бир йил давомида - уларнинг касб-хунар тайёргарлигига мувофиқ келувчи иш жойлари;
- ёлғиз ота, ёлғиз оналар ҳамда кўп болали ота-оналарга - болаларни тарбиялаш ва меҳнат мажбуриятларини бажаришни бирга қўшиб олиб бориш имконини берувчи ўзгарувчан жадвалли иш жойлари;
- жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган ёки суд қарори билан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларига тортилган шахслар учун - махсус малакани талаб қилмайдиган ҳар қандай иш.

Қонунчиликка кўра, ижтимоий ҳимояга муҳтож шахслар учун барпо этилган ёки ажратилган меҳнат ўринларига жойлаштириш иш берувчи томонидан туман (шаҳар) бандликка кўмаклашиш марказининг йўлланмаси бўйича ёки мустақил равишда амалга оширилади.

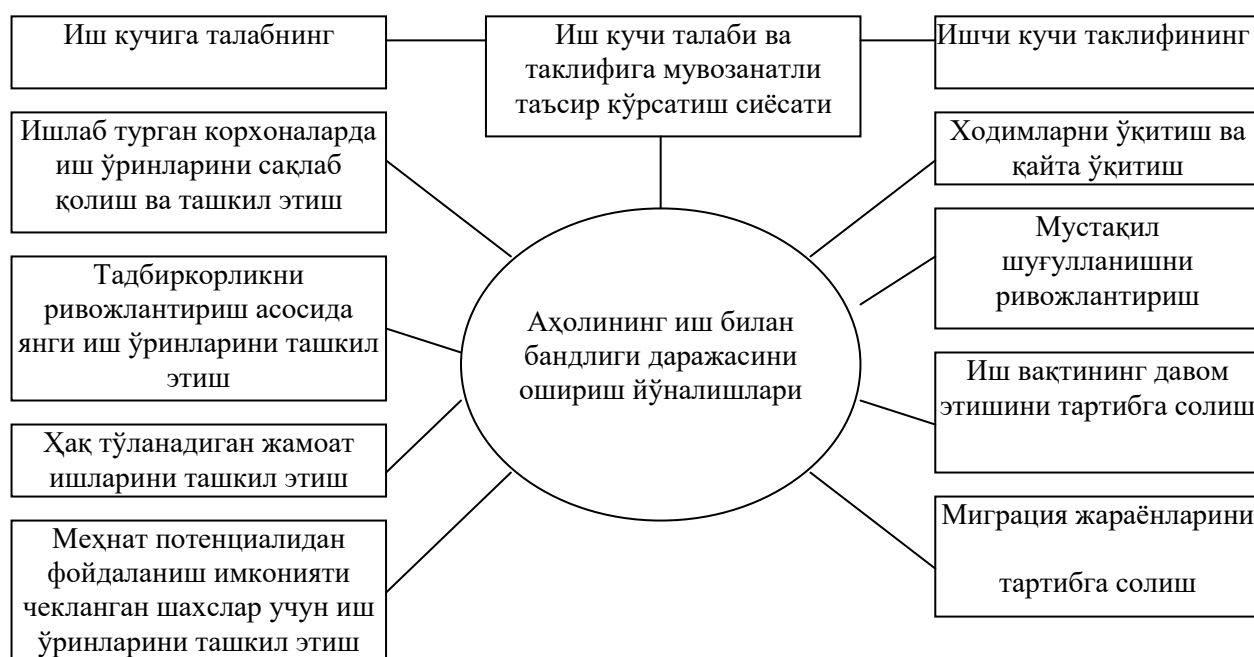
5.4. Аҳолини иш билан бандлигини ошириш йўналишлари

Иқтисодиётда бозор қонунлари ва талабларига мувофиқ равишда рўй берадиган ўзгаришлар аҳолининг иш билан бандлиги концепциясининг ўзгаришини келтириб чиқаради. Мулкчилик муносабатлари бирламчидир. Улар иккиламчи ишлаб чиқариш муносабатлари сифатида намоён бўладиган иш билан бандлик муносабатларини белгилайди. Ҳозирги вақтда ишлаб чиқиладиган иш билан бандликнинг янги концепцияси уйда, уй хўжалигида бажариладиган меҳнат фаолияти шакллари мутлақо қонуний ва ижтимоий эътироф этилган шакллар сифатида легаллаштиради.

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда Ўзбекистонда давлатнинг узоқ муддатли стратегияси мавжудлиги бозор иқтисодиётининг эҳтиёжларига жавоб берадиган иш билан бандлик замонавий парадигмасининг қарор топиши юз бермоқда (5.2-чизма).

Бозор иқтисодиёти шароитларида аҳолининг иш билан бандлигини ташкил қилиш муаммоси назарий ва амалий жиҳатларда янги маъно касб этади. Меҳнат бозорини янада ривожлантириш аҳолининг иш билан бандлигини тартибга солишда фаол ўринни эгаллайди. Меҳнат бозорида асосий миллий ресурс – ишчи кучи шаклланади ҳамда корхоналар, тармоқлар, вилоят ва туман минтақалари бўйича тақсимланади.

Меҳнат бозори иқтисодий фаол аҳолининг иш билан бандлигини, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасига жалб этилишини таъминлайди. У ходимнинг ўзи учун янада мосроқ иш жойига ўтишини енгиллаштиради. Меҳнат бозори орқали корхоналар зарур миқдорда ва талаб қилинган сифатга эга ишчи кучи билан таъминланади. Меҳнат бозори қандай кадрлар, мутахассислар, касбларга талаб борлигини, улардан қандайлари ортикчаллигини кўрсатади. Бу кўпгина мамлакатлар учун долзарб муаммодир. Унинг ҳал этилиши жамиятнинг ижтимоий тараққиётини таъминлашга қодир самарали иқтисодиётнинг яратилишини аниқлатади.

5.2-чизма. Аҳолининг иш билан бандлиги даражасини яхшилаш йўналишлари

Иш билан бандликни ишчи кучига талабни кенгайтиришга уларни фойдали фаолиятга жалб қилиш кўламлари, шарт-шароит ва шаклларини таъминлаш, иш билан банд бўлган ходимларни шакллантириш, тақсимлаш, фойдаланиш, бўшатиш, қайта тайёрлаш ва қайта тақсимлашга йўналтирилган чора-тадбирлар ва ҳаракатлар йиғиндиси, деб таърифлаш мумкин.

Бу концепция доирасида тўла оқил (рационал) ва самарали бандлик фарқланади. Иш билан «тўлиқ» бандлик социализмдаги меҳнатнинг умумийлиги ва мажбурийлигининг аниқ ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан амалга оширилишидир. У меҳнатга лаёқатли аҳолига ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланишнинг ҳақиқий имкониятлари берилиши билан боғлиқ. Юқорида айтиб ўтилган камчиликларни ҳисобга олиб, иш билан тўлиқ бандлик даражаси бозор иқтисодиётига мослашиб боради.

Меҳнатга қобилиятли аҳолини ижтимоий хўжаликка жалб қилишнинг энг юқори даражаси сифатида талқин қилиш ҳам ўзгариб борапти. Иш билан тўлиқ бандликка аҳолини жалб қилишнинг ҳар қандай даражасида эришиш мумкин, бунда у аҳолининг иш ўринларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга мувофиқ келиши, таклиф этилаётган иш ўринлари иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ оқилона бўлиши лозим. Бу ўринда иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ иш ўрни деганда шундай иш ўрни тушуниладики, у инсоннинг юксак меҳнат унумдорлигига эришиши, ўзи ва оиласининг яхши яшаши учун етарли бўладиган даромадга эга бўлиши тушунилади. Шу билан бирга бу иш ўрни унинг саломатлигига зарар етказмаслиги ва инсоний кадр-қимматини ерга урмаслиги керак.

Шундай қилиб, иш билан тўлиқ бандлик меҳнатга қобилиятли барча фуқароларни касбий меҳнат соҳасига жалб қилишни аниқлатмайди. Инсон ўз истаги бўйича ижтимоий фойдали меҳнатда бандлик соҳаларидан бирини (касбий меҳнатни, уй хўжалигини хусусий корхона ва хусусий тадбиркорлик ва шу кабиларни) танлашга ҳақлидир. Бироқ тартибга солувчи асосий фаолият тури даромад келтирувчи, шахс фаровонлигини оширувчи ва ривожлантиришини таъминловчи касбий меҳнат билан банд бўлишдир. Касбий меҳнат билан банд бўлиш даражаси ходимлар умумий сонининг улар ишлаётган корхона қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклга эга бўлишидан қатъи назар меҳнат ресурлари сонига нисбати билан белгиланади. Бунинг маъноси шуки, аҳолининг иш билан бандликдаги мазкур пропорцияси ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш манфаатлари, уни жадаллаштириш натижалари, фан-техника тараққиёти меҳнат унумдорлигини ошириш манфаатларига тўлиқ мос келиши зарур. Шу билан бирга соғлом авлодни етиштиришга, юқори малакали, яхши таълим олган серҳаракат ходимларни тарбиялашга қулай шароит яратиб берилса, аҳолининг бундай бандлигининг пропорцияси энг мақбул деб ҳисобланади.

Иқтисодий ислоҳот жараёнида меҳнат самарадорлигининг ортишига қараб, аҳолининг меҳнат билан бандлиги даражаси умуман мамлакат бўйича пасайиш тенденциясига эга. Яқин келгусида республикамизда иш билан бандликнинг ривожланиш хусусиятлари ана шундай кечади. Бу ерда юқори самарали

иқтисодиёт нисбатан камроқ миқдордаги ходимларга эҳтиёж сезади, шу билан бирга аҳолининг ишчи ўринларига бўлган эҳтиёжи ҳам биров камаяди, чунки меҳнат билан ижтимоий фойдали бандликнинг бошқа соҳаларига қизиқиш ортади.

Кишиларнинг ижтимоий зарур иш билан бандликка бўлган эҳтиёжи ва уни амалга ошириш имкониятини режали тартибга солиб бориш лозим. Бундан мақсад инсоннинг фаолият кўрсатиш, шарт-шароитларни яхшилаш ва иқтисодиётнинг самарали ишлашини таъминлашдир.

Иш билан бандлик мақоми ижтимоий фойдали фаолиятда иштирок этувчи меҳнат ресурсларининг бир қисми учун белгиланади. Булар даромад олиш мақсади билан товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун иш кучини таклиф қиладиган кишилар гуруҳи, шунингдек, ижтимоий фойдали фаолиятда иштирок этса ҳам бевосита пул даромади келтирмайдиган аҳоли гуруҳи ёхуд неъматлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан бевосита боғлиқ даромад келтирадиган кишилар гуруҳларидан ташкил топади.

Биринчи гуруҳга иқтисодиётнинг давлат секторидида иш билан банд бўлган корпоратив, акциядорлар жамиятлари ва хусусий секторда ишлайдиган фуқаролар киради. Иккинчи гуруҳга ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим оладиган ўқувчилар, мамлакат қуролли кучларининг хизматчилари киради.

Шундай қилиб, иш билан банд аҳолига ёлланиб ишлайдиган фуқаролар, шу жумладан, тўлиқ ёки нотўлиқ иш куни (ҳафта) мобайнида ҳақ олиб иш бажарадиган, тегишли шартнома, битим билан тасдиқланган ҳақ тўланувчи ишга эга шахслар, ҳамда касаллиги, таътилга чиққанлиги муносабати билан ишда бўлмаган фуқаролар киради. Ўзини мустақил равишда иш билан таъминлайдиган шахслар, шу жумладан, хусусий тадбиркорлар ва фермерлар, ҳарбий қисмлардаги қўшин турларида хизмат қилаётган шахслар, ўқувчилар ҳам иш билан банд кишилар жумласига киради.

Иш излаётган, ишини ўзгартираётган, вақтинча ишламаётган аҳоли ва ишдан ажралган ҳолда ўқимаётган, ишнинг мавсумий эканлиги туфайли вақтинча ишламаётган аҳоли иқтисодий фаол иш билан банд бўлмаган аҳоли гуруҳига мансубдир. Ишсиз мақомига эга бўлган шахслар ҳам иш билан банд бўлмаган иқтисодий фаол аҳоли жумласига киради.

Иш билан бандлик муносабатлари иқтисодий, демографик ва ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ. Иш билан бандликнинг иқтисодий мазмуни ходимнинг ўз меҳнати билан ўзига муносиб ҳаёт кечиришни таъминлаш билан бир қаторда ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришни ҳам ифодалайди.

Жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун муносиб даромадга эга бўлиб, ўз соғлигини сақлаш учун етарли имконга эга бўлиш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг усулига мос келадиган маълумот ва касб даражасини эгаллашни таъминлайдиган бандликни аҳолининг самарадор бандлиги деб ҳисоблаш мумкин.

Иш билан бандликнинг самарадорлигини давлат тараққиётининг мафкураси акс эттирадиган кўрсаткичлар билан тавсифлаб бериш мумкин. Булар меҳнат ресурсларининг ижтимоий фойдали фаолиятида иштирок этиш хусусиятларига асосланган тақсимлаш пропорцияларидан иборатдир. Улар

меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси, аҳолининг ишга бўлган эҳтиёжи қондирилиши ва иш билан тўлиқ бандликка эришилиши каби кўрсаткичлар билан ифодаланилади. Чунки ижтимоий меҳнат унумдорлиги қанчалик юқори бўлса, жамиятда ходимларнинг даромадлари ва моддий шарт-шароитлар шунчалик кўпроқ тўпланади. Айти вақтда меҳнат соҳасини техник-ташкилий томонидан такомиллаштириш, кадрлар малакасини ошириш, аҳоли гуруҳларининг меҳнат ва турмуш шароитининг ўзига хос томонларини ҳисобга олиш имконини беради.

Иш билан бандлик самарадорлигининг хусусиятларидан яна бири меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан таъминланганлик даражасидир. Иқтисодий жиҳатдан бу кўрсаткич аҳолининг иш ва иш ўринларига бўлган эҳтиёжини акс эттиради.

Иш билан бандлик самарадорлигининг учинчи хусусияти ишловчиларнинг мамлакат иқтисодиётининг тармоқлари бўйича тақсимлаш тузилмасидан иборатдир. Ҳозирги вақтда аҳолининг иш билан бандлиги бўйича иқтисодиётдаги тармоқ тузилиши мавжуд жамият меҳнат потенциалидан фойдаланиш самарадорлиги даражаси пастигини акс эттиради ва у тубдан ўзгартиришга муҳтождир.

Ниҳоят, иш билан бандлик самарадорлигининг тўртинчи хусусияти ишловчиларнинг касб-малака гуруҳларига бўлиниши ҳисобланади. У иш билан банд аҳолининг касб-малака гуруҳлари бўйича тақсимланиши ҳамда малакали ходимларга бўлган эҳтиёж билан мутаносиблик даражасини акс эттиради.

Давлатнинг тўлов талабини кўпайтиришга йўналтирилган хилма-хил усуллар воситасида иқтисодиётга аралашуви орқали иқтисодий фаолликни рағбатлантириш ва бунинг натижасида иш билан бандликни кенгайтиришга эришиш мумкин. Бунда ҳал қилувчи роль, Кейнс назариясига кўра, хусусий сармоя қўйилмаларини давлат томонидан рағбатлантириш ва тартибга солиш ҳисобланади. Сармоя қўйилмаларини кенгайтириш ишлаб чиқаришни ривожлантириш асосида аҳолининг иш билан бандлигини оширишни англатади. Аммо, фақат 40 ва 50-йилларга келиб, кейнсчилик «иш билан тўла бандлик» шиори асосида буржуа иқтисодий назарияси ва амалиётининг ташкилотчиларига айланди. 40-йиллар ўрталарида ишсизликни тартибга солиш бўйича пайдо бўлган расмий ҳукумат ҳужжатлари ва қонунчилик, одатда иш билан тўлиқ бандликни миқдор жиҳатдан аниқламаган. У, масалан, инглизларнинг оқ китоби «Иш билан бандлик сиёсати» (1944 йил) ва Американинг «Иш билан бандлик тўғрисида ҳужжат»ларида (1946 йил) ҳам йўқ. Урушдан кейинги «Иш билан тўлиқ бандлик» сиёсати аслини олганда ишсизликни тугатишни мақсад қилиб қўймаган. Ишсизликнинг 2-4% доирасида, албатта, мавжуд бўлишини буржуа иқтисодчилари минимал йўл қўйилиши мумкин бўлган миқдор деб қарашган.

Кўрсаткичнинг пастроқ бўлиши «меҳнат бозорининг нормал ишлашига» мувофиқ келмайдиган, ишчи кучи талаб ва таклифининг оптимал нисбатини бузадиган ҳолат сифатида баҳоланган. 70-йиллар охиригача Ғарбий Европадаги 2-3% ишсизлик ва АҚШдаги 4,0% ишсизлик давлат сиёсати сифатида қабул қилинган. Ҳатто социал-демократик ҳукумат «иш билан тўлиқ бандлик»

сийёсатини ўтказган Швецияда ишсизликнинг расмий тан олинган энг кам даражаси 1,5% бўлган.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) услубияти бўйича иш билан банд эмаслик даражаси ишсизлар сонининг меҳнат ресурслари сонига бўлган нисбат билан тенглашади. У ишчи кучига бўлган талаб ва таклифидаги тузилмавий номутаносибликни кўрсатади ва бу билан бўш иш жойлари учун иш излаётган шахсларнинг бир вақтда мавжудлигини англатади.

VI- МАВЗУ. ИШСИЗЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

6.1. Ишсизлик ҳақида тушунча ва уни камайтиришнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти

6.2. Ишсизликнинг сабаблари ва оқибатлари

6.3. Ишсизлик даражаси ва давомийлиги

6.4. Ўзбекистонда ишсизлик муаммосининг айрим хусусиятлари

6.5. Аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилиш борасида давлат тадбирлари

6.1. Ишсизлик ҳақида тушунча ва уни камайтиришнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти

Ишсизлик муаммоси жамиятнинг энг марказий муаммоларидан бири ҳисобланади. Зеро, юқори даражадаги ишсизлик бирлигидан, ресурслардан тўлиқ фойдаланилмаётганлигини ва аҳоли даромадларининг пастлигини кўрсатади. Бу эса ижтимоий соҳада, оилавий муносабатларда вазиятнинг кескинлашуви ва жамият миқёсида норозиликнинг кўпайишига олиб келади. Иш жойидан айрилиш кўп кишилар учун оилавий турмуш даражаси ёмонлашининг, шахсий ҳаёт нотинчлигини билдириб, одамга жиддий руҳий таъсир кўрсатади.

Ишсизлик шундай ҳодисаки, унда ишчи кучи иқтисодий фаол аҳолининг бир қисми сифатида товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришда банд бўлмайди. Ишсизлар бандлар билан бир қаторда мамлакат ишчи кучини ташкил қилади.

Амалиётдаги иқтисодий ҳаётда ишсизлик ишчи кучи таклифининг унга бўлган талабдан ошиб кетиши тарзида намоён бўлади.

Иқтисодий нуқтаи назардан ишсизлик деганда – ишчи кучининг иш жойи билан таъминланмаганлиги ва натижада, унинг бирор бир қонуний даромад манбаига эга бўлмаслигининг муайян (аниқ) ҳолати тушунилади. Одатда, жаҳон мамлакатлари ишсизлик тушунчасини Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ), Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш жамияти талабларига кўра ишлаб чиқишади.

Халқаро ташкилотларнинг берган таърифига биноан «ишсиз шахслар» деганда – ишга эга бўлмаган, ишлашга тайёр ва иш излаётган фуқаролар тушунилади. Мана шу асосий шартларга риоя қилган ҳолда, турли мамлакатларда фуқарони ишсиз шахс деб эътироф этиш учун қўшимча шартлар талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш

тўғрисида»ги Қонунига биноан ишсиз шахс деб эътироф этиш учун бир вақтнинг ўзида қуйидаги тўртта шарт мавжуд бўлиши лозим.

Биринчи шарт – фуқаро меҳнатга қобилиятли бўлиши ва амалдаги қонун ҳужжатларига биноан пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаслиги керак. Ҳуқуқий жиҳатдан меҳнат қилиш қобилиятининг қуйи даражаси (фуқаронинг жинсидан қатъи назар) «Меҳнат кодекси»нинг 77-моддасига мувофиқ 16 ёш деб белгиланган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, «Меҳнат кодекси»нинг ушбу моддасига мувофиқ тегишли шартларга риоя этилган ҳолда 15 ёки 14 ёшга тўлган ёшларни ҳам ишга қабул қилишга йўл қўйилсада, «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ улар ишсиз шахс деб эътироф этилишлари мумкин эмас.

Икинчи шарт – фуқаро ишга ва иш ҳақиға (меҳнат даромадига) эга бўлмаслиги лозим. Қонун ҳужжатларига мувофиқ иш билан банд бўлган шахслар тоифасига мулкчилик шаклларида қатъи назар ҳар қандай корхоналарда, шу жумладан, республикамиз ҳудудида ва хориждаги халқаро ташкилотларда меҳнат шартномаси бўйича ишлаётганлар: бетоблиги, меҳнат таътилида, касбга қайта тайёрлашда, малака оширишда эканлиги, ишлаб чиқариш тўхтатиб қўйилганлиги муносабати билан, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинча иш жойи сақланиб турадиган бошқа ҳолларда вақтинча иш жойида бўлмаган фуқаролар: ўзини иш билан мустақил таъминлаётган фуқаролар, шу жумладан, юридик шахс ташкил қилмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган фуқаролар, кооперативларнинг аъзолари, фермерлар ва бошқалар (мазкур Қонуннинг 2-моддасига ва унга берилган шарҳларга қаранг) киради.

Учинчи шарт — фуқаро ишлашга тайёр бўлиши лозим. Фуқаронинг ишлашга тайёр эканлигини унинг маҳаллий меҳнат органига иш қидириб расмий мурожаат қилиши, белгиланган муддатларда меҳнат органида қайтадан рўйхатдан ўтиб туриши ва меҳнат органлари томонидан таклиф қилинган мақбул ишни қабул қилиш ҳолатлари тасдиқлайди.

Ҳомиладор аёллар, агарда уларнинг ҳомиладордик даври йигирма саккиз ҳафтадан ошмаган бўлса, улар меҳнатга қобилиятли деб ҳисобланадилар ва ҳомиладорликнинг бу даврида улар ишсиз шахс деб эътироф этилишлари керак.

Тўртинчи шарт — фуқаро барча тегишли ҳужжатларни тақдим қилган ҳолда маҳаллий меҳнат органида иш қидирувчи шахс сифатида рўйхатдан ўтиши лозим (мазкур модда шарҳларининг 3-параграфига қаранг).

Зарур ҳужжатларни тақдим этмаган фуқаро меҳнат органига маслаҳат сўраб мурожаат этган деб ҳисобланади.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози даврида ишлаб чиқаришнинг меҳнат каби ресурсидан тўлиқ ва оқилона фойдаланиш ва шу муносабат билан оммавий ишсизликка йўл қўймаслик, ишсизликни камайтириш борасида қизғин фаолият олиб бориш давлатнинг ниҳоят даражада муҳим вазифаларидандир. Ушбу муаммони ҳал этишда икки асосий бош йўналишга ажратиш мумкин.

Биринчисини субъектив йўналиш деб номлаш мумкин. У инсонни меҳнат фаолиятига шундай тайёрлашни ташкил этишдан иборат бўладики, бунда инсон

ишлаб чиқариш шарт-шароитлари, техник база ўзгаришлари муносабати билан муваффақиятли равишда меҳнат фаолият олиб бориш учун етарли даражада тез қайта тайёргарликдан ўтиб, янги билим, қобилият ва кўникмалар орттира олади.

Хўжалик юриштишнинг янги шароитларида инсоннинг ишга жойлашуви унинг шахсий ишига айланиб қолди. Энди давлат унга шундай масалаларни ўзи ҳал этишида ёрдам беради ҳолос. Бунинг устига, ишга жойлашув ишсизлик мавжудлиги шароитида рўй беради, бу эса ишсизлик муаммосини ҳал қилишни анчагина қийинлаштиради. Буларнинг барчаси Ўзбекистон фуқаролари учун янғидир. Ушбу шароитда улар яхши тайёрланган бўлишлари, меҳнат бозорида ўзларини қандай тутишни, ўзларининг қандай ҳуқуқлари, янги шароитларда қандай вазифалари борлигини, ишсиз қолган киши ўзини қандай тетиши лозимлигини, ишга қай йўсинда ёлланиш, қай тарзда иш излаш кераклиги ва ҳоказоларни билишлари зарур бўлиб қолмоқда. Аҳолига шу тарзда таълим бериш иш билан бандликка кўмаклашиш марказининг бош вазифаси бўлиб қолиши керак. Бу ҳозирги пайтда миллий иқтисодиётда иш билан банд бўлганларнинг тахминан 2/3 қисми ходимлар сифатида қайта қуриш давридан олдинги пайтларда шаклланганлиги билан аҳамиятлидир.

Давлатнинг иқтисодиётни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги фаолияти аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш соҳасидаги муҳим йўналишдир. Давлат истеъмол ва инвестиция тусидаги товар ва хизматларга бўладиган талабни рағбатлантириб, шу асосда мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналарда янги иш ўринлари яратиб бориши, иқтисодиётнинг хусусий тармоғини ва ушбу тармоғда янги иш ўринлари очилишини рағбатлантирилиши лозим.

Президентимиз Ислом Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” китобида баён этилган йўл-йўриқлар ва Инқирозга қарши чоралар дастури мамлакатимиз иқтисодиётини мустаҳкамлаш, халқимизнинг турмуш даражаси ва фаровонлигини янада ошириш, юртимизнинг халқаро майдондаги салоҳияти ва обрў-эътиборини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Асарда таъкидланганидек, Ўзбекистонда ислохотларнинг машҳур беш тамойилга асосланган, ижтимоий йўналтирилган эркин бозор иқтисодиётига ўтиш модели асосида амалга оширилаётгани юртимизни инқирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсиқ, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратди.

Дастурда аҳолини иш билан таъминлаш, даромадларини ошириш ва турмуш даражасини юксалтириш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Умуман, мустақиллигимизнинг илк йилларидан бошлаб бу масалаларга доимий равишда устувор вазифалар сифатида қараб келинаётир. Глобал молиявий-иқтисодий инқироз жаҳон меҳнат бозорига ҳам жуда кучли таъсир кўрсатаётган ҳозирги шароитда мамлакатимизда бу борада барқарорлик сақланаётгани, янги иш ўринлари яратилаётгани бунинг амалий натижасидир.

Янги иш ўринларини яратиш, аҳолини иш билан таъминлаш, турмуш даражасини оширишга мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг барча босқичларида алоҳида эътибор берилгани ва бу йўналишдаги

вазифаларни ҳал этишга қаратилган чора-тадбирларнинг изчил амалга оширилганлиги юртимизда ишсизлик муаммосини ҳал этишда ва унинг даражаси ошиб кетишининг олдини олишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

6.2.Ишсизликнинг сабаблари ва оқибатлари

Иқтисодчи олимлар ўртасида оммавий ишсизликнинг ҳақиқий сабаблари қандайлиги тўғрисида турлича қаршиликлар мавжуд.

Маълумки, Ж.М.Кейнс «...ишсизликнинг давоси сифатида иш ҳақини пасайтириш ғоясини қатъий инкор этиб, ўзига инвестициялар, давлат харажатлари ва соф экспортдан ташқарии истеъмол харажатларини – бунда ҳам сўнги – умумий талабнинг асосий қисмини ҳам қамраб оладиган умумий талабдан келиб чиқади».

Фикримизча, Ўзбекистонда ишсизликнинг пайдо бўлиши ва ўсиш тарихи айнан Кейнс қарашларининг тўғрилигини исботлайди. Ишсизлар расмий рўйхатга олингандан бошлаб, ишсизлик даражаси маълум даражада мунтазам ортиб боради, **ишга жойлаштириш қанчалик юқори бўлса, ишсизлик даражаси шунчалик наст бўлади.**

Иш билан бандликнинг кескин камайиши иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар (давлат секторининг камайиши), инфляция ҳамда хўжалик юритишнинг муқобил шакллари (хусусий корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари) етарлича тез ўсмаганлиги туфайли кўпгина корхоналарда молиявий аҳвол ёмонлашуви натижасида юзага келади. Буларнинг ҳаммаси, табиийки, умумий талаб ҳажмида салбий акс этади: давлат таъсири қисқаради, инвестиция фаолияти сустлашади, истеъмол харажатлари эса инфляция таъсирида турмуш даражасининг ёмонлашуви туфайли бирмунча камаяди.

Демак, Ўзбекистонда ишсизлик ўсишининг **асосий сабаби – энг аввало ишлаб чиқаришнинг қисқаришидир.** Иқтисодий ўсиш динамикаси билан ишсизлик ўртасидаги алоқа узвий боғлиқ кўрсаткичлардир.

Қоидага кўра, ғарб иқтисодчилари иқтисодий ўсиш суръатларини аҳоли иш билан бандлигининг ўсиш суръатлари билан, таназзулни эса ишсизлик даражасининг ўсиши билан боғлайдилар. Ҳақиқатдан ҳам, индустриал турдаги нормал ишлаётган бозир иқтисодиётида иқтисодий ўсиш доимо тармоқларнинг ривожланиши ва кенгайишини, демак, иш билан бандликнинг ортишини англатади. Шундай бўлсада, ривожланаётган мамлакатларда бундай боғлиқлик кўзга очиқ ташланмайди. Масалан, кўпгина ривожланаётган мамлакатларда саноатнинг тез ўсиши иш билан бандликнинг мувофиқ кенгайишини келтириб чиқармади. Иқтисодчилар бу ҳодисани саноатдаги ўсиш суръатларидан анча юқори бўлган урбанизация суръатлари ҳамда қишлоқдан шаҳарга кўчиб келаётган аҳоли малакасининг пастлигида деб изоҳлайдилар.

Аҳолининг иш билан бандлик динамикаси, ЯИМ билан ишсизлик ўртасидаги бевосита алоқанинг тасдиқланмаслиги дастлабки қарашда

мантиқан зид ҳодисадир. Иккита далил кишини хайратга солади: биринчидан, ишсизликни ЯИМнинг ўсишига қиёсан илгариларичи қисқариши; иккинчидан, иш билан бандликнинг камайиши билан бирга ишсизликнинг қисқариши.

Фикримизча, бу ҳодисаларни фақат статистик хатоликлар ва ишсизлик мақомини бериш шартларининг мураккабланиши билан изоҳлаб бўлмайди. Кўринишидан яхши бўлган иқтисодий ўсиш кўрсаткичларидан иш билан бандликнинг камайишини иккита сабаб билан изоҳлаш мумкин. **Биринчидан**, яширин ишсизликнинг юқори даражаси сақланганлиги, у ўз потенциални хатто айрим барқарорлик шароитларида ҳам очик бозорга чиқариб туради. **Иккинчидан**, яширин иш билан бандликнинг кўпайиши, у ишчи кучи ва ишсизларнинг сезиларли қисмини очик меҳнат бозоридан тортиб туради.

Республикамизда ишсизликнинг пайдо бўлиш сабабларига кўра куйидаги асосий турлари кўпроқ учрайди:

- *яширин*, бу асосан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тармоқлари учун характерлидир ва бу ҳақиқий иш кучини камроқ миқдорда талаб қилади. Амалда ишсизликнинг яширин шакли фақат иқтисодий эмас, шу билан бирга сиёсий хусусиятга ҳам эгадир. Яширин ишсизлик ишлаб чиқаришнинг чуқур таназзули шароитида корхоналарда ортиқча бандликнинг сақланиб қолганлигидан далолат беради;
- *мавсумий*, маълум бир мавсумда иш билан бандликни таъминловчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш ва тайёрлаш муддати билан асосланган. Уни нормал ишсизлик жумласига киритиш мумкин. Мавсумий ишсизликнинг ҳажми ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф мавсумий омилларининг баравар таъсир қилиши сифатида намоён бўлади;
- *технологик ўзгарувчан*, бу шакли масалан, фан - техника ютуқлари натижасида қўл меҳнати ўрнини машина эгаллаши натижасида юзага келади;
- *таркибий*, иқтисодиётнинг янги тармоқлари пайдо бўлиши ёки эскисига барҳам берилиши ва мулкчилик шакллариининг ўзгариши билан юзага келади.

Ишсизликнинг ижтимоий - иқтисодий мазмуни, сабаблари ва турлари назарий асосланиши ишсизлик ҳолатининг мезонлари ва кўрсаткичлари очиб берилишини тақозо қилади. Чунки ишсизликнинг асосий мезонлари ва кўрсаткичлари меҳнатга лаёқатли аҳоли оқилона бандлигини шакллантиришни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эгадир.

6.3.Ишсизлик даражаси ва давомийлиги

Ишсизлик даражаси – меҳнат бозорининг ҳозирги пайтдаги аҳволи ҳақида ва унда муайян вақт мобайнида рўй берган ўзгаришлар тўғрисида тасаввур берадиган асосий кўрсаткичдир.

Меҳнат потенциалидан фойдаланишнинг ижтимоий - иқтисодий самарадорлигини ошириш кўпроқ ишсизлик даражасига боғлиқ ва бу чет эл ва

Ўзимизнинг иқтисодий адабиётларимизда турлича аниқланади. Масалан, япон статистикасида ишсизлик даражасининг (И) иккита усул амал қилади:

$$1) \text{ И} = \frac{\text{ишсизлар сони}}{\text{ёлланма ишчилар} + \text{ишсизлар}}$$

$$2) \text{ И} = \frac{\text{ишсизлар сони}}{\text{иш билан бандлар} + \text{ишсизлар}}$$

Бошқача ёндашишда эса ишсизлик нормаси ишсизлар сонини (И_{нор}) меҳнатга лаёқатли аҳоли сонига нисбатан (А) бўлиш орқали аниқланади:

$$\text{И}_{\text{нор}} = \text{И} / \text{А} * 100\%$$

Биринчи ёндашишнинг асосий камчилиги шундаки, ишсизлик нормасининг бўлинувчиси сифатида барча ишчи кучининг миқдори эмас, балки иш билан банд ишловчилар сони танланган.

Бошқача ёндашишда эса ишсизлик нормасини характерлашда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони нотўғри фойдаланилган. Чунки меҳнатга лаёқатли аҳолининг барчаси иш жойларида талабга эга бўлавермайди.

Бизнингча, ишсизлик даражасини ишсизлар сонини иқтисодий фаол аҳоли сонига бўлиш орқали аниқлаш лозим:

$$\text{И} = \frac{\text{ишсизлар сони}}{\text{иқтисодий фаол аҳоли сони}} * 100\%$$

Маълумки, амалиётда таркибий омилларнинг таъсирини даврий омилларнинг таъсиридан фарқлаш қийин бўлади, шунинг учун фан фойдаланадиган таърифлар (фрикцион, таркибий, даврий ишсизлик ва ишсизликнинг бошқа турлари) анчагина шартли тусга эга бўлади. Шундай бўлса-да, ушбу таърифлар фойдали тарзда қўлланилиши мумкин, масалан, улардан меҳнат бозорига таъсир этадиган узоқ муддатли ва қисқа муддатли омилларни аниқлаш учун фойдаланса бўлади. Ишсизликни миқдорий баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Ишсизлик даражаси – меҳнат бозорининг ҳозирги пайтдаги аҳволи ҳақида ва унда муайян вақт мобайнида рўй берган ўзгаришлар тўғрисида тасаввур берадиган асосий кўрсаткич.

1. Ишсизлик даражасининг кўрсаткичлари:

а) рўйхатга олинган ишсизлик даражаси (Рид):

$$\text{Рид} = \text{Рис} / \text{Ифас} \times 100 = \text{Рис} / (\text{Бс} + \text{Рис}) \times 100,$$

б) умумий ишсизлик даражаси (Уид):

$$\text{Уид} = \text{Иус} / \text{Ифас} \times 100 = \text{Иус} / (\text{Бс} + \text{Иус}) \times 100,$$

в) тўлиқ ишсизлик даражаси (Тид):

$$\text{Тид} = \text{Шбс} / \text{Ифас} \times 100,$$

бунда Рис – рўйхатга олинган ишсизлар сони, киши;

Ифас – иқтисодий фаол аҳоли сони, киши;

Иус – ишсизлар умумий сони, киши, меҳнатга лаёқатли аҳоли орасида танлама тарзда ўтказиладиган сўровлар натижасида аниқланади;

Шбс – шартли маънодаги иш билан банд бўлмаган фуқаролар сони:

$$\text{Шбс} = (\Sigma\text{Тф} - \Sigma\text{Аф}) : \text{Хф}$$

бунда $\Sigma\text{Тф}$ – минтақа иқтисодий фаол аҳолисининг тадқиқ қилинадиган даврдаги иш вақти (киши-соатлар, киши-кунлар)нинг тўлиқ жамлама фонди;

$\Sigma\text{Аф}$ – амалда ишлаб берилган вақтнинг жамлама фонди;

Хф – бир нафар ходимнинг тадқиқ қилинаётган даврдаги иш вақти (соатлар, кунлар)нинг тўлиқ фонди.

2. Ишсизликнинг давомлилиги (ой) – кўриб чиқиладиган даврнинг охирига келиб ишсиз мақомига эга бўлган шахсларнинг, шунингдек ушбу даврда ишга жойлашган ишсизларнинг иш излашларининг ўрта ҳисобдаги давомлилигини тавсифлайдиган миқдор.

3. Меҳнат бозоридаги тиғизлик коэффициенти (Тк) бир бўш ўринга тўғри келадиган рўйхатга олинган ишсизлар сони (Рис) билан ўлчанади:

$$\text{Тк} = \text{Рис} : \Sigma\text{Бс},$$

бунда $\Sigma\text{Бс}$ – мазкур даврдаги бўш иш ўринларининг жамлама сони.

Ишсизлик даражасининг табиий миқдори қанча бўлиши мумкин, деган масала устида иқтисодчилар жуда кўп фикр билдирадилар, лекин бирор мамлакатда унинг аниқ миқдори белгиланган эмас. Масалан, АҚШда ишсизлар сонининг табиий даражаси 1960 йилларда 4-6% га кўтарилди. Инфляция даражаси юқори бўлган даврдаги ишсизлик даражаси табиий меъёрий ҳолат деб ифодаланиб, ишлаб чиқаришнинг потенциал имконияти билан боғлиқликда бўлади. Агар бандлик юқори бўлиб, ишлаб чиқаришда ҳам кўп бўлса, спиралсимон инфляция юзага келади.

Ишсизлик даражаси доимо нолдан юқори бўлади, чунки ихтиёрий ва таркибий ишсизлик у ёки бу кўринишда мавжуд бўлади. Лекин ишсизликнинг табиий даражаси инфляциянинг кучайишини тўхтатиб туради.

Ҳозирга вақтда ривожланган мамлакатларда табиий ишсизлик даражаси куйидаги сабабларга кўра ортиши мумкин:

1. Меҳнатга ўсмирлар, аёлларнинг жалб этилиши.

Давлатнинг иқтисодий сиёсати ишсизларга кам маош тўлайдиган ишларга ёлланмасдан узоқ муддат юқори иш ҳақи тўлайдиган ишни қидириш имконини беради. Ҳозирги вақтди кўпчилик мамлакатларда ишсизларга 16 дан 26 ҳафтагача олаётган энг сўнгги иш ҳақининг 50 фоизи миқдорида ишсизлик нафақаси тўланади ва солиқлардан озод этилади, натижада улар иш ҳақининг 60-70 фоизи миқдорида пул ола бошлайдилар.

2. Таркибий ишсизликнинг кучайиши ишсизлик табиий даражасининг ўсишига олиб келади. Масалан, қишлоқ хўжалигининг суст ривожланиши.

Турли муаллифлар ишсизликнинг табиий даражасини турлича ҳисоблайдилар. Фарб мамлакатларида ишсизликнинг табиий даражаси 4-6% доирасида деб юритилади. Бизнинг иқтисодчиларимиз бу кўрсаткични 3-5% деб ҳисоблайдилар.

Турли мамлакатларда ҳар бир муайян даврда ишсизлик даражаси бири-бирдан жиддий фарқ қилади, бу эса ҳар бир мамлакат учун қарор топган “табиий” ишсизлик даражасига, мамлакатдаги иқтисодий даврийлик фазасига, шунингдек, давлат томонидан ишлаб чиқилган иш билан бандлик сиёсатига боғлиқ бўлади.

Амалда ишсизлик табиий даражасининг энг мақбул миқдори йўқ. Ҳали ҳеч ким иқтисодиёт учун энг мақбул ишсизлик даражасини исботлашга эришгани йўқ.

Аксинча, айрим ҳисоблардан кўринадики, ялпи миллий маҳсулотнинг юқори даражада ўсиши ишсизликнинг табиий даражасини пасайтиради. Аммо у мақбул миқдордан юқори бўлиб қолаверади. Чунки, ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқариш ўз имконият даражасига етмаган бўлади. Ялпи миллий маҳсулотни потенциал даражасига ўстириш эса ҳаддан ташқари иқтисодий фаровонликка олиб келади ва оқибатда инфляция кучайиши мумкин. Қуйидаги тадбирлар ишсизлик табиий даражасига эришишга бевосита таъсир кўрсатиши мумкин:

- аҳолини мавжуд иш ўринлари ҳақида хабардор этишни яхшилаш;
- мутахассислар тайёрлашни такомиллаштириш;
- ишсизларни давлат томонидан ҳамоялаш даражасини кучайтириш.

Халқаро меҳнат ташкилоти стандарти бўйича табиий ишсизлик даражаси 1,5 – 2,5% ни ташкил этади.

Америкалик иқтисодчи олим Артур Оукен нотабиий ёки даврий ишсизликнинг салбий таъсирга эга эканлигини математик ҳолда исботлаб берди. А.Оукен қонунига кўра, ишсизликнинг табиий даражаси 1 фоизга ошганда ялпи миллий маҳсулот 2,5 фоизга камаяди.

Ишсизликнинг давомийлиги- ишсизлик мақомига эга бўлган шахсларнинг шу давр охирига келиб, иш қидириш муддати ўртача қанча давом этганлигини кўрсатувчи ҳажмдир.

Ишсизликни таҳлил қилишда унинг давомийлик кўрсаткичи алоҳида аҳамиятга эга. Ишсизликнинг ўртача давомийлиги ва узоқ вақт ишламаётганлар ишсизлар орасидаги ҳиссаси ҳақидаги маълумотлар нисбий ишсизлик ҳақида хулоса чиқариш имконини беради. Айрим ҳолларда ишсизларнинг асосий қисми тезда (1-4 ой ичида) янги иш жойи топиши мумкин, баъзилари эса ярим

йил ва ундан ҳам кўпроқ муддат иш тополмай юрадилар. Давлатнинг иқтисодий ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги фаолияти аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш соҳасидаги муҳим йўналишдир. Давлат истеъмол ва инвестиция тусидаги товар ва хизматларга бўладиган талабни рағбатлантириб, шу асосда мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналарда янги иш ўринлари яратиб бориши, иқтисодийнинг хусусий тармоғини ва ушбу тармоғда янги иш ўринлари очилишини рағбатлантириши лозим. Лекин давлат фаолиятининг шу жиҳатини такомиллаштириш талаб этилади.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатида, умуман, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг муҳим шарти сифатида иш билан бандлик ва ишсизликдан ҳимоялаш сиёсати дунёдаги кўпгина ривожланган мамлакатларнинг бой тажрибасига асослангандир. Аммо, бу тажрибаларнинг кўпчилиги Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг туб моҳиятига татбиқан етарлича тўғри келмайдиган.

Биз умумлаштирган ва 6.3-қизмада келтирилган аҳолини иш билан бандлик сиёсатининг асосий йўналишлари иш билан бандлик сиёсати эволюциясининг фақат таркибий эмас, балки тарихий-мантқиқий тасвирини ҳам беради. Аслини олганда, аҳолини иш билан бандлигининг фаол сиёсатидан олдин яхши йўлга қўйилган ишсизларни ҳисобга олиш, рўйхатга олиш, ишсизларни самарали қўллаб-қувватлаш мақсадида уларни ижтимоий ҳимоялаш услублари (пассив сиёсат) амалга оширилиши мамлакатда зарур эди.

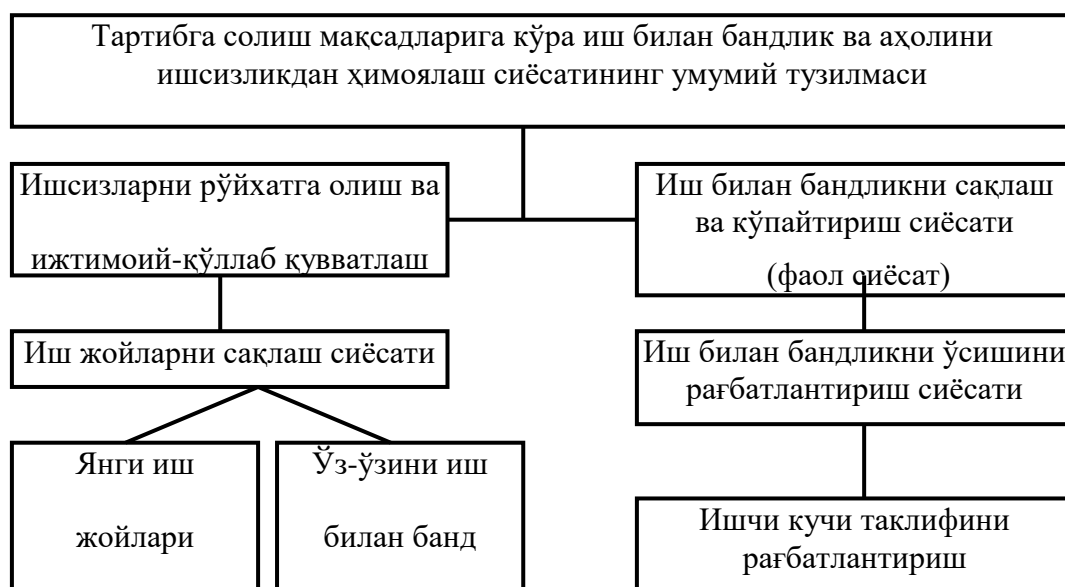
Ривожланган мамлакатлар тажрибаси кўрсатишича, ҳукумат ишсизларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлагандан кейингина, бошқа ишларга киритиши – дастлаб иш билан бандликни барқарорлаштириш (сақлаш)га, сўнгра унинг ўсишини рағбатлантиришга киришиши мумкин. Бунда иш билан бандликнинг ўсишини рағбатлантириш уч йўналишда амалга оширилади:

- тадбиркорлар билан ишлаш, масалан, янги иш жойлари яратилганда солиқ имтиёзларини бериш, ишсизларнинг иш излашларини фаоллаштириш;
- ишчи кучи таклифини рағбатлантириш;
- ёлланма ишчилар синфини меҳнат бозоридан чиқариш, хусусий тадбиркорлик билан ўз-ўзини иш билан банд қилишни рағбатлантириш (қасаначилик, уй шароитида очилган майда цехлар ва бошқа).

Ўзбекистонда ишсизликнинг кескин кўпайиши иш билан бандлик сиёсатининг меъёрий эволюцияси йўлидан изчил боришга вақт қолдирмайди. Шунинг учун иш билан бандликни таъминлашнинг хилма-хил дастурлари мўлжалланганларни давлатнинг ҳақиқий молиявий имкониятларини яхшилаб мувофиқлаштириб олмай, иш билан бандлик ишининг барча йўналишларини бир йўлга қамраб олишга уринилмоқда. Бу ерда энг аввало, аҳолини иш билан бандлик сиёсатини амалга оширишга йўлланиладиган молиявий маблағларни мувофиқ тарзда тақсимлаб, меҳнат бозорини тартибга солишнинг умумдавлат ва минтақавий соҳаларини белгилаб олиш керак. Маҳаллий меҳнат бозорини таҳлил қилиш асосида ажратилган маблағларнинг ҳар бир сўмини иш билан

бандликнинг ўсиши кўринишидаги самара билан қайтиши уни қаерга йўллаш кераклигини аниқлаш керак бўлади.

Иш билан бандлик сиёсатини амалга ошириш усуллари ҳам қайта кўриб чиқилиши керак. Маълумки, ҳар қандай тартибга солиш жараёни, маъмурий ёки иқтисодий бўлиши мумкин бўлиб, шу жумладан, меҳнат бозорига ҳам тааллуқлидир. Тартибга солишнинг бу усуллари ўртасидаги чегара бозор механизмига аралашув даражаси чизиғи бўйлаб ўтади. Маъмурий усуллар меҳнат бозори ишига бевосита, баъзида ҳатто бозор механизмини бузиб аралашувни назарда тутаяди. Тартибга солишнинг иқтисодий усуллари буйруқ берадиган эмас, тавсиявий, рағбатлантириш усуллари асосида амалга ошади.

6.3-чизма. Иш билан бандлик ва ишсизликдан ҳимоялаш сиёсатининг умумий тузилмаси

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган беш тамойиллар асосида бўлиб, унда маълум даврда иқтисодиётни бошқаришда давлат томонидан тартибга солишнинг устуворлиги назарий ҳамда амалий жиҳатдан муҳим ўрин эгаллади ва шу билан бу бозор иқтисодиётида ўз-ўзини бошқариш ғоясини ҳам инкор этмади.

Шундай қилиб, аҳолини иш билан бандликни тартибга солишнинг фаол иқтисодий усуллари куйидаги тадбирларни киритиш мумкин:

- мамлакатдаги иқтисодий вазиятни умумий соғломлаштириш, инвестиция фаоллигини рағбатлантириш, барқарорлаштириш ва кейинчалик иқтисодий ўсишга эришиш;

- иқтисодиётни нодавлат тармоқларини ривожлантириш ва кенгайтириш учун шарт-шароитларни яратиш, шу жумладан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик асосида ўз-ўзини иш билан банд қилишни қўллаб-қувватлаш;

- иш билан бандликнинг оқил тузилмасини яратиш мақсадида касбий ўқитиш, қайта тайёрлаш ва маслаҳат беришни таъминлаш.

Кўриниб турибдики, бу вазифаларни амалга ошириш бугун ҳам – келажакда ҳам муҳим омил бўлиб, иш билан бандликни таъминлаш ишсизлик даражасининг камайишига имкон беради.

Ўзбекистонда аҳолини иш билан таъминлаш, уларга муносиб ҳаёт ва меҳнат шароитлари яратиб беришга қаратилган чуқур ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг изчил амалга оширилиши натижасида иқтисодиётнинг турли жабҳаларида меҳнат қилаётганлар сони ортиб бормоқда, мавжуд меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш кўрсаткичи тобора яхшиланмоқда. 1991-2007 йиллар давомида мамлакат меҳнат ресурслари сони қарийб 5,0 млн. кишига ўсган бўлса, жами иш билан банд аҳоли сони 2,6 млн. кишига кўпайган, холос. Мазкур кўрсаткичлар ўсиши ўртасидаги фарқ меҳнатга сафарбар этилмаган меҳнатга лаёқатли аҳоли миқдорини англатади. Бундан ташқари, ушбу ҳолат мамлакатда ишсизлар сонининг ўсишига сабаб бўлади ва ишсизлик даражасининг юқори кўрсаткичини келтириб чиқаради.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган дастлабки йилларда юзага келган ишсизлик даврий кўринишга эга бўлиб, бу ҳолат мамлакатда иқтисодий тизимнинг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ тарзда рўй берган. Ўша йилларда иқтисодий даврнинг пасайиш фазаси кузатилиб, кўплаб саноат ва ишлаб чиқариш корхоналари тўхтаб қолди ёки тўлиқсиз қувватда фаолият юритди. Мазкур ҳолатнинг бош сабаби, собиқ Иттифоқ даврида мамлакат корхоналарининг бошқа республика корхоналари билан чамбарчас боғлиқликда фаолият юритгани ҳисобланади. Ўша даврларда Ўзбекистон собиқ Иттифоқнинг хом ашё етказиб берувчи асосий базаси ҳисобланиб, иттифоқдош республикалардаги завод-фабрикаларни хом ашё ресурслари билан таъминлаб турган. Шу билан бирга республиканинг тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган завод-фабрикалари эҳтиёт қисм, бутловчи материаллар, хом ашё ҳамда ярим тайёр маҳсулотларни ўзга иттифоқдош республикалардан олиб келган. Ёки Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг буюртмачи ва истеъмолчилари иттифоқнинг бошқа давлатлари ҳисобланган. Қисқача айтганда, мамлакатимиздаги деярли барча ишлаб чиқариш корхоналари иқтисодий жиҳатдан қарам ҳисобланган, яъни таъминот, ресурс, режалаштириш, олиб келиш, етказиб бериш, сотиш, буюртма бериш ва истеъмол каби масалаларни мустақил ҳал қила олмаган.

6.4. Ўзбекистонда ишсизлик муаммосининг айрим хусусиятлари

Ўзбекистонда аҳолини иш билан таъминлаш, уларга муносиб ҳаёт ва

меҳнат шароитлари яратиб беришга қаратилган чуқур ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг изчил амалга оширилиши натижасида иқтисодиётнинг турли жабҳаларида меҳнат қилаётганлар сони ортиб бормоқда, мавжуд меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш кўрсаткичи тобора яхшиланмоқда.

Ўтган йили кўрилган амалий чоралар натижасида мамлакатимизда 940 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилди, уларнинг 500 мингга яқини қишлоқ жойларда ташкил етилди. Кичик бизнес соҳасида 390 мингдан зиёд, шу жумладан, хизмат кўрсатиш соҳасида 270 мингдан ортиқ янги иш ўринлари очилди.

Саноат корхоналари билан кооперация асосидаги касаначиликни ҳамда пудрат шартномаси асосидаги уй меҳнатини рағбатлантириш аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим йўналишларидан биридир. Ана шундай меҳнат фаолиятини ривожлантириш натижасида 130 мингга яқин иш ўрни яратилганини алоҳида қайд этиш лозим²⁵.

Мазкур кўрсаткичлар ўсиши ўртасидаги фарқ меҳнатга сафарбар этилмаган меҳнатга лаёқатли аҳоли миқдорини англатади. Бундан ташқари, ушбу ҳолат мамлакатда ишсизлар сонининг ўсишига сабаб бўлади ва ишсизлик даражасининг юқори кўрсаткичини келтириб чиқаради.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган дастлабки йилларда юзага келган ишсизлик даврий кўринишига эга бўлиб, бу ҳолат мамлакатда иқтисодий тизимнинг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ тарзда рўй берган. Ўша йилларда иқтисодий даврнинг пасайиш фазаси кўзатилиб, кўплаб саноат ва ишлаб чиқариш корхоналари тўхтаб қолди ва тўлиқсиз қувватда фаолият юритди. Мазкур ҳолатнинг бош сабаби, собиқ Иттифоқ даврида мамлакат корхоналарининг бошқа республика корхоналари билан чамбарчас боғлиқликда фаолият юритгани ҳисобланади. Ўша даврларда Ўзбекистон собиқ Иттифоқнинг хом ашё етказиб берувчи асосий базаси ҳисобланиб, иттифоқдош республикалардаги завод-фабрикаларни хом ашё ресурслари билан таъминлаб турган. Шу билан бирга республиканинг тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган завод-фабрикалари эҳтиёт қисм, бутловчи материаллар, хом ашё ҳамда ярим тайёр маҳсулотларни ўзга иттифоқдош республикалардан олиб келган. Ёки Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг буюртмачи ва истеъмолчилари иттифоқнинг бошқа давлатлари ҳисобланган. Қисқача айтганда, мамлакатимиздаги деярли барча ишлаб чиқариш корхоналари иқтисодий жиҳатдан қарам ҳисобланган, яъни таъминот, ресурс, режалаштириш, олиб келиш, етказиб бериш, сотиш, буюртма бериш ва истеъмол каби масалаларни мустақил ҳал қила олмаган.

Шўролар ҳукумати емирилиб, режали иқтисодиёт тизими барҳам топгач, мазкур алоқадор узилиб қолди, мамлакатдаги ишлаб чиқариш корхоналари инқирозга учрай бошлади. Мазкур ҳолат эса мамлакатда нисбатан юқори даражадаги даврий ишсизликни келтириб чиқарди.

²⁵ Каримов И.А. “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасидан. “Халқ сўзи” – 2010 й. 29 январь. №21.

Гарчи, сўнги йилларда Ўзбекистонда ишсизлар сони ва даражасининг нисбатан камайиши кузатилган бўлсада, бироқ бу миқдор ҳанузгача салбий ва муаммоли даражада қолмоқда. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан амалга оширилган мониторинг натижалари кўрсатишича, 2008 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, мамлакатда ишсизлар сони 320,2 минг кишини ташкил этиб, уларнинг иқтисодий фаол аҳолидаги улуши 3,0% дан иборат бўлган. Мамлакатдаги жами ишсизларнинг асосий қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Фарғона, Андижон, Наманган, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳри ҳиссасига тўғри келмоқда. Шунингдек, ишсиз фуқароларнинг катта қисмини (65-70%) қишлоқ аҳолиси ташкил этмоқда.

Бугунги кунда республикада ишсизликнинг пайдо бўлиш сабабларига кўра, қуйидаги асосий турлари кўп учрамоқда:

- Таркибий, иқтисодиётнинг янги тармоқлари пайдо бўлиши ёки эскисига барҳам берилиши ва мулкчилик шаклларининг ўзгариши билан юзага келади;

- Яширин, бу асосан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тармоқлари учун характерлидир ва бу ҳақиқий ишчи кучини камроқ миқдорда талаб қилади. Яширин ишсизлик ишлаб чиқаришнинг чуқур инқирози шароитида корхоналарда иш билан ортиқча бандликнинг сақланиб қолганлигидан далолат беради;

- Мавсумий, маълум мавсумда иш билан бандликни таъминловчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш ҳамда тайёрлаш муддати билан асосланади. Мавсумий ишсизликнинг ҳажми ишчи кучига бўлган талаб ва таклифнинг мавсумий омиллари баравар таъсир қилиши сифатида намоён бўлади;

- Технологик ўзгарувчан, бу корхонада технологик ўзгаришларнинг амалга оширилиши ва модернизация қилиниши натижасида юзага келади. Масалан, фан-техника ютуқлари натижасида қўл меҳнати ўрнини машина эгаллаши натижасида юзага келади.

- Фрикцион, бу ишсизлик тури жамиятдаги мавжуд ишси кучларининг маълум қисмини иш жойлари бўйича қайта тақсимлаб, улардан самарали фойдаланишга шарт-шароит яратади, яъни эски иш шароитларидан (иш жойининг узоклиги, иш ҳақининг пастлиги, иш куни давомийлигининг нисбатан узунлиги ва бошқалар) қоникмаган ишчилар янги иш жойларини кидирадилар. Уларга эга бўлган, бу меҳнатдан нисбатан кўпроқ ижтимоий-иқтисодий самарага эришадилар. Фрикцион ишсизликнинг бўлиши маълум даражада иқтисодий жиҳатдан зарурий ва табиий ҳолдир.

Ишсизлик таркиби унинг сабабларига кўра, ишчи кучини 4 асосий тоифасини ўз ичига олади: ишдан бўшатилиши натижасида ўз жойини йўқотганлар, ишдан ихтиёрий равишда бўшаганлар, маълум муддатга узилиш ёки танаффусдан сўнг меҳнат бозорига келганлар, меҳнат бозорига биринчи бор келганлар. Бу тоифаларнинг ўзаро нисбатлари иқтисодий давр босқичларига боғлиқ.

Мазкур тоифа аҳоли орасида энг кўп улушни ишдан бўшатилиш натижасида ўз иш жойини йўқотганлар кўпчиликини ташкил қилиб, уларнинг

пайдо бўлиши республикада амалга оширилган хусусийлаштириш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатди. Мамлакатда иқтисодий тараққиётнинг бозор тизимиغا ўтилгандан сўнг мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жадал суръатда амалга оширила бошланди. Чунки режали иқтисодиёт юритиш даврида барча корхоналар давлатга қараган бўлиб, давлат ягона мулкдор ва монополь ҳисобланган. Бу эса иқтисодиётнинг инқирози ҳамда ушбу тизимнинг барбод бўлишига олиб келди.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган хусусийлаштириш иқтисодий ислохотларнинг даслабки босқичида савдо дўконлари ва аҳолига хизмат кўрсатиш шаҳобчалари давлат тасарруфидан чиқарилган бўлса, кейинги босқичда ишлаб чиқариш корхоналари ва йирик объектлар тадбиркорлар қўлига топширилди. Мазкур ислохотларни бугунги босқичида эса стратегик аҳамиятга эга бўлган йирик ишлаб чиқариш корхоналари ҳам давлат тасарруфидан чиқарилиб, давлатга тегишли бўлган улушлар сотилмоқда.

Корхоналарнинг хусусийлаштирилиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, меҳнат унумдорлиги ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш даражаси ошиб, иқтисодий самарадорликнинг ўсиши таъминланди. Бироқ корхоналарда ишчи ходимлар бўшатилишининг юқори кўрсаткичи кузатилди. Чунки иш берувчи тадбиркорлар учун малакасиз ва паст унумдорликка эга бўлган ишчиларни ушлаб туриш фақат зарар келтирарди. Натижада яширин ишсизлик маълум даражада қисқарди, лекин улар таркибий ишсизларга айланди.

Ишсизликнинг кўпайишига қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислохотлар ҳам бевосита таъсир ўтказди. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий самарадорликни ошириш ва ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсишини таъминлаш мақсадида ушбу тармоқда ҳам таркибий ўзгаришлар рўй берди. Чунки собиқ тузумдан мерос бўлиб қолган жамоа хўжаликларида рентабеллик ва унумдорлик кўрсаткичлари паст даражада бўлиб бу ҳолат ер ҳамда моддий ресурслардан кўр-курона фойдаланишнинг салбий оқибати эди. Шу билан бирга, жамоа хўжаликлари яширин ишсизликнинг “уяси” ҳисобланиб, иш жойига эга бўлмаган меҳнатга муҳтож малакасиз аҳолини бригадаларга жалб қилиш орқали ишсизликка “барҳам берилган”. Айнан шу сабабли собиқ Иттифокда “ишсизлик” тушунчаси ишлатилмаган.

Мазкур салбий ҳолатларни бартараф этиш ва қишлоқ хўжалигида мулкчилик шакллари тубдан ўзгартириш мақсадида мамлакат Президенти ташаббуси билан “ерни ўз эгасига бериш” тамойили асосида иш кўрила бошланди. Мазкур ислохотларнинг дастлабки босқичида жамоа хўжаликлари тугатилиб, ер пудратчиларга тақсимлаб берилди.

Ислохотларнинг кейинги босқичида эса ширкат хўжаликлари негизида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг замонавий шакли, яъни дунёда тан олинган кўриниши ҳисобланган фермер хўжаликлари ташкил этила бошланди. Республикамизда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истикболсиз ширкат хўжаликлари тўлиқ равишда фермер хўжаликларига айлантирилди.

Бундан ташқари ширкат хўжалиklarини тугатиш натижасида яширин ишсизлик нисбатан камайди, яъни қишлоқ хўжалиги тармоқларидан малакасиз ортиқча ишчи кучи бўшатилади. Лекин, масаланинг бошқа бир жиҳати борки, ушбу чора тадбирлар натижасида таркибий ишсизлик кўпайди. Бошқача айтганда, яширин ишсизлик таркибий ишсизликка айланди. Натижада қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлган ишчи кучининг катта қисми ўз иш жойларини йўқотди.

Эркин бозор ислохотлари шароитида баъзи ишлаб чиқариш корхоналари ўз фаолиятини тўхтатишига ёки банкрот деб эълон қилишга мажбур бўлади. Ушбу ҳолатлар қуйидаги муаммолар оқибатида юзага келади:

- Ишлаб чиқариш воситаларининг эскирганлиги ва тўла қувватларда ишлай олмаслиги;

- Фаолиятда замонавий фан техника ютуқларини қўлланмаслик ва ахборот технологияларидан етарлича фойдаланмаслик;

- Хорижий ҳамкорларни жалб этиш орқали ишлаб чиқаришга хориж инвестициясини киритиш суръатини пастлиги;

- Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг харидоргир эмаслиги ва сотув ҳажмининг камлиги;

- Корхона раҳбар ходимлари малакасини пастлиги ва бошқарувнинг самарасизлиги.

Корхоналар банкротлиги натижасида уларда фаолият юритаётган ходимларнинг ишсиз қолишлари ва меҳнат даромадига эга бўлмасликлари кўзатилади. Бу эса мамлакатда яширин ва таркибий ишсизликни авж олдиради.

Ўз иш жойини йўқотган ва ишсизга айланган фуқаролар меҳнат бозорида ишчи кучи сифатида намоён бўлиши ва ўз меҳнатларини таклиф қилиши Республикада ишчи кучи таклифнинг унга бўлган талабдан олиб кетишига олиб келади. Натижада мазкур бозор мураккаб кўриниш олиб таклифнинг қондирилмаслиги вужудга келади. Бу ҳолатлар “норасмий меҳнат бозори” ва “норасмий тармоқда иш билан бандлик” тушунчаларининг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Чунки, ишдан бўшатилган ва иш жойини йўқотиб қуйганларнинг аксарият қисми малакасиз ходимлар бўлиб, улар бозор иқтисодиёти шароитида иш берувчи талабига жавоб беролмасди. Ишлашни хоҳловчи малакасиз ишчилар вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажариш мақсадида норасмий меҳнат бозори (мардикор бозори)ни ташкил этишди ва мазкур бозор орқалигина ўзларини иш билан таъминлаб, меҳнат даромадларига эга бўлишди. Шу билан бирга озгина бўлсада сармоёга эга бўлган аҳоли норасмий тарзда тадбиркорлик фаолияти(бозор ва бозор атрофи ҳудудларида олиб сотарлик, хизмат кўрсатиш, уй цехлари) ёки шахсий ёрдамчи хўжалиги билан шуғулланиш орқали даромад топа бошладилар. Бундан ташқари юқори миқдордаги иш ҳақига эга бўлиш мақсадида айрим фуқаролар хорижий мамлакатларга йўл оладилар. Ушбу ҳолатлар норасмий тармоқда иш билан бандликни вужудга келтирди. Норасмий иш билан бандлик эса, пул маблағларининг банкдан ташқари айланмаси ҳамда яширин иқтисодиётнинг авж олишига таъсир қилувчи асосий омилдир.

Иқтисодиётнинг норасмий тармоғида иш билан банд бўлган аҳоли

улушида номуайян, вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажараётган фуқаролар ҳиссаси юқори бўлиб, улар асосан ўзгаларнинг хўжаликларига ёрдамлашиш, уй юмушларини бажариш, ҳосилни йиғиб-териш ва саралаш, уй-жой қуриш ва таъмирлаш, маҳсулотларни етказиб бериш, юкларни ташиш ва тушириш, ҳовли ва хухуд майдонларини тозалаш каби ишларни амалга оширадilar.

Республикада ишсизликнинг вужудга келиши унинг нисбатан юқори даражада сақланиб туриши ва аҳолининг иш билан бандлигида иқтисодиётнинг норасмий тармоғи улушининг ортиб боришига сабаб бўлган асосий муаммолардан бири сифатида мамлакатда ишчи кучига талаб ва таклифнинг сифат ва миқдор жиҳатдан номуаносиблигини келтириш мумкин. Чунки, бугунги кунда ишсиз аҳолининг катта қисмини малакасиз ходимлар ва меҳнат бозорига биринчи марта чиқаётган ёшлар ташкил этмоқда. Иқтисодиёт тармоқларида ишчи кучига бўлган талабни малакали ва иш тажрибасига эга бўлган кадрларга эҳтиёж ташкил этмоқда.

6.5. Аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилиш борасида давлат тадбирлари

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 13 январда қабул қилинган «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги (Янги таҳрири) Қонунининг 4-бўлимида келтирилган моддалар ушбу бандни ёритишда муҳим восита ҳисобланади.

Жиддий талафотларга йўл қўймаслик мақсадида давлат иш билан таъминлашни ошириш сиёсатини ўтказди. Чунончи, ишсизликнинг фрикцион ва бошқа турлари ўсганда давлат:

- қайтадан касб ўргатади;
- таълим бериш тизимини кенгайтиради;
- бўш иш жойлари ҳақидаги ахборотларни кенг тарқатади;
- меҳнат биржаларига инвестицияларни кўпайтиради.
- Агар ишсизлик даврий хусусият касб этса, давлат бюджет, фискаль, кредит-пул воситаларини ишга солади, яъни:
- иш билан таъминлашни кучайтириш учун ишлаб чиқаришга кўпроқ маблағ сарфлайди;
- тадбиркорнинг манфаатдорлигини ошириш учун ссуда ҳамда кредиторларнинг фоиз ставкаларини пасайтиради;
- ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларга солинадиган солиқларни камайтиради.
- Бу тадбирлардан ташқари, давлат меҳнат бозорини ташкил этиш ва тартибга солишда:
- аҳоли сони, ёш ва жинси салмоғидаги ўзгаришларга;
- иш билан бандликдаги тармоқ ва ҳудуд ўзгаришларига;
- қўшимча ишчи кучини ишлаб чиқаришга жалб этиш мезонларига;
- ишлаб чиқариш ҳажмига, унинг ўсиш суръатига, ишлаб чиқариш таркибига;

- ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий жойлашуви каби омилларга алоҳида эътибор беради.

Ишсизликни камайтиришнинг иқтисодий тадбирларидан энг асосийси иқтисодиёт тармоқларида бозор талабига мувофиқ кичик корхоналарни барпо этишдир. Бу эса ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг миқёсини оширишга қаратилган бўлиши даркор. Бунга эса, меҳнат унумдорлигини ошириш, иш жойларининг моддий-техникавий, технология ва сармоя таъминотларини яхшилаш, янги ноқишлоқ хўжалиги меҳнати зоналарини ташкил этиш, иш вақтидан унумли фойдаланиш, ишловчилар моддий манфаатдорлигини ошириш ва оқилона солиқлар орқали эришиш мумкин.

Ўзбекистонда амалга оширилган хусусийлаштириш ислохотларининг дастлабки босқичида савдо дўконлари ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари давлат тасарруфидан чиқарилган бўлса, кейинги босқичларда ишлаб чиқариш корхоналари ва йирик объектлар тадбиркорлар қўлига топширилди. Мазкур ислохотларнинг бугунги босқичида эса стратегик аҳамиятга эга бўлган йирик ишлаб чиқариш корхоналари ҳам давлат тасарруфидан чиқарилиб, давлатга тегишли бўлган улушлар сотилмоқда.

Корхоналарнинг хусусийлаштирилиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, меҳнат унумдорлиги ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш даражаси ошиб, иқтисодий самарадорликнинг ўсиши таъминланди. Бироқ корхоналардан ишчи ходимлар бўшатилишининг юқори кўрсаткичи кузатилди. Чунки иш берувчи тадбиркорлар учун малакасиз ва паст унумдорликка эга бўлган ишчиларни ушлаб туриш фақат зарар келтирарди. Натижада яширин ишсизлик маълум даражада қисқарди, лекин улар таркибий ишсизларга айланди.

Ишсизликнинг кўпайишига қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислохотлар ҳам бевосита таъсир ўтказди. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий самарадорликни ошириш ва ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсишини таъминлаш мақсадида ушбу тармоқда ҳам таркибий ўзгаришлар рўй берди. Чунки собиқ тузумдан мерос бўлиб қолган жамоа хўжаликларида рентабеллик ва унумдорлик кўрсаткичлари паст даражада бўлиб, бу ҳолат ер ҳамда моддий ресурслардан кўр-кўрона фойдаланишнинг салбий оқибати эди. Шу билан бирга, жамоа хўжаликлари яширин ишсизликнинг «уяси» ҳисобланиб, иш жойига эга бўлмаган меҳнатга муҳтож малакасиз аҳолини бригадаларга жалб қилиш орқали ишсизликка «барҳам берилган». Айнан шу сабабли собиқ Иттифоқда «ишсизлик» тушунчаси ишлатилмаган.

Мазкур салбий ҳолатларни бартараф этиш ва қишлоқ хўжалигида мулкчилик шакллари тубдан ўзгартириш мақсадида мамлакат Президентининг ташаббуси билан «ерни ўз эгасига бериш» тамойили асосида иш кўрила бошланди. Мазкур ислохотларнинг дастлабки босқичида жамоа хўжаликлари тугатилиб, улар пудратчиликка асосланган ширкат хўжаликларига айлантирилди, ер пудратчиларга тақсимлаб берилди.

Ислохотларнинг кейинги босқичида эса ширкат хўжаликлари негизда қишлоқ хўжалиги корхоналарининг замонавий шакли, яъни дунёда тан олинган кўриниши ҳисобланган фермер хўжаликлари ташкил этила бошланди.

Республикада қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истиқболсиз ширкат хўжаликлари тўлиқ равишда фермер хўжаликларига айлантирилди. 1999-2007 йилларда жами 2102 та паст рентабелли ва истиқболсиз ширкат хўжаликлари негизида 153 мингдан зиёд фермер хўжаликлари ташкил этилди. Ер ўз эгасини, асл деҳқон, чорвадор ва миришкорни топди. Шу билан бирга, 153 мингдан ортиқ қишлоқ аҳолиси ер эгасига, мулкдорга ва тадбиркорга (бизнесменга) айланди.

Бундан ташқари, ширкат хўжаликларини тугатиш натижасида яширин ишсизлик нисбатан камайди, яъни қишлоқ хўжалиги тармоқларидан малакасиз ортиқча ишчи кучи бўшатилади. Лекин, масаланинг бошқа бир жиҳати борки, ушбу чора-тадбирлар натижасида таркибий ишсизлик кўпайди. Бошқача айтганда, яширин ишсизлик таркибий ишсизликка айланди. Натижада қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлган ишчи кучининг катта қисми ўз иш жойларини йўқотди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда фаолият юритаётган 189,0 мингдан ортиқ фермер хўжаликларида жами 1,4 млн.га яқин қишлоқ аҳолиси меҳнат қилаётган бўлиб, 1 та фермер хўжалиги улушига 7,2 меҳнаткаш тўғри келмоқда. Бу кўрсаткич ўтган 2006 йилга нисбатан 0,4 га камайган. Мазкур камайиш фермер хўжаликларида меҳнат унумдорлигининг ошганлиги, натижада ишчи ўринларининг қисқариб бораётганлигидан далолат беради. Чунки, аввал қўл меҳнатида бажарилган ишлар энди замонавий қишлоқ хўжалиги машиналарида амалга оширилмоқда. Бу эса ўз-ўзидан мамлакатда технологик ишсизликка ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Эркин бозор ислохотлари шароитида баъзи ишлаб чиқариш корхоналари ўз фаолиятини тўхтатишга ёки банкрот деб эълон қилинишга мажбур бўлади. Ушбу ҳолатлар қуйидаги муаммолар оқибатида юзага келади:

- ишлаб чиқариш воситаларининг эскирганлиги ва тўла қувватларда ишлай олмаслиги;
- фаолиятда замонавий фан-техника ютуқларини қўлламаслик ва ахборот технологияларидан етарлича фойдаланмаслик;
- бозорда рақобатбардош эмаслиги ва бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера олмаслик;
- хорижий ҳамкорларни жалб этиш орқали ишлаб чиқаришга хориж инвестициясини киритиш суръатининг пастлиги;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг харидоргир эмаслиги ва сотув ҳажмининг камлиги;
- корхона раҳбар ходимлари малакасининг пастлиги ва бошқарувнинг самарасизлиги.

Корхоналар банкротлиги натижасида уларда фаолият юритаётган ходимларнинг ишсиз қолишлари ва меҳнат даромадига эга бўлмасликлари кузатилади. Бу эса мамлакатда яширин ва таркибий ишсизликни авж олдиради.

Ўз иш жойини йўқотган ва ишсизга айланган фуқаролар меҳнат бозоридан

ишчи кучи сифатида намоён бўлиши ва ўз меҳнатларини таклиф қилиши республикада ишчи кучи таклифнинг унга бўлган талабдан олиб кетишига олиб келди. Натижада мазкур бозор мураккаб кўриниш олиб, таклифнинг қондирилмаслиги вужудга келди. Бу ҳолатлар «норасмий меҳнат бозори» ва «норасмий тармоқда иш билан бандлик» тушунчаларининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Чунки, ишдан бўшатиш ва иш жойини йўқотиб қўйганларнинг аксарият қисми малакасиз ходимлар бўлиб, улар бозор иқтисодиёти шароитида иш берувчилар талабига жавоб бера олмасди. Ишлашни хоҳловчи малакасиз ишчилар вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажариш мақсадида норасмий меҳнат бозори (мардикор бозори)ни ташкил этишди ва мазкур бозор орқалигина ўзларини иш билан таъминлаб, меҳнат даромадларига эга бўлишди. Шу билан бирга озгина бўлса-да, сармоёга эга бўлган аҳоли норасмий тарзда тадбиркорлик фаолияти (бозор ва бозор атрофи ҳудудларда олиб-сотарлик, хизмат кўрсатиш, уй цехлари) ёки шахсий ёрдамчи хўжалиги билан шуғулланиш орқали даромад топа бошладилар. Бундан ташқари юқори миқдордаги иш ҳақига эга бўлиш мақсадида айрим фуқаролар хорижий мамлакатларга йўл олдилар. Ушбу ҳолатлар норасмий тармоқда иш билан бандликни вужудга келтирди. Норасмий иш билан бандлик эса пул маблағларининг банкдан ташқари айланмаси ҳамда яширин иқтисодиётнинг авж олишига таъсир қилувчи асосий омилдир.

Иқтисодиётнинг норасмий тармоғида иш билан банд бўлган аҳоли улушида номуайян, вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажараётган фуқаролар ҳиссаси юқори бўлиб, улар асосан ўзгаларнинг хўжаликларига ёрдамлашиш, уй юмушларини бажариш, ҳосилни йиғиб-териш ва саралаш, уй-жой қуриш ва таъмирлаш, маҳсулотларни етказиб бериш, юкларни ташиш ва тушириш, ҳовли ва ҳудуд майдонларини тозалаш каби ишларни амалга оширадилар.

Республикада ишсизликнинг вужудга келиши, унинг нисбатан юқори даражада сақланиб туриши ва аҳолининг иш билан бандлигида иқтисодиётнинг норасмий тармоғи улушининг ортиб боришига сабаб бўлган асосий муаммолардан бири сифатида мамлакатда ишчи кучига талаб ва таклифнинг сифат ва миқдор жиҳатдан номуносиблигини келтириш мумкин. Чунки, бугунги кунда ишсиз аҳолининг катта қисмини малакасиз ходимлар ва меҳнат бозорига биринчи марта чиқаётган ёшлар ташкил этмоқда. Иқтисодиёт тармоқларида ишчи кучига бўлган талабни малакали ва иш тажрибасига эга бўлган кадрларга эҳтиёж ташкил этмоқда.

VII-мавзу. МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ОМИЛЛАРИ ВА ИМКОНИЯТЛАРИ

- 7.1. Ижтимоий меҳнат унумдорлиги ва якка тартибдаги меҳнат унумдорлиги
- 7.2. Меҳнат унумдорлигини аниқлаш усуллари
- 7.3. Меҳнат унумдорлиги ва меҳнат интенсивлиги нисбати
- 7.4. Меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари ва имкониятлари

7.1. Ижтимоий меҳнат унумдорлиги ва якка тартибдаги меҳнат унумдорлиги

Меҳнат фаолиятининг мақсади бирор натижага эришиш, масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишдан иборатдир. Ҳар қандай ходим ёки уларнинг гуруҳи учун натижа самарадорлиги, яъни вақт бирлиги – соат, кун, йил мобайнида ишлаб чиқарилган маҳсулот, кўрсатилган хизмат миқдори муҳим аҳамиятга эга. Бу натижа қанчалик юқори бўлса, унинг бирлигига сарфланган харажат, шу жумладан, хона, бино учун ижара ҳақи электр қувватидан фойдаланиш ҳақи ва шу кабилар шунчалик камроқ бўлади. Бинобарин, меҳнат унумдорлиги юқори, маҳсулот ҳажми кўпроқ бўлса, унинг харажатлари камроқ бўлади. Меҳнат самарадорлиги маҳсулдорлиги меҳнат кўрсаткичи билан ўлчанади.

Меҳнат унумдорлиги - ходимлар меҳнат фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичидир. У ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизматлар миқдорининг меҳнат харажатларига нисбатан, яъни меҳнат харажатлари бирлиги ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот билан белгиланади. Жамиятнинг ривожланиши ва унинг барча аъзолари фаровонлиги даражаси меҳнат унумдорлиги даражаси ва унинг ўсишига боғлиқдир. Бундан ташқари, меҳнат унумдорлиги даражаси ишлаб чиқариш усулини ҳам, ҳатто ижтимоий - сиёсий тузумнинг ўзини ҳам белгилаб беради.

Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи меҳнат самарадорлиги ва натижадорлигининг барча жиҳатларини акс эттирмайди, масалан, у меҳнат сифатини ҳисобга олмайди, бундан ташқари, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш зарурлигини ифодаламайди. «Меҳнат унумдорлиги» тушунчасига ўз аҳамияти жиҳатидан яқин, лекин мазмунан янада кенгроқ бўлган тушунча «меҳнат самарадорлиги» тушунчасидир. Меҳнат самарадорлиги энг кам меҳнат харажатлари билан юқори меҳнат натижадорлигига эришиш даражасини ифодалайди. Меҳнат самарадорлиги меҳнат унумдорлигидан фарқли ўлароқ фақат меҳнатнинг миқдор кўрсаткичларини эмас, шу билан бирга сифат натижаларини ҳам ифодалайди. Меҳнат самарадорлиги кўрсаткичининг яна бир муҳим устунлиги унда меҳнат ресурсларини тежашнинг акс этишидир.

Меҳнат унумдорлиги қанчалик юқори бўлса, иш сифати зарур даражада бўлгани ҳолда меҳнат харажатлари қанчалик кам бўлса, меҳнат самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Тадбиркор корхона эгаси учун вақт бирлиги ичида қандай ишлаб чиқариш даражасига эришилгани эмас, шу билан бирга у қандай меҳнат харажатлари билан таъмин этилгани ҳам муҳимдир. Меҳнат харажатлар ходимлар сони ва меҳнатга тўланган ҳақ харажатлари билан ўлчанади. Униси ҳам, буниси ҳам иш вақти билан ўлчаниши мумкин. Шунинг учун ҳам меҳнат

самарадорлигини таҳлил қилганда вақт бирлиги ичида сарфланган меҳнат харажатлари ҳам, шу билан бирга унинг тузилиши ҳисобга олинган ҳолда ҳам қараб чиқилади.

Меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда қуйидагиларни таъминлаш имконини берадиган услубиёт идеал ҳисобланиши мумкин:

- корхона ишнинг ижтимоий қадриятлар билан боғлиқлиги;
- ходимга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатиш;
- меҳнат унумдорлигининг умумий ва хусусий кўрсаткичлари бир ўлчов билан ўлчаниши мумкинлиги;
- меҳнат миқдори билан сифати ўртасидаги боғлиқлик.

Ҳар қандай маҳсулот, буюм, хизматда жонли ва буюмлашган меҳнат жамланган бўлади. Бундай жами меҳнат туфайли моддий бойликлар яратилади.

Жамият ишлаб чиқарувчи кучлари ривожланиб борган сари жонли меҳнат моддийлашган меҳнатнинг тобора кўпроқ массасини қамраб олади. Натижада жами меҳнатда моддийлашган меҳнатнинг улуши кўпайиб борган сари жонли меҳнатнинг улуши камайиб боради. Бу меҳнат унумдорлиги ошганлигининг асосий белгисидир. Ишлаб чиқаришнинг такомиллашиб бориши ва фан-техника тараққиёти меҳнат унумдорлиги ошишининг асосий шартларидир. Янги технологик жараёнлар, материаллар ва автоматлаштириш воситаларининг жорий этилиши меҳнатни механизациялаш даражасининг ортишига олиб келади. Бу кўрсаткични қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$M_d = \frac{C_m}{C_y} \cdot 100\%$$

Бу ерда M_d - меҳнатнинг механизациялаш даражаси, %;

C_m - механизациялашган меҳнат ходимлари сони;

C_y - ходимларнинг умумий ўртача рўйхатдаги сони .

Механизациялашган меҳнат ходимлари жумласига ўз ишини машиналар ва механизмлар ёрдамида бажарадиган кишилар киритилади.

Меҳнатни механизациялаш (автоматлаштириш) даражасининг ортиши моддийлашган меҳнат улушининг ошганлиги ва жонли меҳнат сарфлашни кўпайтирмасдан туриб меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятларидан далолат беради.

Меҳнат унумдорлигининг асоси бўлган меҳнатнинг унумдорлик кучи меҳнат унумдорлигининг айнан ўзи эмас: ҳақиқий меҳнат унумдорлиги яна иккита муҳим омилга - жонли меҳнатнинг энг муҳим кўрсаткичи бўлган меҳнат интенсивлигига (жадаллигига) ва иш вақтининг номинал фондидан фойдаланишга ҳам боғлиқ.

Меҳнат жадаллиги (интенсивлиги) – бу, жонли меҳнатнинг жиддийлиги ёки мураккаблиги даражаси бўлиб, иш вақти бирлиги ичида инсон асаб ва мускул қувватининг сарфланиши билан ўлчанади. Бунда инсон организмга салбий таъсир кўрсатмайдиган жадаллик ижтимоий нормал жадаллик ҳисобланади, сарфланган қувват овқатланиши, дам олиш ва ҳиссий енгилланиш ҳисобига тўлиқ тикланади.

Ҳисобга кўра, меҳнатнинг нормал жадаллиги даражаси текис юзада соатига 4,8 км тезлик билан кетаётган кишининг куч-қувват сарфлашига тенгдир. Нисбатан нормал муайян меҳнат жадаллигини ошириш меҳнатга ҳақ тўлашда тегишли даражада ҳисобга олишни талаб қилади.

Меҳнат унумдорлиги меҳнат жадаллиги билан бир қаторда иш вақти фондидан фойдаланиш даражаси билан ҳам боғлиқдир.

Иш вақтидан фойдаланиш ишланган вақтнинг, шу жумладан, ички смена дам олишга ажратилган тартибга солинган танаффус вақтининг мазкур ишлар тури учун белгиланган номинал вақт фондига (иш кунининг иш ҳафтаси, ойи ва йилнинг соат ҳисобидаги миқдорига) нисбати сифатида аниқланади. Бу кўрсаткичларнинг индекс алоқаси қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$I_{му} = I_{мук} I_{ми} I_{увф}$$

Бу ерда $I_{му} = I_{мук} I_{ми} I_{увф}$ - меҳнат унумдорлигига мувофиқ равишда меҳнат унумдорлиги кучи, меҳнат жадаллиги ва иш вақтидан фойдаланиш индекслари.

Агар техника, технология даражаси смена мобайнида 200 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш имконини берган бўлиб, меҳнат жадаллиги ва иш вақтидан фойдаланиш индекслари тегишли равишда 0,95 ва 0,9 дан иборат бўлса, у ҳолда ҳақиқий меҳнат унумдорлиги 200 эмас, 171 бирликни (200.0,95.0,9) ташкил этади.

«Унумдорлик» тушунчаси маҳсулотнинг ҳар қандай харажатларнинг турига ёки барча турларига нисбатини аниқ кўрсаткичларда ифодалаш учун қўлланилади. Статистик маънода унумдорлик дейилганда, ишлаб чиқариш натижаларининг фойдаланиш омиллари сарфларига нисбати тушунилади, у бошқача қилиб айтганда, харажат бирлиги тўғри келадиган ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмидир. Шунга кўра ишлаб чиқариш натижасини унинг барча ўлчаш мумкин бўлган омиллари мажмуига нисбатан ёки алоҳида гуруҳ омилларга нисбатан ҳисоблаш мумкин.

Шундай омиллар жумласига қуйидагилар киради: 1) сарфланган ишлаб чиқариш омилларнинг миқдори ва сифати (сарф самараси); 2) сарфланган омиллар миқдорларининг фойдаланилиши даражаси (фойдаланиш самараси); 3) ишлаб чиқариш омиллари комбинацияларининг миқдори (субституция самараси); 4) техника тараққиёти (техника самараси); 5) ишлаб чиқариш жараёни ташкил қилиниши (даража самараси); 6) алоҳида жараёнлар секторларнинг ёки харажатлар ёхуд маҳсулотнинг умумий миқдорида иштирок этиши (таркиб самараси); 7) алоҳида секторлар ва жараёнлар орасидаги ўзаро алоқалар даражаси ва таркиби (ўзаро алоқодорлик самараси).

7.2. Меҳнат унумдорлигини аниқлаш усуллари

Меҳнат унумдорлигини ўлчаш муаммоси мазкур иқтисодий категориянинг моҳиятини аниқлашдан бирмунча мураккаброқ. Амалда меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва маҳсулот ишлаб чиқаришни ўлчашнинг турли усулларидан фойдаланилади. У ёки бу усулнинг қўлланиши, биринчидан, меҳнат унумдорлигини ўлчаш даражасига, иккинчидан эса, ҳисоблашни амалга

оширадиган иқтисодий хизмат олдида қандай вазифа турганлиги билан боғлиқдир.

Меҳнат унумдорлигини ўлчаш даражаси бўйича бир хилдаги маҳсулотни ишлаб чиқарадиган алоҳида иш ўринлари (бригада, участкалар)ни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу ўринда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини ва ишлаб чиқариш нормаларини (дона, тонна, куб ёки квадрат метр ва ҳоказо) аниқлашнинг натурал (табiiй) усулини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бу усул оддий, қулай ва ишончли бўлсада, у фақат бир хил маҳсулот ишлаб чиқариладиган иш жойларида қўлланилади, шунинг учун ҳам амалда ундан камроқ фойдаланилади. Корхонанинг биригада ва участкаларида бутунлай бир хил маҳсулот ишлаб чиқарилса, бундай ҳолатдагина натурал усул қўлланилиши мумкин:

Мисол. Агар цехнинг 10 ишчиси бир ҳафта мобайнида 800 та деталь ишлаб чиқарган бўлса, ҳар бир ишчининг ишлаб чиқарган детали қуйидагича бўлади:

бир ҳафтада - $800 : 10 = 80$ (деталь);

бир кунда - $80 : 5 = 16$ (деталь);

Натурал усулнинг бир кўриниши шартли-натурал усул бўлиб, бунда иш ҳажми бир хил маҳсулотнинг шартли бирлигида ҳисобга олинади. Масалан, турли ҳажмдаги вагонларга, турли ҳажмдаги консерва банкалари шартли банкаларга, турли пойабзаллар шартли жуфтга айлантирилади. Шартли ўлчовларга айлантириш, одатда, ўтказиш бирликлари коэффицентлари ёрдамида амалга оширилади.

Шартли натурал усул қўлланиш учун қулайдир, чунки кўпгина хилма-хил товарларнинг, хизматларнинг айлантириш коэффицентлари ёрдамида ишлаб чиқаришни қиёсланадиган турга келтириш мумкин. Масалан, ун, нон ва макарон маҳсулотлари сотиш харажатларини нон-булка маҳсулотларини шартли килограммига айлантириш орқали ифодалаш мумкин.

Меҳнат унумдорлигини ўлчашнинг яна бир кенг тарқалган усули меҳнат усулидир.

Меҳнат унумдорлигини меҳнат усули билан ўлчашда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш ёки товар бирлигини сотишга доир норматив вақтдан фойдаланилади:

$$U_m = \text{иш вақти бирлигидаги маҳсулот ҳажми} / \text{ҳақиқий иш вақти}$$

Бу ерда U_m - меҳнат усули билан ўлчанган меҳнат унумдорлиги.

Меҳнат усулининг афзал томони уни барча иш турлари ва хизматларга татбиқ этиш мумкинлигидир. Бироқ бу усулдан кенг фойдаланишда ҳар бир иш тури учун вақт нормативлари зарурдир, улар ҳамиша ҳам мавжуд бўлавермайди. Бу усулдан ишбай ишловчи ходимлар меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш учун фойдаланиб бўлмайди, чунки улар учун вақт нормалари татбиқ этилмайди.

Унумдорлик ўлчашнинг меҳнат усули бир қатор камчиликларга ҳам эга (нормалар етарли даражада асослаб берилмаган бир хил даражада жиддий эмас, улар тез-тез қайта кўриб чиқилади ва ҳоказо), бу эса ҳатто айрим иш жойидаги ва бригадалардаги меҳнат унумдорлигининг даражаси ва ўсишига ҳолисона баҳо берилишига имкон туғдирмайди.

Меҳнат унумдорлигига ишларнинг сермеҳнатлиги таъсир кўрсатади. Сермеҳнатлик – бу, жонли меҳнат сарфларини акс эттирувчи кўрсаткич бўлиб, у иш вақтида, маҳсулот ишлаб чиқариш (хизматлар)да ифодаланган. Сермеҳнатлик, одатда, норма-соатларда (ҳақиқий соатларда) ўлчанади, бу вақт иш бирлигини бажаришга сарфланган бўлади. Бу кўрсаткич меҳнат унумдорлиги кўрсаткичига қарама-қарши бўлиб, қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$C = \frac{I_v}{M_m},$$

Бу ерда C – сермеҳнатлик;

I_v – иш вақти;

M_m – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори.

Корхоналар ва уларнинг ирик бўлинмалари даражасида, худди халқ хўжалиги тармоқларида бўлгани каби, ишлаб чиқариш ва меҳнат унумдорлиги ҳажмларини ўлчаш учун асосан қиймат усули татбиқ этилади. Қиймат усули универсал усул бўлиб, у маҳсулотнинг барча турлари ва ҳажмлари, ишлар ва хизматлар ягона пул кўрсаткичлари бўлган сўмда ифодаланadi, у ҳажм кўрсаткичларини тегишли улгуржи нархларга кўпайтириш билан аниқланади.

Масалн, агар беш кишидан иборат ишчилар бригадаси бир сменада 100 минг сўмлик иш ҳажмини бажарган бўлса, у ҳолда ҳар бир ишчининг сменадаги меҳнат унумдорлиги (ишлаб чиқарган маҳсулоти) қуйидагича бўлади: 120:5қ20 (минг сўм), тегишли равишда бир соатлик иш мобайнида 20:8қ2,5 (минг сўм) бўлади.

Меҳнат унумдорлигини ўлчашнинг қиймат усули турли касб ва малакага эга бўлган ходимларнинг меҳнат унумдорлиги, масалан, қандолатчи ва новвойнинг, чилангар ва ҳайдовчининг меҳнат унумдорлигини таққослаш имконини беради. Бироқ бу усул кўринишдан универсал усул бўлишига қарамай, бир қанча камчиликларга ҳам эга. Хусусан унга нарх омили, яъни бозор конъюктураси ва инфляция кўпроқ таъсир кўрсатади. Меҳнат унумдорлигини ўлчаш усуллариининг ҳар учаласи ҳам ўз афзалликлари билан бир қаторда турли камчиликларга эга. Уларни 10.1-жадвалда кўриш мумкин:

Ишлаб чиқариш ҳажмлари ва меҳнат унумдорлигини ўлчашнинг қиймат усули бирмунча мураккаб ишлаб чиқариш ҳажмларини ҳисоблашда энг мақбул усулни муайян шарт-шароитлардан келиб чиқиб танлаш мумкин. Ишлаб чиқариш ҳажмларини ўлчашнинг энг кўп қўлланадиган усули ялпи, товар ва сотилган маҳсулотлар кўрсаткичларидир. Бу хил улгуржи нархларда «запод усули» бўйича ҳисобланган ялпи маҳсулот товар маҳсулотдан тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқларини ўлчайш билан, сотилган маҳсулот товар маҳсулотдан сотиш учун мўлжалланган, лекин сотилмаган товар қолдиқлари

суммаси билан фарқ қилади. Шундай қилиб, маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси ялпи маҳсулот бўйича аниқланганда энг аниқ натижалар келиб чиққандай туюлади. Бирок, бозор иқтисодиёти шароитида унумдорликни сотилган маҳсулот ҳажми бўйича ҳисоблаш анча муҳимроқдир, чунки тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ва сотилмаган маҳсулот қолдиқларининг тўпланиб қолиши ижобий иқтисодий аҳамиятга эга эмас. Ялпи товар ва сотилган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларни ва нормаларини ўлчашнинг камчилиги шундан иборатки, улгуржи нархлар барча барча моддий харажатларнинг қийматини ўз ичига олади. Ватанимиз тажрибасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ҳажм кўрсаткичлари фақат жонли меҳнат билан боғлиқ бўлганлиги сабабли фойдаланаётган материаллар сифимининг ва қиймат кўрсаткичларининг ўзгаришига дучор бўлмоқда. Моддий харажатларнинг ҳар қандай кўпайиши ёки бошқа корхоналар билан кооперация бўйича маҳсулот етказиб бериш ва сотиш бўлсин, барибир меҳнат унумдорлигининг ортиб бориш тасаввурини беради. Материал сифимининг камайиши эса – мазкур кўрсаткичнинг пасайиши тасаввурини ўйғотади.

7.1-жадвал

Меҳнат унумдорлигини ўлчаш усуллари	
Натурал усул	Бир хилдаги, турдош маҳсулотлари ишлаб чиқишда ишлаб чиқариш жараёнининг унумдорлигини ифодалашда қўлланилади Афзаллиги - қулай, тушунарли, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнининг хусусиятларини акс эттиради. Камчилиги - кенг миқёсда қўллаш мумкин эмас, чунки иқтисодиётнинг кўплаб тармоқлари, аксарият корхоналар фақат бир хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашмаган
Қиймат усул	Турдош бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодалаш кўрсаткичларидан бири бўлиб, қиймат (пул) бирлигида ўлчанади. Афзаллиги - меҳнат унумдорлигини тармоқлар бўйича, турли маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналарда ўлчаш имконини беради. Камчилиги - инфляция жараёнларини аниқ ҳисобга олинмаса, олинган кўрсаткич тахминий натижага эга бўлади; маҳсулотишлаб чиқаришдаги ички, таркибий сифат ўзгаришлари аниқ акс этмайди.
Меҳнат усули	(норма-соатларида ифодаланувчи) ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг унга кетган ҳақиқий вақт сарфига нисбатан иборат бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган меҳнат сарфиниунумдорлик нуқтаи назаридан баҳолаши имконини билдиради. Афзаллиги – иқтисодиётнинг барча соҳаларида ишлатилиши мумкин, таққослашга жуда ўнғай. Камчилиги - бу усулда меҳнат унумдорлигини ўлчаш жуда қийин ва кўп вақтни, харажатни талаб қилувчи ўлчаш ва ҳисоб ишларини талаб қилади.

Меҳнат унумдорлигини ўлчашда материал сифимининг ўзгариши ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳажм кўрсаткичига ва маҳсулот ишлаб чиқариш нормасига салбий таъсир кўрсатишига барҳам бериш учун қўшимча ўлчов усулларида фойдаланилади: шартли соф, норматив соф маҳсулот бўйича ва ишлов беришдаги норматив қиймат усуллари татбиқ этилади. Бу усулларни қўллаш материал сифимиўзгаришларининг салбий таъсирининг тўлиқ ёки қисман барҳам топтиради. Шунга қарамай уларнинг ҳар бири ўз камчилигига

эга бўлиб, ҳақиқатла улардан биронтаси ҳам бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб бермаёди.

Меҳнат унумдорлигини қиймат усулида аниқлаш учун фойдаланиладиган шартли соф маҳсулот кўрсаткичида ялпи маҳсулот қийматидан хомашё, бутловчи ашёлар, энергия, ёқилғи ва ҳоказоларга қилинган бевосита харажатларни чегириб ташланади. Шу билан бирга бу кўрсаткичдан иш ҳақи, асосий фондларнинг эскириши ва фойда чегирилмайди. Бу ерда моддий харажатлар ўзгариши барҳам топтиради, лекин фойданининг салмоғи ва амортизациянинг салмоғи ортади. Уларнинг ўзгариши эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини бирмунча сохталаштириши мумкин.

Меҳнат унумдорлиги аниқлашда фойдаланиладиган соф маҳсулот кўрсаткичида ялпи маҳсулот қийматидан барча моддий харажатларни, шу жумладан амортизация ажратмаларини ҳам чиқариб ташлаш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Харажатларни ва меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда аввалги меҳнат харажатларининг сохталаштирувчи таъсири тўла-тўқис барҳам топтиради, лекин фойданинг салмоғи жиддий равишда ортади. Шунинг учун турли маҳсулот хилларининг турлича фойда бериши шароитида айнан фойда соф маҳсулот ва меҳнат унумдорлигини кўрсаткичларини сохталаштиришда асосий роль ўйнайди. Шунини айтиш кифояки, фойданинг турличалиги бизнинг мамлакат халқ хўжалиги учун хос бўлиб, ў шўролар ҳукмронлиги даврида марказлашган режалаштириш доирасида ривожланиб келган эди. Унда фойда ва қийматнинг ўртача нормаси бўйича мавжуд бўлган тенгламага амал қилмас эди. Кўпгина хорижий мамлакатларда олинган фойда даражаси муҳим фарқлар йўқлиги туфайли соф маҳсулот усулини маҳсулот ҳажмлари ва меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун батамом мақбул деб ҳисоблайдилар.

Лекин ҳатто бозор иқтисодиёти қарор топган мамлакатларда ҳам соф маҳсулот кўрсаткичи товар ёки ялпи маҳсулот кўрсаткичларига нисбатан нархларнинг тебраниб туришига анча таъсир кўрсатади.

Меҳнат унумдорлигини аниқлашда фойдаланиладиган норматив соф маҳсулот кўрсаткичи соф маҳсулот кўрсаткичидан фарқли ўлароқ номатив иш ҳақини ва унга қўшиб ёзилган ҳақи, шунингдек ўртача тармоқ фойдасини ўз ичига олади. Шунинг ҳисобига маҳсулот ҳар хил турларнинг турлича фойда келтиришга барҳам берилади. Ушбу усулни қўлланиш тажрибасида муайян қийинчиликлар ва камчиликлар вужудга келади. Биринчи, маҳсулотларнинг барча турларига улгуржи нархлар тизимига параллел равишда иш ҳақининг яхлит нормативлари тизимини яратиш зарурати пайдо бўлади. Оммавий ишлаб чиқаришда бу нарса қийинчилик туғдирмаса ҳам, доналик ва кичик серияли ишлаб чиқариш ва улардаги маҳсулот номенклатурасининг тез-тез ўзгариб туриши шароитида жиддий қийинчиликлар пайдо бўлади. Иккинчидан, норматив соф маҳсулот асосини ташкил этувчи иш ҳақи нормативларини ишлаб чиқишда мазкур нормативларни оширишга мойиллик пайдо бўлди. Бу эса меҳнат сарфлашнинг нисбатан кўпайишига, демак, меҳнат унумдорлигини ошириш суръатларининг секинлашувига олиб келди. Учинчидан, унумдорликнинг норматив соф маҳсулот кўрсаткичи корхоналар ишининг

пировардмолиявий натижалар билан заиф боғланган: маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси ва меҳнат унумдорлиги ҳажмлари кўрсаткичига эга бўлиш мумкин. Лекин моддий ресурсларнинг ортиқча сарфланиши туфайли фойдага эга бўлмаслиги мумкин. Битта ана шу сабабнинг ўзиёқ норматив соф маҳсулот кўрсаткичидан, асосий усул сифатида фойдаланишни мақсадга мувофиқ қилиб кўяди. Унда фақат таҳлил қилиш мақсадларида кенг фойдаланиш мумкин бўлади.

Меҳнат унумдорлигини ўлчашнинг қиймат усулида фойдаланадиган ишлов берининг норматив қиймати кўрсаткичи енгил саноатда ишлаб чиқариш ҳажмларини аниқлаш учун қўлланилади. Ишлов бериш қиймати нормативларига ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг иш ҳақи ва уларга ёзиладиган кўшимча ҳақлар, цех харажатлар нормативи; умумзавод харажатлари нормативи киритилади.

7.3. Меҳнат унумдорлиги ва меҳнат интенсивлиги нисбати

Меҳнат унумдорлиги - ривожланиб боровчи кўрсаткичдир. У кўпгина сабаблар ва омиллар таъсирида доимий равишда ўзгариб туради. Улардан бир хиллари меҳнат унумдорлиги ошишига ёрдам берса, бошқалари уни пасайтиришга сабаб бўлиши мумкин. Бундан ташқари, меҳнат унумдорлиги даражаси ва ўсишига меҳнат жараёни кечадиган шароит ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Шарт-шароитлар қулай бўлса, у ёки бу омилнинг таъсир этишини кучайтиради ёки ноқулай бўлса, бу таъсирни заифлаштиради. Масалан, табиий-иқлим шароитлари қишлоқ хўжалигидаги меҳнат натижаларига ва унинг унумдорлигига жиддий равишда таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш воситаларининг мулкчилик шакллари билан боғлиқ бўлган ижтимоий шарт-шароитлар, шунингдек, ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ бўлган шарт-шароитлар бошқа тенг шароитда ҳам меҳнат унумдорлигига жиддий равишда таъсир кўрсатиши мумкин.

Меҳнат унумдорлиги даражаси ва унинг динамикасига кўпгина омиллар таъсир қилади. Омиллар деб меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига таъсир кўрсатадиган ҳаракатлантирувчи кучлар ёки сабабларга айтилади. Улардан айримлари меҳнат унумдорлигининг ортишига ёрдам берса, бошқалари унумдорликнинг пасайишига сабаб бўлиши мумкин. Омилларнинг биринчи гуруҳига меҳнат воситаларининг самарасини ортиши, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва меҳнатқашлар ижтимоий гуруҳлари шароитининг яхшиланиши билан боғлиқ бўлган барча тадбирлар киради; иккинчи гуруҳи - табиий шароитларнинг ноқулай таъсир кўрсатиши, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишдаги камчиликлар, ижтимоий шароитдаги салбий элементларнинг таъсир кўрсатиши киради.

Айрим корхона ёки ташкилот даражасидаги омилларни қараб чиққанда, уларнинг ҳаммасини ички ва ташқи омилларга бўлиш мумкин.

Ички омилларга корxonанинг техника билан қуролланиш даражасини, қўлланилаётган технологиянинг самарадорлиги, меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг энергия билан таъминланиши даражаси, татбиқ этилаётган рағбатлантириш

тизимларининг таъсирчанлиги, кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш, кадрлар таркибининг яхшиланиши каби корхонани раҳбарларига боғлиқ бўлган барча нарсалар киради. Ташқи омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин: давлат буюртмалари ва бозордаги талаб ҳамда таклифларнинг ўзгариши муносабати билан маҳсулот хиллари ва уларнинг сермехнатлик даражасининг ўзгариши; жамият ва минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлари; меҳнатни кооперациялашув даражаси, моддий техника таъминоти табиий шарт-шароитлар ва ҳоказолар.

Барча омилларни ўз ички мазмуни ва моҳиятига кўра, учта гуруҳга бўлиш мумкин: моддий-техника, ташкилий ва ижтимоий-иқтисодий. Меҳнат унумдорлигини оширишнинг моддий асоси фан, техника ва технологияни ривожлантириш, уларнинг ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этишдир. Шунинг учун ҳам моддий-техника омиллари гуруҳини, одатда, етакчи ва қолган барча омилларни белгиловчи гуруҳ деб қаралади.

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг моддий-техника омилларига фан-техника тараққиётини узлуксиз ривожлантириш асосида меҳнатнинг техника ва энергия билан таъминланишини ошириш киради. Ишлаб чиқаришда фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари қуйидагилардир: ишлаб чиқаришнинг автоматлаштиришга ўтиш муносабати билан уни механизациялаш; меҳнатнинг энергия билан таъминланиш даражасини ошириш асосида машина ва асбоб-ускуналар қувватининг ортиши; ишлаб чиқаришни электрлаштириш; sanoat ва қишлоқ хўжалигининг бир қанча тармоқларида ишлаб чиқаришни кимёлаштириш; бутунлай янги технологияларнинг яратилиши (улар ишлаб чиқариш интенсивлигини оширишни таъминлайди ва жонли меҳнат сарфини кескин қисқартиради); ишлаб чиқаришга материал сарфланишининг пасайиши ва моддий ресурсларнинг тежалиши; машиналар ва асбоб-ускуналар ихтисослашувининг чуқурлашуви ва шу кабилар. Энергиянинг янги қудратли манбалари - атом, ички ядро, геотериал, космик ва ҳоказо турларининг ўзлаштирилиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Моддий - техника омиллари таъсири натижасида меҳнат унумдорлиги ортади ва маҳсулотнинг сермехнатлик даражаси (τ) пасаяди. Сермехнатлилик даражаси кўрсаткичи бўйича меҳнат унумдорлигининг ўсиши қуйидаги формулалар билан аниқланади:

$$M_y = \frac{M_{cm} \cdot x100}{100 - M_{cm} \text{ ёки}} \quad M_y = \frac{M_{cm} \cdot x100}{C_{bm} - M_{cm}}$$

Бу ерда M_y - меҳнат унумдорлигининг ошиши, %;

M_{cm} - маҳсулот бирлиги сермехнатлик даражасининг пасайиши, %;

C_{bm} - тадбирни жорий этишдан олдин маҳсулот бирлигини учун зарур бўладиган бошланғич сермехнатлик даражаси.

Меҳнат унумдорлигининг ўсишига доир ташкилий омилларда корхоналар, тармоқлар ва умуман, халқ хўжалиги даражасида ишлаб

чиқаришни ташкил этиш киради. Хусусан, корхоналарни мамлакатимиз худудлари бўйича жойлаштириш, ҳам мамлакат ичида, ҳам чет мамлакатлар билан транспорт алоқаларини йўлга қўйиш; корхоналарни ихтисослаштириш ва уларнинг кейинчалик кооперациялашуви; моддий-техника, энергия таъминоти, таъмирлаш хизмати кўрсатиш ва ҳоказолар катта аҳамиятга эгадир. Корхоналар ичида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг яхшиланишига доир муҳим вазифалар қўйидагилардир: режалаштириш сифатини ошириш; ишлаб чиқаришни ташкилий-техник жиҳатдан тайёрлашни ташкил этиш; янги техника ва технологияни ўз вақтида жорий қилиш; ишлаб турган асбоб-ускуналарни замонавийлаштириш; машиналар, механизмлар, асбоб-ускуналар, аппаратларни жорий ва капитал таъмирлашни таъмин этиш, шунингдек, корхона ичида моддий-техника таъминотини тўғри ташкил этиш.

Барча ташкилий омиллар бир-бири билан мустаҳкам боғланган бўлиб, ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқарувни ташкил этишнинг ягона тизимини ҳосил қилади. Улардан тўлиқ фойдаланмаслик, турли ташкилий камчиликларнинг мавжуд бўлиши асосан иш вақтидан фойдаланишда ўз таъсирини кўрсатади. Иш вақтининг бекор сарф бўлиши меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги камчиликлар оқибати бўлиб, меҳнат унумдорлигини пасайтиради, иш вақти бекор сарф бўлишини қисқартириш эса меҳнат унумдорлигининг ортишини таъминлайди.

Ташкилий омиллар тизимида кадрлар таркибининг яхшиланиши - бошқарув ходимлари сонининг нисбий қисқариши ва саноат - ишлаб чиқариш ходимлари умумий сонидан ишчилар салмоғининг, булар орасида эса асосий ишчилар салмоғининг ортиши муҳим ўрин тутаяди. Саноат - ишлаб чиқариш ходимлари умумий сонидан ишчилар салмоғи қанчалик юқори бўлса, битта ходимга тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги ҳам шунчалик юқори бўлади.

Ижтимоий-иқтисодий омилларнинг таъсири шу нарса билан боғлиқки, фан-техника тараққиётининг авж олиши, ишлаб чиқариш (техника, технология) моддий асосининг таъминлашуви ва хилма-хил, кўп ҳолларда эса анча мураккаб ташкилий тадбирларнинг амалга оширилиши ўз-ўзидан содир бўлмайди, балки фақат ижтимоий ишлаб чиқариш иштирокчилари бўлган инсонларнинг фаол меҳнат фаолияти натижасидагина содир бўлади. Бу меҳнат фаолиятининг ҳаракатлантирувчи кучи - муайян натижани қўлга киритишга бўлган қизиқишдир. У ўз навбатида ишлаб чиқариш иштирокчилари бўлган инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш имконини беради. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолият қатнашчилари муайян меҳнат фаолияти натижасини қўлга киритишга интилиши билан бир қаторда етарли даражадаги меҳнат қобилиятига, ишбилармонлик ва шижоаткорлик каби зарур шахсий сифатларга эга бўлишлари, шунингдек, тадбиркор ва хушёр бўлишлари лозим.

Меҳнат унумдорлигига таъсир кўрсатувчи энг муҳим ижтимоий-иқтисодий омилларга қўйидагилар киради:

- меҳнат натижаларидан моддий ва маънавий манфаатдорлик;
- ходимларнинг малака даражаси, уларнинг касбий тайёргарлиги сифати ва умумий маданий-техникавий савияси;

- меҳнатга муносабат ва меҳнат интизоми даражаси;
- меҳнат жамоалари ўз-ўзини бошқаришининг ривожланиши.

7.4. Меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари ва имкониятлари

Меҳнат унумдорлигини ошириш заҳиралари (резервлари) – техника ва технологияни такомиллаштириш, ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқарувни ташкил этишни яхшилаш ҳисобига меҳнат унумдорлигини оширишнинг барча омилларидан янада тўлароқ фойдаланиш имкониятидир. Заҳиралар меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари билан чамбарчас боғлиқдир. Агар бирор омилни имконият сифатида олиб қарайдиган бўлсак, у ҳолда бу омил билан боғлиқ бўлган заҳирадан фойдаланиш имкониятнинг воқеликка айланиш жараёни ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлигини ошириш заҳираларининг бир неча таснифлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаммаси иккита катта гуруҳга бўлинади: жонли меҳнатдан (иш кучидан) фойдаланишни яхшилаш заҳиралари ва асосий ва айланма фондлардан янада самаралироқ фойдаланиш заҳиралари. Биринчи гуруҳга меҳнатни ташкил этиш, меҳнат шароитлари, ишловчиларнинг меҳнат қилиш қобилиятини ошириш, кадрлар таркиби ва уларни жой-жойига қўйиш, узлуксиз ишлаш учун ташкилий шарт-шароитлар яратиб бериш, шунингдек, ходимларнинг меҳнат натижаларидан моддий ва маънавий манфаатдорлигини оширишни таъминлаш билан боғлиқ масалалар киритилади. Иккинчи гуруҳ асосий ишлаб чиқариш фондлари (машиналар, механизмлар, аппаратлар ва шу кабилар)дан яхшироқ фойдаланиши заҳираларини, шунингдек, хом ашё, материаллар, бутловчи буюмлар, ёқилғи, энергия ва бошқа айланма фондлардан янада тежамли ва тўлиқ фойдаланишни ўз ичига олади.

Заҳиралар фойдаланиш имкониятлари белгилари бўйича заҳира заҳираларига ва нобуд бўлиш (бекорга сарфлаш) заҳираларига бўлинади.

Заҳиралар тушунчасига ишлаб чиқаришда иш вақтининг бекор сарф бўлиши ҳам киради. Булар смена ичида ва кун мобайнида бекор туришлар, ишга кечикиб келиш ва режада кўзда тутилмаган ишга келмай қолишларнинг барчасидир; меҳнатнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда сарфланиши - меҳнат қуроллари ва меҳнат ашёларидан оқилона фойдаланмаслик ҳамда белгиланган технология жараёнларининг бузилиши оқибатида меҳнатнинг режадагидан ташқари ортиқча сарфланишидир.

Заҳиралар фойдаланиш вақтига қараб жорий ва истиқбол заҳираларига бўлинади. Жорий заҳиралар технология жараёнлари муҳим даражада ўзгартирилмай ва қўшимча капитал маблағлар сарфланмай амалга оширилади. Истиқбол заҳиралари ишлаб чиқаришни қайта ташкил этишни, анча мукамал асбоб-ускуналар ўрнатилиши, тайёргарлик ишларига капитал маблағлар ва кўпроқ вақт сарфлашни талаб қилади.

Заҳиралар аниқланиш ва фойдаланиш жойига қараб халқ хўжалик, тармоқ ва ички ишлаб чиқариш заҳираларига бўлинади. Халқ хўжалик заҳираларига табиий ресурслар, улардан ҳар томонлама фойдаланиш ва шу кабилар киради. Тармоқ заҳираларига шундай заҳиралар кирадики, улардан

фойдаланиш умуман тармоқдаги ходимлар меҳнат унумдорлигини оширади (корхоналарнинг ихтисослаштирилиши, ишлаб чиқаришнинг бир жойга тўпланиши ва комбинацияланиши, техника ва технологиянинг такомиллаштирилиши ва ҳоказо). Ички ишлаб чиқариш заҳиралари меҳнат унумдорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Улар жорий ва истиқбол заҳиралардан ташқари, икки гуруҳга бўлинади: маҳсулотнинг сермеҳнатлик даражасини пасайтириш заҳиралари ва жами иш вақтидан яхшироқ фойдаланиш заҳиралари.

Маълумки, меҳнат унумдорлиги даражаси иш вақти бирлигига тўғри келадиган маҳсулот миқдори билан аниқланади. Лекин бошланғич ҳажмлар вақтда ифодаланса, меҳнат унумдорлиги иш вақти фондининг маҳсулот сермеҳнатлик даражасига нисбати сифатида ҳисоблаб чиқарилади:

$$M_y = \frac{\Phi_{и.в}}{M_c} .$$

Бунинг маъноси шуки, маҳсулот ишлаб чиқариш меъёри уни ишлаб чиқаришга сарфланган вақт миқдорига тўғри пропорционал ва унинг сермеҳнатлик даражасига тесқари пропорционалдир. Агар меҳнат унумдорлиги иш вақт фондини кўпайтириш ҳисобига ортса, у ҳолда бу унумдорликни оширишнинг экстенсив йўли ҳисобланади; агар унумдорлик сермеҳнатлик даражасини қисқартириш билан таъмин этилса, бу экстенсив йўл ҳисобланади. Бунда маҳсулот тайёрлашга сарф этиладиган сарф харажатларнинг камайиши янги техника ва технология жорий этиш, меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш ҳисобига содир бўлади.

Мавжуд заҳираларни аниқлаш ишлаб чиқаришнинг айрим участкаларида ёки жорий ва олдинги даврлардаги иш турлари бўйича меҳнат унумдорлиги даражаси ва динамикасини таҳлил қилиш асосида амалга оширилади. Таҳлил қилишнинг асосий усули жорий даврдаги кўрсаткичларни режалаштирилган кўрсаткичлар билан таққослашдир. Бунда режалаштирилган топшириқларнинг асосланганлиги ҳам текширилиши лозим, чунки уларда режалаштирилган даврдаги ишлаб чиқаришнинг барча хусусиятлари, шарт-шароитлари, заҳираларини тўла ҳисобга олинмаган бўлиши мумкин. Шунингдек, йил давомида режага киритиладиган турли аниқликларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Улар бошқа кўрсаткичларга - меҳнат унумдорлигига, ходимлар сонига, меҳнатга ҳақ тўлаш фондига турли ўзгартиришлар киритилишига сабаб бўлади.

Ишчи кучи тежалишини ҳисоблаш учун сермеҳнатлик даражасини пасайтирувчи тадбир жорий этилишидан олдинги ва кейинги у ёки бу маҳсулотни тайёрлаш ёки бирон - бир иш турини бажаришга сарфланган меҳнат харажатлари таққослаб кўрилади.

Сермеҳнатлик даражасини норма-соатларда ўлчаганда иш кучининг тежалиши (T_k) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$T_k = \frac{T_n}{\Phi_{и.в.} \times K} \times M,$$

Бу ерда: T_n - операцияга сарфланган меҳнатни тежаш, норма-соат ҳисобида;

$\Phi_{и.в.}$ - ишчининг йиллик иш вақти фоизи, соат;

K - мазкур операцияда нормаларни бажаришнинг режадаги коэффиенти;

M - йил охиригача амалга оширилган операциялар (буюмлар) сони.

Иш вақтидан яхшироқ фойдаланиш ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ўсиш заҳиралари аввало бу вақтнинг бекор сарф бўлишига барҳам бериш билан боғлиқдир. Ҳақиқатда улар сермеҳнатлик даражасининг пасайиши заҳираларидан кескин фарқ қилади ҳамда фақат меҳнат ва ишлаб чиқариш яхши ташкил этилмаганда, меҳнат интизоми бузилганда, меҳнатни муҳофаза қилиш етарли даражада йўлга қўйилмаганда ва шу каби ҳолларда содир бўлади. Бу заҳиралар кўрсатиб ўтилган камчиликлар барҳам топгач тугайди. Ҳолбуки сермеҳнатлик даражасини камайтириш заҳиралари чексиз ҳисобланади. Иш вақтининг бекор сарф бўлиши ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ўсиш заҳираларини аниқлаш мақсадида иш вақтининг ҳақиқий балансини синчиклаб таҳлил қилиш уни режалаштирилган иш вақти билан таққослаш, иш кунини суръатга тушириш ва бу ишни мустақил равишда амалга ошириш ёрдамида иш вақтининг бекор сарф этилишини аниқлаш, уларнинг сабабларини белгилаш ва уларни камайтириш ёки тўлиқ барҳам топтириш тадбирларини ишлаб чиқиш лозим.

Меҳнат унумдорлигини ошириш заҳираларидан бири - кадрлар таркибини такомиллаштиришдир. Кадрлар таркиби деганда саноат-ишлаб чиқариш ходимларининг айрим тоифалари ўртасидаги миқдор нисбати тушунилади. Асосий ва ёрдамчи ишчиларнинг миқдор нисбати, шунингдек, ишчиларнинг барча ходимлар сонисидаги нисбати энг муҳим. Кадрлар таркибининг кўрсаткичлари: саноат-ишлаб чиқариш ходимлари умумий сонисида ишчиларнинг салмоғи ва ишчилар ва бутун ходимлар умумий сонисидаги асосий ишчиларнинг салмоғидир. Асосий ишчиларга товар маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита банд бўлган ишчилар, ёрдамчи ишчиларга - ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш билан банд бўлган ишчилар (навбатчи слесарлар, деталларни етказиб берувчилар, ёнилғи (ёқилғи) ташувчилар ва ҳоказолар), яъни асосий цехларда хизмат кўрсатувчи ишчилар ва ёрдамчи цехлардаги барча ишчилар қиради.

VIII-МАВЗУ. ИШ ҲАҚИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

- 8.1. Бозор хўжалиги тизимида иш ҳақининг моҳияти ва шаклланиши
- 8.2. Бозор шароитида иш ҳақининг асосий вазифалари ва тамойиллари
- 8.3. Тариф тизимининг моҳияти ва элементлари
- 8.4. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш.
- 8.5. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг оддий тизими

8.1. Бозор хўжалиги тизимида иш ҳақининг моҳияти ва шаклланиши

Иш ҳақи ёлланма ходим даромадининг элементи, унга тегишли ишчи кучига бўлган мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқариш шаклидир. Шу билан бирга иш берувчи учун ёлланма ходимлар меҳнатига тўланадиган ҳақ ишлаб чиқариш харажатларининг элементларидан бири ҳисобланади. Иш берувчи меҳнат ресурсларидан ишлаб чиқариш омилларидан бири сифатида фойдаланиш учун уни харид қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иш ҳақи ҳажмига бир қатор бозор ва бозордан ташқари омиллар таъсир кўрсатади. Бунинг натижасида меҳнатга ҳақ тўлашга муайян даражаси вужудга келади. Бу омилларни ва уларнинг иш ҳақига таъсир кўрсатиш хусусиятини кўриб чиқишдан олдин ходимнинг иш ҳақидаги элементларни аниқ белгилаб чиқиш, қандай элементлар бозор конъюктураси таъсирига кўпроқ ёки озроқ даражада дуч келишини аниқлаб олиш зарур.

Бозорга ўтилиши муносабати билан меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасида янги муносабатлар пайдо бўлади, меҳнат ресурслар бозори бўлган меҳнат бозори шаклланади. Унинг субъектлари сифатида қуйидагилар майдонга чиқади: иш берувчи (якка тартибдаги тадбиркор, тадбиркорлар бирлашмаси) - у муайян сифат хоссаларига эга бўлган маълум миқдордаги меҳнат ресурсига талаб билдиради; ёлланма ходимлар - улар меҳнат ресурсининг эгалари бўлиб, уларнинг миқдори ва касб-малака хусусиятлари меҳнат бозоридаги таклифни вужудга келтиради.

Меҳнат бозоридаги кесишув объекти сифатида муайян шароитда маълум вақт мобайнида муайян сифатга эга бўлган меҳнат ресурси бирлигидан фойдаланиш ҳуқуқи вужудга келади.

Меҳнат бирлигининг бозор баҳоси - бу иш ҳақининг миқдори (ставкаси) бўлиб, у шартномада белгилаб қўйилади ва муайян вақт бирлиги ичида бажариладиган ва муайян касб-малака хусусиятларига эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақ даражасини белгилаб беради. Маркснинг фикрича, ходим иш ҳақининг ставкаси унинг иш кучининг қиймати билан белгиланади, яъни ҳаётий воситалар, истеъмол товарлари ва хизматлар йиғиндиси қиймати билан белгиланади. Бу нарсалар муайян сифатга эга бўлган иш кучини нормал такрор ҳосил қилиш учун зарурдир. Бироқ ҳозирги вақтга келиб бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда иш ҳақининг ставкаси одатда такрор ишлаб чиқариш минимумидан ортиқ бўлиб, асосан, мазкур ижтимоий гуруҳнинг қарор топган истеъмол даражасига, тармоқда муайян сифатга эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақнинг эришилган даражасига боғлиқ равишда шаклланади.

Шундай қилиб, иш ҳақининг асосий элементи – унинг ставкасидир. Бироқ у ходимларнинг қобилиятларидаги ўзига хос тафовутларни, уларнинг жисмоний кучи ва чидамлилигидаги, тез акс-садо беришидаги, тиришқоклигидаги меҳнат натижаларига таъсир килувчи шу каби хусусиятларни ҳисобга олмайди. Шу сабабли иш ҳақининг тузилишидаги яна бир элементни - меҳнат фаолиятининг алоҳида натижаларидаги фарқларни (мукофотларни, устама ҳақни, ишбай кўшимча ҳақни ва шу кабиларни) акс эттирувчи ўзгарувчан қисмни ажратиб кўрсатиш зарур. Бундан ташқари,

даромадларнинг ҳар хил турлари мавжуд бўлиб, уларни ходим мазкур ташкилотда ишлаётганлиги учун олиши мумкин (моддий ёрдам, овқат ҳақи, йўлланмалар ва даволаниш ҳақи, қимматбаҳо совғалар, қўшимча тиббий ва пенсия суғуртаси ва шу кабилар). Умуман олганда, иш ҳақини ва даромадларнинг мазкур турларини ходимнинг шу корхонадаги меҳнат даромади деб қараш мумкин.

Ёлланма ходим учун иш ҳақи унинг даромадлари манбаи ҳисобланади. Хўш, у қандай қилиб ўзига тегишли бўлган меҳнат ресурсидан олинадиган даромадини кўпайтириши мумкин? Бунинг вариантларидан бири - сотиладиган ресурс миқдорини кўпайтиришдир. Лекин бундай имконият чекланган. Алоҳида олинган шахсга нисбатан меҳнат ресурсининг сотиладиган миқдорини кўпайтириш нимани билдиради? Ҳақиқатда бу ишлаб бериладиган вақтни, ташқи ёки ички ўриндошлик тарзида бажариладиган ишларни кўпайтириш, ёки меҳнат унумдорлигини ошириш, бунинг учун қўшимча юмушларни бажариш, аралаш касбларда ишлаш, хизмат кўрсатиш минтақасини кўпайтиришни билдиради. Бунда ҳар иккала вариант тезда тамом бўлади: биринчиси суткадаги соатлар сонини ва дам олиш вақтини, иккинчиси, ишнинг суръати ва жиддийлигини кўрсатувчи табиий физиологик чегаралар билан кифояланади. Бунинг устига, бошқа ресурсларга қараганда меҳнат ресурси яна бир ўзига хос хусусиятга эга: ҳатто ундан фойдаланилмаган тақдирда ҳам (инсон мутлақо ишламас ҳам) у инсоннинг қариши туфайли табиий меҳнат қобилиятининг пасайиши сабабли қисқариб боради.

Меҳнат ресурсини сотишдан олинадиган даромадни кўпайтиришнинг яна бир варианты - таклиф этиладиган ресурс сифатини ошириш (махоратни, малакани ошириш, қўшимча ўқитиш)дир. Бироқ бу имконият ҳам чекланган, чунки у қўшимча вақт ва маблағ сарфлашни (“инсон капитали”га инвестицияларни) талаб қилади. Бундан ташқари, таълимнинг бошланғич даражаси, қобилият, бўш вақтнинг йўқлиги ва шу кабилар ҳам чекловчи омиллар бўлиб хизмат қилади.

Демак, ўз меҳнат ресурсидан олинадиган даромадни кўпайтириш манбаи ресурс нархини - иш ҳақи ставкасини оширишдир. Унинг пастки чегараси ёлланма ходимнинг иқтисодий манфаатлари билан белгиланади. Ўз навбатида иш берувчи ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари, шу жумладан ишлатиладиган ресурсларнинг нархини янада пастроқ қилиб белгилашдан манфаатдордир. Унинг иқтисодий манфаати - меҳнатга сарфланадиган харажатларнинг қисқариши - иш ҳақи ставкасининг юқори чегарасини белилаб беради ёки тўхтатиб туради. Меҳнат бозори субъектларининг иқтисодий манфаатлари мувозанатини ҳисобга олган ҳолда талаб ва таклиф нисбатларининг таъсири остида мазкур сифатга эга бўлган меҳнат бирлигининг бозор нархи вужудга келади.

Халқаро Меҳнат Ташкилотининг тавсиясида айтилишича, энг кам миқдордаги иш ҳақини белгилашнинг асосий мақсади ёлланиб ишлаётган шахсларга энг кам миқдорда йўл қўйиладиган иш ҳақи даражасига нисбатан зарур ижтимоий ҳимоя берилиши лозимлигидир. Энг кам иш ҳақи миқдорининг белгиланиши турли йўллар билан амалга оширилиши мумкин.

Масалан, Ўзбекистонда энг кам миқдордаги иш ҳақи тўғрисида қонун чиқарувчи орган томонидан махсус қонуннинг қабул қилиниши билан амалга оширилиши мумкин. Энг кам миқдордаги иш ҳақи турли шаклларда: ойлик ёки соатбай энг кам иш ҳақи ставкаси тарзида белгиланиши мумкин.

Шундай қилиб, иш ҳақини тартибга солиш механизмида бошланғич база сифатида унинг энг кам миқдори намоён бўлади, у оддий, кам малакали меҳнат билан банд бўлган ходимларнинг такрор ҳосил қилиниши учун нормал шарт-шароитлар яратиши лозим. Давлат, иш берувчилар ва қасаба уюшмаларининг асосланган энг кам миқдордаги иш ҳақини белгилаш соҳасидаги сиёсатида амал қиладиган мезонлар орасида асосийси меҳнаткашлар ва улар оила аъзоларининг эҳтиёжи ҳисобланади. Энг кам миқдордаги иш ҳақи иш кучининг жисмоний фаоллигини қўллаб-қувватлаб қолмасдан, шу билан бирга унинг меҳнат қилиш қобилиятини тиклаши ва ривожлантириши учун у истеъмол саватчасига мувофиқ келиши лозим, бу саватча энг зарур маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар турини ўз ичига олади. Энг кам иш ҳақи фақат алоҳида олинган ходимни эмас, балки унинг вояга етмаган оиласи аъзоларини ҳам қайта ҳосил қилиниши (тикланиши)ни таъмин этиши керак. Бу ўлчовнинг миқдорий ноаниқлиги мамлакатда ишлаб чиқиладиган ижтимоий тўловлар миқдorigа борлиқдир.

Энг кам иш ҳақи миқдорини асослашда ҳисобга олиниши лозим бўлган омиллардан бири унинг меҳнатга тўланадиган ҳақнинг ўртача даражасига нисбатидир.

8.2. Бозор шароитида иш ҳақининг асосий вазифалари ва тамойиллари

“Бандлик даражасини оширишга қаратилган бундай чора-тадбирлар инқироз шароитида аҳолини ишончли ҳимоя қилиш, унинг даромади ва моддий фаровонлигини ошириш имконини таъминлади.

Аҳолининг реал даромадлари йил давомида 26,5 фоизга кўпайгани, иш ҳақи, пенсия ва нафақаларнинг ўсиши 2009 йилда ўрта ҳисобда 40 фоизни ташкил этгани бунинг тасдиғидир”¹.

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган функциялари (вазифалари)да намоён бўлади.

1. Такрор ишлаб чиқариш функцияси. У ходимларни, шунингдек уларнинг оила аъзоларини иш кучини такрор ишлаб чиқариш учун, авлодларни қайта кўпайтириш учун зарур бўладиган ҳаётини кўндалмайдиган шарт-шароитлар билан таъминлашда иборат. Унда эҳтиёжларнинг ортиб боришидан иборат иқтисодий қонун ўз ифодасини топади. Мазкур функция иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солиниши хусусиятлари, иш ҳақининг иш кучини такрор ишлаб чиқаришни таъмин этадиган миқдорини қонуний даражада белгилаш билан узвий боғлиқдир.

2. Рағбатлантириш функцияси. Унинг моҳияти ходимнинг иш ҳақи унинг қўшган меҳнат ҳиссасига, корхонанинг ишлаб чиқариш-ҳўжалик

фаолияти натижаларига боғлиқлигини белгилашдан иборат бўлиб, бунда ходимни ўз меҳнати натижаларини доимий равишда яхшилаб боришга қизиқтириши лозим.

3. Ўлчов-тақсимлаш функцияси. Бу функция истеъмол фондларини ёлланма ходим билан ишлаб чиқариш воситалари эгаси ўртасида тақсимлаш вақтида жонли меҳнат ўлчовини акс эттириш учун мўлжалланган. Иш ҳақи воситасида ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг меҳнат ҳиссасига мувофиқ унинг истеъмол фондидаги алоҳида улуши аниқланади.

4. Жойлаштириш функцияси. Мазкур функциянинг ҳозирги вақтдаги аҳамияти жиддий равишда ошиб бормоқда. Унинг моҳияти меҳнат ресурсларини минтақалар, иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналар бўйича қулай равишда жойлаштиришдан иборатдир.

5. Аҳолининг тўловга қобил талабини шакллантириш функцияси. Бу функциянинг вазифаси тўловга қобилиятли талабни мувофиқлаштиришдир. Бундай талаб деганда харидорларнинг пул маблағлари билан таъминланган эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли тушунилади, шунингдек истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳам назарда тутилади. Тўловга қобилиятли талаб иккита асосий омил - жамиятнинг эҳтиёжлари ва даромадлари таъсирида шаклланиши сабабли, бозор шароитида иш ҳақи ёрдамида товарни таклиф қилиш билан талаб ўртасида зарур мутаносиблик ўрнатилади.

Юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун қуйидаги энг муҳим тамойилларга риоя қилиниши зарур:

1. Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги ортиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши. Бу тамойил эҳтиёжларнинг ортиши объектив иқтисодий қонуннинг амал қилиши билан боғлиқ бўлиб, мазкур қонунга мувофиқ эҳтиёжларнинг янада тўлароқ қондирилиши фақат ўз меҳнати учун кўпроқ миқдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга бўлиш имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади. Бироқ бундай имконият ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан, меҳнат самарадорлиги билан боғланиши лозим. Бундай боғланишнинг йўқлиги эса, бир томондан, ишлаб топилмаган пулнинг берилишига, демак, инфляцияга, олинган номинал иш ҳақининг таъмин этилишига ва реал иш ҳақининг пасайишига олиб келиши мумкин, иккинчи томондан эса, пасайтирилган, меҳнат ҳиссасининг самарадорлигига мос келмайдиган номинал иш ҳақининг тўланишига олиб келиши мумкин. Натижада ходимларнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини қондириш имконияти ва иш ҳақининг кўпайиш имконияти мавжуд бўлмайди.

2. Меҳнат унумдорлиги ўсишининг ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгариларичи суръатларини таъминлаш. Бу тамойилнинг моҳияти - ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш асосида меҳнат даромадларини максимал даражага етказишдан иборат. Бу тамойилга риоя қилиниши жамғариш жараёнининг, кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини тақозо этади ва

корхонанинг ривожланиши ҳамда равнақ топишининг зарур шarti ҳисобланади.

3. Ходимнинг меҳнат ҳиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига қараб иш ҳақини табақалаштириш. Мазкур тамойил ходимнинг ўз меҳнат малакасидан, маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий манфаатдорлигини кучайтириш зарурлигига асосланган. Бунда иш кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий неъматлар миқдоридаги, меҳнатнинг турли шароитларидаги, жўғрофий ва иқлим шароитларидаги тафовутлар ҳисобга олиниши лозим.

4. Тенг меҳнатга тенг иш ҳақи. Бозор шароитида бу тамойилни ишловчининг жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларга қараб унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситишга йўл қўймасликдир.

5. Меҳнат ҳақ тўлашни давлат томонидан тартибга солиш.

6. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш. Меҳнат бозори - бу шундай бир соҳаки, у ерда пировард натижада меҳнатнинг ҳар хил турлари баҳо бериш таркиб топади. Ҳар бир ходимнинг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи унинг меҳнат бозоридаги мавқеи билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, мазкур бозордаги вазият, бундан ташқари, бандлик имкониятини ҳам белгилаб беради.

7. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, манتيқийлиги ва қулайлиги меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлайди. Ходимда иш ҳақи ҳақида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у жон-дили билан берилиб меҳнат қилади. Ходимлар қандай ҳолатда иш ҳақининг миқдори яъни ўз моддий фаровонликлари даражаси ошишини аниқ тасаввур қилишлари лозим.

Иш ҳақини ташкил этиш тамойилларини уларни амалга оширишга қаратилган функцияларга мувофиқ таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тамойил фақат битта функция билан эмас, балки бир қанча функциялар билан боғланган. Шундай бўлса ҳам, асосий функцияни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳар бир тамойил биринчи навбатда ана шу функцияни бажаришга қаратилади.

8.3. Тариф тизимининг моҳияти ва элементлари

Корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий элементлари - меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир. Ҳар бир элемент қатъий белгиланган вазифасига эгадир.

Меҳнатни нормалаш - бу илмий асосланган меҳнат харажатларини ва унинг натижаларини: вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқариш нормаланган топшириқлари нормаларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари - бу меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (унинг мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Тариф тизими турли норматив материаллар мажмуидан иборат бўлиб, улар ёрдамида корхонадаги ходимларнинг иш ҳақи даражаси уларнинг малакасига, меҳнат шароитларига, корхоналар ўрнашган жўғрофий жойи ва бошқа тармоқ хусусиятларига қараб белгиланади. Тариф тизимининг асосий элементларига тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва қўшимча ҳақлар, иш ҳақига доир минтақавий малака коэффициентлари киради.

Тариф сеткаси - разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффициенти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф сеткасида ишнинг мураккаблигига қараб биринчи разрядга нисбатан ишнинг неча марта мураккаблигини кўрсатиб туради. Биринчи разряднинг тариф коэффициенти бирга тенгдир. Разрядлар миқдори ва уларга тегишли тариф коэффициентларининг миқдори корхонада тузиладиган жамоа шартномасида белгиланади. Жамоа шартномаси тариф битими асосида ишлаб чиқилади ва ходимлар аҳолининг шартнома шартларига нисбатан ёмонлашувини назарда тутмаслиги лозим.

Тариф ставкаси - иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатга ҳақ тўлашнинг пул билан ифодаланган мутлақ миқдоридир. Биринчи разряд тариф сеткаси ва тариф ставкаси асосида шундай кейинги ҳар бир разряднинг тариф ставкаси ҳисоблаб чиқилади. Биринчи разряднинг тариф ставкаси корxonанинг жамоа шартномаси билан белгиланади ва бир томондан, унинг молиявий имкониятларига, иккинчи томондан, тармоқ битимида акс эттирилган меҳнатга ҳақ тўлаш шартларига боғлиқ бўлади. Бунда у белгиланган энг кам иш ҳақи даражасидан кам бўлмаслиги лозим. Тариф ставкаси ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини белгилаш учун бошланғич миқдор ҳисобланади. Бунда корхонада меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари ва тизимлари қўлланилиши эътиборга олинмайди.

Танланган вақт бирлигига қараб тариф ставкалари соатбай, кунбай ва ойлик маошлардан иборат бўлади. Энг кўп тарқалган соатбай тариф ставкалари бўлиб, улар асосида турли қўшимча ҳақлар ҳисоблаб чиқилади. Кунлик ва ойлик ставкалар соатбай ставкаларни иш сменасидаги соатлар сонига ва ой мобайнидаги ишланган ўртача ойлик соатлар сонига кўпайтириш йўли билан ҳисоблаб чиқилади.

Тариф-малака маълумотномалари норматив ҳужжатлардан иборат бўлиб, улар ёрдамида иш разряди ва ишчининг разряди белгиланади. Уларда ҳар бир мутахассисликдаги ҳар бир разряд ишчиси назарий ва амалий жиҳатдан билиши лозим бўлган ахборот мавжуд бўлади. Мазкур маълумотномалар уч бўлимдан: “Ишларнинг таъриф-тавсифи”, “Билиш керак” ва “Ишларга доир мисоллар”дан ташкил топади. Тариф-малака маълумотномалари тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, фақат улардан фойдаланувчи корхона учунгина норматив ҳужжат ҳисобланади. Малака разряди ишчига одатда цех ёки корхона малака

комиссияси томонидан берилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндашувлардан фойдаланувчи корхоналар ишчилар иш ҳақининг миқдори белгилаш учун тариф сеткалари, тариф ставкалари ва тариф-малака маълумотномаларидан фойдаланадилар. Бундай корхоналарда бошқарув меҳнати ходимлари ҳисобланувчи хизматчилар учун штат-маош тизими татбиқ этилади. Унинг ўзига хос хусусияти штат жадвалининг тузилишидан иборат бўлиб, унда муайян корхонада мавжуд бўлган лавозимлар рўйхати, ҳар бир лавозим бўйича ходимлар сони ва ойлик миқдори кўрсатилади.

Корхонанинг аттестация (шаҳодат бериш) комиссияси лавозимларнинг малака маълумотномаларидан фойдаланиш асосида аттестация жараёнида хизматчиларга малака тоифаларини беради. Хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси алоҳида тафсифлардан ташкил топади. Ҳар бир малака тавсифи уч бўлимдан иборат. “Лавозим вазифалари”, “Билиш керак”, “Малака талаблари”. Тариф-малака маълумотномаси сингари, хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, корхоналар улардан ихтиёрий равишда фойдаланишлари, унинг бўлимларига тузатишлар ва ўзгаришлар киритишлари мумкин. Хизматчиларни аттестациядан ўтказиб туриш даврийлигини корхона раҳбариятининг ўзи белгилайди.

Кўпгина корхоналар ҳозирги вақтда анъанавий тариф тизими элементлари асосида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг янги, янада самаралироқ усулларини излаш йўлидан бормоқдалар. Бу ижобий ҳодиса бўлиб, корхоналарга ўзлари қараб чиқадиган масалаларни ҳал қилишда мустақиллик беришнинг натижасидир. Корхонада ишловчи барча ходимларнинг меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш учун умумий тариф сеткасидан фойдаланиш анча кенг татбиқ этилмоқда. Тариф сеткадаги разрядларнинг энг кўп миқдори ва уларга мос келувчи тариф коэффициенти муайян корхонада ихтиёрий равишда белгиланиши мумкин ва албатта жамоа шартномасида мустаҳкамлаб кўйилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси меҳнат вазирлигининг 8 январь 1993 йил №1 ҳайъат қарорига асосан ишчи ва хизматчиларга иш ҳақини ташкил қилишда фойдаланиш учун тавсия этилган ягона тариф сеткаси бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, барча турдаги корхоналар учун фойдаланишни ва унда талаб ва таклиф асос бўлишини тақозо этади.

Ягона Тариф Ставкаси ишларнинг тариф ставкаларини табақалаштириш учун тариф сеткаларини ишлаб чиқиш тамойили бўйича тузилган. У ишчиларга ҳам, барча тоифадаги хизматчиларга ҳам ҳақ тўлашнинг разрядли тизимидан иборат бўлиб, разряд доирасида қайд қилинган тариф ставкалари ва лавозим маошларини белгилашни ўз ичига олади. Сетканинг дастлабки вариантыда 28 ва ҳозирги (01.09.96 й.) вариантыда 22 та разряд мавжуд.

Разрядлар бўйича ҳақ тўлаш ставкаларини табақалаштириш Ягона Тариф Ставкасида ходимлар бажарадиган ишларнинг мураккаблиги ва уларнинг малакаси белгиси бўйича амалга оширилади. Иш ҳақида бошқа омилларни - нормал шароитлардан четга чиққан меҳнат шарт-шароитларини (меҳнатнинг

умумтармоқ шарт-шароитлари бундан мустаснодир), меҳнатнинг оғирлиги, жиддийлиги, нормани оширувчи алоҳида меҳнат натижаларини, ходимларнинг ишчанлик ва шахсий хусусиятларини ва шу кабиларни ҳисобга олиш иш ҳақини ташкил этишнинг бошқа элементлари воситасида амалга оширилади. Уларга нисбатан меҳнат нормаси учун ҳақ тўлаш сифатидаги тариф ставкаси (маош) бутун иш ҳақини ташкил этишнинг асоси ҳисобланади.

Ягона тариф ставкасида қабул қилинган тариф коэффициентларининг разрядга қараб ортиб бориши хусусияти мавжуд бўлиб, бунда энг кўп ўсиш бошланғич разрядлар учун, энг кам ўсиш юқори разрядлар учун назарда тутилган. Бу кам малакали ходимларни, яъни малакали мутахассислар ва раҳбарларга нисбатан кам иш ҳақи оладиган ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш зарурати билан изоҳланади.

Ягона тариф ставкасида барча касблар ва ходимларнинг лавозимлари бажарилаётган ишлар (функциялар)нинг умумийлик белгиси билан гуруҳларга ажратилган. Ишчиларни таснифлаш учун сетканинг дастлабки саккизта разряди мўлжалланган. Бу ҳозирги вақтда амал қилаётган ишлар ва ишчи касбларининг ягона тариф-малака маълумотномаси бўйича тарифлаштириш шартларига мос келади. Айни вақтда муҳим ва масъулиятли ишларда ёки янада муҳимроқ ва масъулиятлироқ ишларда банд бўлган юқори малакали ишчиларга ҳақ тўлашнинг 12-18-разрядларидан келиб чиқиб маошлар белгиланиши мумкин. Қолган ходимлар-хизматчилар, мутахассислар, раҳбарларга 18-22-разрядлар бўйича тариф белгиланади.

Тармоқлар ягона тариф ставкасини ишлаб чиқишда тарификациялаш ва ишчилар ҳамда хизматчилар меҳнатига ҳақ тўлаш ягона шкаласининг тузилишига доир қуйидаги тамойилларга амал қилинади:

- иқтисодиёт соҳаси ходимларининг барча тоифаларини ягона тариф шкаласи билан қамраб олиш;
- ишчи касблари ва хизматчилар лавозимларини бажарилаётган вазифалар (функциялар) умумийлиги белгисига кўра гуруҳлаш;
- ишчи касблари ва хизматчилар лавозимларини тарификация қилиш, яъни уларни бажариладиган ишлар ёки функцияларнинг мураккаблиги белгисига қараб меҳнатга ҳақ тўлаш разрядларига киритиш;
- разряд тариф ставкасини оддий меҳнат билан шуғулланадиган ходимларнинг энг кам иш ҳақи миқдори даражасига мувофиқ келадиган қилиб ва тариф коэффициентларининг разряддан разрядга бир хилда нисбий ортиб бориши тартибида белгилаш.

Ягона тариф ставкасининг устунлиги шундан иборатки, у ходимларнинг барча касб-малака гуруҳлари бўйича тариф ставкалари ва маошлари нисбатини белгилашда меҳнат тафовутларига баҳо беришга ягона ёндашувни таъминлайди. Умумий тармоқлараро ягона тариф ставкаси тармоқ ягона сеткаларини ва корхонанинг ягона тариф сеткаларини ишлаб чиқиш учун андоза ҳисобланади, уларда ходимларнинг турли тоифалари меҳнатига ҳақ тўлашнинг тармоқлараро ягона шартлари тармоқ шарт-шароитларига ва муайян корхоналарнинг шарт-шароитларига, ходимларнинг касб-малака таркибига мос келтирилиши лозим.

Тариф тизимининг асосий элементларига, шунингдек, ноқулай иқлимли минтақаларда ишлаганлик учун минтақавий коэффициентлар ва иш стажи учун иш ҳақиға устама ҳақ тўлашлар киради. Минтақавий коэффициент корхона, ташкилотнинг қаерда жойлашганлигига қараб иш ҳақини кўпайтиришнинг норматив кўрсаткичидан иборатдир. У қайси иш ҳақиға татбиқ этиладиган бўлса, ўша бевосита иш ҳақиға белгиланади.

Иш ҳақини минтақавий тартибга солишнинг асосий вазифаси мамлакатнинг барча иқтисодий минтақаларида баравар меҳнат учун баравар реал иш ҳақи тўланишини таъминлашдан иборат. Бунинг учун бир хил малакадаги ходимларнинг иш ҳақи иқтисодий минтақалар бўйича фарқланиши лозим ва бундан фарқлар ўз-ўзидан эмас, балки давлат томонидан онгли ва режали равишда белгиланиши керак.

Минтақа иқтисодий-жуғрофий ўрнини баҳолашда унинг йирик иқтисодий марказларга нисбатан ўрнини, хом ашё, рекреацион имконият манбаларига нисбатан ўрнини, минтақавий бозорларга нисбатан ўрнини ҳисобга олган ҳолда табақаларга ажратилади. Ўзбекистонда умуман Тошкент минтақаси (Тошкент вилоят ва Тошкент шаҳри), Жиззах, Сирдарё, Самарқанд минтақалари қулайроқ иқтисодий-жуғрофий ўринни эгаллайди.

Агроиқлим омиллари минтақадаги қайта ишлаш жараёнининг барча босқичларига фаол таъсир қилади. Айниқса, аграр секторнинг ер бўйича ихтисослашувида мазкур омиллар роли жуда катта бўлиб, бу ҳол ўз навбатида қишлоқ жойларда меҳнат қилиш учун қулай ёки ноқулай шарт-шароитлар билан боғлиқдир. Ана шу шарт шароитлардан келиб чиққан ҳолда Тошкент вилоятида озиқ-овқат экинлари етиштиришга, Навоий вилоятида чорвачилик маҳсулоти тайёрлашга, Сурхондарё вилоятида ингичка толали пахта етиштиришга ихтисослашган.

Экстремал иқлим шароитидаги минтақаларда (Сурхондарё вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси) меҳнат қилиш фаолиятининг техник-иқтисодий кўрсаткичлари мўътадил иқлимли зоналар (Фарғона вилояти)дагига нисбатан ноқулайроқдир.

Иш ҳақини ташкил этишда табиий-ресурс имконияти фойдали қазилма бойликлар мавжудлиги, рельефи, зилзилабардошлиги, ер-сув ресурси кабилар ҳам муҳим ўрин тутати. Табиий омил ишлаб чиқариш жуғрофияси ва қишлоқ хўжалик ҳамда кон қазилма саноат маҳсулотини истеъмол қилишнинг маконий доирасини белгилаб беради. Табиий ресурсларнинг ўринлашуви ва улардан фойдаланувчи ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлашуви табиий омил ҳудудий хусусияти ҳамда бозор конъюнктурасига ва иш ҳақи коэффициентиға таъсир қилади. Табиий шароит ва ресурслар бошқа минтақалардан сармоя (жумладан, хорижий сармоя)ни мулкни хусусийлаштириш ишида қатнашиш учун кўшимча равишда жалб қилишда ёрдам бериши ёки аксинча, минтақа корхоналари ва аҳолисидаги нақд маблағларнинг хўжаликфаолияти юритиш учун қулайроқ бошқа ҳудудларға кўчиб ўтишини рағбатлантириши мумкин бўлади ва бу ҳам шу ҳудудда фаолият кўрсатадиган ходимлар даромадиға таъсир этади.

Ресурс имконияти даражасига кўра минтақалар орасида Бухоро, Навоий,

Тошкент ва Қашқадарё вилоятлари ажралиб туради. Навоий ва Жиззах вилоятларида эса экин майдонлари ва сув ресурслари анча тақчилдир.

Иқтисодий салоҳият ҳудудда мавжуд бўлган барча ресурслар мажмуини ишга солган пайтдаги минтақа заҳиралари ҳамда имкониятлари билан тавсифланади. Иқтисодий ислоҳотлар жараёни ва натижаларига иқтисодий имкониятнинг асосий таркибий қисмлари: ишлаб чиқариш, инфратузилма, жумладан, бозор инфратузилмаси, илмий-техник ходимлар, экспорт, рекреацион имкониятлар, минтақаларо ва ички минтақавий ўзаро ҳамкорлик имконияти кучли таъсир кўрсатади.

Иқтисодий имконият даражасини ўлчашда ҳам комплекс таҳлил, ҳам эксперт баҳолаш услублари қўлланиши зарур. Минтақалар типологияси иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт даражасини баҳолашнинг муҳим воситасидир. Ўзбекистон минтақаларининг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт даражасига кўра минтақаларни гуруҳларга ажратиш услуби бу ўринда муайян кизиқиш уйғотади:

I гуруҳ (юқори даража): Тошкент шаҳри, Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Андижон вилоятлари;

II гуруҳ (ўрта даража): Қўрақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Наманган ва Навоий вилоятлари;

III гуруҳ (қуйи даража): Бухоро, Сурхондарё, Хоразм, Жиззах ва Сирдарё вилоятлари.

Минтақавий коэффициентлар истеъмол буюмлари нархларидаги фарқни, товарларнинг бюджет тўпламидаги фарқни (у табиий иқлим шароитидаги тафовутларга боғлиқ бўлиб, озиқ-овқат, кийим-бош, ёқилги ва шу кабиларнинг ўзига хос тўпланини назарда тутаяди); бевосита меҳнат жараёнида ходимга таъсир кўрсатувчи ва унинг бошқа иқлим шароитларидаги худди шундай нисбатан жисмоний зўр беришини кучайтиришни келтириб чиқарадиган иқлим шароитларидаги фарқни ҳисобга олишини назарда тутаяди.

8.4. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш.

Меҳнат натижаларини аниқлаш учун қандай асосий кўрсаткич татбиқ этилишига қараб иш ҳақининг барча тизимларини иш ҳақининг шакллари деб аталувчи иккита катта гуруҳга бўлиш қабул қилинган. Агар меҳнат натижаларининг асосий ўлчови сифатида тайёрланган маҳсулот (кўрсатилган хизмат)дан фойдаланиладиган бўлса, у ҳолда меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай шакли ҳақида гап юритилади. Агар бундай ўлчов сифатида ишланган вақт миқдоридан фойдаланилса, бундай ҳолда вақтбай иш ҳақи тўғрисида гап боради. Демак, иш ҳақининг шакли - ҳақ тўлаш тизимларининг муайян тоифасидан иборат бўлиб, иш ҳақ тўлаш мақсадида унга нарх белгилашда меҳнат натижаларини ҳисобга олиш асосий кўрсаткичи бўйича гуруҳларга ажратилган бўлади.

Меҳнат натижалари, бинобарин меҳнат нормалари ҳам турли кўрсаткичларда акс этиши мумкин: ишланган иш вақтида, тайёрланган маҳсулот миқдоридан, маҳсулотнинг (бажарилган ишнинг) сифатида, ишлаб

чиқариш ресурслари (материаллар, ярим маҳсулотлар, энергия, асбоб-ускуналар, асбоблар)дан фойдаланиш даражасида; меҳнат унумдорлигида. Айтиб ўтилган бу кўрсаткичлар қиймат, натура ёки шартли (ёки шартли натура) ўлчагичларига эга бўлиши ва меҳнатнинг яқка тартибдаги, гуруҳ (жамоа) иш натижаларини ифодалаши мумкин. Ходим эришган меҳнат натижаларига, шу билан бирга уларга сарфланган меҳнатнинг миқдори ва сифатига баҳо бериш учун иш берувчи бажарилган ишни ҳисобга олиб бориши ва уни назорат қилиши, бунда белгиланган меҳнат нормасининг бажарилиши ва ошириб адо этилишини ҳисобга олиши лозим.

Корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларига қўйиладиган энг муҳим талаблардан бири тенг меҳнатга тенг ҳақ тўлашдир. Бу ўз навбатида меҳнат натижаларини ҳисобга олиш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар ёлланма ходимлар меҳнатининг миқдори ва сифатига баҳо беришга имкон туғдиришини, шунингдек мазкур кўрсаткичларга тегишли нормалар белгиланишини талаб қилади. Шу муносабат билан иш ҳақини ташкил этиш тажрибасида меҳнатни нормалашнинг икки тури: тарифли нормалаш мавжуддир. Меҳнатни тарифли нормалаш кўпинча корхона доирасидан чиқиб, кўпгина корхоналарнинг биргаликдаги куч-ғайратлари билан амалга оширилади. Ташкилий-техникавий нормалашни ҳар бир корхона ўзи мустақил таъмин этади, бироқ унинг усуллари барча корхоналар учун умумий бўлиши лозим, акс ҳолда барабар меҳнат учун барабар ҳақ тўлаш тамойили умуман жамият доирасида эмас, балки фақат корхона доирасида (у ҳам нисбатан) таъмин этилади.

Ишбай ҳақ тўлашда асосий меҳнат нормаси сифатида маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси намоён бўлади. Бу норма ҳам қонун билан белгиланган иш вақти муддатидан келиб чиқиб ҳисобланади. Ходимнинг асосий меҳнат вазифасини - нормани бажарганлиги учун у тариф ставкаси миқдоридан иш ҳақи олади. Агар бу норма бажарилмаса ёки ошириб бажарилса, ходимга тўланадиган ҳақ тегишли равишда тариф ставкасидан кам ёки юқори бўлади.

Ишбай ва вақтбай меҳнат ҳақи тўлаш тизимларида асосий меҳнат нормаси билан бир қаторда кўпинча битта ёки бир нечта қўшимча меҳнат нормаларидан фойдаланилади, уларни бажарганлик ва ошириб адо этганлик учун жорий мукофотлар (ёки асосий ишлаб чиқариш фаолияти натижалари учун мукофотлар) тўланади. Улар ўзининг иқтисодий мазмунига кўра асосий меҳнат нормасига қўшимча равишда белгиланадиган меҳнат нормаси учун ҳақ тўлашдан иборат бўлади.

Меҳнатга қараб тақсимлаш қонунига асосланган иш ҳақини ташкил этишнинг социалистик модели асосида шахсий, жамоа ва умумхалқ манфаатларининг бирлиги назариясига, ходимни ҳам, ишлаб чиқариш воситаларининг шерик эгаларини ҳам бир шахсга бирлаштиришга таянувчи моддий манфаатдорлик тамойили ётар эди. Бунда умумхалқ ва жамоа манфаатларига асосий эътибор берилар, фақат шундан кейингина шахсий манфаатларга навбат келарди. Ана шунга мувофиқ ходимларнинг иш ҳақи бутун иқтисодиёт фаолиятининг натижалари билан (давлат бошқарув органлари тасдиқлайдиган тариф ставкалари даражаси орқали ва меҳнатга ҳақ тўлаш

воситаларини иқтисодий нормативлар воситасида), бутун корхона ишининг натижалари билан (олинадиган реал меҳнат ҳақи воситалари миқдори, марказлашган ҳолда ишлаб чиқиладиган нормативлар асосида ёки ягона усуллар асосида ҳисоблаб чиқиладиган меҳнат сарфлари меъёрлари орқали) ва ходимларнинг шахсий меҳнат натижалари билан боғлаб олиб бориларди. Булар уларнинг шахсий иш ҳақи даражасида ва унинг динамикасида ўз аксини топарди.

Иш ҳақини ташкил этишнинг бозор андозаси эса иш кучининг қиймати (нархи) ва мулкчилик шаклларнинг хилма-хиллигига асосланган бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари эгасини ва ходимни бир шахсга бирлаштирмайди. Бунинг устига у ходимнинг меҳнатга ҳақ тўлашни умуман иқтисодий тизим фаолиятининг натижаларига бевосита боғлиқ қилиб қўймайди. Аксинча, бозор андозаси ишлаб чиқариш воситалари эгалари (корхоналарнинг яқка тартибдаги ва акциядор эгалари) ўртасида ва ёлланма ходим функцияларининг аниқ тақсимланишини назарда тутлади. Ишлаб чиқариш воситаларининг эгаси корхона ишининг ижобий натижаларидан, унинг мустаҳкамланиши ва ривож топишидан моддий жиҳатдан манфаатдордир. У техника сиёсатини белгилайди, бозор ўзгаришларини ўрганиб чиқади, нимани ва қандай ҳажмда, қандай нарх билан ишлаб чиқаришни ҳамда кимга сотишни белгилаб олади ва ҳоказо. Ёлланма ходим фақат ўз меҳнатининг натижалари учун жавоб беради, унинг бу меҳнатига умуман корхонанинг фаолияти натижалари қандай бўлишидан қатъий назар ҳақ тўланиши керак.

Шундай қилиб, иш ҳақини ташкил этишнинг бозор андозасида биринчи ўринда ходимнинг ўз меҳнати натижаларидан манфаатдор бўлиши туради. Бу ҳол корхона (ишлаб чиқариш воситалари эгаси) билан жамият (давлат) манфаатлари иш ҳақини ташкил этишга таъсир кўрсатмайди деган маънони англатмайди.

Шу билан бирга бозор иқтисодиёти шароитида улар буйруқбозликка асосланган иқтисодиётнинг марказлашган тарзда тартибга солиниши шароитидаги каби устун мавқега эга бўлмайди. Ходим шахсий натижалар орқали, ўзи оладиган иш ҳақини кўпайтириш орқали ўзи ишлайдиган корхонанинг рақобатбардошлигини мустаҳкамлашга ҳам, умуман мамлакат иқтисодиётини мустаҳкамлашга ҳам ёрдам беради.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари ходимнинг моддий манфаатдорлигига таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан ҳам оддий, ҳам мураккаб тизимлар бўлиши мумкин. Ҳақ тўлашнинг оддий тизимлари ходим меҳнатига ҳақ тўлашнинг фақат унинг меҳнати натижаларини ҳисобга олишнинг асосий кўрсаткичи билан боғлиқлигини белгилаб беради; ишбай тизимлар фақат тайёрланган маҳсулот миқдори билан, вақтбай тизимлар фақат ишланган вақт миқдори билан боғлиқлик ифодалайди.

Мураккаб тизимлар меҳнатга ҳақ тўлашнинг бир қанча кўрсаткичларга боғлиқлигини белгилаб беради, улардан биттаси асосий, қолганлари қўшимча кўрсаткичлар бўлади. Ҳақ тўлашнинг мураккаб тизимларида ҳисобга олинадиган қўшимча кўрсаткичлар миқдори ходимларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг мавжуд заҳираларидан фойдаланишга ва бундай

заҳираларнинг хилма-хиллигига таъсир кўрсата олишига боғлиқдир. Мураккаб тизимларда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг объектив шарт-шароитлари билан бир қаторда ходимларнинг субъектив (ўзига хос) хислатлари ҳам ҳисобга олиниши мумкин.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг таъсири ҳар бир ходимга алоҳида, ходимлар гуруҳларига алоҳида ҳисоблаб чиқилиши мумкин. Биринчи ҳолда тегишли ҳақ тўлаш тизими билан қамраб олинган ҳар бир ходим меҳнатининг натижаларини ҳисобга олиш ташкил этилади, иккинчи ҳолда жамоа меҳнатининг натижалари ҳисобга олинади. Тегишли равишда меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари ҳам юқорида айтиб ўтилган белги бўйича яқка тартибдаги ва жамоа тизимларига бўлинади. Мураккаб тизимларда бир хил кўрсаткичлар айрим ходимлар куч-ғайратининг натижаси, бошқа кўрсаткичлар жамоа куч-ғайратининг натижаси бўлиши мумкин.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари ҳақ тўлашнинг меҳнат натижаларини ҳисобга олишнинг асосий ва қўшимча кўрсаткичлар бўйича меҳнат харажатлари нормаларини ошириб бажариш даражасига ҳам турлича боғлиқлигини белгилаб бериши мумкин. Меҳнат харажатлари нормалари ошириб бажарилганда (бажарилмаганда) меҳнатга ҳақ тўлаш норманинг кўпроқ даражада (прогрессив) ва камроқ даражада (регрессив) бажарилишига тўғри мутаносиб равишда ўзгариши мумкин. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг мураккаб тизимларида унинг ўзгаришидаги мутаносиб, ортиб боровчи ва камайиб боровчи вариантлар бирга қўшиб ҳисобланиши ҳам мумкин. Хусусан, ҳақ тўлашнинг ишбай-мукофотли тизимларини қўлланиш тажрибасида кўпинча унинг моддий харажатларни тежаш учун мутаносиб равишда ортиб боришини кузатиш мумкин.

Корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларини ишлаб чиқишда бир вақтнинг ўзида иккита вазифани ҳал қилишга тўғри келади. Биринчидан, ҳар бир тизим ходимнинг куч-ғайратини иш берувчининг тадбиркор, корхона эгасининг ишлаб чиқариш натижаларига эга бўлишига: энг кам харажатлар билан керакли миқдордаги рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарилишига эришишини таъминлайдиган меҳнат фаолияти кўрсаткичларини қўлга киритишига йўналтириши лозим. Иккинчидан, ҳақ тўлашнинг ҳар бир тизими ходимга унинг ўзида мавжуд бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятларни рўёбга чиқариш учун имконият яратиб бериши, иш жараёнида ўзини шахс сифатида тўлиқ намоён қилишига имкон туғдириши лозим. Бу айтилганларнинг ҳаммаси меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларини рағбатлантирувчи, кафолатловчи ва мажбур қилувчи тизимларга бўлиш учун база яратади.

Рағбатлантирувчи тизим деб муайян ишлаб чиқариш шароитларида юқорида кўрсатиб ўтилган иккита вазифани: иш берувчига зарур бўлган меҳнат фаолияти натижаларини қўлга киритиш ва ходимга шахсий манфаатдорлик асосида унинг ўз-ўзини тўлиқ намоён қилиши учун шарт-шароитларни таъминлаш вазифаларини энг мақбул даражада ҳал қилишни таъминлайдиган меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини ҳисоблаш керак. Рағбатлантирувчи тизим ходимга унинг кўрсаткичларни яхшилашда ўз иштироки даражасини танлаш имконини беради.

Мажбур қилувчи тизимда ходим иш берувчини томонидан анча юқори даражада белгиланган кўрсаткичларга эришишга мажбур этилади ва ҳеч қандай “пасайиш”га йўл қўйилмайди. Агар бундай “пасайиш” содир этиладиган бўлса, ходим иш берувчининг талабларига жавоб бермайдиган ходим сифатида қаралади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг кафолатловчи тизимлари ўзининг ташкилий тузилиш ва тавсифларига кўра рағбатлантирувчи тизимларига анча яқиндир, лекин уларнинг асосий вазифаси ходимга тўланадиган иш ҳақини бирон-бир кўрсаткичлар билан боғлиқ қилиб қўймасдан, балки унга айtilган маблағ миқдорини корхонада амал қилаётган ҳақ тўлаш шартлари тариф ставкалари, нархлар белгилаш, қўшимча ҳақлар, устама ҳақлар тўлаш, мукофотлар ва шу кабилар бериш билан таъминлашдан иборат.

Юқорида келтириб ўтилган меҳнатга ҳақ тўлашнинг рағбатлантирувчи тизими таърифи умумий хусусиятга эгадир. Оддий ҳаётда рағбатлантирувчи тизим деганда одатда иш ҳақининг асосий қисмини оширишни таъминловчи механизм тушунилади, иш ҳақининг бу қисми белгиланган меҳнат нормасини бажарганлик ёки ходимнинг меҳнат ҳиссасини тавсифловчи асосий кўрсаткич бўйича фаолият натижалари учун тўланадиган ҳақдир. Иш ҳақининг ана шу қисмини асосий иш ҳақи деб аташ қабул қилинган.

Иш ҳақини асосий (тариф) ва қўшимча (рағбатлантирувчи) ҳақларга бўлиш муқаррар равишда уларнинг нисбати қандай бўлиши керак деган масалани ўртага қўяди. Мантиқан олганда, асосий иш ҳақи ўзининг номини оқлаши учун ҳеч бўлмаганда 50% дан кўпроқни ташкил этиши, рағбатлантируви иш ҳақи эса тегишли равишда 50%дан камроқ бўлиши, яъни рағбатлантирувчи қисмининг (K_p) улуши 100% ва асосий ҳақ (A_x) ўртасидаги фарққа тенг бўлиши керак:

$$K_p \text{ к } 100 - A_x$$

Айни вақтда иш ҳақини амалий равишда ташкил этиш учун номлар мантиғининг ўзи билан иш кўриш етарли эмас. Иш ҳақининг таркибий қисмлари нисбатига корхонада ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва унга хос бўлган меҳнатни нормалаштириш сифати ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Тажрибанинг кўрсатишича, бу кўрсаткичлар қанчалик паст бўлса, ходим бажарадиган вазифалар доираси қанчалик ноаниқ бўлса, тарифли ҳақ тўлаш салмоғи шунчалик паст бўлади ва рағбатлантирувчи ҳақ тўлашнинг улуши шунчалик юқори бўлади ва аксинча.

Хўжалик юритишнинг социалистик тизимида меҳнатни ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражаси ходимларга ҳақ тўлаш даражаси бўйича фаолиятни ташкил этиш пастроқ бўлган корхоналарда нисбатан пастроқ бўлиши мумкин эди. Бунга сабаб шу эдики, ягона тариф ставкалари билан меҳнатга кам ҳақ тўланадиган корхоналарда ходимдан зарур самарага эришиш учун кўпроқ рағбатлантирувчи тизимларни жорий этиш ёки рағбатлантириш миқдорини анча юқори қилиб белгилаш талаб қилинарди.

Бошқа тенг шароитларда тарифли ва рағбатлантирувчи тўловлар нисбатига таъсир кўрсатувчи иккинчи муҳим омил корхона касоба уюшмасининг (ёки корхонада ёлланма ходимлар манфаатларини ҳимоя

қиладиган бошқа бирон-бир ташкилот) етуклик даражаси, меҳнатга ҳақ тўлаш шартлари ва даражасига таъсир кўрсатиш имконияти ҳисобланади.

Вақтбай ишловчи ишчилар ва маошлар бўйича ҳақ оладиган ходимларда меҳнат вазифалари тушунчаси яна ҳам соддароқ бўлиб, кўпинча ишхонада тўлиқ иш кунини ўтказиш ва ўзларига маълум даражада бириктирилган у ёки бу юмушни адо этишдан иборат бўларди. Вақтбай ҳақ тўлашда қандайдир ишлар ҳажмини (масалан, режали топширикни) қайд этиш қўшимча мукофот тўланишини талаб қиларди. Секин-аста шундай тамойил қарор топди: ишга келганлик учун - тариф ҳақи, ишда бирон-бир юмушни бажарганлик учун мукофот тўлаш. Бундай тушунчанинг вужудга келишига меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасидаги сиёсат ҳам ёрдам берди.

Давлат томонидан белгиланадиган тариф ставкалари анча паст бўлиб, камдан-кам ҳолларда қараб чиқилар ва режалаштириш ҳамда меҳнатга ҳақ тўлашнинг ҳақиқий даражасига зид келарди. Давлат паст даражадаги асосий иш ҳақини кафолатлаган бўлиб, ҳақиқатда тўланадиган ҳақни тариф ставкасидан деярли икки баравар кўп қилиб режалаштирар, бу билан корхоналарни ўз-ўзидан турли рағбатлантирувчи тўловлар жорий этишга, меҳнат вазифаларини асосий (тариф бўйича ҳақ тўланадиган) ва қўшимча (турли рағбатлантиришлар ёрдамида ҳақ тўланадиган) вазифаларга бўлишга ундарди. Шунинг учун ҳам иш ҳақи таркибида рағбатлантирувчи тўловлар даражаси юқорироқ эди.

Бу даража ҳозирги вақтда ҳам баъзи корхона ва ташкилотларда юқори бўлиб турибди. Бундай шароитда корхоналарнинг раҳбарлари тариф ставкасининг паст даражасига амал қилиб, рағбатлантирувчи тўловларнинг родини оширишга эътибор бермоқдалар. Бу эса ҳақ тўлашни ходимлар меҳнатининг натижалари билан бир амаллаб боғлаб туришга имкон бермоқда.

8.5. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг оддий тизими

Илгари кўрсатиб ўтилганидек, меҳнатга ҳақ тўлашнинг оддий тизимлари ходимнинг иш ҳақини меҳнат натижаларини ҳисобга олишнинг битта кўрсаткичи: иш вақти ёки тайёрланган маҳсулот сифатига қараб шакллантиради.

Оддий вақтбай тизим ходимнинг иш ҳақини унинг тариф ставкасига ёки ҳақиқатда ишлаган вақтига қараб белгилайди. Ана шунга мувофиқ равишда тариф ставкалари: соатбай, кунбай ва ойлик ставкалар татбиқ этилади.

Соатбай ва кунбай тариф ставкаларини татбиқ этишда ходимнинг иш ҳақи миқдори қуйидаги формула билан белгиланади:

$$I_b = C_t \cdot T_x,$$

бунда I_b – вақтбай ҳақ тўланадиган ходимнинг иш ҳақи (сўм);

C_t – ходимнинг вақт бирлигидаги тариф ставкаси (сўм);

T_x – ишчининг ҳақиқатда ишлаган вақти (кун ёки соатларда).

Ойлик тариф ставкасини татбиқ этганда ходимнинг иш ҳақи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$I_e = \frac{C_T \cdot T_x}{T_n}$$

Бунда C_T – ойлик тариф ставкаси; T_x - бир ой ичидаги ҳақиқатда ишланган кунлар миқдори; $T_{\text{хп}}$ – бир ой ичидаги ҳисобланган иш кунлари сони (тақвим фонидан дам олиш ва байрам кунлари чегириб ташланади).

Оддий вақтбай ҳақ тўлашда ишланган вақт миқдори билан иш ҳақи ўртасида мутаносиб боғлиқлик бор. Оддий вақтбай меҳнат ҳақи тўлашнинг бошқача боғланиш шакллари мавжуд эмас.

Меҳнатга оддий ишбай ҳақ тўлаш шундай тузилганки, ишчининг иш ҳақи ишбай баҳога боғлиқдир, у тайёрланган маҳсулот бирлиги (бажарилган иш) учун тўланган ҳақдан иборатдир, шунингдек ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган иш) миқдорига боғлиқдир. Иш ҳақи миқдори қуйидаги формула билан аниқланади:

$$I_{\text{ишб.}} = R \cdot n,$$

бунда $I_{\text{ишб.}}$ – меҳнатга ишбай ҳақ тўланадиган ходимнинг иш ҳақи (сўм); R – маҳсулот (бажарилган иш) бирлиги учун белгиланган иш ҳақи (сўм); n – тайёрланган маҳсулот (бажарилган иш)нинг миқдори (сўм);

Амалда меҳнатга ишбай ҳақ тўлашнинг қуйидаги тизимлари: якка тартибдаги, жамоа (бригада), бир йўла ҳақ тўлаш, бевосита, ишбай-прогрессив ва ишбай-регрессия тизимлари қўлланади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг якка тартибдаги ишбай тизимида бажарилган ишнинг (буюм, деталь, операция) ҳар бир бирлиги учун ўзгармас ишбай нарх белгиланади. У қуйидаги формулалардан бири бўйича аниқланади:

$$R = \frac{C_{\text{тр}}}{H_{\text{ич}}} \quad \text{ёки} \quad R = C_{\text{тр}} \cdot H_{\text{вт}},$$

бунда R – ишбай нарх (сўм, тийин); $C_{\text{тр}}$ – бажарилаётган иш разрядига тўғри келадиган тариф ставкаси (сўм, тийин); $H_{\text{ич}}$ – маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси; $H_{\text{вт}}$ – вақт нормаси.

Ишбай нархларни аниқлашда тариф ставкалари учун олинандиган вақт бирлиги нормалар белгиланандиган вақт бирлигига мос келишига (соат, смена) риоя қилиниши зарур.

Кўп станокли хизмат кўрсатиш шароитида якка тартибдаги ишбай ҳақ тўлашни ташкил этиш муайян ўзига хослиги билан ажралиб туради. Агар ишбай ишчи вақт нормалари бўйича бир неча станокда ишласа, белгиланган хизмат кўрсатиш меъёри шу доирада бўлганда, ишбай норхлар қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$R = \frac{C_{\text{мп}}}{n} \cdot H_{\text{см}},$$

бунда n – хизмат кўрсатиш меъёри билан белгиланган станоклар сонидир.

Меҳнат ҳақ тўлашнинг жамоа (бригада) ишбай тизими шундайки, бунда ишчиларнинг иш ҳақи ишлаб чиқариш бригадаси бажарган иш ҳажми (маҳсулот миқдори)га мувофиқ ҳисоблаб чиқилади. Ишбай ҳақ тўлашнинг бу тури анча самарали бўлади, чунки ишчилар гуруҳи ишлаб чиқариш топшириқларини бажариш учун бир вақтда куч-ғайрат зарурати зарур бўлади, яъни бригада аъзолари ўртасида доимий ишлаб чиқариш алоқаси ўрнатилади, унинг бузилиши эса меҳнат натижаларига салбий таъсир кўрсатади. Мазкур тизимнинг татбиқ этиш соҳаси ишлаб чиқаришни комплекс механизациялашни амалга оширишга қараб кенгайтириб борилади. У эғали алоҳида-алоҳида бажарилган кўпгина операцияларни бирга қўшиб бажариш имконини беради.

Жамоа ишбай ҳақ тўлаш усули комплекс бригадаларида кенг татбиқ этилади, уларда касбларни бирга қўшиб бажариш ва ишчиларнинг бир-бирлари ўрнида ишлаши ривожланган бўлади (курилиш бригадалари кумир ва кон-маъдан саноатидаги тозалаш забойларида, ўрмон ёғочи тайёрлашда). У бригада бўлиб хизмат кўрсатишда, йирик агрегатларни аппарат ва механизмларни кузатиш ва назорат қилишда ҳам мақсадга мувофиқдир.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг мазкур тизимида ишчиларнинг иш ҳақини ҳисоблаш бутун бригада учун мўлжалланган умумий жамоа нархларини татбиқ этган ҳолда амалга оширилади (бунда бригада ичида қатъий, барқарор меҳнат тақсимоти бўлмайди) ёки яқка тартибдаги ишбай нархларни татбиқ этган ҳолда амалга оширилади (бунда бригадада ишчиларнинг меҳнати қатъий тақсимланган бўлади). Биринчи ҳолда бригада томонидан бажарилган иш ҳажми, ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги учун умумий жамоа нархи асосида умуман бригаданинг иш ҳақи белгиланади, кейин эса бу иш ҳақи унинг аъзолари ўртасида тақсимланади. Иккинчи ҳолда ҳар бир ишчининг меҳнатига у бажарган маълум бир иш турига қараб белгиланадиган нархлар бўйича ҳақ тўланади. Бунда ишлаб чиқарилган маҳсулотни ҳисобга олиш умуман бригада ишлаб чиқарган пировард маҳсулот миқдорига қараб олиб борилади.

Умумий жамоа нархларини аниқлашнинг иккита варианты мавжуд бўлиши мумкин. Биринчи вариантда бригада аъзоларининг кундалик тариф ставкалари суммаси бригаданинг сменада ишлаб чиқарган маҳсулоти нормасига бўлинади:

$$R_{жс} = \sum_{i=1}^n C_{Ti} \cdot \frac{I}{H_{ичбр}}$$

бунда $R_{жс}$ – жамоа ишбай нархи (сўм, тийин); $H_{ичбр}$ – бригаданинг маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси; C_{Ti} – ишчининг тариф ставкаси (сўм, тийин); n – бригада ишчилари сони.

Иш ҳақини ҳисоблашнинг иккинчи варианты бажариладиган ишнинг сермеҳнатлиги калькуляциясига асосланган. Жамоа ишбай нархи бундай ҳолда бригада бажарган ишлар мажмуига кирадиган алоҳида иш турларининг операциялар бўйича нархлари суммасидан иборатдир. Бригаданинг умумий иш

ҳақи тайёрланган маҳсулот миқдори (бажарилган иш бирлиги) учун умумий жамоа нархи ҳосиласи сифатида аниқланади, кейин эса ҳар бир ишчининг разряди ва ҳисобот даврида у ишлаган ҳақиқий вақтни ҳисобга олган ҳолда бригада аъзолари ўртасида тақсимланади.

Бригада иш ҳақининг тарқалган тақсимлаш усулларида бири кўшимча ҳақ коэффициенти ёрдамида тақсимлашдир. Бундай ҳолда ҳар бир ишчининг иш ҳақини ҳисоблаш усули қуйидагилардан иборат бўлади: а)ҳақиқатда ишлаган вақт учун бутун бригада иш ҳақининг тариф ставкаси суммаси аниқланади; б)кўшимча ҳақ коэффициенти аниқланади, бунинг учун жамоа нархлари бўйича бригаданинг ҳақиқатда олган иш ҳақи тариф ставкаси бўйича иш ҳақи суммасига бўлинади; в)ҳар бир ишчининг ҳақиқий иш ҳақи ҳисоблаб чиқилади: унинг ишланган вақт учун тариф бўйича иш ҳақи кўшимча ҳақ коэффициентига кўпайтирилади.

Жамоа иш ҳақини тақсимлаш усули ҳам қараб чиқилган усулга анча яқиндир, бу усул билан I разрядга доир келтирилган иш соатлари сони ва ишнинг бир соатига I разряд бўйича ҳақиқатда тўланадиган ҳақ ҳисоблаб чиқилади. Мазкур усул бўйича иш ҳақини тақсимлаш учун дастлаб бригаданинг ҳар бир аъзоси ишлаган соатлар ва умуман бригада ишлаган соатлар сони аниқланади. Бунинг учун ҳар бир ишчи ишлаган соатлар сони унинг разрядига тўғри келадиган тариф коэффициентига кўпайтирилади. Олинган натижалар жамланади. Сўнгра бригаданинг ҳақиқатда ишлаган иш ҳақи суммаси бригаданинг I разряд бўйича келтирилган иш соатлари миқдорига бўлиш билан келтириб ўтилган бир соат ишга тўғри келадиган ҳақиқий меҳнат ҳақи миқдори аниқланади. Ниҳоят, бир соатга тўланган ҳақиқий ҳақ миқдорини ҳар бир ишчининг I разряд бўйича ишлаган соатлари сонига кўпайтириш йўли билан уларнинг ҳақиқий иш ҳақи аниқланади.

Жамоа иш ҳақини бригада аъзолари ўртасида тақсимлашда вужудга келадиган асосий муаммо ҳар бир ишчининг бригада ишининг умумий натижасига шахсий ҳиссасини янада тўлароқ ҳисобга олишдан иборатдир. Бригада иш ҳақини тақсимлашнинг қараб чиқилган усуллари буни шундай ҳолда ҳисобга олиши мумкин: агар ҳар бир ишчи ўзининг малакасига тўғри келадиган мураккабликдаги ишни бажариш керак бўлса, бригада ҳар бир аъзосининг меҳнат унумдорлиги тахминан бир хил бўлса. Бироқ амалда ҳамиша ҳам шундай бўлавермайди. Ишчиларнинг умумий бригада ишига якунларига кўшган алоҳида ҳиссаси кўпинча бирмунча фарқ қилади, ишланган вақт ва разряд бир хил бўлганда, иш ҳақи ҳам бир хил бўлади. бу ҳол бригада иш ҳақини тақсимлашнинг одатдаги усулларига тузатиш киритиш зарурлигига олиб келади.

Тузатиш киритиш усулларида бири ишбай кўшимча ҳақни ва бригаданинг жамоа мукофотини иштирок этиш коэффициентлари ёрдамида тақсимлашдир, улар бригаданинг айрим аъзолари умумий топшириқни бажаришда қандай иштирок этганлиги даражасини ифодалайди. Иштирок этиш коэффициентлари бригаданинг ўзи томонидан ойлик иш якунини чиқариш вақтида ҳисоблаб чиқиш тартибиде белгиланади, ҳисоблаш меҳнатга ҳақ тўлаш

тўғрисидаги Низомда белгиланган бўлиб, у ходимлар билан иш берувчи ўртасида келишиб олинган бўлади.

Иштирок этишининг ўртача коэффиценти бир деб қабул қилинади. Унинг пасайиши одатда меҳнатга бепарволик билан қараш, бригада бошлиғининг топшириғини бажармаслик, меҳнат унумдорлигининг пастлиги, меҳнат ва технология интизомини бузиш, хавфсизлик техникаси қоидаларига риоя қилмаслик ва бошқа сабаблар билан боғлиқдир. Иштирок этиш коэффицентини ошириш шундай ҳолларда қўлланади: ишчи бригаданинг бошқа аъзоларига нисбатан меҳнат унумдорлигида анча юқори натижага эришади, бир-бирига яқин касбларни (операцияларни) ўзлаштириб олади, ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришда ташаббус кўрсатади, ишининг сифати юқори бўлади. амалда иштирок этиш коэффицентлари бригадаларда белгиланади ва кўпинча 0,8-1,5 атрофида бўлади. Ишланган вақт учун тариф иш ҳақи одатда кафолатланади, қўшимча ҳақ миқдори эса иштирок этиш коэффицентига мутаносиб равишда аниқланади. шундай бўлиши керакки, белгиланган барча иштирок этиш коэффицентларининг суммаси бригада аъзолари сонига тенг бўлиши зарур, акс ҳолда тақсимланган иш ҳақининг миқдори ёзилган иш ҳақи миқдorigа тенг бўлмаслиги мумкин.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай (аккорд) тизимида аккорд топшириққа кирган муайян ишлар мажмуини бажарганлик учун тўланади, айрим операциялар ва иш турларининг бажарилиши ҳисобга олинмайди. Аккорд наряд бўйича иш ҳақи суммаси калькуляция асосида ҳисобланади. У вақт (махсулот ишлаб чиқариш) меъёрини ва мазкур мажмуага киритилган иш турлари нархлари ҳисобга олади.

Аккорд меҳнат ҳақи тўлаш одатда ишчилар жамоаси (бригада, звено) учун жорий қилинади ва ҳақиқатда пировард меҳнат натижаларига қараб меҳнатга ҳақ тўлаш жамоа тизимининг бир варианты сифатида қаралади. Айни вақтда у меҳнатга ишбай ҳақ тўлашнинг бошқа турларидан шу билан фарқ қиладики, иш ҳақининг умумий миқдори бажарилган иш учун ишчига олдиндан, иш бошланмасдан эълон қилинади.

Аккорд ҳақ тўлашнинг татбиқ этилиши одатда ишлаб чиқариш топшириғини бажаришнинг муайян муддатини белгилаш билан боғлиқдир. Аккорд нарядини олган ишчи иш ҳажмини яққол тасаввур қилади ва бажарадиган иши учун оладиган ҳақини ва уни бажариш муддатини билиб олади, бу эса ишларни бажариш муддатини қисқартиришдан манфаатдорликни оширади. Ҳақ тўлашнинг мазкур тизими ишлаб чиқариш цикли узок давом этадиган тармоқларда (кемасозликда), шунингдек ишларни бажариш муддатини қисқартириш ҳал қилувчи роль ўйнайдиган ҳолларда (масалан, йирик ишлаб чиқариш агрегатларини шошилиш таъмирлашда) мақсадга мувофиқдир.

Аккорд ҳақ тўлашдан фойдаланиш учун қурилишда анча қулай имкониятлар мавжуд. Бунга халқ хўжалигининг мазкур тармоғи учун хос бўлган меҳнатни ташкил этишининг жамоа шакли ва қурилиш ишларини жадаллик билан олиб бориш зарурлиги ёрдам беради. Аккорд ишлаб чиқариш топшириғи бажарилишида атмосфера шароитларининг ёмон келиши туфайли

бутун-бутун сменаларда иш тўхтаб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда топшириқни бажариш муддати узайтирилиши, кўрсатиб ўтилган танаффуслар аниқ ҳисобга олиниши мумкин.

Агар аккорд топшириқни бажариш учун узоқ муддат талаб қилинса, ишчиларга мазкур ҳисоб даврида бажарилган иш ҳажмидан келиб чиқиб аванс берилади. Узил-кесил ҳисоб-китоб топшириқда кўзда тутилган барча ишлар яқунлангандан кейин амалга оширилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг бевосита ишбай тизими шундан иборатки, ходимнинг иш ҳақи унинг шахсий ишлаб чиқариш нормасига эмас, балки бошқа ходимлар меҳнатининг натижаларига боғлиқ бўлади. Ҳақ тўлашнинг бундай тизими иш нормалари бажарилишини ҳисобга олиш қийинроқ бўлган ёрдамчи ишларни бажарувчи ходимлар учун татбиқ этилади, лекин асосий ишбай ишловчи ходимлар ишлаб чиқариш нормаларининг бажарилиши уларнинг меҳнати натижаларига боғлиқ бўлади. Бевосита ишбай тизим бўйича, масалан, асбоб-ускуналарни созловчилар, транспорт ишчилари (ҳайдовчилар, кирачилар, юк ташувчилар) меҳнатига ҳақ тўланади, улар деталларни цехлар ўртасида ва цехлар ичида ташиш ишларида банд бўладилар, шунингдек кўприкли кран ҳайдовчилари ва стропальчилар меҳнатига ҳам шу тизим бўйича ҳақ тўланади. Меҳнатга бевосита ишбай ҳақ тўлашдаги нархлар қуйидаги формула билан аниқланади:

$$R_{\text{бав}} = \frac{C_{\text{т.ин}}}{H_{\text{ич.ас}}}$$

бу ерда $R_{\text{бав}}$ – бевосита ишбай нарх (сўм, тийин); $C_{\text{т.ин}}$ – ишбай тизим бўйича ҳақ тўланадиган ходимнинг кундалик тариф ставкаси (сўм, тийин); $H_{\text{ич.ас}}$ – асосий ходимнинг сменадаги ишлаб чиқариш нормаси.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-ортиб борувчи тизими шу билан ажралиб турадики, меъёрларни бажаришнинг олдиндан белгиланган даражасидан бошлаб бажарилган операциялар, деталлар ёки буюмлар учун ишбай нарх муайян даражада кўпайтирилади. Шундай қилиб, ишбай нархлар меъёрларни бажаришнинг эришилган даражасига қараб табақалаштирилади. айти бир хизмат, операция, деталь ва ҳоказоларга турлича ҳақ тўланади ва меъёрларнинг бажарилиши қанчалик юқори бўлса, бажарилган ишнинг ҳар бир бирлиги учун тўланадиган нарх ҳам шунчалик юқори бўлади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-ортиб борувчи тизимининг ўзига хос элементлари меъёрларни бажаришнинг бошланғич даражаси ҳисобланади. Ишбай нархни кўпайтириш ва ортиб борувчи кўшимча ҳақлар шкаласи ана шундан бошланади, бу шкала ишбай нархнинг кўпайиш миқдорини кўрсатади. Бунда меъёрларнинг бажарилиши бошланғич базадан юқорироқ даражада бўлади.

Ишбай-ортиб борувчи ҳақ тўлаш тизимида иш ҳақининг умумий миқдори қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$I_{\text{оп}} = R(n_1 \cdot K_{y1} + n_2 \cdot K_{y2} + \dots + n_1 \cdot K_{y1}),$$

бунда $I_{ор}$ – меҳнатга ишбай-ортиб борувчи ҳақ тўлашда иш ҳақининг миқдори; R – белгиланган бошланғич база доирасида ҳар бир маҳсулот бирлиги учун нарх; $1,2,...,l$ – ортиб борувчи шкала поғоналари миқдори; K_u - бошланғич базани ошириб бажариш ҳақиқий фоизига мувофиқ ортиб борувчи кўшимча ҳақлар шкаласи бўйича қабул қилинган нархларнинг кўпайиш коэффициентлари.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-камайиб борувчи тизими шу билан ажралиб турадики, меъёрларни ошириб бажаришнинг айрим муайян даражасидан бошлаб ишбай ҳақ нархининг камайиши содир бўлади. Мазкур тизим ўзига хос тарзда ишбай-ортиб борувчи тизимнинг қарама-қарши томони ҳисобланади. Унинг моҳияти шундан иборатки, меъёрларнинг ошириб бажарилиши қанчалик юқори бўлса, меъёрдан ташқари ишлаб чиқарилган ҳар бир маҳсулот бирлигининг нархи шунчалик камроқ бўлади. Ишбай-камайиб борувчи ҳақ тўлаш тизими меъёрларни бажаришнинг бошланғич даражасини белгилашни назарда тутаяди, ана шу даражадан бошлаб нархнинг пасайиши бошланади. Шу билан бирга бошланғич базани белгилашга қўйиладиган талаблар ҳам ишбай-ортиб борувчи тизимдаги қабидир.

Ҳақ тўлашнинг ишбай-камайиб борувчи тизими бўйича иш ҳақининг умумий миқдори қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$I_{кам} = R \left(\frac{n_1}{K_1} + \frac{n_2}{K_2} + \dots + \frac{n_l}{K_l} \right)$$

Бу ерда $I_{кам}$ – меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-камайиб борувчи тизими бўйича ишбай иш ҳақи (сўм, тийин); R – белгиланган бошланғич база доирасида маҳсулотнинг ҳар бир бирлиги учун нарх (сўм, тийин); K – камайиб бориш шкаласининг ҳар бир поғонаси бўйича нархнинг камайиш коэффициенти (марта); $1,2,...,L$ – шкаладаги камайиб бориш коэффициентлари сони; n – ходимлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори.

IX-МАВЗУ. ДЕМОГРАФИК ВАЗИЯТ ВА ДЕМОГРАФИК ТЕНДЕНЦИЯЛАР

- 9.1. Демографик ривожланишнинг моҳияти
- 2.2. Демографик ҳолатни баҳолаш кўрсаткичлари
- 9.3. Ўзбекистонда аҳолининг демографик ривожланиши

9.1. Демографик ривожланишнинг моҳияти

Ҳар бир мамлакатдаги демографик вазият иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнларга бевосита таъсир кўрсатади. Туғилиш даражасининг ўсиши муайян вақтдан сўнг меҳнат бозорида иш билан бандлик тегишли равишда ўзгаришига ҳамда давлат бюджетининг ижтимоий эҳтиёжларга харажатлари даражасига, шунингдек таълим ва соғлиқни сақлаш тизими амал этишига ўз таъсирини кўрсатади. Демографик тенденцияларнинг ўзгариши ва инсонни ривожлантириш – ўзаро боғлиқ жараёнлардир.

Демография (кўхна юнонча “δημος” — “халқ” ва “γράφω” — “ёзаман” сўзларидан) — аҳоли такрор ҳосил қилиниши қонуниятлари, унинг

ижтимоий-иқтисодий, табиий шароитлар, миграцияга боғлиқлиги, аҳолининг сони, уларнинг ҳудудларда жойлашиши, таркиби, ўзгариши, сабаблари ва мазкур ўзгаришлар оқибатлари тўғрисидаги фандир.

Демографик вазият мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён ҳисобланади. У аҳолининг табиий ўсиши, миллий ва ижтимоий таркиби, миграцияси, меҳнат ресурслари ва уларнинг иш билан бандлиги каби категорияларни мужассамлаштиради.

Демографиянинг предмети аҳолини табиий такрор ҳосил қилиш қонунидир. Умуман олганда, демографиянинг фан сифатида урта муҳим вазифаси ажратиб кўрсатилади:

- демографик жараёнлар тенденциялари ва омилларини ўрганиш;
- демографик прогнозларни ишлаб чиқариш;
- демография соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқиш.

Демографи фани узоқ вақт давомида амалий эҳтиёжларга мувофиқ аҳоли тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, уларни қайта ишлаш ва талқин этиш билан шуғулланиб келган. Демографиянинг ушбу функцияларини бажариши жараёнида унинг тадқиқот усуллари муттасил такоммилашиб борди.

“Демография” атамаси биринчи бор француз олими А. Гийярнинг “Инсон статистикаси унсурлари ёки таққослама демография” (А. Guillard, “*Eléments de statistique humaine ou Démographie comparée*”, 1855) китоби номида пайдо бўлди. Муаллиф демографияга *кенг маънода* – “*инсон зотининг табиий ва ижтимоий тарихи*” ёки *торроқ маънода* – “*аҳоли, унинг умумий ҳаракати, жисмоний, фуқаролик, интеллектуал ва ахлоқ ҳолатини математик англаш*” сифатида қараган.

“Демография” атамаси 1882 йилда Женевада бўлиб ўтган Гигиена ва демография бўйича халқаро конгресс номланишида расмий эътироф этилди.

Қадимий даврлардаёқ аҳолини рўйхатга олиш зарурати туғилган. Кўхна Греция, Рим, Хитойда, кейинчалик Ўрта асрларда аҳолишунослик тўғрисидаги билимлар ва тассавурлар мавҳум, тизимсиз бўлганлиги тушунарлидир. Айрим мамлакатларда оилалар, туғилишни тартибга солишга ҳаракат қилиб кўрилган. Ўша даврлардаёқ мутафаккирлар аҳоли сони билан инсон ривожланиши ўртасидаги алоқадорликка эътибор қаратганлар.

Конфуций (милоддан илгари тахминан 551-479 йиллар) ишлов бериладиган экин майдонлари билан аҳоли сони ўртасидаги энг мақбул нисбатни аниқлашга ҳаракат қилиб кўрган. Унинг фикрича, бу нисбатнинг бузилиши қуйидаги сабабларга олиб келиши мумкин бўлган:

- аҳоли сони кам бўлса, экинзорларга ишлов бериш ёмонлашади ва деҳқонлар солиқ тўлашдан бош тортади;
- аҳоли ниҳоятда зич бўлса, одамларнинг қашшоқлашиши, бекорчиларнинг кўпайиши сабабли ижтимоий муаммолар кучаяди.

Бундан аҳоли сони давлат томонидан тартибга солиниши кераклиги ҳамда одамларни аҳоли зич минтақалардан аҳоли кам бўлган ҳудудларга кўчириш масаласини ҳал қилиш талаб этилиши каби хулосалар чиқарилган.

Платон (милоддан аввалги 428-347 йиллар) идеал давлат тўғрисидаги таълимотида эркин фуқароси 5040 нафар бўлган давлат ана шундай моделга жавоб беришини кўрсатган. У никоҳ муносабатларида ҳам муайян тартиб ўрнатишни таклиф этган, жумладан эркаклар фақат 30 ёшдан 55 ёшгача фарзанд кўриши мақсадга мувофиқлигини асослаган. Платон шундай ёзади: “никоҳлар сонини белгилашни ҳамда уруш, касалланиш ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда эркаклар сони имконият даражасида муқим бўлиши, давлат имконияти борича катталашмаслиги ҳам, кичиклашмаслиги ҳам чораларини кўришни ҳукмдорлардан сўраймиз”.

Аристотель (милоддан аввалги 384-322 йиллар) ҳам эркин фуқаролари камсонли бўлган давлатни идеал деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, фуқаролар сонининг кам бўлиши ижтимоий уйғунликни таъминлайди, аҳоли ҳаддан ташқари кўп бўлганда эса бунга эришиш мумкин эмас. Аҳолининг ортиқчалиги улар томонидан эътирозлар билдирилиши ҳамда жиноятлар сони кўпайишига сабаб бўлади. Шу билан бирга оҳоли кўпайса, фуқароларнинг бир қисми ерга эга бўлмасдан қашшоқлашади.

Демографиянинг фан сифатда чинакам шаклланиши XVII аср иккинчи ярмига тўғри келади. Ана шу вақтда капитализмнинг ривожланиши аҳолишуносликни ўрганишга доимий эҳтиёж туғдирди.

Тарихан олиб қаралганда демографияда илмий ўрганишнинг биринчи объекти одамлар ўртасидаги ўлим бўлди. Авлодлар ўлими ҳақидаги билимлар умр кўриш давомийлигини (туғилиш даражаси муқим бўлса, аҳоли сони ҳам барқарор бўлади) аниқлаш ҳамда ҳаётни суғурталашда умр кўриш давомийлигига боғлиқ равишда суғурта тўловлари миқдорини ҳисоблаб чиқиш имконини берарди.

XVIII асрда айрим мамлакатларда вафот этганлар ва туғилганлар ҳамда аҳоли сонини аниқлашга дастлабки уринишлар кузатилди.

XVIII асрнинг охири - XIX асрнинг бошида АҚШда аҳолини рўйхатга олишнинг замонавий усулига асос солинди, 1790 йилда аҳолини жорий ҳисобга олиш йўлга қўйилди. Демографияда аҳолини такрор ҳосил қилиш тадқиқотларнинг марказий объектига айланди.

Аҳолини такрор ҳосил қилиш – аҳолининг табиий ҳаракати натижасида авлодларнинг армашинишидир. Аҳолини такрор ҳосил қилиш туғилиш ва ўлимлар сонига қараб аниқланади. Демографик жамланма кўрсаткичлар ўзгаришига мувофиқ, аҳоли такрор ҳосил қилинишининг уч асосий тарихий турини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Улардан биринчиси – *аҳолини такрор ҳосил қилишнинг қадимий туридир*. У ибтидоий жамият учун хос бўлган ва ҳозирги пайтда учрамайди.

Аҳоли такрор ҳосил қилинишининг иккинчи тури – *“анъанавий” ёки “патриархал” такрор ҳосил қилиш туридир*. У аграр жамиятда ҳамда индустриал жамиятнинг илк боқичларида устунлик қилган. Туғилиш ва ўлим даражаси юқорилиги, ўртача умр кўриш давомийлигининг пастлиги бу турнинг асосий белгиларидир.

Кўпбололик анъанавий одат бўлиб, у аграр жамиятда оила яхши амал этишига кўмаклашади. Ўлим даражасининг юқорилиги эса одамлар турмуш

даражаси пастлиги, меҳнатнинг оғирлиги, тўйиб овқатланмаслик, тиббиётнинг зарур даражада ривожланмаганлиги оқибатидир. Такрор ҳосил қилишнинг бундай тури ривожланиш даражаси паст бўлган Нигерия, Бангладеш ва айниқса Эфиопия учун ҳосдир. Эфиопияда туғилиш даражаси - 45,0%, ўлим эса – 20,0 % ни, умр кўришнинг ўртача давомийлиги атиги 43 йилни ташкил этади.

Ривожланаётган давлатларнинг кўпчилигида (Мексика, Бразилия, Филиппин ва бошқалар) кейинги 10 йилликда такрор ҳосил қилишнинг “анъанавий” тури жиддий равишда ўзгарди. Ушбу мамлакатларда тиббиётдаги муваффақиятлар туфайли ўлим даражаси 6,0 % – 10,0 % гача пасайди, лекин туғилишнинг анъанавий ҳисобланган юқори даражаси асосан сақланиб турибди. Натижада ушбу давлатларда аҳолининг табиий ўсиши юқори – йилига 2,5 – 3,0 % ни ташкил этади. Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг бевосита ана шу - “ўтиш” тури XX аср охирида жаҳонда аҳоли сони ўсиши суръатлари юқори бўлишини таъминлади.

Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг “замонавий” ёки “оқилона” тури туғилиш даражаси пастлиги, ўлим даражасининг ўртачалиги, аҳолининг табиий ўсиши нисбатан камлиги ва умр кўриш ўртача давомийлигининг юқорилиги хусусиятларига эгадир. Мазкур тур аҳолининг турмуш даражаси ва маданияти юқорироқ бўлган, иқтисодий жихатдан ривожланган давлатлар учун ҳосдир. Ушбу мамлакатлардаги туғилиш даражасининг пастлиги оилани онгли тартибга солиш билан узвий боғлиқдир. Ўлим даражасига эса аҳоли таркибида катта ёшдагилар салмоғининг юқорилиги таъсир кўрсатади.

Кейинги ярим аср мобайнида демографияни умумий ривожланишнинг иқтисодий ва ижтимоий омиллари нуқтаи назаридан ўрганишга эътибор ортмоқда.

Демографияда *жамланма бирлик – инсондир*. Бу бирликнинг белгилари кўп – жинс, ёш, оилавий аҳвол, таълим даражаси, машғулот тури, миллат ва ҳоказолар. Ушбу белгилар инсон умри давомида ўзгариб боради. Шунинг учун аҳоли миқдорида одамларнинг ёш, жинс таркиби, оилавий аҳвол каби хусусиятлар мужассамлашган. Ҳар бир одам ҳаётидаги ўзгаришлар аҳоли таркибидаги ўзгаришларга ҳам олиб келади. Ушбу ўзгаришлар жамланма ҳолида аҳолининг ҳаракатини ташкил этади.

Аҳоли сони ўсишининг умумий хусусиятини табиий ўсиш белгилайди. Мазкур кўрсаткич туғилганлар билан ўлганлар сони ўртасидаги фарқнинг мутлақ миқдори сифатида ифодаланади. Аҳоли табиий ўсишининг юқори суръатлари, агар бу жараён ўлим даражаси паст шароитларда кечаётган бўлса, қулай демографик вазият сифатида баҳоланади. Бироқ қатор мамлакатларда туғилиш тартибга солинмаслиги оқибатида демографик вазият кескинлашади. Бунда демографик инқирознинг турли белгилари – болалар ва оналар ўлими даражасининг юқорилиги, аҳоли саломатлиги кўрсаткичларининг пастлиги, умр кўриш ўртача давомийлигининг камайиши ва ҳоказолар пайдо бўлади.

Одатда аҳоли ҳаракати уч гуруҳга тасдиқланади:

- *табiiй ҳаракат* – бу туғилиш, ўлим сонини қамраб олиб, мазкур вазиятларни ўрганиш бевосита демография ваколатидадир;

- *механик ҳаракат (миграция)* – бу аҳолининг ҳудудлар бўйича ҳаракатланишларининг барча турлари жамланмасидир. Мазкур жараён пировард натижада аҳолининг жойлашиши, зичлиги, мавсумий ва тебранувчан ҳаракатчанлиги хусусиятларини белгилайди;

- *ижтимоий ҳаракат* – бу одамларнинг бир ижтимоий гуруҳдан иккинчисига кўчиб ўтишидир. Ушбу ҳаракат тури аҳоли ижтимоий таркиби такрор ҳосил қилинишини белгилайди.

Миграция ва такрор ҳосил қилиш жараёнлари ўртасида узвий алоқадорлик мавжуддир. Миграция кўчиб юрган одамлар оммасининг туғилиши, никоҳда бўлиши, саломатлиги ва ўлимига таъсир кўрсатади. Ана шу сифатда у аҳолини такрор ҳосил қилишининг омилларидан бирига айланади. Бироқ миграция жараёнларида жўғрофий ва иқтисодий омилларнинг (табiiй шароитлар, иқлим, иқтисодий ривожланиш даражаси, ижтимоий инфратузилма ва ҳоказолар) роли такрор ҳосил қилишникига қараганда анча сезиларлидир. Аҳолининг миграцияси – бу, энг аввало иш кучининг миграциясидир.

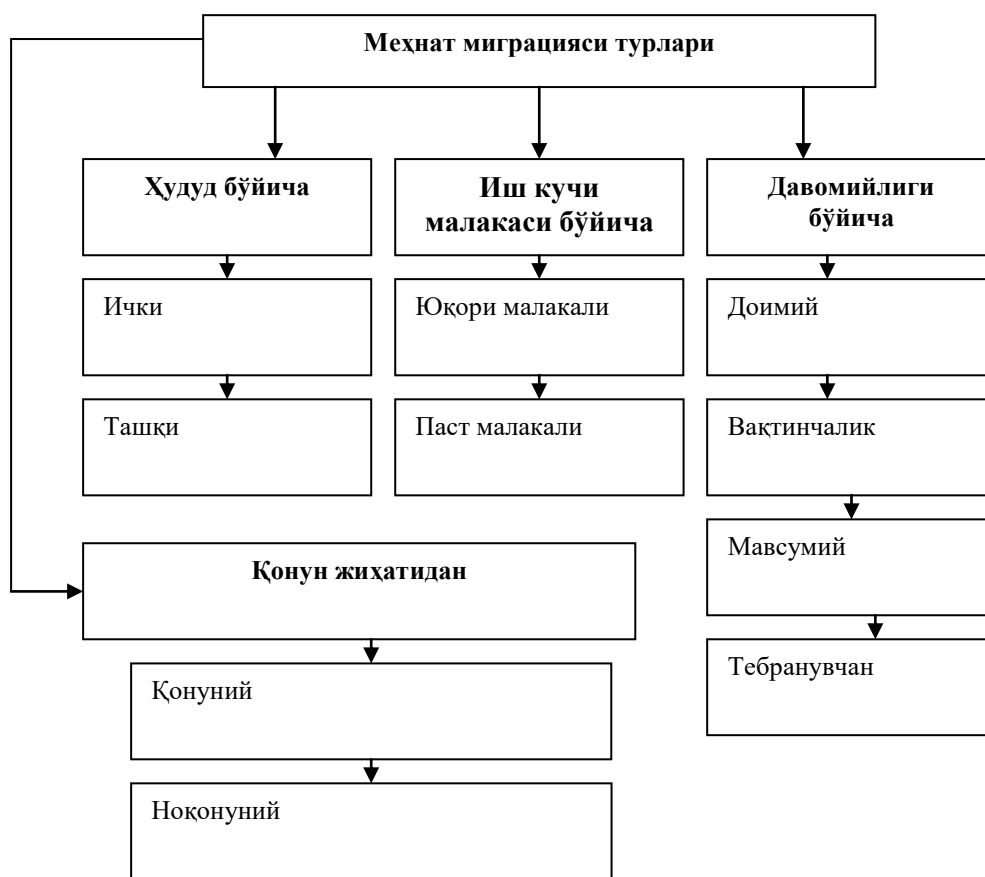
Халқаро Меҳнат Ташкилоти ҳамда Миграция бўйича халқаро ташкилот меҳнат мигрантларига аҳолининг ўзи истиқомат қиладиган мамлакат бир ҳудудидан иккинчисига ёки бошқа мамлакатга кўчиб бориб, меҳнат фаолияти билан машғул бўлиш таърифини беради. Хусусан, Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1949 йил 1 июлдаги “Кўчманчи меҳнаткашлар тўғрисида”ги 97-Конвенциясига мувофиқ: “кўчманчи меҳнаткаш ишлаш мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кўчувчи шахсни англатади”²⁶.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти меҳнат миграциясининг қуйидаги асосий турларини ажратиб кўрсатади:

- *шартнома асосида ишловчилар*. Бу ҳолда мигрантларни қабул қилувчи давлат томонидан уларнинг мазкур мамлакатда бўлиш муддатлари аниқ белгилаб қўйилади. Миграциянинг бу тури асосан иш кучини мавсумий (масалан, қишлоқ хўжалиги, қурилиш) ишларга жалб қилиш билан боғлиқдир;

- *малакали кадрлар миграцияси*. Бунга юқори малакали мутахассислар ёки ишчиларни имтиёзли тартибда (юқори иш ҳақи, бошқа имтиёзлар ҳисобига) ишга таклиф қилиниши мисол бўла олади;

²⁶ Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. –Т. Адолат. 2004. -149 б.

9.1-расм. Мехнат миграцияси таснифи

- *ноқонуний миграция*. Бу ноқонуний равишда бошқа мамлакатларда меҳнат фаолияти билан шуғулланишдир;
- *қочоқлар*. Булар тоифасига ҳаёти хавф остида қолиши оқибатида бошқа жойларга кўчишга мажбур бўлганлар киради;
- *кўчманчилар*. Улар доимий яшаш учун бошқа жойга кўчиб борганлардир.

Худуд бўйича ички ва ташқи миграция фарқланади. *Ички меҳнат миграцияси* бир мамлакат ичиде, минтақалар, туман ва шаҳарлар ўртасида бўлади. *Ташқи меҳнат миграцияси* дейилганда иш кучининг бир давлатдан бошқа давлатга кўчиб ўтиши тушунилади. У қуйидаги хусусиятларга эгадир:

- ривожланаётган давлатлардан ривожланган давлатларга меҳнат миграцияси;
- ривожланган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси;
- ривожланаётган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси.

Малака бўйича юқори малакали ҳамда паст малакали иш кучи миграцияси фарқланади.

Мехнат миграцияси *давомийлигига* қараб:

- *доимий ёки узоқ муддатга* мўлжалланган (бошқа мамлакатга

доимий кўчиб кетиш ёки қишлоқ жойларидан шаҳарга доимий яшашга кўчиб кетиш);

- *вақтинчалик* (масалан, шартнома асосида бошқа мамлакатга муайян даврга ишлаш учун бориш);

- *мавсумий* (масалан, қишлоқ хўжалиги ишларига жалб этиш);

- *тебранувчан* (иш кучининг бир ҳудуддан иккинчисига, масалан қишлоқ жойларидан шаҳарларга мунтазам қатнаб ишлаши).

Меҳнат миграцияси, шунингдек, *қонун жиҳатидан қонуний*, яъни мамлакатда амал қилаётган қонунчилик, халқаро ҳуқуқ нормалари, давлатлараро ҳуқуқий битимлар асосида ҳамда *ноқонуний* бўлиши мумкин.

Меҳнат миграциясида иш кучи ҳаракатчанлиги мезони ҳам ҳисобга олинади. *Иш кучи ҳаракатчанлиги* меҳнатга лаёқатли аҳолининг муайян турдаги меҳнат фаолиятини муайян жойда бажаришга қодирлиги ва тайёрлиги билан белгиланади. Унинг ижтимоий-касбий ва ҳудудий хусусиятлари мавжуддир. Мазкур жиҳатларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Иш кучи кўчишининг зарурати омиллари. Уларга ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда иш ҳақи, меҳнат шарт-шароити ва мазмуни, иш вақти, хизмат соҳасида кўтарилиш эҳтимоли билан белгиланса, ҳудудий ҳаракатчанлик турмуш даражаси, ижтимоий инфратузилма, турар жой шароитларини яхшилаш имкониятлари билан боғлиқ бўлади.

2. Янги иш жойининг мақбуллиги омиллари юқорида қайд этилганлар қатори қилинган сарфлардан янги иш жойида фойдаланиш ҳамда турар жойни алмаштириш имкониятларини ҳам қамраб олади.

3. Бу гуруҳ омиллари имконияти ҳаракатчанликнинг осонлиги билан белгиланади. Бунда ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда ходим малакаси, тажрибаси, ёши ва бошқа хусусиятлари ҳамда янги иш жойига жойлашишнинг осонлиги асосий роль ўйнаса, ҳудудий ҳаракатчанликда улар қатори кўчиб ўтиш ҳаражатлари ҳам аҳамиятга эгадир.

4. Мазкур гуруҳ омиллари ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда бўш иш ўринлари тўғрисидаги ахборотлар мавжудлиги, уларнинг ишончлилиги, ахборот олиш қиймати билан белгиланса, ҳудудий ҳаракатчанликка кўчиб бориладиган жойлар тўғрисидаги ахборотлар ҳамда уларнинг қиймати муҳим ҳисобланади.

Меҳнат миграциясида *донор мамлакатлар* (иш кучини экспорт қилувчилар) ҳамда *рецепиент мамлакатлар* (иш кучини импорт қилувчилар) фарқланади. Умуман олганда меҳнат миграцияси рецепиент мамлакатнинг иш кучига бўлган эҳтиёжини таъминлайди, донор мамлакатларда эса иқтисодий фаол аҳолини эса иш билан бандлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Меҳнат миграцияси донор мамлакатлар иқтисодига қуйидагича ижобий таъсир кўрсатади:

- иш кучи экспорти мамлакат меҳнат бозоридаги вазиятни яхшилади, яъни иш кучи миграцияси натижасида ортиқча меҳнат ресурслари сони камади. Бу, айниқса, аҳолиси зич мамлакатлар (Хитой,

Ҳиндистон, Мексика, Туркия, Покистон)га ижобий таъсир ўтказди;

- иш кучи экспорти донор мамлакатлар фуқароларига реципиент давлатларда янги замонавий мутахассисликларни ўзлаштириш, ўз малакаларини ошириш, янги техника ва технологияларни ўзлаштириш имконини беради;

- иш кучи экспорти донор мамлакатларга қўшимча валюта кириб келиши ҳамда эмигрант ходимлар оила аъзолари турмуш даражасини ошириш манбаи ҳисобланади;

- донор мамлакатлар ўз фуқароларининг чет элларда меҳнат фаолиятини амалга ошириш билан шуғулланадиган фирмалардан давлат бюджетига солиқ ундиради.

Шу билан бир қаторда иш кучи миграциясининг донор мамлакатлар иқтисодиётига салбий таъсири ҳам мавжуддир. Улар қуйидагилардан иборат:

- иш кучини экспорт қиладиган мамлакатлар ўз меҳнат ресурслари, меҳнатга лаёқатли иқтисодий фаол аҳоли маълум қисмидан ажралдилар;

- донор мамлакатлар имигрант ишчиларни ўқитиш ва малакасини ошириш учун сарфлаган маблағлари реципиент давлатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадларида фойдаланилади;

- юқори малакали ва меҳнат бозорида ғоят рақобатбардош иш кучи экспорти донор мамлакатлар ишлаб чиқаришининг муҳим тармоқларида юқори малакали кадрлар тақчиллигига олиб келиши мумкин.

Иш кучи миграцияси реципиент мамлакатлар иқтисодиётига қуйидаги ижобий самара келтиради:

- хориждан иш кучининг кириб келиши юқори даражадаги сафарбарликни таъминлаб, иқтисодиёт таркибидаги муайян тармоқларни жадал ривожлантиришга хизмат қилади;

- иш кучи миграцияси реципиент мамлакатларнинг кадрлар тайёрлаш учун ҳаражатларини тежаш имконини беради;

- имигрантлар ички бозорни ривожлантиради, чунки улар товар ва хизматларга талабни оширадилар;

- иш кучи импорти реципиент мамлакатлар компания ва фирмаларнинг бозордаги рақобатбардошлигини оширади, чунки арзон иш кучи кириб келиши натижасида ишлаб чиқариш ҳаражатлари тежаллади;

- имигрантларнинг вақтинчалик бўш маблағларидан реципиент мамлакатлар иқтисодиётини молиялаштириш учун фойдаланиш имконияти пайдо бўлади.

Меҳнат миграциясининг реципиент давлатлар учун ҳам салбий томонлари мавжуддир. Улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакат иқтисодиёти тармоқларининг хориж иш кучига қарамлиги ортади;

- ички иш кучининг маҳаллий меҳнат бозоридаги баҳоси пасаяди ҳамда хориж иш кучининг таклифи ортади.

Шунинг учун ҳар бир давлат ўз миграция сиёсатини амалга оширади. Жумладан, қатор давлатлардан хориж иш кучи сифатига –

уларнинг маълумоти, касб-малакаси, иш стажига алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, Австралияда имигрантлар ишга қабул қилиниши учун ўз мутахассислиги бўйича камида уч йиллик иш стажига эга бўлишлари керак.

Иш кучини импорт қилаётган мамлакатлар ёш бўйича ҳам муайян талаблар қўядилар. Меҳнат мигрантлари асосан 20-40 ёшда бўлишлари талаб этилади. Шу билан бирга хорижлик ишчилар, жумладан, Швеция ва Норвегияда тиббий кўрикдан ўтказилиб, ишга қабул қилинади.

Турли давлатларда иш кучи миқдорига квоталар белгиланади ёки молиявий ва вақт чекловлари ўрнатилади. Масалан, Грецияда грек миллатига мансуб бўлмаган ходимларни ишга ёллашда чекловлар ўрнатилган. Ирландияда эса меҳнат фаолиятини бошлаш учун мигрантлар муайян миқдорда маблағ тўлашлари талаб этилади. Иш кучини қабул қилиб олувчи давлатлар меҳнат фаолияти давомийлигини ҳам белгилайдилар.

Миграция, одатда, меҳнат фаолиятини инсон капиталининг баҳоси юқори бўлган соҳаларга кўчиришга кўмаклашади. Америкалик иқтисодчилар Р.Ж. Эренберг ва Р.С. Смит аҳоли имкониятлар ёмон бўлган минтақалардан имкониятлар яхши бўлган минтақаларга кўчиб ўтади деган хулосага келган. Ушбу жараёнда кўчиб ўтиш тўғрисида қарор қабул қилишга муҳожирнинг ёши ва таълим даражаси катта роль ўйнайди. Меҳнатга лояқатли ёшларнинг миграция фаоллигининг энг юқорилиги уларнинг миграциядан манфаат олишлари учун вақтлари кўплиги билан изоҳланади²⁷.

Сўнги пайтда меҳнат миграциясини таҳлил этишда инсон капиталининг мамлакат иқтисодий ўсишнинг *эндоген омилини* тадқиқ этишга эътибор кучайди. Бундай ёндашув тарафдорлари (Р. Лукас, П. Ромер ва бошқалар) жамланган инсон салоҳияти иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим омили, халқаро иқтисодий миграция мамлакатлар ўртасида иқтисодий ўсиш суръатларидаги фарқлар натижасидир деган хулосага келганлар. Бунда иқтисодий ўсиш суръатларини оширишнинг эндоген механизми сифатида инсон капиталининг жамланиши намоён бўлади. Халқаро меҳнат миграцияси муҳожирларда инсон капитали жамғарилишига ёрдам беради.

Аҳолини ҳисобга олиш статистикасида қуйидаги категориялар фарқланади:

- *мавжуд аҳоли* – ҳисобга олиш пайтида мазкур аҳоли пунктида доимий яшаш жойидан қатъи назар мавжуд бўлган аҳоли қисми;
- *доимий аҳоли* – ҳисобга олиш пайтида амалда қаерда бўлганидан қатъи назар мазкур аҳоли пунктида доимий яшайдиган аҳоли қисми;
- *вақтинча йўқлар* – ҳисобга олиш пайтида доимий яшаш жойида вақтинча йўқ бўлган (6 ойдан кўп бўлмаган даврда) шахслар;
- *вақтинча борлар* – ҳисобга олиш пайтда мазкур аҳоли пунктида

²⁷ Эренберг Р.Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная практика. – М.: МГУ, 1996. - С.338, 367.

вақтинча бор бўлган (6 ойдан кўп бўлмаган муддатда) шахслар.

Аҳоли сифати – аҳолининг ижтимоий ҳаёт кечириши, ижтимоий ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида характерлайдиган категориядир. Яъни бу аҳолининг таркиб топган табиий, техникавий, иқтисодий, ижтимоий-маданий шароитларга муносабати ҳамда ушбу шароитларни ўзларининг ўзгариб борадиган эҳтиёжларига мослаштириш қобилиятидир. Аҳоли хусусияти (туғилиш, ўлим, таълим, малака даражаси ва ҳоказолар) миқдор жиҳатидан ўзгариб боради. Аҳолининг сифат хусусиятларини, энг аввало, таълим ва саломатлигини яхшилаш аҳоли такрор ҳосил қилиниши тежамкорлигини, яъни аҳоли сонини сақлаб туриш аҳоли сони ва унинг ўсиши суръатларини ўлим ва туғилишнинг мутлақ сони қисқарганда ҳам сақлаб туриш имконини беради.

5.2. Демографик ҳолатни баҳолаш кўрсаткичлари

Ер юзидаги аҳоли жаҳонда яшаётган одамлар такрор ҳосил қилинишининг муттасил жараёнидир. I асрда ер юзида 300 миллион киши яшарди. 2011 йил ўрталарига келиб эса жаҳондаги аҳоли сони 7 миллиардга етди. Прогнозларга кўра 2050 йилга бориб ер юзидаги аҳоли сони 9,1 миллиард кишига етади (12.2-расм).

Олимларнинг тақиқотлари кейинги 6000 йил давомида (XX асрнинг 60-70-йилларигача) Ер юзидаги аҳоли сони ўсишининг гиперболик мутлақ суръатлари тенденцияси кузатилганлигидан далолат беради. 1960–йиллардан бошлаб эса жаҳон аҳолиси сони ортишнинг нисбий суръатлари пасая бошлади. 1989 йилдан жаҳон аҳолиси сони ўсишининг мутлақ суръатлари ҳам камайди. Буни глобал демографик ўтишнинг мантиқий натижаси дейиши мумкин.

Аҳоли умумий сонини ҳисоблаб чиқишда демографик баланс тенгламасидан фойдаланилади:

$$P = P_0 + (N - M) + (V_+ - V_-) = P_0 + E + V_{np},$$

бунда: P — аҳолининг умумий сони;

P_0 — йил бошидаги аҳоли сони;

N — туғилганларнинг умумий сони;

M — ўлганларнинг умумий сони;

E — аҳолининг табиий ўсиши;

V_+ — кўчиб келганлар сони;

V_- — кўчиб кетганлар сони.

Аҳоли сонининг умумий ўсиши эас қуйидагича ҳисоблаб чиқилади :

$$P_1 - P_0 = P_{np},$$

бунда: P_0 — давр бошида (одатда йил) аҳоли сони;

P_1 — даврохирида аҳоли сони.

Аҳолининг табиий ўсиши тенгламаси қуйидагичадир:

$$N - M = E,$$

бунда: N — туғилганларнинг умумий сони;

M — ўлганларнинг умумий сони.

Демографик сиёсат аҳолини такрор ҳосил қилишни тартибга солиш, унинг энг мақбул миқдор ва сифат хусусиятларига эришишга йўналтирилган чораларни назарда тутати. Амалда бу соғлом авлодни такрор ҳосил қилишни билдиради. Демографик ривожланиш дастурлари комплекс хусусиятга эга бўлиши ижтимоий ҳаёт омилларининг кенг доирасини қамраб олиши, демографик жараёнларнинг оқибатларини ҳисобга олиши керак. Шунинг учун жаҳон аҳолисининг муаммолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг доимий диққат марказидадир. БМТ аҳолишунослик, шу жумладан демографик, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг ўзаро муносабати муаммолари соҳасида тадқиқотлар олиб боради, давлатларга демографик дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда кўмаклашади, аҳолишуносликнинг турли масалалари бўйича умумжаҳон конференцияларини ўтказиши.

Жумладан, 1994 йилда Қохирада бўлиб ўтган Аҳолишунослик бўйича умумжаҳон конференциясида кенг қамровли 20 йиллик Ҳаракат дастури қабул қилинди. Мазкур дастурда аҳолишунослик, иқтисодий ўсиш ва барқарор ривожланиш ўртасида ўзаро боғлиқка эришишга алоҳида эътибор қаратилган. Шу билан бирга эркаклар ва аёлларнинг тенглиги ва тенг ҳуқуқлигини таъминлаш, репродуктив ҳуқуқ ва саломатлик муаммоларини ҳал этиш вазифалари белгиланган. Қохира Ҳаракат дастури, унинг мақсад ва вазифалари аҳолини ривожлантириш, халқлар турмуш даражаси ва турмуш сифатини оширишга қаратилган миллий дастурларни ишлаб чиқиш учун асос вазифасини ўтади.

2000 йилда бўлиб ўтган Мингйиллик Саммитида БМТ томонидан қабул қилинган Мингйиллик ривожланиш мақсадлари Аҳолишунослик бўйича халқаро конференция қарорларини амалга ошириш юзасидан эришилган дастлабки натижаларга асосланган.

9.3. Ўзбекистонда аҳолининг демографик ривожланиши

Бугунги кунда Ўзбекистонда ўзига хос демографик вазият вужудга келди ва у аҳоли ўсиш суръатининг пасайиши, туғилишнинг камайиши, аҳолининг ёш таркибида кекса ёшдагилар улушининг ортиши, ёшлар салмоғининг камайиши, шу билан бир вақтда ўрта ёшдаги аҳоли сонининг кўпайишида намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов БМТ Саммити Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқида қуйидагиларни таъкидлади: “...қарийб 20 йил мобайнида

одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73 ёшга, аёлларнинг умр кўриши эса 75 ёшгача ошди”²⁸.

2011 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, Ўзбекистонда аҳоли сони 28453,7 минг кишини ташкил қилган. Аҳолининг умумий сонига кўра Ўзбекистон жаҳоннинг 230 мамлакати орасида 43, Осиёда эса 18-ўринда туради. Марказий Осиё республикалари жами аҳолисининг 45,0 % Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилади.

Мустақиллик йилларида (1991-2010 йиллар) Ўзбекистон аҳолисининг сони 7,4 млн. кишига, яъни йилига ўртача 389,1 минг кишидан кўпайди. Ўтган қарийб 20 йил мобайнида республикада аҳоли сони – 1,35, шаҳар аҳолиси – 1,73, қишлоқ аҳолиси эса 1,1 мартага кўпайди. Шу билан бирга республика ва унинг шаҳар ҳамда қишлоқ жойлари микёсида аҳоли сонининг кўпайиш суръати турлича бўлди (12.1-жадвал).

12.1-жадвал маълумотларининг таҳлили 2006-2010 йиллар давомида жами аҳоли сонининг 2142,2 минг кишига ёки 8,1 % га кўпайганлигини кўрсатади. Бироқ республиканинг шаҳар ва қишлоқ жойларида аҳоли сонининг ўсиш суръатларини бир меъёردа кечмаган. Жумладан, 2010 йилда 2006 йилга нисбатан шаҳар аҳолиси сони 53,9 % га кўпайган бўлса, қишлоқ аҳолиси эса 17,8 % га камайган. Шу билан бирга, бу даврда жами аҳоли таркибида шаҳар аҳолисининг улуши 36,0 % дан 51,4 % га ортган, қишлоқ аҳолисиники эса 64,0 % дан 48,6 % гача камайган. Яъни мамлакатда аҳолининг урбанизация жараёни кучаймоқда. Қишлоқ аҳолиси сонининг камайганлиги эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-ҳудудий тузилишини такомиллаштиришга доир чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2009 йил 13 мартдаги 68-сонли қарорига кўра республикадаги 966 та қишлоқ пунктига шаҳарча мақоми берилганлиги билан изоҳланади.

Республикада аҳоли сонигаги ўзгаришлар унинг бевосита ёш таркиби билан боғлиқ. Ўзбекистон аҳолисининг ҳозирги ёш таркиби XX асрнинг 90-йилларида бошланган туғилиш даражасининг қисқаришига қарамай ёш ҳисобланади. Яъни, аҳоли таркибида 30 ёшгача бўлган ёшлар улуши 62,1% ни, 16 ёшгача бўлган болалар улуши – 33,3% ни, 16-29 ёшдагилар улуши – 28,8% ни ташкил этади ²⁹. Шу билан бирга, статистик маълумотлар таҳлили сўнгги йилларда 0-15 ёшдаги аҳоли мутлақ сонининг камайётганлигини кўрсатмоқда.

2006-2010 йиллар давомида республикада аҳоли таркибида меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли сони 235,4 минг кишига ёки 2,6 % га камайган. Бундай тенденцияни бу гуруҳнинг аҳоли таркибидаги улушида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, 2006 йилда меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли улуши 35,0 % ни ташкил қилган бўлса, 2010 йилга келиб бу кўрсаткич 31,5 % га тенг бўлган. Мазкур ҳолат мустақиллик

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов БМТ Саммити Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2010 йил 22 сентябрь.

²⁹ Ата-Мирзаев О.Б. Народо́население Узбекистана: история и современность. – Т.: Ижтимоий фикр, 2009. – С.154-155.

йиллари республикада туғилиш кўрсаткичининг камайганлиги билан изоҳланади. Жумладан, 1991 йили республикада туғилишнинг умумий коэффициенти 34,5 %о дан³⁰ 2010 йили 23,2 % гача³¹ камайган.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида йиллар давомида шаклланган кадриятлар, урф-одатларда ўзига хос ўзгаришлар рўй бераётганлиги, халқнинг муносиб турмуш шароитини яратишга интилиш, омма ўртасида хомиладорликдан сакловчи тиббий воситаларнинг кенг тарқалиши, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда бандлигининг ортиши, ҳар бир оила ўз иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда фарзандлар туғилишини назорат этиши каби омиллар туғилиш кўрсаткичининг пасайишига олиб келди.

2006-2010 йилларда меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сони – 13,6 % га, меҳнатга қобилиятли ёшдан юқори бўлган аҳоли сони эса 16,0 % га ортган. Таҳлил натижалари меҳнатга қобилиятли ёшдан катта бўлган аҳоли сонининг меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сонига нисбатан юқори суръатда ўсганлигини кўрсатади. Бу ҳолат иккинчи жаҳон урушидан кейинги “демографик тўлдириш” даврида туғилган аҳолининг бугунги кунда кексалар гуруҳи қаторига қўшилиши билан изоҳланади.

Аҳолининг кексайиши жараёни Ўзбекистон учун ҳам хос бўлмоқда. Республикада кечаётган демографик жараёнларнинг замонавий тенденцияларининг таҳлили аҳолининг ёш таркибида болалар салмоғининг камайиб, меҳнатга лаёқатли ёшдаги ва қариялар салмоғининг ошиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Бу эса ўз навбатида истиқболда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши йўналишларида ҳам ўзига хос ўзгаришларнинг амалга оширилишини, аҳоли кексайишининг худудий ва гендер жиҳатлари эътиборга олинган кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш лойиҳалари ва дастурларини ишлаб чиқишни талаб этади. Мазкур тадбирларнинг амалга оширилиши демографик ривожланиш истиқболини белгилашга боғлиқ. Шунини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистоннинг 2025 йилгача бўлган даврдаги узок муддатли демографик прогнози “ёшни силжитиш” усулидан фойдаланиб, амалга оширилди.

Истиқболда демографик жараёнлар ва бу жараёнларнинг бориши билан боғлиқ юзага келадиган тенденциялар, биринчи навбатда, репродуктив ёшдаги аёллар сонининг истиқбол кўрсаткичларига боғлиқ .

9.2-жадвал

Ўзбекистонда репродуктив ёшдаги аёллар сонининг истиқбол кўрсаткичлари (минг киши ҳисобида)

Йиллар	Репродуктив ёшдаги аёлларнинг ёш гуруҳлари бўйича сони							
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	15-49
2011	157,3	156,0	137,2	110,9	98,0	86,2	82,8	828,4
2012	153,4	157,6	143,5	114,6	99,6	88,8	82,6	840,1
2013	148,5	158,3	148,7	119,1	101,4	91,0	82,7	849,7

³⁰ Демографический ежегодник Узбекистана 2003. – Ташкент, 2004. – С.127

³¹ Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2010. – Ташкент, 2011. – С.46

2014	143,3	158,7	151,9	123,9	104,2	93,2	82,9	858,1
2015	137,6	158,7	153,6	129,7	107,2	95,3	83,4	865,5
2016	131,5	156,8	155,3	136,4	110,1	97,1	85,2	872,4
2017	127,0	153,0	156,9	142,6	113,8	98,7	87,7	879,7
2018	124,3	148,1	157,6	147,8	118,2	100,5	90,0	886,5
2019	123,1	142,9	158,0	151,0	123,0	103,3	92,1	893,4
2020	129,2	137,2	158,0	152,7	128,8	106,3	94,2	906,4
2021	137,0	131,1	156,1	154,4	135,4	109,1	96,0	919,1
2022	145,6	126,7	152,3	156,1	141,6	112,8	97,6	932,7
2023	154,8	123,9	147,4	156,7	146,8	117,2	99,3	946,1
2024	164,3	122,8	142,3	157,0	150,0	121,9	102,1	960,4
2025	167,6	128,8	136,6	157,1	151,6	127,7	105,1	974,5
2025 йилда 2011 йилга нисбатан, %	106,5	82,5	99,5	141,6	154,7	148,1	126,9	117,6

9.2-жадвалдан кўриниб турибдики, 2011 йилдан бошлаб республикада 15-19 ёш гуруҳидаги аёлларнинг сони кескин камая бошлайди. Сўнгра бу тенденция 2016 йилдан аҳолининг 20-24 ёш гуруҳига, 2021 йилдан эса 25-29 ёш гуруҳига ўтади. Бу тенденция республикада 1996 йилдан бошланган туғилиш даражаси кескин камайган даврда туғилган аҳолининг 15-19 ёш гуруҳига кириши билан изоҳланади. Туғилиш даражаси юқори бўлган 1980-1995 йилларда туғилган аҳоли когортасининг 30-34, 35-39, 40-44, 45-49 ёш гуруҳларига ўтиши ҳисобига бу ёш гуруҳларидаги аёлларнинг сони мунтазам ортиб боради. Хусусан, 2025 йилда 2011 йилга нисбатан 30-34 ёш гуруҳидаги аёллар сонининг 41,6 %га, 35-39 ёшдагиларнинг – 54,7, 40-44 ёшдагиларнинг – 48,1, 45-49 ёшдагиларнинг эса 26,7 %га ўсиши кутилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, 1987-1991 йилларда туғилиш даражаси юқори бўлган даврда туғилган аҳолининг 2002 йилда 15-19 ёш гуруҳига ўтиши натижасида республикада туғилиш даражасининг бирмунча ортанлиги ҳисобига шу йилларда туғилган аҳолининг 2020 йилда 15-19 ёш гуруҳига, 2025 йилда эса 20-24 ёш гуруҳига ўтиши бу ёш гуруҳидаги аёллар сонининг ортишига олиб келади.

Аҳолининг кексайиши туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари динамикасида рўй берадиган такрорланмас ўзгаришлар оқибатидир (9.3-жадвал).

9.3-жадвал

Ўзбекистонда туғилиш ва ўлим коэффицентларининг истиқбол кўрсаткичлари (% ҳисобида)

Йиллар	Демографик кўрсаткичлар (1000 киши ҳисобида)					
	Жами аҳоли		Шаҳар аҳолиси		Қишлоқ аҳолиси	
	туғилиш	ўлим	туғилиш	ўлим	туғилиш	ўлим
2011	21,0	5,5	17,6	6,7	23,2	4,8
2015	21,9	5,7	18,8	7,0	24,8	4,9
2020	20,5	6,4	17,9	7,4	23,2	5,2

2025	19,2	7,2	17,3	8,5	21,9	6,0
2025 йилда 2011 йилга нисбатан ўзгариши (+,-)	-1,8	1,7	-0,3	1,8	-1,3	1,2

Прогноз қилинаётган даврда жами аҳолида, шу жумладан шаҳар ва қишлоқ аҳолисида ҳам туғилишнинг умумий коэффициентининг 2011-2025 йиллар давомида нисбатан камайиши ва бу тенденция барқарор бўлмаслиги кутилади. Хусусан, 2011-2015 йиллар давомида жами аҳолида туғилишнинг умумий коэффициенти 0,9 пунктга кўпайиши ва 2015-2025 йилларда 2,7 пунктга камайиши кутилади. Республика ва унинг ҳудудларида 2015 йилгача бўлган даврда туғилиш кўрсаткичининг ортиши туғиш ёшидаги аёллар мутлақ сонининг нисбатан барқарор ўсиши ҳамда узоқ давр мобайнида туғилиш кўрсаткичининг нисбатан юқори бўлганлиги ҳисобига таъминланади. 2015 йилдан кейинги даврда туғилиш коэффициенти бирмунча камайиши эса 1991-2000 йиллардаги туғилишнинг паст даврида туғилган аҳолининг асосий репродуктив ёшга (20-24, 25-29 ёш) кириши билан боғлиқдир.

Ҳисоб-китобларга қараганда, прогноз қилинаётган давр охиригача Ўзбекистонда ўлимнинг умумий коэффициенти мунтазам ортиб бориши кутилади. Агар 2011-2025 йилларда республикада ўлимнинг умумий коэффициенти 1,7 пунктга кўпайса, шаҳар аҳолисида бу кўрсаткич – 1,8, қишлоқ аҳолисида эса 1,2 пунктга ортади. Бундай ҳолат мамлакат аҳолиси ёш таркибида нисбатнинг кекса ёш гуруҳига томон силжиши билан изоҳланади. Маълумки, қарияларда ўлим кўрсаткичи юқори ва бу ўз навбатида аҳоли ўртасида ўлим кўрсаткичининг кўпайишига олиб келади.

Асосий демографик жараёнларга хос бўлган юқорида кўрилган тенденциялар аҳоли ёш таркибига таъсир этади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда республика аҳолиси ёш таркибининг 2025 йилгача бўлган истиқболи аниқланди (9.4-жадвал).

9.4-жадвал

Ўзбекистонда аҳоли ёш таркибининг истиқбол кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Бирлик	Йиллар			2025 йилда 2015 йилга нисбатан ўзгариши	
		2015	2020	2025	+, -	%
Жами аҳоли сони	минг киши	30189,6	32346,5	34390,7	401,1	113,9
	фоиз	100,0	100,0	100,0	-	-
Меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли сони (0-15 ёш)	минг киши	9841,8	9995,0	9835,7	-6,1	99,9
	фоиз	32,6	30,9	28,6	-4,0	-
Меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сони (16-54 ёшдаги аёллар, 16-59 ёшдаги эркаклар)	минг киши	17842,0	19440,2	21012,7	3170,7	117,7
	фоиз	59,1	60,1	61,1	2,0	-

Меҳнатга қобилиятли ёшдан юқори бўлган аҳоли сони (55 ва ундан юқори ёшдаги аёллар, 60 ва ундан юқори ёшдаги эркеклар)	минг киши	2505,8	2911,3	3542,3	1036,5	141,3
	фоиз	8,3	9,0	10,3	2,0	-

Прогноз қилинаётган даврда республикада жами аҳоли сони 13,9 фоизга кўпаяди ва 2025 йилга бориб 34390,7 минг кишини ташкил қилиши кутилади. Бу давр мобайнида аҳоли таркибида меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли сонининг 0,1 фоизга камайиши, аксинча меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сонининг 17,7, меҳнатга қобилиятли ёшдан каата бўлган аҳоли сонининг 41,3 фоизга кўпайиши кузатилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари бўйича аҳолининг ёш таркибидаги ўзгаришлар таҳлили асосида шундай хулоса қилиш мумкин, болалар сони мунтазам камайиб, аксинча меҳнатга лаёқатли ёшдаги ва ундан катта бўлган аҳоли сони ортиб боради. Бу ўз навбатида республиканинг барча ҳудудларида аҳолининг “қуйидан” қариш жараёнининг ривожланаётганлигидан далолат беради.

Маълумотларга кўра, 1991-2010 йилларда Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг қариш индекси 6,1 пунктга кўпайган. Албатта, кўрилаётган даврнинг турли оралиқларида ҳудудлар миқёсида аҳолининг қариш индексининг кўпайиш суръати турлича бўлган. Жумладан, 1991-1995 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси ва Бухоро вилоятида аҳолининг қариш индекси – 0,8, Тошкентда – 0,1, Навоий ва Хоразм вилоятларида – 0,6, Тошкент шаҳрида – 2,2 пунктга ўсган бўлса, бу кўрсаткич Андижонда – 0,3, Самарқандда – 0,8, Жиззах, Наманган, Сурхондарё, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида – 0,2 пунктга камайган. Демак, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Тошкент, Навоий, Хоразм вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳрида аҳолининг кексайиш жараёни 1991 йилдан бошланган ва бу бу тенденция 2000-2010 йилларда республиканинг барча ҳудудларига улар аҳолисининг ёш таркибида болалар мутлақ сонининг қисқариши ҳисобига қариш индекси кўрсаткичи ортиши билан ёйилди.

Ҳисоблаб чиқилган аҳолининг қариш индексига асосланган ҳолда ҳудудлар аҳолисининг кексайиш даражасини жаҳонда қабул қилинган демографик мезонга кўра уч гуруҳга ажратилди:

- биринчи гуруҳга – аҳолиси нисбатан суст кексаяётган ҳудудлар (20,0 % дан кам): Қашқадарё, Самарқанд, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятлари;
- иккинчи гуруҳга – аҳолиси ўртача даражада кексаяётган вилоятлар (20,0-30,0%): Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Фарғона ва Хоразм вилоятлари;
- учинчи гуруҳга – аҳолисининг кексайиши юқори даражада бўлган ҳудудлар (30,0 % дан баланд): Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти киритилди.

Юқорида қилинган таҳлилларга асосланган ҳолда шуни айтиш керакки,

аҳолиси нисбатан суст кексаяётган вилоятларда ҳам аҳолининг қариш индекси кўтарилиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида яқин келажакда республикамизнинг барча ҳудудларида ҳам аҳолининг кексайиш даражаси ривожланишини кўрсатади.

Ўз навбатида, аҳолининг кексайиши мамлакатлар миллий иқтисодиётининг ривожланишига ўз таъсирини ўтказди ҳамда бу жараён қуйидаги қатор ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келади.

Биринчидан, кексалар улушининг ортиши аҳолининг иқтисодий фаоллигини пасайтиради. Одамнинг ёши қанча катта бўлса, маҳсулдорлиги шунчалик паст бўлади.

Иккинчидан, аҳолининг кексайиши иқтисодиётда ёшлар улуши камайишини англатади. Бу эса иш билан банд аҳолини касб-малака ва тармоқ таркибининг ўзгариши жараёни ва бинобарин иқтисодиётнинг самарадорлиги ошишини секинлаштиради.

Учинчидан, пенсия жамғармаси зиммасига пенсиялар тўлаш харажатларининг бениҳоя оғир юки тушади. Зеро, пенсионерлар улушининг кўпайиши билан бир йўла пенсия жамғармаларига маблағ тўлаб борадиган меҳнатга қобилиятли аҳоли салмоғи қисқаради.

Тўртинчидан, кексаларга тиббий хизмат кўрсатиш учун қўшимча маблағ сарфлаш, геронтологик муассасалар тармоғини кенгайтириш ва бутун соғлиқни сақлаш тизимини сифатли тарзда қайта қуришни талаб қилади.

Бешинчидан, ҳали ишлашни истайдиган “ёш қариялар”ни иш билан таъминлаш лозим. Бу осон вазифа эмас, чунки пенсия ёшига етмаганларга ҳам иш ўринлари етишмайди.

Олтинчидан, аҳолининг кексайиши моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасининг таркибига таъсир кўрсатади, яъни аҳоли бу гуруҳининг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ равишда товар ва хизматлар ассортиментини ўзгартиришга тўғри келади. Баъзи технологик операцияларни ҳам ўзгартириш, машина ва ускуналарни ходимларнинг ёш хусусиятларига мослаштириш керак. Транспорт воситалари ҳам кексаларнинг талабларига монанд бўлиши лозим.

Аҳолининг кексайиши шароитида қарияларнинг турмуш фаровонлигини ошириш учун қуйидаги чораларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини яхшилаш;
- нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан қарияларни манзилли ижтимоий қўллаб-қувватлаш даражасини янада кучайтириш;
- Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳузурида гериатрик марказ ва республиканинг барча туман ва шаҳарларида шу марказнинг бўлимларини очиш ҳамда улар томонидан аҳолининг шу категориясига кўрсатиладиган тиббий хизмат турларини кўпайтириш;
- бакалаврият ва магистратура йўналишлари классификаторига “Геронтология”, “Гериатрия” ихтисосликлари, тиббиёт коллежларига

“Патронаж ҳамшираси”, “Ижтимоий ходим” ихтисосликларини киритиш бўйича давлат таълим стандартларига ўзгартиришлар киритиш ва шу ихтисосликлар бўйича кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш;

- барча маҳаллаларда қариялар учун мўлжалланган кундузги мулоқотда бўлиш ва ҳордиқ чиқариш жамоатчилик марказларини кўпайтириш;

- ёлғиз кексаларга ўз уйида ижтимоий хизмат кўрсатиш даражасини ошириш.

X-МАВЗУ. АҲОЛИ ТУРМУШ ТАРЗИ ВА ДАРОМАДЛАРИ

10.1. «Турмуш даражаси» тушунчаси ва унинг кўрсаткичлари тизими

10.2. Аҳоли эҳтиёжлари ва турмуш даражасига таъсир этувчи омиллар

10.3. Аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичлари ва индикаторлари

10.4. Мамлакат аҳолиси турмуш сифатини ошириш йўллари

10.5. Аҳоли даромадлари, уларнинг шаклланиш манбалари ва фойдаланиш йўналишлари

10.1. «Турмуш даражаси» тушунчаси ва унинг кўрсаткичлари тизими

Аҳолининг фаровонлик даражасини ифодалаш учун "турмуш даражаси", "халқ фаровонлиги", "турмуш фаолияти хавфсизлиги", "турмуш тарзи", "меҳнат фаолияти сифати", "турмуш сифати" каби турли хил тушунчалар қўлланилади. Баъзан турли атамалар бир мазмунни англатса, бошқа ҳолларда улар ўртасидаги фарқ муайян характер касб этади, мазмуни сезиларли даражада фарқ қилади. Шу билан бирга, мазкур тушунчаларнинг ўзаро боғлиқлигини қайд этиш лозим.

Ўзбекистонда аҳолининг моддий, маънавий, ижтимоий эҳтиёжлари қондирилиш даражасини ифодаладиган "турмуш даражаси" атамаси кенгрок қўлланилади. Бундай тавсиф кўпроқ турмуш даражаси статистикасини характерлайди. Шу билан бирга турмуш даражаси - кўплаб омиллар йиғиндиси таъсирида бўлган ўзгарувчан жараёнدير. Турмуш даражаси мунтазам ўзгариб турадиган турли неъматларга бўлган эҳтиёжларнинг таркиби ва даражаси билан, бошқа томондан, эҳтиёжни қондириш имкониятлари, товарлар ва хизматлар бозоридаги ҳолат, аҳоли даромадлари, меҳнаткашларнинг иш ҳақи билан белгиланади. Аммо иш ҳақи миқдори ҳам, турмуш даражаси ҳам ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари самарадорлигининг кўлами, илмий-техник тараққиёт даражаси, аҳолининг маданий-маърифий савияси ва таркиби, миллий хусусиятлар, сиёсий ҳокимиятга боғлиқ (11.1 расм).

70-80-йилларда "турмуш тарзи" тушунчаси кенг қўлланилган. Бунда ҳаёт фаолиятининг сифат кўрсаткичлари "турмуш тарзи", миқдор кўрсаткичлари эса "турмуш даражаси" билан ифодаланган. Шунингдек, аҳолининг турмуш даражасини характерловчи бошқа атамалар ва тушунчалар мавжуд. Турмуш даражасининг энг муфассал талқини қуйидагича: турмуш даражаси - бу жисмоний, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларнинг ривожланиш даражаси, қондирилганлик миқёси ва уларни қониқтириш учун яратилган

имкониятларни акс эттирувчи комплекс ижтимоий–иқтисодий категориядир. Бундай талқин турмуш даражасининг сифат ва миқдор кўрсаткичларини янада тўлиқроқ ифодалашга имкон яратади.

Турмуш даражаси инсон (аҳоли) ҳаёт фаолиятининг маълум бир қирраси тўғрисида тасаввур берадиган кўрсаткичлар тизими билан белгиланади. Турмуш даражаси тўғрисида батафсил маълумот олиш учун аҳоли даромадлари ва эҳтиёжлари, истеъмол даражаси ва таркиби, уй-жой, мол-мулк, маданий-маиший буюмлар ва бошқалар билан таъминланганлик даражасини чуқур ўрганиш лозим.

Турмуш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар турли-туман бўлиб, турмуш даражаси концепцияси билан узвий боғлиқ. Айрим муҳим кўрсаткичлар 10.1-жадвалда келтирилган.

10.1-жадвал.

Турмуш даражасининг асосий кўрсаткичлари

Ҳажмий (абсолют)	Улуш (ўртача)
Миллий даромад ҳажми	Истеъмол фондининг миллий даромаддаги улуши
Аҳолининг номинал даромадлари	Аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал даромад
Иш ҳақи фонди	Ўртача ва энг кам иш ҳақи
Тадбиркорликдан олинадиган даромадлар	Аҳоли жон бошига тўғри келадиган тадбиркорликдан олинадиган ўртача даромад
Пенсия фондлари ҳажми	Пенсиянинг ўртача ва энг кам миқдорлари
Товар айланиши ҳажми	Аҳоли жон бошига тўғри келадиган товар айланиши
Бажарилган хизматлар ҳажми	Аҳоли жон бошига тўғри келадиган хизматлар салмоғи
Уй-жой фондининг ҳажми	Бир кишига тўғри келадиган уй-жой ҳажми (кв.м., хона)
Иқтисодиёт тармоқларида иш билан банд аҳолининг сони	Иқтисодий фаол аҳоли таркибида бандлар ва ишсизлар салмоғи
Аҳолининг жамғармалари	Жамғарманинг ўртача миқдори
Аҳолининг табиий кўпайиши	Яшаш даври

Кўрсаткичлар алоҳида белгилар бўйича қуйидаги туркумларга ажратилади: умумий ва хусусий; иқтисодий ва ижтимоий-демографик; объектив ва субъектив; қиймат ва натурал; миқдор ва сифат; истеъмол пропорцияси ва таркиби кўрсаткичларлари; статистик кўрсаткичлар ва бошқалар.

Турмуш даражаси кўрсаткичлари умумий ва хусусий турларга ажратилади. Умумий кўрсаткичларга 1)миллий даромад; 2)истеъмол фонди (иқтисодиёт тармоқларининг бевосита истеъмолга йўналтирилган маҳсулотлари); 3)миллий бойликлар истеъмол фонди (тўпланган истеъмол мулклари – турар жойлар, маданий-маиший бинолар, буюмлар) кабиларнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган улуши киритилади. Бу кўрсаткичлар жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг умумий даражасини ифодалайди.

Хусусий кўрсаткичлардан 1)истеъмол даражаси ва усуллари; 2)мехнат

шароитлари; 3) турар жой таъминоти ва маиший қулайликлар; 4) ижтимоий-маданий хизмат кўрсатиш даражаси; 5) болаларни тарбиялаш шароитлари; 6) ижтимоий таъминот ва бошқаларни келтириб ўтиш мумкин. Мазкур кўрсаткичлар ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ, аммо аҳоли (меҳнаткашлар)нинг маълум гуруҳлари, ҳудуд ва бошқалар бўйича аниқлаштирилган.

Иқтисодий кўрсаткичлар инсон ва жамият ҳаётининг иқтисодий жиҳатларини, эҳтиёжни қондиришнинг иқтисодий имкониятларини ифодалайди. Жамият иқтисодий тараққиёти ва ҳар бир инсоннинг фаровонлиги (номинал ва ҳақиқий даромадлар, иш билан бандлик ва бошқалар) даражасини акс эттирувчи кўрсаткичлар иқтисодий кўрсаткичлар сирасига киритилади. Бу кўрсаткичлар ишчи кучини (аҳолини) такрор ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг иқтисодий асосларини очиқ беради. Бу, айниқса, аҳоли даромадлари салмоғи ва уларни дифференциациялашда яққолроқ намоён бўлади.

Ижтимоий-демографик кўрсаткичлар аҳолининг ёши, жинси, касбий-малакавий таркибини, ишчи кучини жисмоний такрор ишлаб чиқаришни ифодалайди. Улар ижтимоий кўрсаткичларда ўз аксини топади ва ижтимоий соҳа, умуман, иқтисодиёт тараққиёти билан мустаҳкам алоқада. Бу омиллар аҳолишуносликнинг табиий асослари, яъни аҳоли, унинг айрим гуруҳлари сонининг ўзгариши, умр кўриш даври ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

Кўрсаткичларнинг объектив ва субъектив турларга бўлиниши инсонлар ҳаёт фаолиятидаги ўзгаришларни асослаш зарурати билан изоҳланади. Объектив кўрсаткичлар объектив (иқтисодий, техник ва ҳоказо) базага эга бўлса, субъектив кўрсаткичлар аҳоли гуруҳлари ёки алоҳида шахсларнинг меҳнат, оилавий муносабатлар, даромадлар, иш, турмуш тарзи ва шу кабилардан қониқиши бўйича ҳисобга олинади.

Қиймат ва натурал кўрсаткичлар. Қиймат кўрсаткичлари барча даромад кўрсаткичлари ва пул кўринишидаги бошқа кўрсаткичлар (товар айланиши, хизматлар, ташишлар, пул жамғармалари ва қўйилмалари ва ҳоказоларнинг ҳажми)ни ўз ичига олади.

Натурал кўрсаткичлар натурал бирликларда (дона, кв.м., куб м. ва ҳоказолар) ўлчанадиган муайян моддий неъматлар ва хизматлар - озиқ-овқат маҳсулотлари, энергия истеъмоли, мол-мулк, турар жойлар, маданий-маиший товарлар таъминотининг ҳажмини ифодалайди.

Турмуш даражасини ифодалашда миқдор ва сифат кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эга. Миқдор кўрсаткичлари муайян моддий неъматлар ва хизматлар истеъмол ҳажмини аниқлайди. Сифат кўрсаткичлари эса аҳоли фаровонлигини сифат жиҳатдан баҳолаш имконини беради. Улар моддий неъматлар, хизматлар истеъмол таркиби, овқатланиш, маълумот, малака, узоқ муддатга мулжалланган ижтимоий-маиший буюмлар билан таъминланганлик даражаси кабиларни ўз ичига олади.

Аҳоли фаровонлиги пропорцияси ва тақсимот таркибининг (аҳоли катламларини даромадлар бўйича тақсимланиши, даромадлар ва истеъмолни концентрациялаш ҳамда дифференциациялаш кўрсаткичлари ва бошқалар)

ифодаловчи кўрсаткичларни мустақил кўрсаткичлар сифатида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Статистик кўрсаткичлар. Статистик кўрсаткичлар турмуш даражаси кўрсаткичлари тизимида муҳим ўрин тутди.

Бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида илгари қабул қилинган таснифдан фойдаланиш деярли мумкин эмас, чунки шўролар даврида таркиб топган 280дан ортиқ кўрсаткични баҳолаш жуда мураккаб ва шу билан бирга сўнгги йилларда ижтимоий тараққиётнинг йуналишлари, ҳисоб юритиш ва ҳисобот амалиёти туб ўзгаришларга юз тутди ва мамлакатда миллий манфаатларни ҳимоя қилувчи иқтисодий омиллар муҳим ўрин тутди.

Ҳозирги пайтда юзага келган шароитларни ҳисобга олиб, бозор иқтисоди шароитларига мувофиқлаштирилган қуйидаги янги кўрсаткичлар тизими таклиф этилади:

- 1) умумлаштирувчи кўрсаткичлар (ички ялпи маҳсулот, истеъмол фонди, турмуш қиймати индекси ва бошқалар);
- 2) аҳоли даромадлари;
- 3) аҳоли истеъмоли ва харажатлари;
- 4) аҳолининг пул жамғармалари;
- 5) жамғарилган мол-мулклар ва турар жойлар;
- 6) аҳолининг ижтимоий табақаланиши;
- 7) аҳолининг кам таъминланган табақалари.

Бу тизим ҳам камчиликлардан бутунлай холи бўлмасда, у шўролар даврида фойдаланилган таснифга қараганда ихчам, ҳисоб юритиш учун қулай ва турмуш даражасининг асосий кўрсаткичларини акс эттиради.

10.2. Аҳоли эҳтиёжлари ва турмуш даражасига таъсир этувчи омиллар

Иқтисодиётда бир-бирига боғлиқ бўлган муносабатлар борки, уларни ҳал қилмасдан мамлакатнинг фаровонлигини ошириш мумкин эмас. Шулар қаторида:

- аҳоли даромадларининг пасайиши;
- ишсизликнинг пайдо бўлиши;
- инфляция ва ҳоказо.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда корхоналарнинг аксарият қисми давлат тасарруфидан чиқарилган. Лекин асосий даромад келтирувчи манбалар давлат қўлида. Мураккаб ва кўп харажатлар талаб қиладиган тадбирларни амалга ошириш учун давлат секторининг аҳамияти кучая боради. Солиқ тизимини тўғри йўлга қўйиш, даромади кўп бўлган корхоналардан юқори солиқ ундирилиб, кам ривожланаётган соҳаларни оёққа турғози зарурати пайдо бўлади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг Ўзбекистон моделига мувофиқ ички бозорда товарлар нархи ва хизматлар тарихи бошқа ҳамдўстлик мамлакатларидаги сингари бирданига эркинлаштирилмади, босқичма-босқич амалга оширилди. Биринчи босқич 1991 йилнинг иккинчи ярмидан 1994 йил июл ойигача, яъни миллий валюта киритилгунга қадар, юмшоқ пул-кредит ва

бюджет сиёсати заминида даромадни шакллаш соҳасида либерал сиёсат амалга оширилган даврни ўз ичига олади. Даромадлар сиёсати нуқтаи назаридан биринчи-босқич куйидаги асосий хусусиятлар билан белгиланади:

- аҳоли пул даромадлари устидан заиф назорат;
- аҳоли ялпи даромадларида истеъмол субсидияларининг салмоқли вазни;
- фуқаролар томорқа майдонларининг кенгайиши ҳисобига аҳоли натурал даромадлари янги манбаларининг шаклланиши;
- норентабел ишлаб чиқариш соҳаларида банд бўлганларни «авайлаб» олиб чиқиш ҳисобига расмий ишсизлик даражасини секин ўсиш ҳамда «Банкротлик тўғрисида» қабул қилинган Қонуннинг самарали таъсир ўтказмаслиги.

Иккинчи босқичда – 1994-1996 йиллар мобайнида, қатъийроқ пул-кредит ва бюджет сиёсати қўлланила бошлаганида, даромадлар сиёсати ҳам ўзгаришларга дуч келди.

Даромадлар сиёсатининг мазкур босқичини изчил ўтказиш натижасида 1996 йилга келиб куйидагиларга эришилди:

- аҳоли пул ва ялпи даромадларининг ўсиши бошланди;
- даромад шаклланиши манбалари таркибида ишбилармонлик фаолияти, мулкчилик, шахсий ёрдамчи хўжалик юритиш ва бошқа даромадлар улуши кўтарилди.

Ишлаб чиқаришнинг пасайиши, амалга оширилаётган ишлаб чиқаришни қайта шакллантириш, яширин ишсизликнинг ўсиши аҳоли кўлидаги реал даромадларга таъсир этди ва улар 1991-1995 йиллар мобайнида амалда икки бараварга пасайди. Айниқса реал даромадларининг пасайиши бюджет ҳисобидан яшаётган аҳолида намоён бўлди. Чунки бюджет соҳасида собит даромадларига солиқ солиш осонроқ бўлиб, янгидан пайдо бўлаётган хусусий секторда одамлар иш ҳақиға солиқ солиш қийинроқ кўчади. Шунинг учун солиқнинг асосий оғирлиги аҳолининг собит даромадли қатламларига тушади.

Айни пайтда хилма-хил ишбилармонлик фаолияти турларидан олинган даромадлар ўсди ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишдан олинган фойда кўпайди. Аҳоли даромадларининг ортиши иш билан бандлик ошишига олиб келди. Масалан, ҳозирги кунга келиб аҳоли иш билан бандлигининг минтақавий дастурлари асосида қишлоқ жойларда яшовчиларнинг

Аҳолининг тадбиркорлик ва хусусий меҳнат фаолияти соҳасида ишлашдан олаётган даромадлари ортаётганлиги тамойилига ижобий баҳо берган ҳолда, иш ҳақининг рағбатлантирувчилик роли пасайиб бораётганлиги тамойилини ҳам қайд қилиш керак. Бу эса аҳолини солиққа тортилишдан бекитишча иккинчи ва учинчи даромад манбаларини қидириб топишга ундайди. Бундан ташқари, иш ҳақининг унумсиз даражаси ишлаб чиқарувчилар меҳнатини, ижодий меҳнатни рағбатлантирмайди ва унинг сифати тобора пастлашига олиб келади. Таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасида ўртача иш ҳақи даражасининг пастлиги айниқса ташвишланарлидир, зеро бу ҳол таълим муассасаларида ўқитиш-ўргатишнинг ва давлат шифохоналарида даволаш

сифатининг пастлигига сабаб бўлади.

Оилаларнинг умумий даромади шаклланишида шахсий томорқа хўжаликлари даромади ҳиссасининг ортиши давом этмоқда.

Томорқа илгаридан мавжуд бўлган бозор хўжалигидир. Авваллари ҳам у эркин ишловчи хўжалик учун муҳим даромад манбаи ҳисобланган, озиқ-овқат таъминотига ўз ҳиссасини қўшган, деҳқон бозорини тўлдирган, ҳатто четга маҳсулот чиқаришда қатнашган. Томорқа майда товар хўжалиги сифатида бозор иқтисодиёти талабларига мос тушади.

Аҳоли даромадлари - бу аҳоли ёки унинг оила аъзолари томонидан маълум давр ичида олинган ёки ишлаб чиқарилган пул ва натурал маблағлар йиғиндисидир. Инсон ҳаётида аҳолининг талаб-эҳтиёжлар даражаси ва таркиби даромадларнинг бевосита миқдорига боғлиқдир.

Даромадлар даражасини таҳлил этиш, ўлчаш ва тахмин қилиш учун даромадларнинг ҳар-хил турлари ва кўрсаткичларидан фойдаланилади. Ана шунинг учун ҳам улардан энг кўп тарқалган турларини кўриб чиқишимиз зарур.

Даромадлар пул ва натурал шакллари. Аҳолининг пул даромадлари меҳнаткашлар учун иш ҳақи ҳисобидаги барча пул маблағлари тушуми; пенсиялар, стипендиялар, турли нафақалар; мулкдан фоиз, дивидендлар, рента кўринишидаги даромадлар; акциялар, қимматли қоғозлар, кўчмас мулк, чорва ҳайвонлари, томарқа хўжалиги маҳсулотлари, турли буюмлар ва бошқа товарларни сотишдан тушадиган пул тушумлари, турли хизматлар кўрсатиш учун ҳақлар ва ҳоказолардан ташкил топади.

Аҳолининг натурал даромадлари - қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барча тушумлари: деҳқончилик, чорвачилик, паррандачилик маҳсулотлари, боғ-кўрғон, сабзавот-полиз экинлари участкаси, шахсий томорқа, табиат инъомларидан шахсий, оилавий эҳтиёжлар учун тайёрланадиган маҳсулотлар каби тушумлардан иборат.

Пул ва натурал даромадларнинг нисбати тез-тез ўзгариб туради, аммо пул шакли кўпроқ тарқалган. Одатда, аҳолининг камбағал қатламларида натурал даромадлар ҳиссаси юқори бўлади. Иқтисодий вазият ёмонлашган даврда натурал даромадлар салмоғи ошиб кетади, жамоа хўжаликлари деҳқонларида натурал даромадлар ҳиссаси саноат ишчилари натурал даромадлари ҳиссасига нисбатан доимо юқори бўлади, буни бюджет тадқиқотлари ҳам тасдиқлайди.

Даромадларнинг бир қисми моддий фаровонликни таъминлашга, бошқа қисми хизматлардан фойдаланиш учун сарфланади. Эҳтиёжлар таркибига пул даромадларининг ошишигина эмас, балки аҳоли таркибининг ўзгариши, унинг илмий-маданий савияси ўсиши ҳам таъсир этади.

Даромадларни номинал, ихтиёрдаги ва реал даромадларга ажратилади. Номинал даромадлар солиқ, нархларни ҳисобга олмаган ҳолдаги пул даромадлари миқдорини тавсифлайди. Ихтиёрдаги даромадлар - бу солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар ҳисобдан чиқарилгандан кейин қолган номинал даромадлардир. Демак, улар аҳолининг жамғариш ва эҳтиёжларни қондириш учун фойдаланадиган маблағларини ўз ичига олади. Реал Ихтиёрдаги Даромадлар тарифлар, баҳолар индексини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланади ва

номинал даромадларнинг реал харид қобилиятини кўрсатади. Реал ихтиёрдаги даромадлар қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{РИД} = (\text{НД} - \text{СТ}) * J_{\text{пхк}}$$

Бунда: НД - номинал даромадлар (сўм);
СТ - солиқлар, мажбурий тўловлар (сўм);
 $J_{\text{пхк}}$ - "пулнинг харид қобилияти индекси (нархлар индексига тескари курсаткич).

Иш ҳақи, тадбиркорлик даромадлари, ижтимоий трансфертлар ва бошқалар пул даромадларининг асосий манбаларидир.

Кўп йиллар давомида иш ҳақи сифатида олинган даромадлар аҳоли даромадларининг асосий манбаси вазифасини ўтаган. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида даромадлар салмоғида иш ҳақининг улуши камайди ва 1999 йилда 28,0 фоизни ташкил этди.

Бозор иқтисодиётига ўтишда меҳнатга яраша ҳақ тўлаш тамойили бузилишининг объектив сабаблари мавжуд, жумладан, ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши ва даромадлар янги манбаларининг пайдо бўлиши (тадбиркорлик фаолиятидан ва мулкдан олинадиган даромадлар). Бу қисқариш ижтимоий трансфертлар сифатида шаклланадиган даромадлар манбаи бўлган ижтимоий фондларга маблағ ажратилишининг камайишига олиб келади.

Номинал (яъни белгиланган) ва реал иш ҳақларини ажратиш лозим. Номинал иш ҳақи солиқ ва мажбурий тўловлар чегирилмаган иш ҳақи йиғиндисидир. Ихтиёрдаги иш ҳақи – бу, даромад солиғи ва пенсия фондига мажбурий ажратмалар ҳисобдан чиқариб ташлангандан кейин қолган иш ҳақи йиғиндисидир. Реал иш ҳақи – бу, солиқ, нархлар ва тарифларнинг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолдаги номинал иш ҳақи, яъни номинал иш ҳақи ҳисобига олиш мумкин бўлган реал моддий бойликлардир. Масалан, номинал иш ҳақининг 20 фоизга, нархларнинг эса 15 фоизга ўсиши (солиқлар ўзгармаган тақдирда) Реал иш ҳақининг 4,3 фоизга ўсишига олиб келиши мумкин ($120:115*100\approx 104,3$).

Реал иш ҳақи қуйидагича аниқланади:

$$\text{РИХ} = (\text{НИХ} - \text{СА}) * J_{\text{пхк}}$$

бунда: Номинал иш ҳақи - номинал иш ҳақи (сўм);
СА – солиқлар, иш ҳақидан мажбурий ажратмалар (сўм).

Фойда - ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар учун қўшимча даромад манбаидир. Соф фойда ҳисобига инвестициялар, инновациялардан олинадиган даромадлар, дивидендлар, монополиялар даромадлари, баъзи ижтимоий тўловлар, имтиёзлар ва ҳоказолар амалга оширилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида даромадларнинг янги манбаи - тадбиркорликдан келадиган даромадлар ёки тадбиркорлик даромадлари пайдо бўлади. Бу даромадлар тадбиркор бажарадиган функция учун мукофотдир (ишни, капитални, табиий ресурсларни товар ишлаб чиқариш ва хизмат

кўрсатиш учун йўналтириш; фирмани бошқариш, инновацияларни киритиш бўйича қарорлар қабул қилиш, таваккалчилик билан маблағ сарфлаш). Бу даромадлар тадбиркор томонидан кредит учун фоиз тўлангандан кейин қоладиган фойда ҳисобига шаклланади. Ўзгарувчан бу миқдор бошқаришнинг натижасига боғлиқ бўлади. Фойда қонуний ва ноқонуний, хўжаликнинг самарадорлигига боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган тарзда юзага келиши мумкин.

Аҳоли даромадларининг муҳим манбаси ижтимоий истеъмол фондлари бўлиб, истеъмолни жамоа шакли орқали тақсимлаш усулидир. Даромадларнинг бу манбасига, турли баҳоларга қараганда, аҳоли жон бошига тўғри келадиган умумий даромаднинг 1/5 қисмидан 1/3 қисми тўғри келади. Бунда ижтимоий истеъмол фондларидан тўланадиган тўловлар, хизматлар, имтиёзларнинг икки хил шаклини ажратиш мумкин: пулли ва пулсиз шакллар.

Пулли шаклдаги кўплаб маблағлар пенсия таъминоти (ёш, ногиронлик, стаж, боқувчисини йўқотганлик бўйича), болалар, ишсизлик нафақалари тўлаш ва ҳоказолар учун сарфланади ва ижтимоий трансфертлар дейилади.

Ижтимоий трансфертлар - фуқароларга (давлат бюджетидан ёки махсус фондлардан) - уларнинг иш натижаси, тадбиркорлик фаолияти ёки шахсий мулкдан (пенсия, нафақа, стипендия ва ҳоказолар) олинадиган даромадларига боғлиқ бўлмаган ҳолда - тўланадиган тўловлардир.

Меҳнат мотивациясида иш ҳақи ва ижтимоий трансфертларнинг нисбати муҳим. Даромадлар таркибида иш ҳақининг улуши устун бўлса, фаол меҳнат, тадбиркорлик, ташаббус ривожланади, агар ижтимоий трансфертлар ҳиссаси ошиб кетса, кўпинча боқимандалик кайфияти кучаяди.

Шахсий (оилавий) даромадлар миқдори йиғиндиси пул даромадлари ва натурал даромадлардан ташкил топади. Натурал даромадлар шахсий томорқа ва уй хужалигидан олинадиган ҳамда аҳолининг таълим, тиббий хизмат ва ҳоказоларни таъминловчи пулсиз даромад турларидан вужудга келади.

Шахсий томорқа хўжалиги шахсий ва оилавий даромадларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Жамият ривожланишининг мураккаб ижтимоий-иқтисодий даврида шахсий томорқа хўжалиги аҳолининг баъзи гуруҳлари учун асосий даромад манбаи бўлиб қолади.

Оила бюджети. Оила - қариндош бўлган ёки бошқа хусусиятлари билан боғланган, бирга яшаётган ва биргаликда хўжалик юритаётган шахслар жамоасидир. Кейинги йилларда оила иқтисодиётига қизиқиш ўсди. Ўзбекистонда миллий ҳисоб-китоб тизимида ўтилиши муносабати билан уй хўжалигига иқтисодиётнинг муҳим субъектларидан бири сифатида қаралмоқда. Ҳозирги шароитда уй хўжалигининг умумий даромадларини ўлчаш аҳолига манзилли ижтимоий ёрдам кўрсатиш, солиққа тортиш тизимини оқилона ташкил этишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Уй хўжалиги бирга яшаётган ва умумий бюджетга эга бўлган бир ёки бир неча шахс томонидан олиб борилади. Одатда, уй хўжалиги аъзолар сони бўйича оила билан мос келади, аммо баъзи ҳолатларда бир неча оилалар биргаликда уй хўжалиги юритиши мумкин.

"Уй хўжалиги" атамасини турлича ифодалаш мумкин, масалан:

- оилани статистик белгилаш;

- анъанавий уй ишлари йиғиндисининг умумлашма номи (болаларга қараш, овқат тайёрлаш, кир ювиш, уй тозалаш, оддий таъмирлаш ишлари ва ш.к.);

- оиланинг даромад-категория, даромад-мулк ва харажат-истеъмол тавсифларини ўз ичига олувчи статистик ижтимоий-иқтисодий тушунча.

Оилалар даромадларининг шаклланиши нуқтаи назаридан уй хўжалигининг қуйидаги функциялари муҳим: 1) меҳнат ишлаб чиқариш функцияси; 2) иқтисодий номеҳнат функциялар (уй хўжалигининг умумий даромадлари асосий манбаи).

Биринчисига қуйидагилар киради: якка тартибдаги меҳнат фаолияти, яъни уй шароитида кийим-бош, пойабзал тикиш, мебель ясаш, маиший хизмат кўрсатиш; аграр фаолият, яъни ер, ер участкасининг барча турларидан фойдаланиш; анъанавий уй ишлари - овқат тайёрлаш, болаларга қараш, кир ювиш, уй тозалаш, кийим, пойабзални таъмирлаш ва ш.к.; якка тартибдаги оилавий савдо - илгари тўпланган оилавий мулкни сотиш, турли товарларни олиб-сотиш.

Иқтисодий номеҳнат функциялар: оилавий лизинг (уй, дала-ҳовли, ер, автомобиль, қайиқ кабиларни ижарага бериш ва шу каби); бўш турган пулларга қимматли қоғозлар (векселлар, облигациялар, акциялар ва ш.к.) сотиб олиш ва фойдаланиш.

Оила даромадларининг асосий қисми меҳнатда, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишдан олинадиган даромад, ижтимоий трансфертлардан юзага келади.

Оила бюджети даромад ва харажат қисмларга бўлинади. Оиланинг даромадлари ва харажатларига таъсир этувчи омиллар оиланинг тури (сони ва ижтимоий-демографик таркиби, "ишловчилар" ва боқимандаларнинг ўзаро нисбати ва шу кабилар), иш билан бандлик характери, олинадиган даромадлар даражаси, уй-жой, маданий-маиший буюмлар билан таъминланганлиги, турар жойи, жойлашиш характери, истиқомат қиладиган ҳудуди ва ҳоказолар билан боғлиқ. Оила бюджетини текшириш асосида ишчи ва хизматчилар, колхозчилар ва алоҳида пенсионерлар оилаларининг даромадлари йиғиндиси ҳисоблаб чиқилади. Даромадлар йиғиндиси таркибига иш ҳақи (жамоа хўжаликлари аъзоларига ҳақ тўлаш), пенсиялар, стипендиялар, нафақалар ва ижтимоий истеъмол фондларидан бошқа тўловлар киради, жумладан, болаларни мактабгача тарбия муассасаларида, болалар лагерларида тарбиялаш учун дотациялар, шунингдек, санаториялар, дам олиш уйларига бепул ва имтиёзли йўлланмалар қиймати, шахсий таморқа хўжалигидан олинадиган даромадлар ҳам киради.

Бозор иқтисодига ўтиш йилларида оилалар умумий даромадлари шахсий умумий даромад ва аҳолининг ялпи даромадлари таркиби ўзгаришларга юз тутуди ва бу ўзгаришлар қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

1) иш ҳақи даромадларнинг асосий қисмини ташкил этади, аммо унинг салмоғи пасаймоқда;

2) Ижтимоий Истеъмол Фондидан тўловлар барча даромадларнинг тахминан 1/6 қисмини ташкил этади ва ўсиб бориши кузатилмоқда;

3) шахсий томорқа хўжалигидан олинадиган даромадлар салмоғи ошиб бормокда, аҳоли истеъмол муаммосини ўз кучи билан ҳал этишга уринаётган ҳозирги мураккаб иқтисодий вазиятда бу табиий ҳолдир.

4) бошқа манбалар салмоғи ошиб бормокда ва бу ўсишнинг давом этиши кутилмокда;

5) бозор иқтисодиёти шароитида ишга лаёқатли ҳар бир инсон ўз моддий фаровонлиги учун ўзи маъсулдир.

Оила бюджети асосида оиланинг истеъмол даромади ҳисоблаб чиқилади, у умумий даромадлардан фарқли ўларок, ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан оиланинг солиқ ва жамғармалари чиқариб ташлангандан сўнг қолган пул харажатларига тўғри келади. Унинг ҳажми, миқдори харажат турларига қараб тақсимланади.

Оиланинг умумий даромадларини таҳлил этишда қуйидаги кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилади:

- овқатланиш харажатлари;
- ноозиқ-овқатларни сотиб олиш харажатлари;
- маиший хизмат, солиқ, йиғимлар, тўловлар харажатлари;
- нақд пул, жамғарма банкларига қўйилган жамғармалар, чорва, парранда ва бошқалар табиий кўпайиши натижасида жамғармаларнинг ошиши.

Статистик амалиётда, шунингдек, таълим олиш, тиббий хизмат қиймати ва уй-жой учун дотациялар ҳам қўшилган умумий даромадлар миқдори ҳам ҳисоблаб чиқилади. Бу кўрсаткичлардан, одатда, халқаро текширувларда фойдаланилади.

10.3. Аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичлари ва индикаторлари

Даромадлар даражасини ошириш муаммоларини ҳал этишда истеъмол бюджети асосида аҳолини минимал даромад билан таъминлашга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

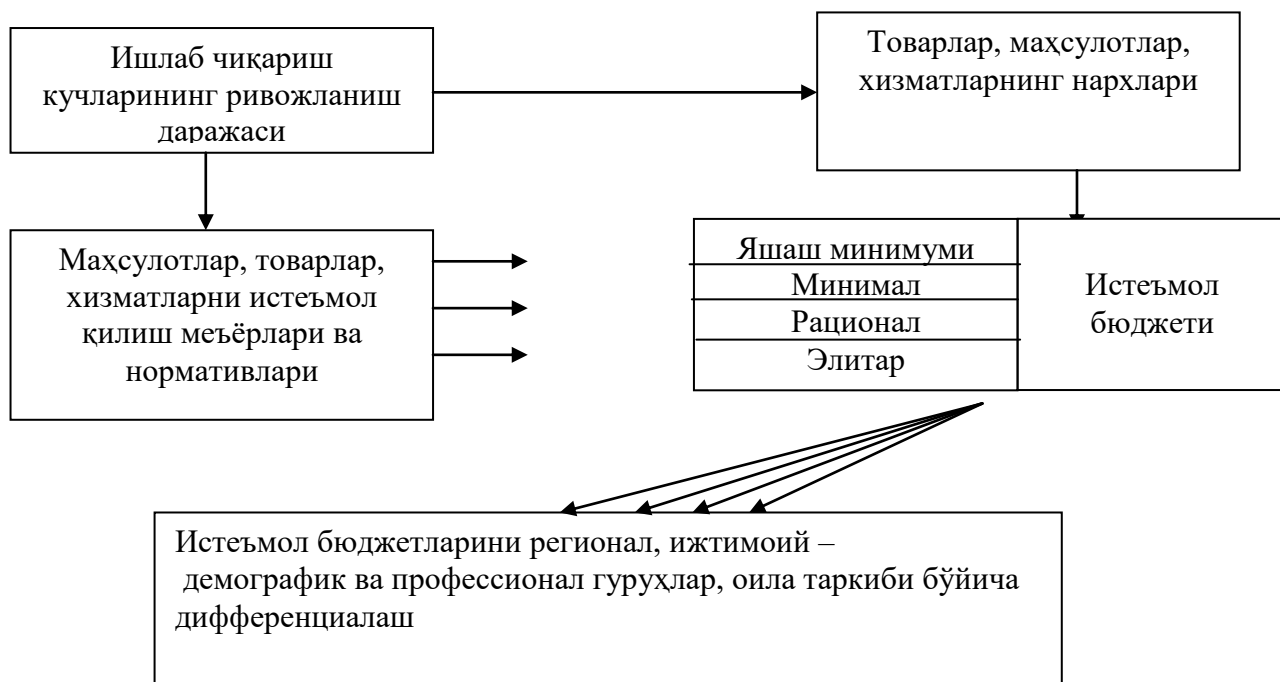
Истеъмол бюджети моддий ва маънавий неъматлар ва хизматлар истеъмоли салмоғи ва таркибининг қиймати баҳоси ҳамда солиқлардан иборат. Эҳтиёжни қондириш даражасига қараб, моддий таъминланганлик минимуми, рационал ва элитар истеъмол бюджетлари мавжуд. Улар аҳолининг қуйи, ўрта ва юқори (жуда юқори) даромадли гуруҳларига мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек, ҳақиқий ва меъёрий бюджетлар ҳам мавжуд, меъёрий бюджетлар даромадлар сиёсатининг ижтимоий нормативларидан биридир.

Истеъмол бюджети фақат аҳоли гуруҳлари учун эмас, балки мамлакат районлари учун ҳам белгиланиши мумкин. Бунда ҳисоб-китобнинг турли хилларидан фойдаланилади: меъёрий (товар ва хизмат истеъмоли ва уларнинг ҳақиқий баҳоси нормативлари асосида); статистик (аҳолининг айрим қатламлари эга бўлган реал даромадлар даражасида); мураккаб (овқатланиш меъёрлари ва амалий харажатлар асосида); субъектив (экспертлар сўрови ва жамоатчилик фикри асосида); ресурс (аҳолининг маълум истеъмол минимумини таъминлаш учун давлатнинг объектив имкониятлари асосида). 10.2-расмда истеъмол бюджетининг энг муҳим иқтисодий кўрсаткичлар билан

ўзаро алоқадорлиги акс эттирилган.

Истеъмол бюджети юзлаб товарларни (хизматларни) ўз ичига олади, аммо ҳисоб-китобларда, одатда, энг муҳимлари (овқатланиш, кийим-кечак, пойабзал, санитария ва гигиена воситалари, дори-дармон, мебель, идиш-товоқ, маданий моллар, уй-жой ва маиший хизмат, транспорт, алоқа хизмати ва ш.к.) эътиборга олинади ва улар минимум моддий таъминланганлик бюджетига киритилади.

Ҳар бир давр бўйича аҳоли ва ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий таъминланганлик минимуми мавжуд. Бу минимум объектив миқдор бўлиб, ижтимоий кучларнинг ривожланиш даражасига боғлиқ. моддий таъминланганлик минимуми меъёрий истеъмол бюджети ёрдамида аниқланади. Истеъмол бюджети ҳисоб-китоб тавсифига эга ва маълум нормативларга асосланади. Меъёрий бюджет моддаларининг асосий қисми тўғридан-тўғри ҳисобланади, яъни озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли меъёри, хизмат кўрсатиш нормативи, уларни харид қилиш баҳолари инобатга олинади.

10.2. расм. Истеъмол бюджети ва унинг энг муҳим иқтисодий кўрсаткичлар билан ўзаро алоқаси

Моддий таъминланганлик минимуми бюджети жорий вақт учун ва истиқболга мўлжаллаб тузилиши мумкин. У натурал ва пул шаклида ифодаланади. Меҳнаткашлар ва уларнинг оилалари минимал эҳтиёжлари моддий ва маданий неъматлар истеъмоли даражаси ва таркиби қандай бўлиши бу минимумни таъминлайдиган даромадлар миқдорини аниқлаш имконини беради. Масалан, ишчи кучини (аҳоли) нормал такрор ишлаб чиқариш учун ишчининг (хизматчи, деҳқон) оиласидаги балоғатга етган кишиларнинг энергия

сарфини қоплаш ва қоникарли ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган физиологик меъёр даражасида овқатланиши ҳамда кийим-бош, пойабзал, ички кийимлар, гигиена воситалари билан таъминланиши, коммунал хизмат, транспорт ва алоқа хизмати учун ҳақ тўлаш, шунингдек, маданий эҳтиёжларни қондириш учун минимал даромадга эга бўлиши зарур.

Меъёрий бюджетга асосланган моддий таъминланганлик минимуми иш ҳақини дифференциациялашни прогнозлашда (бошқаришда) асосий элементлардан бири бўлиб хизмат қилади. Иш ҳақининг энг кам миқдори жамиятда мавжуд ресурсларга боғлиқ бўлмаса, моддий таъминланганлик минимумини таъминлаш учун бошқа манбалардан фойдаланилади (ижтимоий истеъмол фонди, шахсий томорқа хўжалиги ва шу кабилар).

Меъёрий истеъмол бюджети ёлғиз кишилар ва оилалилар учун (сон ва ёш таркиби турлича бўлган), аҳолининг турли гуруҳлари, оиланинг ишламайдиган аъзолари, мамлакатнинг турли ҳудудлари учун ишлаб чиқилади. Мамлакат районлари бўйича меъёрий бюджетлар турмуш қийматидаги фарқни аниқлаш, район коэффицентини асослашга ёрдам беради. Моддий таъминланганлик минимумига эришиш йўллари асослашда уларни қоплаш манбаларини аниқлаш катта аҳамиятга эга (энг кам иш ҳақи ва пенсиялар, номинал ва реал иш ҳақини ошириш, ижтимоий трансфертлар, шахсий томорқа хўжалигидан олинadиган даромадни кўпайтириш ва шу кабилар). Бироқ оилаларда иш билан бандлар ва боқимандаларнинг турли нисбатлари юзага келади, бу эса оила таъминланишига таъсир этади. Кам таъминланганлик муаммосини ҳал этиш учун иш ҳақини мунтазам ошириб бориш, оилада бандликни ошириш, пенсия таъминотини яхшилаш, солиқ бўйича имтиёзлар белгилаш, товар ва хизмат ҳақларини камайтириш, болаларни боқиш учун давлат томонидан бериладиган нафақалар миқдорини кўпайтириш, ёлғиз қарияларга кўмаклашиш ва шу кабилар лозим.

Оиланинг яшаш минимумини шакллантиришда ёлғиз кишилар ва оилалиларнинг истеъмол харажатлари даражасига таъсир этувчи омиллар ҳисобга олинади. Оиладагилар сони ошиб бориши билан истеъмол харажатлари пасайиб боради. Масалан, агар икки киши биргаликда яшаса, уларнинг жон бошига харажатлари (коммунал хизматнинг баъзи турлари бўйича тўловлардан ташқари) ёлғиз яшовчининг харажатларидан икки баробар кам бўлади. Бу узок вақт фойдаланишга мўлжалланган товарларга ҳам тааллуқли. Буюмлар бир боладан бошқасига ўтиши ҳам ҳисобга олинади (айниқса, кам таъминланган ва кўп болали оилаларда). Шу муносабат билан даромадлари турли даражада бўлган оилаларда биргаликда яшаш эвазига харажатларнинг камайиши коэффицентини ҳисоблаб чиқилган. Масалан, балоғатга етган тўртта одам яшайдиган оилада истеъмол харажатлари 10 фоизга камаяди, оилада яшовчи пенсионер учун яшаш минимуми ёлғиз пенсионерникидан 10-15 фоиз паст.

Аҳоли эҳтиёжига табиий-иқлимий шароитлар, жойлашиш характери, миллий анъаналар ҳам таъсир кўрсатади. Ноозик-овқат товарлари ва хизматлар харажати ўзоқ вақт фойдаланишга мўлжалланган буюмлар билан таъминланганлик ва хизмат муддати меъёрлари асосидаги норматив усул ёрдамида аниқланади. Ҳисоб-китоблар товарлар гуруҳи бўйича ишлаб

чиқилади: гардероб предметлари (уст кийим, пойабзал ва ҳоказолар), санитария-гигиена воситалари, дори-дармонлар, узок вақт фойдаланишга мўлжалланган товарлар (мебель, электр асбоблари, автомобиль ва ҳоказо).

Уй-жой ва коммунал хизмат харажатлари ушбу региондаги нархлар ва тариф нормативларига қараб белгиланади. Бунда солиқлар ва мажбурий тўловлар харажатлари ҳам ҳисобга олинади.

Оиланинг яшаш минимуми бюджети унинг таркиби ва катта-кичиклигига қараб аниқланиши мумкин. Таъкидлаш лозимки, яшаш минимуми анча тор тузилган, унда фақат физиологик минимумни таъминловчи меъёрдан фойдаланилган ва тамаки маҳсулотлари, деликатеслар, маданий эҳтиёжлар ҳисобга киритилмаган, ноозиқ-овқат товарлари, хизматлар, солиқлар эса етарли даражада ҳисобга олинмаган. Яшаш минимумидан фарқли ўлароқ, минимал истеъмол бюджети ана шу харажатларни тўла ҳисобга олади. Баъзи ҳисобкитобларга кўра, минимал истеъмол бюджети яшаш минимуми бюджетидан 3-4 баравар ортиқ. Минимал истеъмол бюджети ва яшаш минимуми бюджети билан бирга рационал истеъмол бюджети ҳам ҳисобланади, унинг ёрдамида илмий асосланган рационал меъёрларга мувофиқ эҳтиёжларни қондириш учун зарур бўлган даромаднинг таркиби ва миқдори аниқланади. Рационал бюджет ва истеъмолнинг рационал меъёри инсоннинг оқилона эҳтиёжларини тўла қондириш тамойили асосига қурилади. Истеъмолни реал меъёрига мувофиқ бўлган аҳоли жон бошига тўғри келадиган истеъмол даражасига етиш мамлакат миқёсида ўрта табақани шакллантириш вазифасини ҳал этишга ёрдам беради.

Барча аҳоли учун истеъмолни рационал даражага етказиш жараёнини икки босқичга ажратиш мумкин: биринчиси - рационал бюджетга мос келувчи даромадни ва истеъмолни ўртача даражасига етиш; иккинчиси - жамият ҳар бир аъзосининг рационал истеъмолини таъминлаш. Бу икки босқични фарқлаш иқтисодий мазмунга эга. У даромадлар ва истеъмолнинг баъзи элементлари ҳаракати тенденциясидаги туб ўзгаришлар ва истеъмол тузилмасининг ўзгариши билан боғлиқ. Аммо рационал истеъмол бюджетининг моҳиятини мутлақлаштириб бўлмайди. У фақат прогнозлашнинг дастлабки пунктини ташкил этади. Рационал истеъмол ва таъминот меъёрлари шундай воситаки, улар ёрдамида халқ фаровонлигини оширишнинг устивор йўналишларини миқдор ва сифат жиҳатдан ифодалаш; ижтимоий муаммоларни ечиш, турмуш даражаси (сифати) концепциясини ишлаб чиқиш мумкин.

Истеъмол бюджетлари турли товарлар ва хизматларнинг маълум тўплами асосида тузилади. Истеъмол тўпламлари турли истеъмол бюджети учун белгиланган бўлиб, унга кирувчи товарлар ва хизматлар таркиби билан ҳам, уларнинг ҳажми билан ҳам фарқланади. Минимал истеъмол бюджетини ҳисоблашда бир қатор товарлар (хизматлар) ҳисобга олинади ва минимал истеъмол меъёрлари яшаш минимумига нисбатан анча юқори (масалан, гўшт маҳсулотлари бўйича - икки баравар ортиқ).

Истеъмол савати - инсоннинг саломатлигини сақлаш ва унинг ҳаёт-фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, ноозиқ-овқат товарлари ва хизматларнинг минимал тўпламидир. Аслида, истеъмол савати учта саватга иборат: озиқ-овқат, ноозиқ-овқат, хизмат саватчалари.

Истеъмол савати камида 5 йилда бир марта услубий тавсиялар асосида аниқлаштирилади. Истеъмол саватида озиқ-овқат савати муҳим ўрин тутади.

Озиқ-овқат савати - бир одамнинг бир ойда овқатланиши учун кетадиган маҳсулотлар тўплами (у маҳсулотлар истеъмолнинг минимал меъёри асосида ҳисоблаб чиқилган) ва бу тўплам жисмоний эҳтиёжларга мос келади, зарур калорияни таъминлайди, асосий озиқ моддалар мавжуд ва овқатланишни ташкил этишнинг анъанавий кўникмаларига тўғри келади (14.2.-жадвал).

Озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишнинг минимал миқдорига Ўзбекистон Республикасида нон маҳсулотлари, картошка, сабзавот, мева-чева, гўшт маҳсулотлари, сут маҳсулотлари, тухум, балиқ маҳсулотлари, шакар ва қандолат маҳсулотлари, ўсимлик ёғи, маргарин, бошқа маҳсулотлар (туз, қалампир ва шу кабилар) киради. Минимал тўплам таркибига тамаки маҳсулотлари, алкогольли ичимликлар, деликатеслар киритилмаган.

Минимал истеъмол саватини ишга лаёқатли ёшдаги аҳоли учун шакллантиришга асос қилиб ишлаётган эркак кишига суткада 2720 ккал, оқсил истеъмолини - 88,7 (шу жумладан, ҳайвонники - 31,5), углеводларни 4412 г/суткани таъминловчи озиқ-овқатлар тўплами олинади.

10.2.-жадвал

Аҳолининг турли ижтимоий-демографик гуруҳлари учун тавсия этилаётган озиқ-овқат маҳсулотлари тўплами (йилига кг ҳисобида)¹

Маҳсулот тури	Ўртача аҳоли жон бошига	Эркаклар (16-59 ёш)	Аёллар (16-59 ёш)	Пенсионерлар	Болалар	
					0-6 ёш	7-15 ёш
1. Нон маҳсулотлари	130,8	177,0	124,9	119,0	279,0	112,3
2. Картошка	124,2	160,0	120,0	90,0	85,0	135,0
3. Сабзавотлар	94,0	80,8	96,8	96,8	85,0	120,0
4. Мева-чевалар	19,4	14,6	12,6	10,6	34,4	44,4
5. Шакар ва қандолат маҳсулотлари	20,7	20,8	19,8	18,8	19,7	26,1
6. Гўшт маҳсулотлари	26,6	32,2	25,0	19,8	18,7	33,5
7. Балиқ маҳсулотлари	11,7	12,7	10,7	12,7	8,7	12,5
8. Сут маҳсулотлари	212,4	201,7	179,4	174,1	179,0	303,4
9. Тухум (дона)	151,4	180,0	150,0	90,0	150,0	180,0
10. Ўсимлик ёғи ва маргарин	10,0	11,2	9,8	8,9	6,8	11,7

Яшаш минимуми кўрсаткичлари давлат томонидан ижтимоий сиёсат юритишда қўлланилади (хусусан, аҳолининг турмуш даражасини баҳолаш учун яшаш минимумидан паст, тенг ва юқори даромадли аҳоли салмоғи аниқланади), аҳолининг кам таъминланган қатламларини қўллаб-қувватлаш учун аниқ етиб борадиган манзилли ижтимоий ёрдам учун негиз бўлиб хизмат қилади, энг кам иш ҳақи ва пенсияларни асослашда фойдаланилади, шунингдек, кам таъминланганлик мезони ҳамдир.

¹ Политика доходов и заработной платы (Учебные пособие) – М., 1999, с.66.

Шундай қилиб, истеъмол савати ва яшаш минимуми инсоннинг ҳаёт фаолиятини тўлароқ таърифлаш имконини беради ва аҳоли турмуш даражаси ҳамда даромадлар кўрсаткичлари тизимининг таркибий қисмидир.

10.4. Мамлакат аҳолиси турмуш сифатини ошириш йўллари

Аҳолининг турмуш даражасини қуйидаги тўрт кўрсаткич билан ажратиш мумкин:

- тўқ турмуш даражаси - инсоннинг ҳар томонлама камол топишини таъминлайдиган неъматлардан фойдаланиш;

- нормал даража - инсоннинг жисмоний ва ақлий куч-қувватини тўла тиклаш учун қулай шароитларни таъминлайдиган илмий асосланган меъёрлар бўйича оқилона истеъмол қилиш;

- камбағаллик - меҳнат учун ресурсларни қайта яратишнинг қуйи чегараси сифатидаги иш қобилиятини сақлаш даражасида неъматларни истеъмол қилиш;

- қашшоқлик - истеъмол қилиниши инсоннинг яшаш қобилиятини сақлаш имкониятигига берадиган неъматлар ва хизматларнинг биологик мезонлар бўйича йўл қўйиладиган минимал турларини истеъмол қилиш.

Турмуш даражаси индексини ҳисоблаш учун турмуш даражасининг қуйидаги компонентларининг жон бошига тўғри келадиган индекси аниқланади: овқатланиш (тўйимлилиги ва оқсилларга бойлиги бўйича), уй мулклари фонди (солиштирма нархларда), уй-жой (қулайликларни қўшгандаги майдони), саломатлик ва соғлиқни сақлаш (умр кўриш даври динамикаси, ўлим даражаси, соғлиқни сақлаш учун харажатлар бўйича), таълим ва маданият (маълумот олиш ўринлари, таълим ва маданият учун ажратиладиган харажатлар бўйича), аҳолига хизмат кўрсатиш (солиштирма нархларда) ва ҳоказо. Сўнг оила бюджетлари статистикаси бўйича эҳтиёжларнинг эластиклик коэффициенти аниқланади. Эластикликка тесқари катталиқ турмуш даражасининг берилган компоненти бўйича эҳтиёжларнинг нисбий қатъийлигининг ўлчови сифатида қабул қилинади. Шундан кейин ҳар бир компонент учун эҳтиёжларнинг умумий салмоғида берилган эҳтиёжнинг улушини кўрсатувчи коэффициент топилади.

Турмуш даражасини яхшилашнинг энг муҳим кўрсаткичларидан бири умр кўришда давомийлигидир.

Таъкидлаш жоизки, барча кўрсаткичлар ва уларнинг таснифлари ўртасида мустаҳкам алоқа мавжуд. Турмуш даражасининг ўзгариши турли омиллар таъсирида юз беради, уларни оқилона бошқариш аҳолининг турмуш даражасини тартибга солиб бориш имконини беради.

Юқорида таъкидланганидек, турмуш даражаси турли сабабларга боғлиқ бўлган кўпқиррали ҳодисадир. Ҳар бир инсоннинг турмуш даражаси ҳаво ва сув муҳити, уй-жой, маиший ва ишлаб чиқариш шароитлари, истеъмол товарларининг сифати ва ҳажмидан бошлаб, то умумий ижтимоий-иқтисодий ва экологик вазият, шунингдек сиёсий институтларнинг аҳволигача бўлган қатор табиий ва ижтимоий омиллар билан белгиланади. Уларнинг энг диққатга

сазovorлари – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳа ва фан-техник тараққиёт, шунингдек экологияга (атроф-муҳитга) таъсир этувчи омиллардир.

Омилларнинг таъсири табиий-иқлимий шароитлар ва захираларнинг (инсон, меҳнат, ишлаб чиқариш, молиявий, ахборот, маънавий захиралар) мавжудлигига (йўқлигига) қараб кучайиши (сусайиши) мумкин. Аммо бунда тўғридан-тўғри алоқа мавжуд эмас. Масалан, Япония, Швейцария каби давлатларда табиий захираларнинг кам бўлишига қарамай, улар энг бой давлатлардан саналади.

Фаровонликнинг юқори даражаси аҳолиси кўп бўлган давлатлар (АҚШ, Германия, Япония) билан бир қаторда кам аҳолили давлатларда ҳам (Люксембург, Финляндия, Швейцария) кузатилади. Покистон, Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон каби давлатларнинг иқлими деярли бир-бирига яқин бўлсада, улардаги аҳолининг турмуш даражаси бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Аҳолининг маълумот даражаси, касбий даражаси юқорилиги, иқтисодий фаоллиги, тадбиркорлиги, ижтимоий муносабатларни мамлакатда турмуш даражаси юқори бўлишини таъминловчи сабаблар сифатида таъкидланади. Масалан, Япония эришган иқтисодий тараққиёт, биринчи навбатда, таълим тизими, миллатнинг меҳнатсеварлиги, фаоллиги, корхоналарда меҳнатнинг оқилона ташкил этилиши билан боғланади.

10.5. Аҳоли даромадлари, уларнинг шаклланиш манбалари ва фойдаланиш йўналишлари

Ҳар бир инсоннинг моддий ва маънавий турмуш имкониятлари унинг даромадлари даражасига боғлиқ. Инсоннинг даромади даражаси қанча юқори бўлса, унинг ўз зарурий эҳтиёжларини қондириш, саломатлигини сақлаш, дам олишни ташкил этиш, маълумот олиш ва бўш вақтини маданий тарзда ўтказиш имкониятлари шунча кўп бўлади.

Даромадлар эҳтиёжларни бевосита қондириш манбаи сифатида аҳоли ҳаётида катта роль ўйнайди. Давлат бюджетининг даромад қисми асосан жисмоний ва юридик шахслардан олинадиган солиқ ва тўловлардан ташкил топади ҳамда улар ижтимоий эҳтиёжлар учун сарфланади ва шу тариқа аҳоли эҳтиёжлари билвосита қондирилади.

Иқтисодий адабиётларда «даромад» тушунчаси ишлаб чиқарилган маҳсулот нархининг уни ишлаб чиқариш сарф-харажатларидан ошиши, шунингдек ҳар бир синф, ижтимоий гуруҳ ёки алоҳида шахснинг янги яратилган қийматда мавжуд бўлган ва унинг у томонидан ўзлаштирилган улуши сифатида таърифланади.

Даромадлар ҳаракати иқтисодиётнинг ишлаб туришини таъминлайди. Айланиш жараёнида даромадлар изчил равишда юзага келиш, тақсимланиш ва қайта тақсимланиш, пировард, истеъмолга ишлатилиш, жамғарилиш каби босқичларидан ўтади. Даромадларнинг юзага келиши уларнинг товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш жараёнидаги ҳаракатининг бошланғич босқичи бўлади. Бу босқичда даромадлар бирламчи кўринишга эга бўлади.

Тақсимланиш жараёнида тадбиркорлар бирламчи даромадлардан маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш юзасидан солиқлар тўлайдилар, меҳнат ҳақи ва ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари юзасидан ҳақ тўлайдилар. Натижада дастлабки даромадлар иш ҳақи, фоизлар, рента ва корпорацияларнинг тақсимланмаган фойдасига айланади.

Даромадларнинг қайта тақсимланиши жараёни кейинги босқич бўлади. У солиқлар тўлаш, ижтимоий фондларга маблағлар ўтказиш, корхоналар ва аҳолига турли трансфертлар тарзида даромадлар бир қисмини йўллашни ўз ичига олади.

Яратилган даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижалари бўйича тасарруфдаги даромадлар (пировард даромадлар) шаклланади. Даромадларнинг пировард истеъмоли ва ялпи жамғарилиши улар айланишининг тугалловчи босқичи бўлади. Даромадлар даражасини таҳлил этиш, ўлчаш ва тахмин қилиш учун уларнинг турлари ва кўрсаткичларидан фойдаланилади. Даромадлар пул ва натурал шаклида бўлиши мумкин.

Аҳолининг пул даромадлари меҳнаткашлар учун иш ҳақи ҳисобидаги барча пул маблағлари тушуми; пенсиялар, стипендиялар, турли нафақалар; мулкдан фоиз, дивидендлар, рента кўринишидаги даромадлар; акциялар, қимматбаҳо қоғозлар, кўчмас мулк, чорва ҳайвонлари, томорқа хўжалиги маҳсулотлари, турли буюмлар ва бошқа товарларни сотишдан тушадиган пул тушумлари, турли хизматлар кўрсатиш учун ҳақлар ва бошқалардан ташкил топади.

Аҳолининг натурал даромадлари – кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барча тушумлари: деҳқончилик, чорвачилик, паррандачилик маҳсулотлари, боғ-кўрғон, сабзавот-полиз экинлари участкаси, шахсий томорқа, табиат инъомларидан шахсий, оилавий эҳтиёжлар учун тайёрланадиган маҳсулотлар каби тушумлардан иборат.

Пул ва натурал даромадларнинг нисбати тез-тез ўзгариб туради, аммо пул шакли кўпроқ тарқалган. Одатда, аҳолининг кам таъминланган қатламларида натурал даромадлар ҳиссаси юқори бўлади. Иқтисодий вазият ёмонлашган даврда натурал даромадлар салмоғи ошиб кетади.

Мулкдан олинadиган даромадлар хўжалик юритувчи субъектларга молиявий ва номолиявий ресурсларни фойдаланишга бериб қўйишдан олинadиган даромадлардир. Фоизлар қуйилма ва қимматли қоғозлар бўйича даромадлар олиш шаклидир. Дивидендлар мулкдан олинadиган даромаднинг шундай шаклики, акциядорлар маблағларни ҳиссадорлик жамиятлари тасарруфига топширганликлари натижасида (акциялар сотиб олиш орқали) уни олишга ҳақли бўладилар.

Аҳоли даромадлари номинал ва реал кўринишда бўлади. Номинал даромадлар пул кўринишида олинган даромадлардир. Реал даромадлар истеъмом нархларининг индексига қараб тузатилган жорий даврдаги номинал пулли даромадлардир.

Номинал ва реал даромадлар кўрсаткичи билан бир қаторда аҳоли пулли даромадларининг харид қобилияти кўрсаткичи ҳам алоҳида олиб қаралади. Бу кўрсаткич аҳолининг товарлар ва хизматлар сотиб олиш бўйича

имкониятларини акс эттиради ҳамда аҳолининг ўрта ҳисобда жон бошига тўғри келадиган пулли даромадларининг товар эквиваленти орқали ифодаланади. Жон бошига тўғри келадиган пулли даромадлар жами пулли даромадлар миқдорини мавжуд аҳоли сонига бўлиш орқали ҳисоблаб чиқилади.

Ҳисоблаб чиқилган ёки олинган даромадлардан фуқаролар турли солиқ тўловлари ва бадаллар тўлашларига тўғри келади. Шу сабабли, фуқаронинг ҳақиқий тасарруфида бўлган даромадларни тавсифлайдиган кўрсаткичга таъриф бериш муҳим. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги мажбурий тўловлар ва бадаллар чегирилганидан қоладиган жорий давр пул даромадларини тасарруфдаги пул даромадлари деб таърифлайди.

Даромадни шакллантиришда шахсий томорқа хўжаликларидан (пулли ва табиий шаклларда) олинadиган даромадлар муҳим роль ўйнайди. Уларнинг ҳажми Миллий Ҳисоб тизимида умумқабул қилинган қуйидаги принцип бўйича ҳисоблаб чиқилади: маҳсулот чиқариш қийматидан уни ишлаб чиқаришга ишлатилган маҳсулот ва хизматлар қиймати айирилади.

Уй-жой ва коммунал хўжалик, йўловчи транспорти, йўл хўжалиги, соғлиқни сақлаш ва маданият муассасалари тармоқларининг катта қисми, республика ва маҳаллий бюджетларига боғлиқ бўлади. Шу сабабли, мазкур қисмнинг каттагина ҳажми ижтимоий трансферт тўловлари ҳисобланади ва уни аҳолининг ялпи даромадлари жумласига киритиш тўғри бўлади.

Даромад олиш учун меҳнат ва капитал бозорида қанча ҳажмда хизматлар таклиф этиш тўғрисида қарор, одатда, оила даражасида қабул қилинади. Шу боис, бозор иқтисодиётида даромаднинг шаклланиши нафақат умумий аҳоли даражасида, шу билан бирга уй хўжалиги даражасида ҳам олиб қаралади. Уй хўжаликларининг ялпи даромади бирламчи ва иккиламчи даромадлардан шаклланади (14.5-чизма).

Уй хўжалиги – битта хонадонда яшайдиган, барча даромадлари ва моддий бойликларини (ёки уларнинг бир қисмини) бирлаштирган ва товарлар ҳамда хизматлар истеъмоли, асосан турар жой ва озиқ-овқат маҳсулотларига сарф-харажатларни биргаликда амалга оширадиган шахслар гуруҳи (ёки бир шахс)дир.

Аралаш даромад даромадларнинг мустақил кўрсаткичи бўлиб, унда меҳнатга ҳақ тўлаш ва фойда олиш элементлари мужассамлашади. Аралаш даромадлар хусусий тадбиркорлик фаолиятидан (ёлланма меҳнат қўлланилмаган ҳолда), шахсий томорқа хўжалигидан олинadиган даромадлар, эркин касбдаги шахсларнинг даромадлари, муаллифлик гонорарлари ва шу кабиларни ўз ичига олади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай мамлакатнинг аҳоли даромадлари ҳамиша турли ижтимоий гуруҳлар бўйича табақалашади. Бунда асосий масала ушбу даромадларнинг қай даражада табақалашганлигидангина иборат. Адолат ва фуқаролар тенглиги тамойиллари ҳукмрон бўлган демократик давлатда айримлар ўта бадавлатлиги, бошқаларнинг эса қашшоқлиги ижтимоий кескинликнинг ошишига олиб келиши мумкин. Айнан шу боис даромадлардаги мавжуд нотенгликни ўлчаш услубиятини ўзлаштириш, тенгсизликни вужудга келтирадиган сабабларни била олиш ва

аҳоли даромадларининг жамият учун мақбул йўсинда табақалашшига эришиш зарур.

Иқтисодиётда аҳоли даромадлари табақалашувини ўлчашнинг турли усулларидан фойдаланилади. Энг оддий усул – аҳолини белгиланган оралиқлар доирасида даромадлар даражаси бўйича гуруҳлашдир. Масалан, 200 минг сўмлик оралиқни белгилаймизда, қанча киши 200 минг сўмгача миқдорда даромадга эга эканлигини, кейин қанча киши 200 минг сўмдан 400 минг сўмгача, сўнг 400 минг сўмдан 600 минг сўмгача даромадга эга эканлигини аниқлаймиз ва ҳоказо.

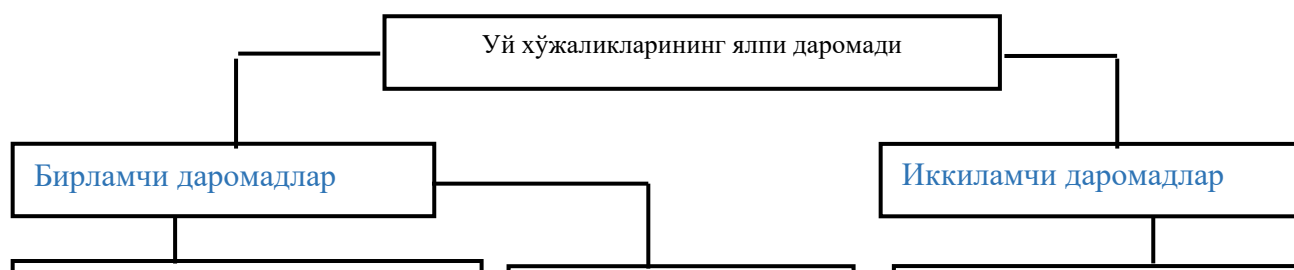
Даромад даражаси ва динамикасини баҳолаш учун ўртача даромад кўрсаткичидан фойдаланилади. Ўртача даромад даражаси шундай арифметик ўлчам сифатида аниқланадики, бунда даромадларнинг жамланган ҳажми аҳолининг жами сонига бўлинади.

Бозор иқтисодиётига эга кўпчилик мамлакатларнинг статистикасида даромаднинг ўртача даражаси эмас, балки медиан даражаси ҳисоблаб кўрилади. Медиан даража шундайки, ходимлар ёки аҳолининг бир хил миқдори ундан юқорироқ ва пастроқ даражада даромад олади. Масалан, корхонада 7 минг киши ишлайди. Дастлабки минг киши 240 минг сўм миқдорида, иккинчи минг киши – 250 минг сўм, учинчиси – 270 минг сўм, тўртинчиси – 300 минг сўм, бешинчиси – 350 минг сўм, олтинчиси – 370 минг сўм, еттинчиси – 400 минг сўм даромад олади. Шунда ходимлар ушбу гуруҳининг медиан даромади 30 млн сўм, ўртача даромад эса 320 минг сўм бўлади.

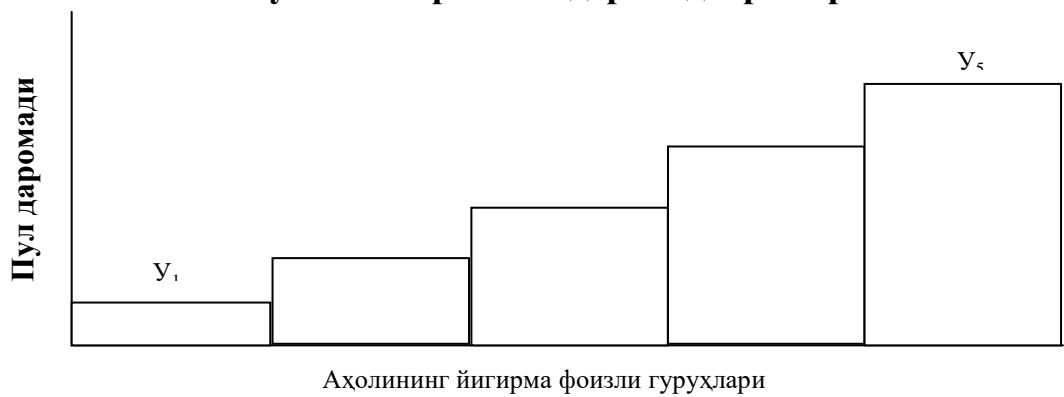
Энг кўп ва энг кам даромадга эга бўлган аҳоли гуруҳларининг нисбати табақаланишнинг яхши маълум бўлган кўрсаткичларидан биридир. Бутун аҳоли бунда сон жиҳатидан тенг бўлган ўн фоизли, йигирма фоизли ёки йигирма беш фоизли гуруҳларга бўлинади. Шундан сўнг, охириги гуруҳ олган даромад биринчи гуруҳ олган даромадга бўлинади.

Шунда тегишли равишда аҳоли даромадларининг децил, квинтил ёки кватрил нисбатини оламиз. Қуйидаги расмда аҳолининг йигирма фоизлик гуруҳларга қандай тақсимланганлиги кўрсатилган. У5 нинг У1 га нисбати аҳоли даромадларининг квинтил нисбатини кўрсатиб беради.

Аҳоли даромадлари табақаланишини баҳолашнинг бошқа усулини ҳам қўллаш мумкин. Бу усул ҳисобга олиш натижасининг ошиб боришини эътиборга олиш орқали амалга оширилишига асосланган. Ёки, иқтисодчиларнинг ибораси билан айтганда, даромаднинг кумулятив улушлари ҳисобга олинади. Барча оилаларнинг даромадлари бир хил бўлган, яъни ялпи даромад тенг тақсимланган ва аҳолининг ҳар бешдан бир қисми ялпи даромадларнинг бешдан бир қисмини олган тақдирда бундай тенглик графикда биссектриса кўринишига эга бўлади. Лекин бундай биссектриса фақат мавжуд имкониятни кўрсатади: амалда даромадлар ҳеч қачон бир текис тақсимланмайди.

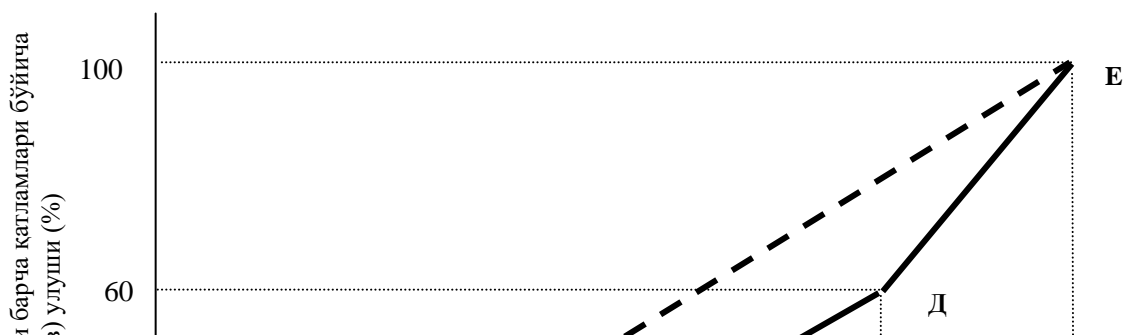

10.5-чизма. Уй хўжаликлари ялпи даромадлари таркиби

10.6 -чизма. Квинтил фонд индексининг ҳисоблаб чиқилиши

Башарти, ялпи даромадлар нотекис тақсимланса, даромаднинг тегишли кумулятив квинтилларга тўғри келадиган кумулятив улушлари эгри чизиғи бўртиқ бўлиб, графикда пастга қараб эгилган чизиқ кўринишига эга бўлади. Бу чизиқ америкалик статист ва иқтисодчи номи билан Лоренц эгри чизиғи деб аталади, аҳоли даромадлари табақаланишини баҳолаш учун бундай ёндашишдан фойдаланишни Лоренц биринчи таклиф этган эди. Лоренц эгри чизиғи жами даромаддан аҳолининг 20,0 %, кейин 40,0 %, шундан кейин 60,0 %, сўнг 80,0 % ва 100,0 % қанча улуш олишини кўрсатади (14.7-чизмани қаранг).

10.7-чизма. Лоренц эгри чизиғи

Графикдан кўриниб турибдики, аҳолининг дастлабки икки гуруҳи даромадлар жами миқдорининг нисбатан кам қисмига эга бўлади (мазкур ҳолда гуруҳлар даромадларнинг ҳажмига қараб жойлаштирилган: аввалига нисбатан паст даромад оладиган гуруҳлар, кейин ўртача даражадаги даромадларга эга гуруҳлар ва ниҳоят, юқори даромадли гуруҳлар келтирилган). Масалан, аҳоли кам ҳақ оладиган қисмининг 40,0 %и аслида даромадлар жами миқдорининг атиги 20,0 %ни ола олади.

Таққослаш учун айтамиз: юқоридаги гуруҳга даромадларнинг тахминан 40,0 %и тўғри келади. Шундай қилиб, эгри чизикнинг биссектрисадан четга чиқишлари ўлчами даромадлар тақсимланишидаги тенгсизликнинг даражасини кўрсатади.

Ушбу график аҳолининг гуруҳларга бўлиниши ва ушбу гуруҳлар ўртасида даромад тақсимланиши каби икки ҳодисанинг ҳаракатини акс эттиради. Услубий жиҳатдан аҳолининг жами миқдоридан беш гуруҳ ажратилиши мумкин (бунда уларнинг ҳар бири жами миқдорнинг 20,0 %ни ташкил этади). Олинган даромадлар миқдори ҳам тегишлича фоиз гуруҳларига шартли равишда бўлинади.

Даромадлар жамланиши коэффиценти ёки Жини коэффиценти (G) турлича тақсимланишларни таққослашдаги тенгсизликнинг ўлчагичларидан бири ҳисобланади, у Лоренц эгри чизиғи ва биссектриса билан чекланган майдон (S)нинг идеал тенглик тўғри чизиғи остидаги умумий майдонга нисбати сифатида ҳисоблаб чиқилади. Бу коэффицент даромадлар ва бойликни баҳолаш янги усулларини ишлаб чиққан италиялик статист, иқтисодчи ва демограф Коррадо Жини номи билан аталган.

$$G = S_{OABCDE} / S_{OEF}$$

Даромадлар жамланиш коэффиценти (Жини индекси) даромадлар барча миқдорининг аҳоли айрим гуруҳлари ўртасида тақсимланишининг нотекислик даражасини тавсифлайди. Унинг ўлчами 0 дан 1 гача турлича бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, кўрсаткич қиймати қанчалик юқори бўлса, жамиятда даромадлар шунчалик нотекис тақсимланган бўлади. Лекин амалиётда Жини коэффиценти кўрсатиб ўтилган энг паст ва энг юқори қийматларга етмайди.

10.4-жадвал

Мамлакатлар бўйича Жини коэффицентлари

Мамлакат	G	Мамлакат	G
Финляндия	0,20	Буюк Британия	0,29
Швеция	0,21	Франция	0,30
Люксембург	0,23	Янги Зеландия	0,30
Германия	0,25	Италия	0,31
Нидерландия	0,26	Австрия	0,31
Канада	0,28	АҚШ	0,34

Иқтисодчиларнинг фикрича, аҳоли даромадлари табақалашининг сабаблари қуйидагича:

1) кишилар ўз ақлий қобилиятлари билан ажралиб турадилар, иқтисодий назария эса турли табиий хусусиятларга эга бўлган шахслар иш ҳақлари нотенглиги асосли эканлигини кўрсатиб бермоқда;

2) кишилар турлича мерос оладилар, бундай мерос уларнинг айримларига даромадлар борасида устунлик беради;

3) янги яратилган қиймат (ялпи даромад)нинг меҳнат ва капитал ўртасида адолатсиз тақсимланиши;

4) меҳнат бозорларидаги камситишлар, бу камситиш ходимларга тенг меҳнат учун турлича иш ҳақи тўланишида ифодаланиши;

5) инфляция юқорилиги, у фуқаролар жамғармаларини қадрсизлантириб қўйиши ва белгилаб қўйилган иш ҳақи оладиган ходимларнинг даромадларини пасайтириши.

Ялпи даромадни тақсимлашдаги нотенгликка юқорида санаб ўтилган сабаблардан бошқа сабаблар таъсир этади. Масалан, жамиятда пенсионерлар улуши кўпайиши пенсия фондларига ажратмалар камайиши ва шунга кўра, ишлайдиган фуқароларга нисбатан пенсионерларнинг даромадлари пасайишига олиб келади.

Оилалар таркибидаги фарқлар ҳам даромадлардаги табақалашини кучайтиради. Агар оиланинг барча аъзолари ишлайдиган бўлса, уларнинг даромадлари кўп болали оилалардагига қараганда анча юқори бўлади.

Ишсизлик ҳам даромадлар даражасига жиддий таъсир кўрсатади. Яъни бунда ишсизлик юзасидан нафақа оладиган ва бошқа даромад манбалари бўлмаган кишилар бир неча ойдан кейин аҳолининг энг кам таъминланган тоифаларига кириб қоладилар.

Аҳоли олган даромадларининг қуйидагича тақсимланиши тасарруф этилади: уларнинг бир қисми даромад солиғи шаклида давлатга келиб тушади, қолган қисми эса шахсий истеъмолга қилинадиган сарф-харажатлар ҳамда жамғармаларга тақсимланади.

Солиқ солиш тизими даромадлар ва иш ҳақи сиёсатига молиявий таъсир этиш воситаларидан биридир. Даромад солиғи жисмоний шахслардан ундириладиган тўғри солиқларнинг асосий туридир. Солиқ солиш принциплари

орасида солиқ ставкасининг олинадиган даромад миқдорига боғлиқлигини алоҳида олиб қараш лозим. Ҳашамат буюмлари истеъмолига қилинадиган сарф-харажатлардан ундириладиган солиқ ва энг зарур буюмларга қилинадиган сарф-харажатлардан ушлаб қолинадиган солиқ ўртасида фарқлар борлиги мазкур принцип мақсадга мувофиқлигининг сабабидир.

А. Лаффер бошчилигидаги бир гуруҳ мутахассислар бюджетга тушадиган солиқлар тушумлари миқдорининг даромад солиғи ставкаларига боғлиқлигини ўрганиб чиқди. А. Лаффер назариясининг асосини 50,0 %ли солиқ ставкаси энг мақбул ставка эканлиги ва у солиқнинг энг юқори миқдорини таъминлаши тўғрисидаги қоида ташкил этади. Солиқ ставкаси 50,0 %дан ошган тақдирда фирмалар ва ходимларнинг амалий фаоллиги кескин пасаяди ва натижада даромадлар яширин (хуфиёна, норасмий) иқтисодиётга ўтиб кетади.

Жисмоний шахсларнинг даромадларига солиқ солиш давлатнинг тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади, улар солиқларни ундиришнинг аниқ механизмини белгилайди. Унга қуйидагилар киради:

- солиқ субъекти ёки солиқ тўловчи – қонун солиқ тўлаш вазифасини юклаган шахс;

- солиқ объекти – шундай даромад ёки мулкка, ундан солиқ ҳисоблаб чиқарилади (иш ҳақи, дивидендлар ва ҳоказо);

- солиқ манбаи – шундай даромадки, ундан солиқ тўланади;

- солиқ ставкаси – солиқ солиш бирлигига тўғри келадиган солиқ миқдори.

Солиқ ставкаларининг қуйидагилари фарқланади:

а) қаттиқ ставкалар, улар объект бирлигига унинг қийматидан қатъи назар (масалан, автомашинага) белгиланади;

б) мутаносиб ставкалар – даромаднинг миқдоридан қатъи назар солиқ тўлашнинг ягона фоизи;

в) прогрессив ставкалар – даромадлар ошган сайин ошадиган ставкалар;

г) регрессив ставкалар – бунда солиқнинг ўртача ставкаси даромад ошган сайин пасая боради.

Даромадларга солиқ солиш амалиётида ялпи даромад, чегиришлар ва солиқ солинадиган даромад фарқланади.

Ялпи даромад – турли манбалардан олинган даромадлар умумий миқдори. Одатда, қонунчиликда ялпи даромаддан ишлаб чиқариш, транспорт, хизмат сафари ва реклама сарф-харажатларини чегиришга рухсат этилади. Бундан ташқари, солиқ соҳасидаги турли имтиёзлар: даромадларнинг солиққа тортилмайдиган энг кам миқдори, хайр-эҳсонлар суммаси, пенсионер ва ногиронларга бериладиган имтиёзлар ва ҳоказолар чегирмаларга киради. Шундай қилиб, солиққа тортиладиган даромад ялпи даромад ва мазкур чегирмалар ўртасидаги фарқдир.

Даромадларнинг асосий қисми аҳолидан иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш секторига шахсий истеъмол сарф-харажатлари тарзида қайтади, ушбу сарф-харажатлар бир неча усулда таснифланиши мумкин. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги истеъмол сарф-харажатларини қуйидаги тарзда таснифлайди:

- 1) узоқ вақт фойдаланиладиган товарларга сарф-харажатлар;
- 2) қисқа вақт фойдаланиладиган товарларга сарф-харажатлар;
- 3) хизматларга сарф-харажатлар.

Узоқ вақт фойдаланиладиган товарларга хизмат муддати бир йил ва ундан кўпроқ бўлиши тахмин қилинадиган товарлар киради. Башарти, бу муддат бир йилдан кам бўлса, бу товар қисқа вақт фойдаланиладиган товар ҳисобланади. Автомобиллар, телевизорлар, кир ювиш машиналари, шахсий компьютерлар узоқ вақт фойдаланиладиган товарларга мисолдир. Аксарият озиқ-овқат ва кийим-кечаклар қисқа вақт фойдаланиладиган товарларга киритилади. Хизматлар истеъмолчиларга шифокорлар, репетиторлар, адвокатлар ва шу каби хизмат кўрсатишидир.

Узоқ вақт фойдаланиладиган товарларга сарф-харажатлар, одатда, иқтисодийнинг барқарор юксалиши даврида ошади. Иқтисодий таназзул даврида эса, аксинча, истеъмолчилар узоқ вақт фойдаланиладиган товарларга сарф-харажат қилишдан тийилдилар.

Уй хўжаликлари даромаднинг солиқлар тўланганидан қолган қисмини истеъмолгагина эмас, балки жамғармаларга ҳам йўналтирадилар. Жамғармалар даромаднинг солиқ тўланганидан қолган, истеъмол қилинмайдиган қисми ҳисобланади. Фуқароларнинг жамғармалари банклардаги ҳисоб варақларга келиб тушади, суғурта полислари, облигациялар, акциялар ва бошқа молиявий активларга қўйилади. Баъзи мамлакатларда молиявий аҳвол беқарор бўлган шароитларда аҳоли ўз жамғармаларини сақлашнинг валюта сотиб олиш каби шаклларида ҳам фойдаланади.

Аҳоли кутилмаган вазиятлар рўй берганда – бетоб бўлиб қолганда, бахтсиз ходиса рўй берганда, ишсиз қолганда, пенсияга чиққанда ўзини таъминлаш учун, болаларининг ўқишига ишлатиш ва ҳоказолар учун маблағ жамғаради. Шу билан бирга, жамғармалар биржадаги ўйинлар, молиявий олди-сотдилар учун ҳам фойдаланилиши мумкин. Масалан, қиймати номинал қийматидан ошиши ҳисобига қўшимча даромад олиш мақсадида қимматли қоғозлар сотиб олиниши мумкин.

Аҳолининг жамғармалари ички ресурслар сафарбар этилиши ҳисобига инвестиция жараёни кенгайишида муҳим роль ўйнайди. Аҳоли даромадларининг миқдори, уларнинг табақаланиши ва тақсимланиши кўп жиҳатдан давлатнинг ижтимоий сиёсатида боғлиқ.

Даромадларни давлат томонидан тартибга солиш ваколатли давлат идоралари томонидан даромадларни барқарорлаштириш ва жамият тараққиётида юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга мувофиқ тарзда ошириб бориш мақсадида амалга ошириладиган чора-тадбирлар ҳамда меъёрларни ўзида мужассамлаштиради. У ишчи кучини нормал такрор ишлаб чиқариш ва ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни яратиб беришга қаратилган.

Ҳозирги шароитда давлат ижтимоий-иқтисодий жараёнларга бутунлай аралашмаслиги мумкин эмас, чунки бозорнинг тақсимоти ўз табиати бўйича адолатсиздир. Бозор шароитида «ҳар бир кишига – иқтисодий фаолияти натижасидан қатъи назар муносиб ҳаётни таъминловчи даромад» тамойилига

риоя қилинмайди. Шунинг учун бу жараёнга давлатнинг аралашуви зарурат ҳисобланади.

Давлат томонидан тартибга солишнинг объектив имконияти иқтисодий ривожланишнинг маълум даражага етиши, ишлаб чиқариш ва капитал концентрациясида юзага келади. Бу имкониятни ҳақиқатга айлантириш зарурати муаммолар ўсиб боргани сайин кучаяди ва уларни давлат томонидан тартибга солиш орқали баргараф этиш лозим.

Ҳозирги шароитда даромадларни давлат томонидан тартибга солиш такрор ишлаб чиқаришнинг таркибий қисмидир. У кўп вазифаларни ечади, масалан, иқтисодий ўсишни, тармоқ ва минтақавий тузилмалардаги прогрессив силжишларни рағбатлантириш, экспортни қўллаб-қувватлаш, иш билан бандлик, солиққа тортиш, нархларни тартибга солиш ва ҳоказо. Даромадларни давлат томонидан тартибга солишнинг аниқ йўналиши, шакллари, кўлами айрим мамлакатлар ва муайян даврда ижтимоий-иқтисодий муаммолар характери ва жиддийлиги билан белгиланади.

Турли сабабларга кўра, Франция, Германия, Нидерландия, Скандинавия давлатлари, Япония ҳамда Осиё ва Лотин Америкасининг жадал ривожланаётган бир қатор давлатларида даромадларни давлат томонидан тартибга солиш механизми кенгроқ ривож топган. Иккинчи жаҳон уруши, социализм лагери оқибатларини бошдан кечирмаган АҚШ, Канада, Австралия каби давлатларда у заифроқ ривожланган, аммо бу давлатларда ҳам даромадларни давлат томонидан тартибга солиш муҳим ўрин тутди, айниқса, конъюнктуранинг бузилиши, инфляция ва ишсизликнинг ўсиши шароитида унга эҳтиёж ортади.

Даромадларни давлат томонидан тартибга солишнинг механизмини англаш учун унинг субъектлари, объектлари, мақсади, инструментларини (воситалари) кўриб чиқиш лозим. Хўжалик манфаатларининг соҳиблари, ифодаловчилари, ижрочилари иқтисодий сиёсатнинг субъектлари ҳисобланади.

Хўжалик манфаатлари соҳиблари бир-биридан мулкӣ мавқеи, даромади, касби, тармоқ ва минтақавий манфаатлари каби белгилари билан фарқланувчи ижтимоий гуруҳлардир. Бу гуруҳларга корхоналарнинг (фирма) ёлланма ишчилари ва эгалари, фермерлар ва ер эгалари, деҳқонлар, майда ва йирик тадбиркорлар, ҳиссадорлар, давлат хизматчилари ва эркин касб эгалари киради.

Даромадларни шакллантиришнинг ўз-ўзидан ҳал бўлмайдиган муаммо ва қийинчиликлари мавжуд ёки юзага келиши мумкин бўлган соҳалари, ҳолатлари, шароитлари, манбалари даромадларни давлат томонидан тартибга солиш объектларидир. Мазкур муаммоларни ҳал этиш ва олдини олиш орқали иқтисодиётни бир маромда ривожлантириш, ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш, жамиятдаги барқарорликни сақлаш мумкин.

Даромадларни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий объектлари қуйидагилар: даромадлар, иш ҳақи минимуми; бандлик, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш; солиқлар, нархлар; ижтимоий кафолатлар, ижтимоий муносабатлар (шу жумладан, иш берувчи ва ёлланиб ишловчилар ўртасидаги муносабатлар), ижтимоий таъминот; ҳуқуқӣ таъминот (хавфсизлик, ҳаёт, мулк ва жамғармаларни ҳимоялаш).

Даромадларни давлат томонидан тартибга солишнинг бош мақсади даромадларни давлат бюджети орқали қайта тақсимлашдан иборатдир. Шу билан бирга, кам таъминланганларнинг даромадларини ошириш, уларнинг ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш омилларининг турлича экани туфайли юзага келган диспропорцияни бартараф этиш, иш билан бандликни тартибга солиш ва ижтимоий тангликнинг олдини олиш каби муаммолар ҳам ҳал этилади.

Кўрилаётган доирада давлатнинг фаоллиги марказий ва маҳаллий бюджетдан қилинган ижтимоий харажатлар ҳажми билан ўлчанади. Миллий даромадни қайта тақсимлашда давлатнинг имкониятлари бюджет тушумлари билан чекланади. Давлат даромадлари ўсишининг маълум чегаралари мавжуд:

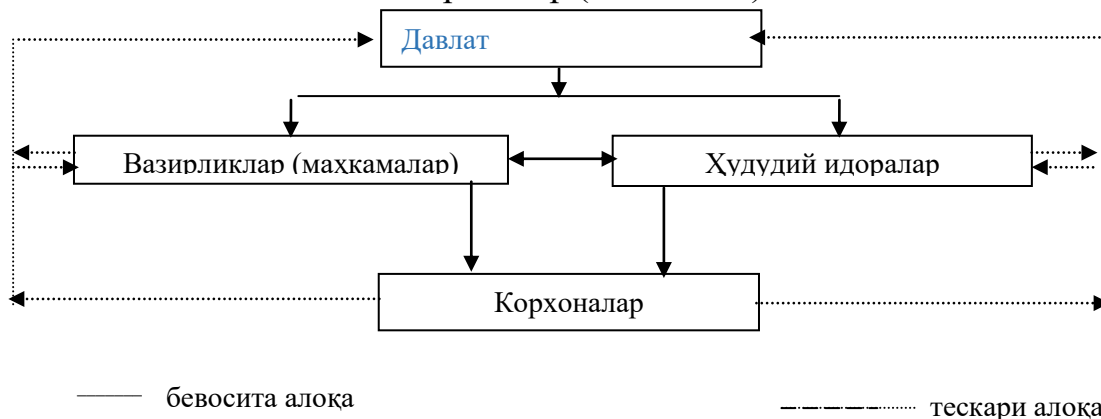
- тадбиркорлик фаолиятининг етарли даражадаги чегаралари;
- ёлланиб ишловчилар, аҳолининг ўрта қатламини солиққа тортишнинг ижтимоий чегаралари;
- ЯИМнинг ўсиш чегаралари (конъюнктура чегаралари).

Мазкур чегараларнинг мавжудлиги шунини тасдиқлайдики, ижтимоий тўловлар миқдори давлатнинг молиявий (иқтисодий) имкониятларига монанд бўлиши керак. Ижтимоий тўловлар ҳажмини солиқ тушумларидан ошириб юбориш бюджет камомати ва инфляцияга сабаб бўлувчи омиллардан саналади.

Давлат солиқлар даражасини ҳам ошириб юбормаслиги лозим, акс ҳолда бозор рағбатига зарар етказилиши ва жамғармаларнинг турғун дефицити юзага келиши мумкин. Ваҳоланки, жамғармалар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг молиявий асосини ташкил этади ва инвестицияларга йўл очади.

Давлат даромадларни қайта тақсимлашни ташкил қилар экан, мураккаб муаммони ҳал этади: ишсизлар, ногиронлар, кексаларни асраш учун маблағ ажратишга жамиятнинг қайси қатламларини жалб қилиш кераклигини аниқлаб олади. Бу мураккаб вазифалар давлат томонидан иқтисодий имкониятларни ижтимоий истеъмол билан мувофиқлаштириб ҳамда салбий оқибатларни микро ва макро даражада тугатиб бориб ҳал этилади.

Даромадларни давлат томонидан тартибга солиш – турли даражалар: давлат, тармоқ, минтақа ва корхоналарнинг ўзаро алоқасини кўзда тутувчи мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараёндир (14.8-чизма).

10.8-чизма. Ўзбекистонда даромадларни тартибга солиш даражаси

Бу барча даражалар ўзаро боғлиқ, ўзаро қарам, аммо ҳар бири ўз хусусиятига ва иерархияда ўз ўрнига эга. Давлат етакчи тармоқдир, у тартибга солишнинг йўналиши, тактикаси, услублари, механизми ва устувор жиҳатларини ишлаб чиқади. Иқтисодиётнинг ижтимоий ориентацияси хўжаликни шахсни камол топтириш вазифасига онгли равишда бўйсундиради. Даромадлар сиёсатида иқтисодий самарадорлик ва ижтимоий адолат ўртасидаги мувозанат амалга оширилади. Бу сиёсат, бир томондан, ҳаддан ташқари самарадорликка интилишни адолатни чеклаш ҳисобига юмшатади, бошқа томондан – адолатга риоя қилган ҳолда самарадорликни оширади.

Ҳар бир жамиятда даромадлар сиёсати конституция ва унга тенглаштирилган қонуний ҳужжатларда белгиланган маълум тамойиллар асосида юритилади. Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

- ижтимоий адолат;
- ижтимоий ҳамкорлик ва аҳоли барча қатламларининг бирдамлиги;
- ўз моддий аҳволи учун шахсий масъулият;
- меҳнат ҳуқуқи ва уни муносиб рағбатлантириш;
- касаба уюшмалари ҳуқуқи;
- иқтисодий мақсадга мувофиқлик ва бошқалар.

Маълумки, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг энг юқори шакли иқтисодий дастурлашдир. Унинг вазифаси иқтисодий сиёсатнинг барча элементларидан глобал мақсадларда ҳар томонлама фойдаланишдир. Бундай дастурларнинг объектлари сифатида тармоқлар, ҳудудлар, ижтимоий соҳа, илмий тадқиқотларнинг турли йўналишлари ва шу кабилар танлаб олиниши мумкин. Мазкур дастурларнинг барчаси (бевосита ва билвосита) аҳоли даромадларига боғлиқ ва уларга таъсир кўрсатади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти тамойиллари амал қилиб турган бугунги кунда ривожланган давлатларнинг даромадларни тартибга солиш тажрибасини ўрганиш фойдадан холи эмас.

XI-МАВЗУ. АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ

11.1. Ижтимоий институтлар ва ходимларни ижтимоий муҳофаза қилиш механизми

11.2. Ижтимоий институтлар ва ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш механизми

11.3. Ижтимоий муҳофаза шакллари ва механизмларини амалга оширишда давлатнинг роли

11.4. Ўзбекистонда Республикасида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимининг ўзига хос хусусиятлари

11.1. Ижтимоий институтлар ва ходимларни ижтимоий муҳофаза қилиш механизми

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш деганда биз аҳолига давлат томонидан яшаш учун барча шарт-шароитларни яратишга мақсадли йўналтирилган қафолатлар тизимини тушунишимиз лозим.

Ижтимоий ҳимоя қилиш бир томондан, функционал тизим, яъни йўналишлар тизими бўлиб, у ана шу йўналишлар асосида амалга оширилади, иккинчи томондан, у ижтимоий ҳимоя қилишни таъминлайдиган институтлар тизимидан иборат бўлиб, унга давлат, суд, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотлар киради.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида давлатнинг ижтимоий сиёсати ижтимоий ҳимоялаш механизмларини, давлатнинг, корхоналар ва ижтимоий сиёсатнинг бошқа субъектларининг роли ва вазифаларини ўзгартиради. Амалда бу ижтимоий ҳимоялашга ажратиладиган бюджет маблағлари салмоғининг қисқариши, давлат томонидан бериладиган бепул қафолатларнинг камайишини билдиради. Кўпроқ оғирлик нодавлат молия манбаларига, шу жумладан, корхоналар зиммасига юклатилади. Бу айрим корхоналар учун жиддий муаммолар туғдириб, уларнинг ижтимоий ҳимоя бўйича тадбирлари ҳажми ва даражасини меҳнат шароитлари ва уни муҳофазалашга боғлаб қўяди.

Амалга оширилиш усулига қараб ижтимоий сиёсатни актив ва пассив турларга ажратиш мумкин. Пассив ижтимоий сиёсат нархларни сунъий равишда тутиб туриш, шу ҳисобига турмуш даражасини ошириш ёки барқарорлаштириш, ижтимоий ҳимоялашнинг барча йўналишлари бўйича дотацияларни оширишни кўзда тутаяди. Актив сиёсат мақсадга мувофиқроқдир. Унда ташаббус кўрсатиш ва тадбиркорлик учун шароит яратиб бериш, пенсионерлар, ветеранлар, болалар, бюджет соҳасида хизмат қилувчиларни қўллаб-қувватлашда давлатнинг ролини ошириш устивор мақсадлар ҳисобланади.

Ижтимоий сиёсатда икки асосий йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин: аҳолини ижтимоий таъминлаш ва давлат ижтимоий қафолатлари. Ижтимоий таъминот пенсия таъминоти, нафақалар билан таъминлаш, аҳолининг айрим табақалари учун белгиланган имтиёзлар ва компенсациялар тизими ва ижтимоий хизмат кўрсатишни ўз ичига олади. Иккинчи йўналиш эса жамиятнинг бир меъёردа ривожланишини, яъни соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва соғломлаштириш, шунингдек, турар жойга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш билан боғлиқ.

Давлат ижтимоий таъминоти – бу, Ўзбекистон Республикаси фуқароларини кексайганда, касаллик рўй берганда, меҳнатга лаёқатини қисман ёки бутунлай йўқотганда, боқувчисини йўқотганда, шунингдек, болали оилаларни моддий таъминлаш ва уларга хизмат кўрсатиш давлат тизимидир.

Ижтимоий таъминот қуйидаги ташкилий-ҳуқуқий шаклларда амалга оширилади: давлат ижтимоий суғуртаси, республика бюджети маблағлари, маҳаллий бюджетлар маблағлари. Иқтисодий ислоҳ қилиш даврида ижтимоий таъминотнинг жамоат ташкилотлари ва хусусий шахслар фаолияти

билан боғлиқ шакллари ривож топади.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялашни бир вақтнинг ўзида амал қиладиган ва бир-бирини тўлдирувчи қуйидаги тўртта тизимга ажратиш мумкин: давлат ижтимоий таъминоти, давлат ижтимоий суғуртаси, жамоа ижтимоий суғуртаси ва шахсий суғурта.

Давлат ижтимоий таъминоти аҳолининг ижтимоий заиф қатламларига пулли нафақалар воситасида кўрсатиладиган ёрдамдир. Солиқлар ва бошқа бюджет тушумлари ҳисобига молияланадиган бу ёрдам уларга белгиланган минимал турмуш даражасини кафолатлайди.

Давлат ижтимоий суғуртаси зарур турмуш даражасини кафолатлайди. У мажбурий бўлиб, иш берувчилар ва меҳнаткашларнинг суғурта бадаллари, давлат томонидан ажратиладиган дотациялар ҳисобига молияланади.

Жамоа суғуртаси етарли турмуш даражасини кафолатлайди. У мажбурий ёки ихтиёрий равишда амалга оширилиши мумкин. Бунда иш берувчилар ва ёлланганнинг суғурта бадаллари тўлов манбалари бўлиб хизмат қилади.

Шахсий суғурта фаровонликнинг юқори даражасини кафолатлайди, у ихтиёрий равишда, фуқароларнинг суғурта бадаллари ҳисобига амалга оширилади.

Биринчи икки қуйи тизимнинг асосий тамойили - бирдамлик, учинчисиники субсидиялаш, туртинчи, яъни шахсий суғуртаники эса мутаносиблик тамойилидир. Бирдамлик тамойили ёрдамни муҳтожлик даражасига қараб, фуқаро тўлаган солиқлар ва суғурта бадаллари миқдорини ҳисобга олмасдан тақсимланишини кўзда тутади. Субсидиялаш тамойилида эса муҳтожлик даражасига қараб, аммо бадаллар миқдори ва мос равишда тўловлар миқдорини ҳисобга олган ҳолда ёрдам кўрсатилади. Мутаносиблик тамойили тўланган суғурта бадалларига пропорционал миқдорда ёрдам кўрсатишни кўзда тутади.

Юқорида қайд этилганлардан ташқари ижтимоий ҳимоянинг яна бир неча тамойиллари қўлланади:

- умумийлик;
- очиқлик;
- кўптомонламалик;
- таъминот турларининг турфа хиллиги;
- мувофиқлик (яъни ижтимоий ёрдам миқдорини иқтисодий тараққиёт даражасига мослиги).

Биринчи икки тизим ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради. Давлат ижтимоий таъминоти ва суғуртасининг қуйидаги турлари мавжуд:

- давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар ва бошқа ижтимоий нафақалар;
- давлат пенсия таъминоти;
- уй-интернатларда кекса ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга қараш ва хизмат кўрсатиш;
- ногиронларни протез-ортопедик буюмлар ва ҳаракатланиш воситалари

билан таъминлаш;

- болалар уйлари, интернатлар ва бошқа муассасаларда болаларга қараш ва тарбиялаш;
- ногиронларни ишлаб чиқариш ва касбий реабилитация қилиш;
- аҳолини санатория-курортлар ва дори-дармонлар билан таъминлаш;
- уйларда ижтимоий хизмат кўрсатиш ва бошқалар.

Тўла маънода олганда, ижтимоий ҳимоя қилиш қуйидаги йўналишларни қамраб олади:

- жамият аъзоларига кун кечириш учун зарур нарсаларнинг энг кам миқдорини таъминлаш ва муҳтожларга моддий ёрдам кўрсатиш, турмуш даражасини пасайтириш омиллардан ҳимоя қилиш;
- фуқароларнинг ўзлари учун қонунга зид келмайдиган ҳар қандай йўллар билан тирикчилик воситаларини ҳеч бир тўсиқсиз ишлаб топишлари учун имкон берадиган шарт-шароитлар яратиш;
- фуқароларнинг таълим, тиббий ёрдам ва шу кабиларга бўлган эҳтиёжларини қондиришни таъминлайдиган шарт-шароитлар яратиш, бунда жамият имкониятлари ва ўзига хос миллий-тарихий хусусиятларни ҳисобга олиш;
- ёлланиб ишлаётганларга қулай шароитларни таъминлаш, уларни саноат ишлаб чиқаришининг салбий таъсир кўрсатишидан ҳимоя қилиш;
- жамият аъзоларининг экологик хавсизлигини таъминлаш;
- фуқароларни жинсий ҳамлалардан ҳимоя қилиш;
- ҳуқуқий, демократик давлат тамойилларига мос келувчи фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни ҳимоя қилиш;
- қуролли ижтимоий ва миллатлараро низоларга барҳам берувчи шарт-шароитлар яратиш;
- сиёсий таъкиб ва маъмурий зўравонликдан ҳимоя қилиш;
- маънавий ҳаёт эркинлигини таъминлаш, мафкуравий тазийқлардан ҳимоя қилиш;
- умуман жамиятда, айрим ячейкалар ва таркибий бўлинмаларда қулай психологик иқлим яратиш, психологик тазийқ ўтказишдан ҳимоя қилиш.

XX асрда анъанавий капиталистик жамият ҳақиқатда ўзгариб, янги ижтимоий-иқтисодий тизимга - ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалигига айланди, ҳам умуман жамиятни, ҳам хўжалик организмнинг таркибий тузилмаларини қамраб оладиган қудратли ижтимоий ҳимоя тизимлари қарор топмоқда, улар корхоналар ва фикрлар, акционерлар жамиятлари, кооперативлар, меҳнат ташкилотлари ва ҳоказолардир. Ҳозирги вақтда /арбда фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг америкача, европача, японча ва ҳоказо андозалари мавжуд бўлиб, улар доирасида яна ўзига хос кўринишлари ҳам фаолият кўрсатмоқда. Бу андозаларнинг умумий хусусиятлари билан бир қаторда ўзига хос умумий белгилари ва миллий жиҳатлари ҳам мавжуддир.

Ўзбекистонда мустақилликни дастлабки йиларидан бошлаб иқтисодий ислохотларнинг ўзига мос йўли танланди. Ўтиш даври жараёнлари Президент

И.А. Каримов олға сурган бешта асосий тамойилларидаан бири: «халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсиши, аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилишни ифода этади».

Ижтимоий ҳимоянинг ижтимоий-иқтисодий муносабат сифатидаги моҳияти жамият ва аҳоли ўртасидаги мухтожлик ҳолларида ёрдам, қарияларга кўмаклашиш, соғлиқни сақлаш, ижтимоий аҳвол, ҳаётий зарурий воситалар билан таъминлаш билан боғлиқ муносабатлардан иборат.

Ижтимоий ҳимоянинг иқтисодий негизини моддий ишлаб чиқариш ташкил этади. Тақсимотчилик муносабатлари натижасида жамиятнинг олдига қўйилган бош мақсадга мувофиқ ялпи миллий маҳсулотнинг муайян қисми аҳоли ижтимоий ҳимоясига сарфланади. Ижтимоий ҳимоя фондининг аксарият қисми тақсимотчилик жараёнида давлат бюджетида шаклланади. Унинг тўпланиш механизми солиқлар ва мақсадли жамғармалардир.

Мамлакатимизда давом этаётган ва бозор иқтисодиётини қарор топтиришга қаратилган чуқур ижтимоий-иқтисодий ислохотлар умуман фуқароларни самарали ижтимоий ҳимоялашни, хусусан, корхоналар ходимларини ҳимоя қилишни ниҳоятда муҳим вазифалардан бирига айлантирди. Бир томондан, бу ўзгаришлар фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланишини кучайтиради, иккинчи томондан эса, инсон фаолиятининг айрим муҳим томонларида ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича кўпроқ куч-ғайрат сарфланишини: ишсизликдан, пулнинг қадрсизланишидан, фуқароларнинг бирмунча қисми моддий томондан таъмин этилмаганидан ва шу қабилардан ҳимоя қилишни талаб этади.

11.2. Ижтимоий институтлар ва ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш механизми

Ҳар қандай давлатда фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилишни амалга ошириш билан шуғулланадиган ижтимоий институтларнинг бутун бир тизими мавжуддир. Ижтимоий институт - одамларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкилий тузилма тарзида ташкил этишнинг барқарор шакли ёки норматив жиҳатдан тартибга солинадиган қоидалар тизимидан иборатдир. Мазкур тартиб доирасида тегишли институтларнинг фаолияти билан қамраб олинган одамларнинг ижтимоий вазифалари ва мақомларини тақсимлаш рўй беради. Бу санаб ўтилган институтлардан айрим турларини (тоифаларини) айрим социологлар ижтимоий-ташкилий институтлар деб, қолганларини ижтимоий-норматив институтлар деб атайдилар.

Энг муҳим ва энг қудратли ижтимоий-ташкилий институт - бу давлатдир. У мураккаб институционал тизимдан иборат бўлиб, турли институтлардан ташкил топган. Ижтимоий ҳимоя қилиш вазифаларини бажаришда суғурта компаниялари, турли ихтисослаштирилган жамғармалар, хайрия ташкилотлари, шунингдек, ижтимоий ва сиёсий ташкилотлар сингари институтлар муҳим роль ўйнайдилар. Улар ўзлари вакил қилинган соҳада ижтимоий гуруҳлар ва қатламларни ижтимоий ҳимоя қилишни амалга оширадилар.

Ёлланиб ишлайдиган ходимларни ҳимоя қилиши лозим бўлган институтлар касаба уюшмаларидир. Ҳозирги вақтда жиддий равишда янгиланиш учраган анъанавий касаба уюшмалари билан бир қаторда ишчиларнинг янги-янги ташкилотлари, “мустақил” касаба уюшмалари ҳам пайдо бўлган. Бироқ фақат уларни ёлланма меҳнат ходимларининг ҳимоячилари деб атаб, анъанавий касаба уюшмаларини “расмий уюшмалар” деб ҳисоблаш, уларни ҳимоячи сифатида чиқиш ҳуқуқидан маҳрум этиш адолатсизликдир. Ўзгарган касаба уюшмалари ҳақли равишда мустақил касаба уюшмалари бўлиб қолдилар, чунки улар ёлланма меҳнат ходимларининг вакиллари сифатида майдонга чиқадилар ва давлат тузилмаларига боғлиқ бўлмайдилар. Ҳам “мустақил”, ҳам мустақил бўлмаган касаба уюшмаларининг ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг мазкур даражасидаги асосий фаолияти меҳнаткашлар ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўз фаолиятларида ижтимоий шериклик шакллари ҳамда механизмларидан фойдаланиш соҳасига ўтдилар. Мазкур механизм демократия ривожланган мамлакатларда яхши ишлаб чиқилган бўлиб, ўзини ижобий томондан намоёиш этди. Бу механизмнинг моҳияти қарама-қаршилик эмас, балки иш берувчилар вакиллари билан давлат ўртасида музокаралар ўтказишдан, шу асосда муросамдорага келиш ҳамда маълум даражада мақбул қарорлар ишлаб чиқишдан иборат.

Жамиятдаги ижтимоий-ташкилий институтлар билан бир қаторда кўпгина ижтимоий-норматив институтлар ҳам борки, улар бирон-бир ташкилотда намоён бўлмасдан, балки ўзларича мавжуд бўлиб, фаолият кўрсатадилар ҳамда ижтимоий ҳимоя қилишда муайян роль ўйнайдилар. Ҳуқуқнинг ҳар бир соҳаси ана шундай ижтимоий-норматив институтлар тизимидан иборат (меҳнат ҳуқуқи, меҳнат қонунлари). Ёлланма ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизимидаги муҳим ижтимоий-норматив институт ҳозирги вақтдаги таъриф битимлари, контрактлар, жамоа шартномалари ва ҳоказолардир.

Ўзининг фаолияти билан бутун корхона жамоасини қамраб оладиган ва бунинг учун зарур ҳуқуқлари ва имкониятларга эга бўлган асосий ижтимоий ҳимоя қилиш институти – бу, касаба уюшмаси ташкилотидир. Бозор шароитида бу ташкилотнинг ҳимоя қилиш ролини ошириш айниқса зарур. Корхона банкрот ёки ёпилган тақдирда ёхуд ўз ихтисосини ўзгартирган шароитда ходимларни ижтимоий ҳимоя қилишни таъминлаш айниқса муҳимдир. Бозор шароитида корхона нормал ишлаб турганда ҳам касаба уюшмалари ташкилотларининг ижтимоий ҳимоя қилиш вазифасини кескин ошириш талаб қилинади.

Корхонада ходимларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг аниқ омили ва воситаси жамоа шартномасидир. Бу шартноманинг моҳияти ҳозирги вақтда кескин равишда ўзгариб кетди, чунки ёлланма ходимларга ижтимоий ҳимояланишнинг пишиқ-пухта ҳуқуқий базаси зарур бўлади.

Корхоналаримиз ва турли-туман ташкилотларимиз ҳаётига тобора кенгроқ кириб бораётган ва муайян шароитда ижтимоий ҳимоя воситаси сифатида майдонга чиқиши мумкин бўлган бошқа муҳим ижтимоий-норматив

институт меҳнат контрактидир. Уни тўғридан-тўғри ва шак-шубҳасиз ижтимоий ҳимоя қилиш институти деб қабул қилиб бўлмайди, лекин корхонадаги (меҳнат ташкилотига) контракт тизими ходимлар ҳуқуқини таъминлайдиган махсус тизим сифатида қараладиган, агар контрактда ижтимоий-иқтисодий кафолатлар берилиши қайд этиб ўтилган бўлса, у айнан ижтимоий ҳимоя қилиш институти сифатида намоён бўлиши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган ижтимоий институтлар маълум даражада ижтимоий ҳимоя қилиш механизмига киритилган. Мамлакатимизда ижтимоий ҳимоя қилиш механизмини шакллантириш жараёни узлуксиз давом этмоқда.

11.3. Ижтимоий муҳофаза шакллари ва механизмларини амалга оширишда давлатнинг роли

Пенсия - ижтимоий таъминотнинг, кексалар ва меҳнатга қобилиятсиз кишиларга моддий ёрдам кўрсатишнинг энг асосий ва энг оммавий туридир. Пенсия таъминоти барча мамлакатларда ижтимоий дастурларнинг муҳим таркибий қисми саналади. Бугунги кунда ер юзида ёрдамга муҳтож миллионлаб кишиларнинг энг зарур эҳтиёжлари пенсия тўловлари орқали қондирилади.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикасида 2,5 миллиондан ортиқ киши пенсия олади.

Ўзбекистоннинг маънавий-ахлоқий анъаналари - мустақкам оила, ижтимоий ўзаро ёрдам анъаналарига мувофиқ кексалар ва болаларнинг эҳтиёжларига нисбатан сезгирлик, диққат-эътибор билан қаралади, ҳимоясиз қолганларга муруват кўрсатилади. Республика ижтимоий сиёсати ҳам маънавий мезонларни ҳисобга олишга асосланади. Мустақил Ўзбекистонга мерос бўлиб қолган ижтимоий таъминот, жумладан, пенсия таъминоти тизимини пухта ўйлаб, аста-секин ўзгартириш йўли энг мақбул йўл, деб топилган. Мазкур йўл, бир томондан, бозор иқтисодиёти шароитида қўлласа бўладиган, аҳоли ўрганган ва адолат ҳақидаги ижтимоий тасаввурга мос келадиган унсурларни танлаб олиш ва сақлаб қолиши, иккинчи томондан, хўжалик ривожланишига тўсқинлик қиладиган ёки бозор иқтисодиёти шароитига мос келмайдиган илгариги ижтимоий тизим нуқсонларини аста-секин тузатишни кўзда тутди. Бу эса меҳнатга рағбатни сўндирадиган тенгчилик тамойилларидан воз кечиш, тадбиркорликка, оила жамғармаларини оқилона жойлаштириш орқали даромад олишга ҳавас уйғотиш кабилардир.

Самарали амал қилувчи пенсия тизимини яратиш давлат ижтимоий сиёсатининг энг муҳим йўналиши ҳисобланади. Жамият мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига ўз ҳиссаларини қўшган кишилар тўғрисида ғамхўрлик қилиши даркор.

Фуқароларнинг кексайганда, меҳнат қобилиятини тўла ёки қисман йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ижтимоий таъминланиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (39-модда)

мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниб, унда давлат пенсияларининг ягона тизими, уларни тайинлаш, ҳисоблаб чиқиш, қайта ҳисоблаш ва тўлаш тартиби белгиланди.

Қонунга мувофиқ пенсиялар 3 турга бўлинади:

- 1) қарилик пенсияси;
- 2) ногиронлик пенсияси;
- 3) боқувчисини йўқотганлик пенсияси.

Қонун пенсия таъминоти учун иккита асосий талабни белгилайди: 1) пенсия таъминоти учун ҳуқуқ берувчи шартларнинг мавжудлиги (пенсия ёшига етиш, ногирон бўлиб қолиш, боқувчисини йўқотиш); 2) келтирилган шартларга мувофиқ талаб этиладиган иш стажининг мавжудлиги. Ушбу талаблардан бирортаси бўлмаган тақдирда пенсия таъминоти ҳуқуқи йўқотилади.

Республиканинг пенсияга оид қонун ҳужжатларидаги энг муҳим асосий қоидалардан бири шуки, пенсия олиш ҳуқуқига фақат ишлаган фуқаролар эга. Шу асосий қоидага биноан вафот этган ишчи, хизматчи, колхозчи учун ҳам пенсия тайинланади. Иш стажи бўлмаган фуқаролар ва уларнинг оила аъзолари давлат пенсиялари олиш ҳуқуқидан маҳрумдир. Уларнинг ижтимоий таъминоти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгиладиган тартибда амалга оширилади.

Республика пенсияга оид қонун ҳужжатларида бажариладиган ишларнинг хусусияти ва оғирлиги билан боғлиқ ҳолда имтиёзлар беришга муайян ёндашув ишлаб чиқилган. Ана шу асосларда имтиёзли шартлари бўлган пенсиялар, одатда, ёшидан қатъи назар шундай ишларда муайян стаж бўлганда ёки умум учун белгиланган пенсия ёши 10 йилга ёки 5 йилга камайтирилиб тайинланади. Мазкур имтиёзларни олиш ҳуқуқи, масалан, кончилик саноати етакчи касбларида ишловчи ходимларга, авиациянинг учиш ёки учиш-синов таркибидаги ана шундай ходимларга, ер ости ишларида, айниқса зарарли ва айниқса оғир меҳнат шароитидаги ишларда (кимё, металлургия саноати, металл қайта ишланадиган қайноқ участкаларда), шунингдек, зарарли ва оғир меҳнат шароитидаги ишларда тўла иш куни банд бўлган ходимларга - 1-сонли, 2-сонли ва 3-сонли ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар, кўрсаткичлар рўйхатлари бўйича имтиёзли шартлар билан пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлиб, уларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори билан тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида педагог ва тиббий ходимлар учун, экологик фалокат минтақасида ишлаган шахслар учун, бевосита қариялар, ногиронлар ва меҳнатга қобилиятсиз ёлғиз фуқароларга хизмат қилувчи ижтимоий таъминот тизими ходимлари учун имтиёзли пенсия таъминоти шартлари биринчи бор белгилаб қўйилди. Масалан, ўқитувчилар ва бошқа маориф ходимлари учун пенсия ёшга қараб - эркаклар - 55, аёллар - 50 ёшга етганда ва камида 25 йиллик махсус иш стажига эга бўлганда; врачлар ва бошқа тиббий ходимларга худди шундай ёшга етганда ва қишлоқ жойларда - камида 25 йиллик ва шаҳарларда камида 30 йиллик махсус иш стажига эга бўлганда ёшга доир пенсия - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

тасдиқлайдиган ишлар ва касблар рўйхати бўйича тайинланади.

Қонун ҳужжатларида беш нафар ва ундан ортиқ болани туғиб, саккиз ёшгача тарбиялаган аёллар учун, болалиқдан ногирон бўлганларни худди шу ёшгача тарбиялаган оналар учун имтиёзли пенсия таъминоти ҳуқуқи сақлаб қолинган.

Республика қонун ҳужжатларида меҳнат миқдори ва сифатига қараб пенсия таъминотининг табақалашган қондаси янада кенгайтирилди. Талаб қилинадиган иш стажи мавжуд бўлганда ёшга доир пенсия ва I ҳамда II гуруҳ ногиронлик пенсиясининг асосий миқдори иш ҳақининг 55 фоизини, боқувчисини йўқотганда оиланинг меҳнатга қобилиятсиз ҳар бир аъзоси учун эса иш ҳақининг 30 фоизини ташкил этади. Пенсия тайинлаш учун талаб қилинганидан ташқари ҳар бир тўлиқ иш йили учун ёшга доир пенсия ҳамда I ва II гуруҳ ногиронлик пенсияси миқдори иш ҳақининг 1 фоизи миқдорида; III гуруҳ ногиронлик пенсияси ва боқувчисини йўқотганда оиланинг меҳнатга қобилиятсиз ҳар бир аъзоси учун тўланадиган пенсия миқдори иш ҳақининг 0,5 фоизи миқдорида оширилади. Ёшга доир пенсия ҳамда I ва II гуруҳ ногиронлик пенсиясининг энг кўп миқдори иш ҳақининг 75 фоизини, III гуруҳ ногиронлик ҳамда боқувчисини йўқотганда оиланинг меҳнатга қобилиятсиз ҳар бир аъзоси учун пенсиянинг энг кўп миқдори иш ҳақининг 40 фоизини ташкил этади.

Ундан ташқари, қонун I гуруҳ II гуруҳ ёлғиз ногиронларга, уруш қатнашчилари ва ногиронлари ҳамда фронт орти меҳнаткашларига, ўлими ҳарбий мажбуриятларни бажариш билан боғлиқ ҳарбий хизматчиларнинг ота-оналари ҳамда хотинига пенсияларга устама кўшиб ҳисоблашни кўзда тутди. Устама республикада белгиланган энг кам иш ҳақига қонун билан белгиланган фоиз нисбатида ҳисобланади.

Амалда бўлган пенсия қонун ҳужжатларига биноан пенсия ҳисоблаш учун бутун меҳнат фаолияти кетма-кет исталган беш йилидаги иш ҳақи асос қилиб олинади. Иш ҳақига амалдаги қондаларга биноан суғурта бадаллари ҳисобланадиган ҳамма меҳнат ҳақи турлари киритилади. Пенсия ҳисоблаш учун асос бўладиган иш ҳақи энг кам иш ҳақи миқдоридан етти барабар кўп қилиб белгиланган.

Пенсия таъминоти тизимида меҳнат стажининг роли анча ошганлиги сабабли, стаж пенсия ҳуқуқининг асоси этиб олинган, пенсия миқдори ҳам стажга қараб белгиланади, қатор ҳолларда эса меҳнат стажига бошқа баъзи бир фаолият турларини ҳам қўшиш кўзда тутилади. Масалан, болали аёлларга болаларни уч ёшгача парвариш қилиш даври, умумий ҳисобда 6 йилгача, иш стажига қўшилади. Моллар ҳайдаб боқиладиган яйловларда чўпон хотини (уни ишга жойлаш имкони бўлмаган жойларда) эри билан биргаликда алоҳида шароитда яшаши ҳам ҳисобга олинган. Мана шу вақт, умумий иш стажи камида 5 йил бўлса, унинг меҳнат стажига кўпи билан 10 йил қўшилади.

Қонунда бозор иқтисодиётига ўтилаётган, хўжалик субъектлари мустақиллиги ўсиб бораётган шароитда табақаланган пенсия таъминоти тизими ривожлантирилиб, корхона ва ташкилотларга меҳнат ҳақи тўлаш учун мўлжалланган маблағлар ҳисобидан ўз ходимларига улар меҳнат улуши, моддий жиҳатдан таъминлангани ва саломатлиги ҳисобга олинган ҳолда

пенсияларга қўшимча ойлик тўловлар жорий этиш ва тўлаш, мана шу меҳнат жамоасида хизмат кўрсатган ходимлар пенсияга чиқаётган вақтда бир қарра нафақа тўлаш, ноқулай меҳнат шароитида банд бўлган ходимларга (агар улар пенсия таъминоти тўғрисидаги қонунга биноан меҳнат шароитига доир имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқидан фойдаланмаётган бўлса) муддатидан илгари пенсия тайинлаш ва тўлаш ҳуқуқи берилган.

Нафақалар. Меҳнат улушига қараб табақаланадиган пенсиялардан фарқли ўлароқ, нафақалар моҳияти бошқача. Улар ўта муҳтож кишиларга айнан қўмаклашиши керак. Болалиқдан ногиронларга, қариялар ва меҳнатга қобилиятсиз кишиларга, пенсия тайинлаш учун зарур иш стажига эга бўлмаган фуқароларга нафақалар худди пенсиялар сингари ойма-ой тўлаб борилади.

Ойлик нафақа ногирон болаларга 16 ёшга етгунга қадар, уни олиш ҳуқуқини берадиган тиббий далиллари бор бўлса; шунингдек, иш стажига эга бўлмаган 16 ёшдан ошган, тиббий-меҳнат эксперт комиссиялари томонидан болалиқдан I ва II гуруҳ ногирони деб тан олинган шахсларга тўланади. Нафақалар туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади ва болалиқдан I ва II гуруҳ ногирони ёки ногирон болаларга нафақа тайин қилинган ота-оналари яшайдиган жой бўйича тўланади.

Тайинланган нафақа болалиқдан I ёки II гуруҳ ногиронига у оладиган иш ҳақи, стипендия, алимент ёки бошқа даромадлардан қатъи назар, ногирон болага тайинланган нафақа у оладиган (унга бериладиган) бошқа нафақалардан қатъи назар тўланади. Нафақаларни болалиқдан ногиронларга тўлаш, етказиб бериш ва жўнатиш ишлари Ижтимоий суғурта фонди маблағлари ҳисобидан тўланади.

Пенсия тайинлаш учун зарур иш стажи бўлмаган кекса ва меҳнатга қобилиятсиз фуқароларга бериладиган нафақа - давлат ижтимоий таъминоти бўйича нафақанинг бошқа бир тури ҳисобланади.

Ёшга доир нафақа иш стажи ҳамда таъминлаб туриши лозим бўлган қариндошлари бўлмаган шахсларга: эркакларга - 65 ёшдан, аёлларга - 60 ёшдан бошлаб тайинланади. Нафақа олиш юзасидан мурожаат қилган шахс қариндошларининг моддий аҳволи ночор эканлиги аниқланган тақдирда, моддий ёрдам кўрсатишга қурби етмайдиган қариндошлари бор бўлса ҳам, унга нафақа тайинланиши мумкин.

Ногиронлик нафақаси ногиронлик бошланган ҳолда, яъни доимий ёки узоқ вақт меҳнат қобилияти йўқотилган ҳолда, фақат I ва II гуруҳ ёлғиз ногиронларга тайинланади ҳамда тўланади.

Пенсия тайинлаш учун зарур иш стажи бўлмаган шахс вафот этган тақдирда, унинг қарамоғида бўлган оила аъзолари юқорида кўрсатилган Низомга биноан нафақа олиш ҳуқуқига эга.

Ёшига доир нафақа, ногиронлик нафақаси ва боқувчисини йўқотганлик нафақаси ижтимоий таъминот органлари томонидан тайинланади. Нафақа олувчи Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан чиқиб кетган ҳолда нафақа тўлови тўхтатилади.

Ижтимоий таъминот тури бўлган нафақалар сирасига вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича тўловлар ҳам

кирадики, улар узоқ давом этмайдиган вақт ичида узрли сабаб юзасидан ходим йўқотган иш ҳақи ўрнига ёрдам кўрсатиш мақсадида берилади. Бундай ёрдам нисбатан қисқа муддатли, аммо йўқотилган иш ҳақи миқдорларига тенг ёки яқин суммаларда нафақа тўлашни тақозо этади.

Қонун ҳужжатларида болаларни таъминлашда ва тарбиялашда адресли моддий ёрдам кўрсатиш, айрим қўшимча харажатларни қоплаш мақсадида катер нафақалар бериш ҳам кўзда тутилганки, бунинг учун қонун чиқарувчи асосий турмуш воситалари - меҳнат ҳақи, пенсия ва ҳоказоларни етарли деб ҳисобламаган. Мазкур нафақалар асосий турмуш воситаларига қўшимча тўланади, уларга тенглаштирилмайди, балки қўшимча харажатлар зарурлиги ҳисобга олиниб белгиланади. Бундай тўловлар сирасига болали оилаларга ойлик ва бир галлик нафақалар, бола туғилганлиги муносабати билан, дафн маросими учун бериладиган нафақалар ва бошқалар киради.

11.4. Ўзбекистонда Республикасида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимининг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистонда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг марказида ижтимоий сиёсат масаласи туради. Бу сиёсатнинг зарурияти мамлакатда амалга оширилаётган кенг куламли ислохотлар натижасида аҳоли бошига тушиши муқаррар мушкулликларни енгиллаштириш билан боғлиқдир. Бундан ташқари ҳар қандай жамиятда шундай шахслар тоифаси доимо мавжудки, улар объектив сабабларга кўра (ёши, соғлигининг ёмонлиги, мамлакатдаги ишсизлик даражаси ва бошқалар) ишлаб чиқаришда иштирок эта олишмайди. Шунинг учун улар тўғрисида қайғуришни давлат ўз зиммасига олиши зарур, яъни яратилган миллий даромаднинг бир қисмини улар фойдасига қайта тақсимлаши лозим.

Аҳоли ўртасида кучли иқтисодий тенгсизликнинг олдини олиш мақсадида даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш бўйича давлат чора-тадбирлари тизими ижтимоий сиёсат деб юритилади.

Кенг маънода ижтимоий сиёсат деганда шахс ҳаёт фаолиятини шундай шароитларини яратиш ва тутиб туриш бўйича кўрилган барча чора-тадбирлар тушуниладигани, у шахснинг ривожланишига ёрдам беради ва унинг ижодий имкониятларини тўлиқ намоён қилишини рағбатлантиради.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг илк босқичларидаги ижтимоий ҳимоя тадбирлари бутун аҳолига нисбатан қўлланилади, бу эса мамлакатда барқарорликни сақлашнинг муҳим омили бўлди. Мунтазам равишда кўриб чиқиладиган турли миқдордаги иш ҳақи, пенсия, стипендия ва ҳар хил нафақа, товон пули кўринишидаги бевосита пул тўловлари кенг қўлланилди, имтиёзлар ҳамда турли қўшимча туловлар тизими аҳолини ижтимоий ҳимоялаш даражасини бирмунча оширди. Энг кам миқдорлардаги меҳнат ҳақи ва пенсияларнинг солиққа тортилмаслиги белгилаб қўйилди. Корхоналарнинг ўз ходимларига ижтимоий ёрдам кўрсатиш борасидаги харажатлари қисман бюджет маблағлари ҳисобидан тўлдирилди. Оммавий равишда талаб қилинадиган товарлар ва хизматлар кўпгина турларининг нархлари ўртасидаги

тафовут ўрни қопланди.

Мураккаб иқтисодий аҳвол юзага келганига қарамай, Ўзбекистонда аҳоли учун энг муҳим ижтимоий вазифаларни ҳал этиш мақсадида зарур маблағлар излаб топилди. Ислохотларнинг дастлабки босқичида ижтимоий муҳофазага ажратилган давлат харажатлари республика бюджетининг учдан бир қисмини ташкил этди.

Ўша даврда ишлаб чиқилган ижтимоий сиёсат ўз олдида турган вазифаларни амалга оширди ва айтиш вақтда бозор иқтисодиётига хос заруриятни - ижтимоий ёрдам чоралари ва воситаларини ўзгариб турган шароитга мувофиқ тарзда доимо мослаш заруриятини юзага келтирди.

Барча аҳолига мўлжалланган ижтимоий сиёсат ёрдамга эҳтиёжнинг кўпроқ ва камроқ даражаси каби жуда муҳим омилга нисбатан сезгирликни қўлдан бой берди. Шундай бўлиб чиқдики, кам таъминланган фуқаролар ҳам, тўла таъминланган фуқаролар ҳам бир хилда мадад оларди. Бунинг устига, дотация жорий этилган асосий товар ва хизмат турлари ҳақиқатан истеъмол этилишига нисбатан улардан айтиш шундай ёрдамга камроқ муҳтож бўлган кишилар кўпроқ фойдаланиб қолишди.

Ҳақиқатан ҳам муҳтож кишилар учун кам самара берган беҳуда сарф-харажат маблағларнинг сочиб юборилишига сабаб бўлди. Шунини айтиш кифояки, фақат республика бюджети орқали 30 хил турли йўналишлар бўйича ёрдам кўрсатилган. Объектив равишда ижтимоий ҳимоя қилиш воситаларини қайта йўналтириш зарурати, яъни ижтимоий мадад бериш йўлидан чиндан ҳам ёрдамга муҳтож кишиларга ёрдам кўрсатишнинг табақалашган, адресли тизимига ўтиш зарурати туғилди.

Республикада чиндан ҳам муҳтож одамларга адресли, табақалашган ёрдам беришга адолат ғоясига оғишмай амал қилиш қондаси асос қилиб олинди.

Ижтимоий ёрдам тизимининг адолат мезонига бўйсундирилиши аҳоли учун ғоят оддий ва равшан бўлган тақсимот воситаларини талаб қилди ва улар ишлаб чиқилди.

Мустақиллик йиллари аҳолини ижтимоий муҳофаза этиш тизими тубдан ўзгартирилди. Мазкур ўзгариш ислохотлар ижтимоий дастурини амалга ошириш биринчи босқичининг энг муҳим якуни бўлди ҳамда бозор муносабатлари ривожланишига мос янги устивор йўналишларга ўтилганлигидан далолат берди.

Янги тизим ижтимоий ёрдамдан аниқ фойдаланувчиларга пухтароқ йўналтирилган. Булар, аввало, мамлакат келажаги – болалар, шунингдек, кўп болали ва кам таъминланган оилалардир.

Ижтимоий ўзаро ёрдам тизимида оила асосий бўғинга айландики, бу эса дунёвий асосий инсонийлик қондаларига, миллий анъаналар ва хусусиятларга, жамиятда оила мавқеига мувофиқдир.

Ўзбекистонда муҳтожларга ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг энг содда, самарали ва ошқора воситаси қилиб маҳалла орқали ёрдам берилиши мақбул, деб топилди. Аҳоли демократик асосда сайлаб қўядиган оқсоқоллар (раислар), уларнинг маслаҳатгўйлари ва маҳалла фаоллари, фуқаролар йиғинлари (уларга

қонун йўли билан маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органи мақоми берилган) ҳар бир оиланинг моддий аҳволини, даромад манбаларини яхши билади. Мамлакатда жорий этилган ижтимоий ўзаро ёрдам тизимига биноан, кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам тайинлаш масаласи маҳалла фуқаролари йиғилишида ҳал қилинади. Муҳтожларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва рўйхатдан ўтказиш, уларга адресли ёрдам бериш ишига бундай мутлақо янгича ёндашувда кўни-кўшниларга ёрдам кўрсатиш, унга ҳамдардлик билдириш, шунингдек, текинхўр ва боқимандаларга нисбатан муросасиз бўлиш каби қадимий халқ анъаналари намоён бўлади. Эндиликда бесўнақай ва қимматга тушадиган қоғозбоз идоралар ташкил этмасдан туриб, аҳолининг адолат ҳақидаги тасаввурларига мувофиқ равишда ялпи ички маҳсулотнинг бир қисми чиндан ҳам муҳтож оилаларга тақсимлаб берилаётир.

Мамлакатда оналик ва болалик манфаатларини кўзлаб болали оилаларга давлат ёрдамини кучайтириш, ўсиб келаётган авлодни камол топтириш ва тарбиялаш учун шароит яратиш мақсадида 16 ёшгача болалари бўлган оилаларга ойлик нафақалар оширилди.

Эндиликда кам таъминланган оилага ойлик моддий ёрдам тайинлаш ва унинг миқдорини белгилаш шаҳарча, қишлоқ, овул ва шаҳарларда маҳалла фуқаролари вакилларининг йиғилиши томонидан қабул қилинади.

Бозор муносабатларининг имконияти кенг, аммо айни вақтда улар ғоят талабчандир. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар кимнинг тақдири кўп жиҳатдан касб маҳоратига, ўзгариб турган муҳитга мослаша олишига, таваккал қилиши, ҳатто ўз шахсий мол-мулкни хавф остига қўйишдан ҳам қўрқмай, оилавий фаровонлигини таъминлай олиш билан боғлиқдир. Давлат эса бундай шароитда ижтимоий тотувлик ва барқарорлик кафили бўлиб, адресли ижтимоий саёсатни мазкур мақсадга йўналтириб туради.

Бундай ёрдам кўрсатиш учун ўз-ўзини бошқариш органлари зарур ресурслар билан таъминланади. Маҳаллаларда республика ва маҳаллий бюджетлар, шунингдек, корхона ҳамда ташкилотлар, тадбиркорлик тузилмалари ва айрим фуқаролар кўнгилли равишда ўтказган пуллар ҳисобидан махсус фондлар ташкил қилинган.

Ваколатли ва ижроия ҳокимият маҳаллий органлари ўзларига қарашли ҳудудда аҳолининг биринчи навбатдаги эҳтиёжларига биноан, ижтимоий ёрдам тадбирларига аниқлик кирита боради. Уларнинг асосий ташвишларидан бири - ижтимоий-ишлаб чиқариш кўмакчи тузилмаларини ривожлантиришдан, яъни газ, сув қувурларини, электр ва телефон тармоқларини ўтказишдан иборат. Фақат шундай шароитдагина иш ўринларини вужудга келтириш, янги ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш, хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш, бинобарин, ижтимоий муаммолар кенг мажмуини ҳал этиш мақсадида энг чекка қишлоқларга зарур сармояни жалб этиш мумкин. Ҳокимият ва ўз-ўзини бошқариш органлари аҳолининг ночор тоифалари учун умумдавлат ёрдам дастурлари амалга оширилишини таъминлаб, минтақа имкониятларини ҳисобга олган ҳолда шу қатламларга мадад бериш юзасидан кўшимча чоралар кўриш ҳукуқини олган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

“МЕҲНАТ ИҚТИСОДИЁТИ”

фанидан

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

САМАРҚАНД 2018

Mustaqil ta'lim va mustaqil ish

№	Amaliy mavzulari	hajmi
1.	Mehnat to'g'risidagi fanning yuzaga kelishi va uning jamiyat rivojlanishidagi roli	2
2.	Mehnat iqtisodiyotining predmeti va uslubiyati	4
3.	Mehnat jarayonlarini tashkil etish	4
4.	Bozor xo'jaligi tizimida mehnat bozori	4
5.	Mehnat resurslari va mehnat potentsiali	4
6.	Aholini ish bilan bandligi nazariyalari va ularni amalda qo'llanilishi	4
7.	Aholi ish bilan bandligining shakllanishi va mohiyati	4
8.	Ishchi kuchi migratsiyasi va uning mehnat bozoriga ta'siri	4
9.	Ishsizlik: sabablari, hususiyatlari va kamaytirish yo'llari	4
10.	Mehnat unumdorligi: tushunchasi, o'lchash omillari va rezervlari	4
11.	Aholining turmush darajasi, daromadlari va uni davlat tomonidan tartibga solish	4
12.	Personal va inson resurslarini boshqarish	4
13.	Ish haqini tashkil etish va uni isloh qilish	4
14.	Mehnatga haq to'lash tizimlarini tashkil etish	4
15.	Aholini ijtimoiy muhofaza qilish muammolari	4
16.	Bozor munosabatlari tizimida mehnatni boshqarish	4
Jami:		62

Талабалар мустақил ишни тайёрлашда ушбу фanning хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланилади ва жорий назорат сифатида баҳоланади:

- **мавзулар бўйича конспект** (реферат, тақдимот) **тайёрлаш**. Назарий материални пухта ўзлаштиришга ёрдам берувчи бундай усул ўқув материалига диққатни купроқ жалб этишга ёрдам беради. Талаба конспекти турли назорат ишларига тайёргарлик ишларини осонлаштиради, вақтни тежайди;

- **ўқитиш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилган тизимлари билан ишлаш**. Талабалар маъруза ва амалий машғулотлар давомида олган билимларини ўзлаштиришлари, турли назорат ишларига тайёргарлик кўришлари учун тавсия этилган электрон манбалар, инновацион дарс лойихаси намуналари, уз-узини назорат учун тест топшириқлари в.б.;

- **фан бўйича қўшимча адабиётлар билан ишлаш**. Мустақил ўрганиш учун берилган мавзулар бўйича талабалар тавсия этилган асосий адабиётлардан ташқари қўшимча ўқув, илмий адабиётлардан фойдаланадилар. Бунда рус ва хорижий тиллардаги адабиётлардан фойдаланиш рағбатлантирилади;

- **ИНТЕРНЕТ тармоғидан фойдаланиш**. Фан мавзуларини ўзлаштириш курс иши, битирув малакавий ишларини ёзишда мавзу бўйича ИНТЕРНЕТ манбааларини топиш, улар билан ишлаш назорат турларининг барчасида қўшимча рейтинг баллари билан рағбатлантирилади:

- **Мавзуга оид масалалар, кейс-стадилар ва ўқув лойихаларини ишлаб чиқиш ва иштирок этиш;**

- **Илмий семинар ва анжуманларга тезис ва мақолалар тайёрлаш ва иштирок этиш;**

- Мустақил таълимни ташкил этиш бўйича услубий кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабаларга асосий маъруза мавзулари бўйича амалий топшириқ, кейс стадилар ечиш услуби ва мустақил ишлаш учун вазифалар белгиланади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

“МЕҲНАТ ИҚТИСОДИЁТИ”

фанидан
ГЛОССАРИЙ

САМАРҚАНД 2018

Аҳоли – ер юзида ёки унинг муайян ҳудуди, қитъа, мамлакат, туман, шаҳарида истиқомат қилувчи одам (инсон)лар мажмуи.

Аҳоли даромадлари – бу, аҳоли ёки унинг оила аъзолари томонидан маълум давр ичида олинган ёки ишлаб чиқарилган пул ва натурал маблағлар йиғиндисидир.

Аҳоли зичлиги – муайян ҳудудда аҳолининг жойлашув даражаси. Мамлакат аҳоли сонини шу жой майдонига (одатда 1 км²га) тақсимлаш билан ҳисобланади.

Аҳоли миграцияси – аҳолининг яшаш жойини ўзгартириши билан боғлиқ кўчиши.

Аҳолининг миллий таркиби – муайян ҳудуд ёки мамлакатда яшовчи аҳолининг миллатлар бўйича таркиби.

Аҳолининг табиий ўсиши (камайиши) – йил давомида туғилганлар ва йил давомида ўлганлар ўртасидаги фарқ.

Аҳолининг механик ўсиши (камайиши) – йил давомида кўчиб келганлар ва кўчиб кетганлар ўртасидаги фарқ.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш – бу, биз аҳолига давлат томонидан яшаш учун барча шарт-шароитларни яратишга мақсадли юналтирилган қафолатлар тизимидир.

Айрим меҳнат тақсимоти ишлар ва меҳнат функцияларининг айрим корхона ёки алоҳида ташкилот ходимлари ўртасида: цехлар, участкалар, бригадалар, звенолар, айрим ижро этувчи ходимлар бўйича, шунингдек, уларнинг касб-малака гуруҳлари ўртасида тақсимот.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш – бу, биз аҳолига давлат томонидан яшаш учун барча шарт-шароитларни яратишга мақсадли йуналтирилган кафолатлар тизимидир.

Аҳоли даромадлари – бу, аҳоли ёки унинг оила аъзолари томонидан маълум давр ичида олинган ёки ишлаб чиқарилган пул ва натурал маблағлар йиғиндисидир.

Давлат ижтимоий таъминоти – бу, Ўзбекистон Республикаси фуқароларини кексайганда, касаллик рўй берганда, меҳнатга лаёқатини қисман ёки бутунлай йўқотганда, боқувчисини йўқотганда, шунингдек, болали оилаларни моддий таъминлаш ва уларга хизмат кўрсатиш давлат тизимидир.

Даврий ишсизлик дейилганда, иқтисодий тушкунликнинг муайян даврида (ишлаб чиқаришнинг пасайиши) юзага келадиган ишсизлик тури тушунилади.

Ёлланиб ишлайдиганлар – булар корхона раҳбарияти билан меҳнат фаолияти шартлари тўғрисидаги тузилган ёзма контракт (шартнома) ёки оғзаки битим бўйича ишлайдиган шахслар бўлиб, улар ана шу фаолият учун ёлланиш вақтида келишиб олинган иш ҳақини оладилар.

Жамоа – бу биргаликда меҳнат қиладиган шахслар гуруҳи бўлиб, унда кишилар бир-бирлари билан шундай ўзаро ҳаракат қиладиларки, ҳар ким бошқа шахсга мурожаат қилади, айти вақтда унинг таъсирини ҳам ҳис этади.

Ижтимоий руҳий вазият – корхона ва ташкилот ходимларига таъсир қилувчи кўпгина омилларнинг таъсиридан келадиган жамлама самарадир. У меҳнат қилиш жараёнида, ходимларнинг муомаласида, уларнинг шахслараро ва гуруҳий алоқаларида ўз ифодасини топади.

Интроверсия – (intro - ички) шахснинг ўз шахсий манфаатларига, ички оламига диққат-эътибори қайд қилиниши билан ажралиб туради.

Ижтимоийлашув – шахснинг муомала ёрдамида мазкур жамоага, гуруҳга, жамиятга хос бўлган нормаларни, қадриятларни, йўл-йўриқларни ўзлаштириш асосида унинг шаклланиш жараёни.

Иш – бу табиат ва инсон томонидан бирлашган кучларнинг объектив натижасидир.

Иш ўрни – бу ишлаб чиқариш маконининг бир қисми бўлиб, унда барча асосий ва ёрдамчи технология ускуналари, мосламалар, иш мебеллари ва махсус қурилмалар жойлашган ва улар муайян турдаги ишларни бажариш учун мўлжалланган бўлади.

Ишсизлар – бу халқаро ташкилотларнинг берган таърифига биноан ишга эга бўлмаган, ишлашга тайёр ва иш излаётган фуқаролардир.

Инсон ресурслари – бу зарур укув-фаросатга, билим ва маҳоратга, ишлаш қобилияти ва малакасига эга бўлган жамият аъзолари, меҳнат аҳлидир, яъни инсон ресурслари ҳақиқий ва салоҳиятли ходимлардан иборат.

Инсон омили – ташкилот ва муассасаларнинг биргаликда фаолият кечириши учун бирлашган кишилардир. Таркибий жиҳатдан у шахс, ишчи гуруҳи, меҳнат жамоасидир.

Инсон капитали – инвестициялар натижасида шаклланган билимлар, кўникмалар, малакалар ва сабаблар захирасидан иборат бўлиб, у шахснинг жисмоний. Ақлий ва психологик сифатлари ҳамда қобилиятларини акс эттиради.

Инсон капиталига инвестиция қилиш – одатда малакавий қобилиятни, демакки, меҳнат унумдорлигини оширишга йўналтирилган ҳар қандай ҳаражат тушунилиб, у таълим олишга ҳаражатларни, иш қобилияти ва меҳнат унумдорлигини таъминлайдиган соғлиқни сақлашга қилинадиган ҳаражатларни ва ишчи кучини унумсиз ерлардан юқори унумли ерларга кўчиришга яъни ҳаракатчанликка қилинадиган ҳаражатларни ўз ичига олади.

Инсон ресурсларидан экстенсив фойдаланиш – ишчилар умумий сонининг, меҳнатга лаёқатли аҳоли бандлигининг ўсиши, меҳнатга лаёқатлилик даврининг узунлиги, иш вақтининг узунлиги билан ифодаланади.

Инсон ресурсларидан интенсив фойдаланиш – меҳнат фаолияти самарасини оширишни билдиради ва у меҳнат унумдорлигига асосланади.

Иқтисодий фаолият – бу инсон тирикчилигини таъминлаш усуллари ва воситалари мажмуидир.

Иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан бандлар – доимий, вақтинчалик, мавсумий ишларни ёлланиб бажарадиган, ўз бизнесига эга, рўйхатга олинмаган фаолиятдан иш ҳақи, даромад топадиган шахслар.

Ишчи кучи – бу инсоннинг жисмоний ва ақлий қобилиятлари йиғиндиси, унинг меҳнатга лаёқати бўлиб, иқтисодиётда банд бўлган меҳнат ресурсларининг фойдаланилаётган қисмидир.

Ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш – бу инсоннинг ақлий ва жисмоний қобилиятларининг узлуксиз равишда тикланиб бориши, доимий равишда унинг билим малака савиясини кўтарилиб, янгилашиб боришидир.

Ишчи кучи сифатининг кўрсаткичи ишчи кучининг маълумот даражаси ва ишлаб чиқариш тажрибаси ҳисобланади.

Истеъмол бюджети – бу, моддий ва маънавий неъматлар ва хизматлар истеъмоли салмоғи ва таркибининг қиймати баҳоси ҳамда солиқлардир.

Истеъмол савати – бу, инсоннинг саломатлигини сақлаш ва унинг ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, ноозиқ-овқат товарлари ва хизматларнинг минимал тўпламидир.

Иш ҳақи – бу, ёлланма ходим даромадининг элементи, унга тегишли ишчи кучига бўлган мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқариш шаклидир.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари – бу, меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (унинг мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Ижтимоий муҳофаза тизими – бу, аҳолининг ҳаётӣ муҳим манфаатлари соҳаси бўлиб, унинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари давлат ва жамиятнинг иқтисодий, ҳуқуқий ва маданий ривожланиш даражасидан дарак беради.

Ижтимоий муҳофазаланиш ҳуқуқи – бу, одамнинг муносиб турмуш кечириши учун зарур бўлган ҳажмдаги физиологик, ижтимоий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш имкониятидир.

Ижтимоий институт – бу, одамларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкилий тузилма тарзида ташкил этишнинг барқарор шакли ёки норматив жиҳатдан тартибга солинадиган қоидалар тизимидан иборатдир.

Интервью – бу, интервьюернинг респондент билан бевосита, мақсадга мувофиқ суҳбати орқали маълумот олиш усулидир. Фойдаланиш даражаси ва олинган маълумотнинг ишончлилиги бўйича у энг асосий усуллардан саналади.

Иқтисодий фаол аҳоли – бу аҳолининг товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш учун ишчи кучини таклиф этишни таъминлайдиган қисми.

Иқтисодий фаол аҳоли сони иш билан бандларни ва ишга жойлашишга муҳтож шахсларни ўз ичига олади.

Иқтисодий нофаол аҳоли – ишчи кучи таркибига кирмайдиган меҳнатга қобилиятли аҳоли. Унинг жумласига қуйидагилар киради:

- Ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ўқувчилар ва талабалар, ўқув юртларининг тингловчилари ва курсантлари;

- Уй хўжалигини юритишда, болаларни, бемор қариндошларини парвариш қилишда банд бўлганлар ва агар даромад келтирадиган иш таклиф қилинса, шу ишга киришиш имконига эга бўлмаган бошқа шахслар;

- Ишлашни истамаётган, иш билан ихтиёрий равишда банд бўлмаган шахслар шунингдек, ишлашни ицайдиган, лекин ишга жойлашиш ёки ўзини мустақил даромад билан таъминлаш учун ҳеч қандай ҳаракат қилмайдиган шахслар.

Мартаба – бу, ҳақиқатдан эгалланадиган босқичлар (лавозимлар, иш ўринлари ва жамоадаги мавқелар) изчиллигидир.

Мажбурий ишсизлик турлари ишсизликнинг ишчи кучига алоқадор бўлмаган ҳолда келиб чиқишини тавсифлайди.

«Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси» - бу, иш берувчи ва ёлланма ходимларнинг меҳнат жараёнида юзага келадиган иқтисодий ва ижтимоий муносабатларини ифода этадиган фандир.

Меҳнат – бу инсоннинг бирон-бир мақсадга мувофиқ ижтимоий фойдали фаолиятидир.

Меҳнат мазмуни – бу ишларнинг касбий мансублиги, уларнинг таркибий мураккаблиги, бажаришдаги изчиллиги билан белгиланадиган меҳнат элементлари бўлиб, ходимнинг меҳнат предметлари ва воситалари билан ўзаро муносабатга киришувидир.

Мехнат редукцияси – бу мураккаб меҳнатни оддий меҳнатга айлантириш демакдир.

Мехнат фаолияти - бу инсоннинг бирор меҳнат тури билан банд бўлиши тушунилади.

Мехнат тақсимооти – бу ҳар хил меҳнат турларининг бир-биридан ажратилишини, пировардида ишлаб чиқаришда иштирок этувчи турли гуруҳ кишиларнинг хилма-хил меҳнат фаолиятлари билан банд бўлишидир.

Мехнат кооперацияси – бу меҳнат фаолияти жараёнидаги алоҳида ихтисослаштирилган ижрочилар ўртасидаги алоқаларнинг ўрнатилиши ва меҳнат фаолиятининг ташкил этилишидаги энг муҳим элементлардан биридир.

Мехнат ресурслари – бу ўзининг ақлий ва жисмоний меҳнати билан ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этадиган меҳнатга қобилиятли кишилар тўпламидир.

Мехнат бозори – бу, меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан банд бўлган ва банд бўлмаган қисмлари ва иш берувчилар ўртасидаги муносабатларни ҳамда уларнинг шахсий манфаатларини ҳисобга олувчи контрактлар (меҳнат келишувлари) асосида “меҳнатга қобилиятларини” харид қилиш - сотишни амалга оширувчи, шунингдек, ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатларни бевосита тартибга солувчи, бозор иқтисодиётининг мураккаб, кўп аспекти, ўсувчи ва очиқ ижтимоий-иқтисодий тизимчасидир.

Мехнат бирлигининг бозор баҳоси – бу, иш ҳақининг миқдори (ставкаси) бўлиб, у шартномада белгилаб қўйилади ва муайян вақт бирлиги ичида бажариладиган ва муайян касб-малака хусусиятларига эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақ даражасини белгилаб беради.

Мехнатни нормалаш – бу, илмий асосланган меҳнат харажатларини ва унинг натижаларини: вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг нормаланган топшириқлари нормаларини аниқлашдир.

Мехнат унумдорлиги – бу, ходимлар меҳнат фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичидир. У ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизматлар миқдорининг меҳнат харажатларига нисбатан, яъни меҳнат харажатлари бирлиги ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот билан белгиланади.

Мехнат унумдорлигини ошириш захиралари (резервлари) – бу, техника ва технологияни такомиллаштириш, ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқарувни ташкил этишни яхшилаш ҳисобига меҳнат унумдорлигини оширишнинг барча омилларидан янада тўлароқ фойдаланиш имкониятидир.

Мехнатга муносабат – бу, мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, уч элемент бирлиги: меҳнат муомаласи сабаблари ва йўналишлари; реал ёки ҳақиқий меҳнат муомаласи; ходимларнинг меҳнат фаолиятига оғзаки баҳо беришидан иборатдир.

Меҳнатдан қониқиш ҳосил қилиш – бу, ходимнинг меҳнат мазмунига, характери ва шарт-шароитларига қўядиган талабларининг мувозанатли ҳолати, бу талабларни амалга ошириш имкониятларига субъектив баҳо беришдир.

Меҳнатга мослашиш (кўниқиш) – бу, шахс янги меҳнат вазиятини ўзлаштиришининг ижтимоий жараёни бўлиб, унда шахс ва меҳнат муҳити бир-бирига фаол таъсир кўрсатади ва мослашувчи-мослаштирувчи тизимлар ҳисобланади.

Мотив (сабаб – французча *motif* - ундаш маъносини билдиради) – бу, шахсни, ижтимоий гуруҳни, муайян эҳтиёжларни қондириш истаги билан боғланган кишиларнинг бирлигини фаолликка ва меҳнат қилишга ундашдир.

Мотивация (сабабни асослаш) – бу, реал меҳнат хулқ-атворини тушунтириш, асослаб бериш учун сабаблар (мулоҳазалар) танлашга қаратилган оғзаки хатти-ҳаракатдир.

Мартаба – бу, инсоннинг иш билан боғлиқ йиллари мобайнида меҳнат тажрибаси ва фаолияти тааллуқли, алоҳида англаб етилган нуқтаи назари ва хулқ-атворидир (эгаллаган лавозимларидаги, иш ўринларидаги изчиллик, меҳнат ташкилотларидаги мавқеининг аҳволи).

Омиллари – бу, меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига таъсир кўрсатадиган ҳаракатлантирувчи кучлар ёки сабабларидир.

Оукен қонуни - ишсизликнинг табиий даражаси 1 фоизга ошганда ялпи миллий маҳсулот 2,5 фоизга камаяди ёки 2,5 фоиз ялпи миллий маҳсулот йўқотилади.

Табиий ишсизлик дейилганда ишчи кучи ҳаракати ва унинг маълум бир жамият аъзоси сифатидаги меҳнат хулқига алоқадор бўлган иш билан банд бўлмаганлик ҳолатига айтилади.

Таркибий ишсизлик ишчи кучига бўлган таклиф умумий таркибининг ўзгариши билан боғлиқ бўлиб, унинг тармоқлар бўйича тақсимланиши ўзгаришига олиб келади. Бу, одатда, баъзи касблар ва тармоқларнинг пайдо бўлиши, баъзиларининг йўқолиши, гоҳида эса тармоқлардаги иқтисодий кризислар туфайли меҳнат заҳиралари қайта тақсимланиши билан боғлиқ.

Тўлиқ иш билан таъминлаш – бу, касбга оид меҳнат билан таъминланиш бўлиб, у шахсга даромад келтиради ва ўзи ҳамда оиласининг муносиб турмуш кечиришига шароит яратади.

Турмуш даражаси – бу, аҳолининг зарурий, моддий ва номоддий неъматлар ҳамда хизматлар билан таъминланганлик даражаси, уларни истеъмол қилиш даражасидир.

Турмуш даражаси тизими – бу, жисмоний, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларнинг ривожланиш даражаси, қондирилганлик миқёси ва уларни қониқтириш учун яратилган имкониятларни акс эттирувчи комплекс ижтимоий-иқтисодий категориядир.

Тариф сеткаси – бу, разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг

хар бирига ўз тариф коэффиценти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф сеткасида ишнинг мураккаблигига қараб биринчи разрядга нисбатан ишнинг неча марта мураккаблигини кўрсатиб туради.

Тадқиқот муаммоси – бу, ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш ва уларни тартибга солиш учун турмушнинг бирон бир жабҳасини ўрганишга бўлган эҳтиёждир.

Умумий меҳнат тақсимоти - кишилар фаолиятининг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари ўртасидаги меҳнат тақсимоти, бу соҳалар орасида эса, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, савдо, халқ таълими, фан, давлат бошқаруви, маданият ва ҳоказолар ўртасидаги меҳнат тақсимотидир

Хусусий меҳнат тақсимоти - бу умумий меҳнат тақсимотининг соҳалар ва тармоқлар ичидаги тақсимот.

Ёлланма ходимлар – булар корхона раҳбарияти билан меҳнат фаолияти шартлари тўғрисидаги тузилган ёзма контракт (шартнома) ёки оғзаки битим бўйича ишлайдиган шахслар бўлиб, улар ана шу фаолият учун ёлланиш вақтида келишиб олинган иш ҳақини оладилар.

Фрикцион ишсизлик дейилганда, ишчи кучининг бир иш жойидан бошқа иш жойига ишга ўтаётганда ишсиз қолиш ҳолатига айтилади.

Шахснинг эҳтиёжи – бу, инсонда ҳаракатга интилишни вужудга келтирувчи бирор-бир нарсанинг йўқлигини англашдир. Унинг нормал ҳаёт кечириши учун озуқа, уй-жой, об-ҳаво зарур бўлса, хотин-қизларга эса уларнинг кўзга ташланиб туриши учун чиройли безаклар даркор.

Эҳтиёжлар – бу, шахснинг яшаши ва ўзини-ўзи сақлашига доир зарур воситалар ва шарт-шароитлар яратиш тўғрисидаги ғамхўрлик қилиши, яшаш муҳити билан барқарор мувозанатни сақлашга интилишдир.

Қадриятлар – бу, субъект, жамият, синф, ижтимоий гуруҳнинг ҳаёт ва ишнинг асосий ва муҳим мақсадлари тўғрисидаги, шунингдек, ана шу мақсадларга эришишнинг асосий воситалари ҳақидаги тасаввурларидир.

Қизиқиш – бу, шахснинг у ёки бу нарсага қаратилган билиш эҳтиёжининг намоён бўлиш шакли бўлиб, бу ижобий ҳис-туйғу уйғотиши мумкин.

Қобилият – бу, ходимда ўзига юкланган вазифаларни бажариш учун касб малакаси мавжудлиги, етарли даражадаги жисмоний куч-қувват ва чидамлилиқ, уқувлилиқ; умумий маданият борлиги ва шу кабилардир.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

“МЕҲНАТ ИҚТИСОДИЁТИ”

фанидан
ИЛОВАЛАР

САМАРҚАНД 2018

О‘ЗБЕКISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Ro‘yxatga olindi:

№ _____
2018 y. “ ___ ” _____

“TASDIQLAYMAN”

O‘quv ishlari bo‘yicha
prorektor _____ Q.J.Mirzayev

“ _____ ” _____ 2018 yil

“MEHNAT IQTISODIYOTI”
fanining
ISHCHI DASTURI

Bilim sohasi: 200000 - Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta’lim sohasi: 230000 - Iqtisod
Ta’lim yo’nalishi: 5230100- Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar)

Umumiy o’quv soati	134 soat
Shu jumladan:	
Ma’ruza mashg’ulotlari	36 soat (5 – semester – 36 soat)
Amaliy mashg’ulotlari	36 soat (5 – semester – 36 soat)
Mustaqil ta’lim va mustaqil ishlar	62 soat (5 – semester – 62 soat)

Samarqand – 2018

Fanning ishchi dasturi Samarqand iqtisodiyot va servis instituti o‘quv-uslubiy kengashining 2018 yil ___ avgustdagi 1-sonli majlis bayoni bilan tasdiqlangan “Mehnat iqtisodiyoti” fan dasturi asosida tayyorlangan.

Fan dasturi Samarqand iqtisodiyot va servis instituti o‘quv-uslubiy kengashining 2018 yil ___ avgustdagi 1-sonli majlis bayoni bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchilar:

A.P.Hazratov- SamISI «Iqtisodiyot» kafedrasida assistenti.

L.U.Maxmudov- SamISI «Iqtisodiyot» kafedrasida assistenti.

Taqrizchilar:

SH.O.Quvondiqov - SamDU “Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrasida dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi;

SH.A.Sultonov - SamISI, “Iqtisodiyot” kafedrasida mudiri, iqtisod fanlari nomzodi.

SamISI Iqtisodiyot va menejment
fakulteti dekani:

2018 yil “_____” _____ Sh.M.Isломov
(imzo)

Iqtisodiyot kafedrasida mudiri:

2018 yil “_____” _____ Sh. A.Sultonov
(imzo)

1. O'quv fanining o'qitilishi bo'yicha uslubiy ko'rsatma

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni modernizatsiya qilish jarayoni jamiyat faoliyati rivojlanishining mutlaqo yangi asoslarini ishlab chiqilishini talab etadi.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar va iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, uning ko'lamini kengaytirish bilan bog'liq masalalarning nazariy va amaliy tomonlarini o'rganishda "Mehnat iqtisodiyoti. Inson taraqqiyoti" fani muhim ahamiyat kasb etadi.

Inson taraqqiyoti konsepsiyasi inson taraqqiyotini investitsiyalashni ikki tomonlama jarayon sifatida ko'rib chiqadi. Bir tomondan, bu inson imkoniyatlarini salomatlikni mustahkamlash, bilim olish, kasbiy ko'nikmalarni takomillashtirish orqali kengaytirish. Boshqa tomondan bu ishlab chiqarish maqsadlari, madaniy, siyosiy faoliyati uchun kishilarning o'zlashtirgan bilimlaridan o'rnida foydalanishdir. Ushbu nuqtai nazardan inson taraqqiyoti konsepsiyasi, bo'lg'usi iqtisodchilar, tadqiqotchilar, jamoatchilik va biznes-ma'murlar guruhlari o'rtasida uni qo'llash usuli va uslublarini o'rganish va targ'ib etish masalasi dolzarbdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida aholining ish bilan bandligini ta'minlash bo'yicha quyidagilarni alohida ta'kidlab o'tdilar: "... Ammo ana shunday muhim sa'y-harakatlarga qaramasdan, aholining muammolarini tizimli o'rganish, ularni aniq hal etish, ayniqsa, ijtimoiy sharoiti og'ir ayollarni qo'llab-quvvatlash, yoshlar va xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olish, ularni ish bilan ta'minlash masalalarida tashkilotlarning ishtiroki yetarli darajada sezilmayapti. Ular faqat nomiga yig'ilishlar o'tkazish bilan mashg'ul bo'lib qolmoqda".³²

Shunday ekan, jamiyatning barcha iqtisodiy va ijtimoiy muammolariga mehnat tushunchasi nuqtai nazaridan yondashib, bu muammolarni hal etishga "Mehnat iqtisodiyoti" fani orqali erishish mumkin.

"Mehnat iqtisodiyoti" fanining maqsadi – mehnat munosabatlari sohasidagi qonuniyatlarni, shu jumladan, mehnat mohiyati namoyon bo'lishining o'ziga xos shakllari, chunonchi, ish bilan bandlik, mehnatni tashkil etish, unga haq to'lash, uning samaradorligi, mehnat sotsiologiyasi bilan bog'liq bir qator muammolarni o'rganishdan iboratdir.

Fanning vazifasi – talabalarga iqtisodiyotni yangilash va modernizatsiyalash sharoitida mehnatni tashkil etish, mehnat resurslarining shakllanishi va ulardan samarali foydalanish muammolarini o'rganish; iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirishning asosiy muammolarini aniqlash; bozor mexanizmi tizimida mehnat bozorining shakllanishi va rivojlanishi muammolarini o'rganish; aholining ish bilan bandligi va ishsizlikni kamaytirishning yo'llarini aniqlash; korxonaning ish haqi tizimini tahlil qilish va

³² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // "Xalq so'zi" gazetasi. 2017 yil 23 dekabr.

mehnat ko'rsatkichlari tahlili ; aholi turmush darajasi daromadlarini oshirish muammolarini o'rganish; mehnat sohasida aniq sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish tahlil qilish asosida xulosalar chiqarishni o'rgatishdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar

“Mehnat iqtisodiyoti” fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

- mehnatning namoyon bo'lish shakllari va funksiyalari;
- ish joyini tashkil etish va unga qo'yiladigan asosiy talablar;
- mehnat resurslarining shakllanishi;
- mehnat bozorining shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari;
- mehnat bozorini tahlil qilishning iqtisodiy-matematik modellarini tatbiq etish usullari va axborot manbalari;
- aholining ish bilan bandlik konsepsiyasi;
- korxonada mehnatni tashkil qilinganlik holatini baholash ko'rsatkichlari;
- ish haqini tashkil etishning asosiy elementlari;
- mehnat unumdorligini oshirish omillari va zahiralari;
- xodimlarni ijtimoiy muhofaza qilish omillari va mexanizmlari haqida tasavvurga ega bo'lishi;
- aholini ish bilan bandligini tartibga solish mexanizmlarini;
- mehnat resurslari balansini tuzish va ishga joylashishga muhtoj shaxslar sonini aniqlash uslubiyatini;
- ish vaqti balansi ko'rsatkichlarini hisoblashni;
- mehnat unumdorligini o'lchash usullari va ulardan foydalanishni;
- korxonadagi mehnat sharoitlari bilan bog'liq ish vaqti yo'qotishlarni aniqlash usullarini bilishi va ulardan foydalana olishi;
- mehnat bozori kon'yukturasi va uning ishlash mexanizmini aniqlash;
- aholining ish bilan bandlik samaradorligi monitoringini amalga oshirish;
- asosiy ish natijalari uchun rag'batlantirish tizimlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini aniqlash;
- ish vaqti fondini tuzish va undan foydalanishni iqtisodiy tahlil qilish;
- mehnat sharoiti va uning holatini belgilovchi iqtisodiy, ijtimoiy va tashkiliy tadbirlarning samaradorligini aniqlash ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak;
- mehnatga haq to'lash uchun ajratilgan mablag'lardan foydalanish samaradorligini hisoblash, mehnat bozorida talab va taklifni istiqbollashtirish malakalariga ega bo'lishi kerak.

2. Ma'ruza mashg'ulotlari

№	Ma'ruza mavzulari	hajmi
1.	Mehnat to'g'risidagi fanning yuzaga kelishi va uning jamiyat rivojlanishidagi roli	2
2.	Mehnat iqtisodiyotining predmeti va uslubiyati	2
3.	Mehnat jarayonlarini tashkil etish	2
4.	Bozor xo'jaligi tizimida mehnat bozori	2
5.	Mehnat resurslari va mehnat potentsiali	2
6.	Aholini ish bilan bandligi nazariyalari va ularni amalda qo'llanilishi	4
7.	Aholi ish bilan bandligining shakllanishi va mohiyati	2
8.	Ishchi kuchi migratsiyasi va uning mehnat bozoriga ta'siri	2
9.	Ishsizlik: sabablari, hususiyatlari va kamaytirish yo'llari	4
10.	Mehnat unumdorligi: tushunchasi, o'lchash omillari va rezervlari	2
11.	Aholining turmush darajasi, daromadlari va uni davlat tomonidan tartibga solish	2
12.	Personal va inson resurslarini boshqarish	2
13.	Ish haqini tashkil etish va uni isloh qilish	2
14.	Mehnatga haq to'lash tizimlarini tashkil etish	2
15.	Aholini ijtimoiy muhofaza qilish muammolari	2
16.	Bozor munosabatlari tizimida mehnatni boshqarish	2
Jami:		36

Ma'ruza mashg'ulotlari multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyalarda o'tiladi.

3. Amaliy mashg'ulotlar

№	Amaliy mavzulari	hajmi
1.	Mehnat to'g'risidagi fanning yuzaga kelishi va uning jamiyat rivojlanishidagi roli	2
2.	Mehnat iqtisodiyotining predmeti va uslubiyati	2
3.	Mehnat jarayonlarini tashkil etish	2
4.	Bozor xo'jaligi tizimida mehnat bozori	2
5.	Mehnat resurslari va mehnat potentsiali	2
6.	Aholini ish bilan bandligi nazariyalari va ularni amalda qo'llanilishi	4
7.	Aholi ish bilan bandligining shakllanishi va mohiyati	2
8.	Ishchi kuchi migratsiyasi va uning mehnat bozoriga ta'siri	2
9.	Ishsizlik: sabablari, hususiyatlari va kamaytirish yo'llari	4
10.	Mehnat unumdorligi: tushunchasi, o'lchash omillari va rezervlari	2
11.	Aholining turmush darajasi, daromadlari va uni davlat tomonidan tartibga solish	2
12.	Personal va inson resurslarini boshqarish	2
13.	Ish haqini tashkil etish va uni isloh qilish	2
14.	Mehnatga haq to'lash tizimlarini tashkil etish	2
15.	Aholini ijtimoiy muhofaza qilish muammolari	2
16.	Bozor munosabatlari tizimida mehnatni boshqarish	2
Jami:		36

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurollari bilan jihozlangan auditoriyada har bir akademik guruhga alohida o'tiladi. Mashg'ulotlar interfaol usullar yordamida o'tiladi, "Keys - stadi", fan mavzulariga oid masalalar mazmuni o'qituvchi tomonidan belgilanadi. Ko'rgazmali materiallar va axborotlar multimedia vositalari yordamida o'tiladi.

Kurs ishini tashkil etish bo'yicha uslubiy kursagmalar
Fan bo'yicha kurs ishi namunaviy o'quv rejada rejapashtirilmagan.

4. Mustaqil ta'lim va mustaqil ish

№	Amaliy mavzulari	hajmi
1.	Mehnat to'g'risidagi fanning yuzaga kelishi va uning jamiyat rivojlanishidagi roli	2
2.	Mehnat iqtisodiyotining predmeti va uslubiyati	4
3.	Mehnat jarayonlarini tashkil etish	4
4.	Bozor xo'jaligi tizimida mehnat bozori	4
5.	Mehnat resurslari va mehnat potentsiali	4
6.	Aholini ish bilan bandligi nazariyalari va ularni amalda qo'llanilishi	4
7.	Aholi ish bilan bandligining shakllanishi va mohiyati	4
8.	Ishchi kuchi migratsiyasi va uning mehnat bozoriga ta'siri	4
9.	Ishsizlik: sabablari, hususiyatlari va kamaytirish yo'llari	4
10.	Mehnat unumdorligi: tushunchasi, o'lchash omillari va rezervlari	4
11.	Aholining turmush darajasi, daromadlari va uni davlat tomonidan tartibga solish	4
12.	Personal va inson resurslarini boshqarish	4
13.	Ish haqini tashkil etish va uni isloh qilish	4
14.	Mehnatga haq to'lash tizimlarini tashkil etish	4
15.	Aholini ijtimoiy muhofaza qilish muammolari	4
16.	Bozor munosabatlari tizimida mehnatni boshqarish	4
Jami:		62

Талабалар мустақил ишни тайёрлашда ушбу фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланилади ва жорий назорат сифатида баҳоланади:

- **мавзулар бўйича конспект** (реферат, тақдимот) **тайёрлаш**. Назарий материални пухта ўзлаштиришга ёрдам берувчи бундай усул ўқув материалга диққатни кўпроқ жалб этишга ёрдам беради. Талаба конспекти турли назорат ишларига тайёргарлик ишларини осонлаштиради, вақтни тежайди;

- **ўқитиш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилган тизимлари билан ишлаш**. Талабалар маъруза ва амалий машғулотлар давомида олган билимларини ўзлаштиришлари, турли назорат ишларига тайёргарлик кўришлари учун тавсия этилган электрон манбалар, инновацион дарс лойихаси намуналари, уз-узини назорат учун тест топшириқлари в.б.;

- **фан бўйича қўшимча адабиётлар билан ишлаш.** Мустақил ўрганиш учун берилган мавзулар бўйича талабалар тавсия этилган асосий адабиётлардан ташқари қўшимча ўқув, илмий адабиётлардан фойдаланадилар. Бунда рус ва хорижий тиллардаги адабиётлардан фойдаланиш рағбатлантирилади;

- **ИНТЕРНЕТ тармоғидан фойдаланиш.** Фан мавзуларини ўзлаштириш курс иши, битирув малакавий ишларини ёзишда мавзу бўйича ИНТЕРНЕТ манбааларини топиш, улар билан ишлаш назорат турларининг барчасида қўшимча рейтинг баллари билан рағбатлантирилади:

- **Мавзуга оид масалалар, кейс-стадилар ва ўқув лойихаларини ишлаб чиқиш ва иштирок этиш;**

- **Илмий семинар ва анжуманларга тезис ва мақолалар тайёрлаш ва иштирок этиш;**

- Мустақил таълимни ташкил этиш бўйича услубий кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабаларга асосий маъруза мавзулари бўйича амалий топшириқ, кейс стадилар ечиш услуби ва мустақил ишлаш учун вазифалар белгиланади.

Mehnat iqtisodiyoti фанидан талабалар билимини рейтинг тизими асосида баҳолаш меъзони

5. Фан бўйича талабалар билимини баҳолаш ва назорат қилиш меъзонлари

Баҳолаш усуллари	Экспресс тестлар, ёзма ишлар, оғзаки сўров, презентациялар.
Баҳолаш мезонлари	<p>86-100 балл «аъло»</p> <ul style="list-style-type: none"> – фанга оид назарий ва услубий тушунчаларни тўла ўзлаштира олиш; – фанга оид кўрсаткичларни иқтисодий таҳлил қилишда ижодий фикрлай олиш; – ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; – меҳнат муносабатларига оид таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш; – ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; – таҳлил натижалари асосида вазиятга тўғри ва холисона баҳо бериш; – ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; – ўрганилаётган жараёнларни аналитик жадваллар орқали таҳлил этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш. <p>71-85 балл «яхши»</p> <ul style="list-style-type: none"> – ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; – таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш;

<p>– ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш;</p> <p>– ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш;</p> <p>– ўрганилаётган жараёнларни жадваллар орқали таҳлил этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш.</p> <p>55-70 балл «қониқарли»</p> <p>– ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш;</p> <p>– ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш;</p> <p>– ўрганилаётган жараёнларни аналитик жадваллар орқали таҳлил этиш.</p> <p>0-54 балл «қониқарсиз»</p> <p>– ўтилган фаннинг назарий ва услубий асосларини билмаслик;</p> <p>– иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни таҳлил этиш бўйича тасаввурга эга эмаслик;</p> <p>– ўрганилаётган жараёнларга иқтисодий усулларни қўллай олмаслик.</p>			
	Рейтинг баҳолаш турлари	Макс.балл	Ўтказиш вақти
	Жорий назорат:	35	
	Маъруза машғулотларда фаоллиги, мунтазам равишда конспект юритиш учун	6	Семестр давомида
	Мустақил таълим топшириқларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши	9	
	Амалий машғулотларда фаоллиги, саволларга тўғри жавоб берганлиги, амалий топшириқларни бажарган-лиги учун	20	
	Оралик назорат (Оралик назорат тасдиқланган график асосида дарс машғулотларидан сўнг ташкил этилади).	35	
	Биринчи оралик назорат ёзма иш (маърузачи ва амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади)	15	8-9 ҳафта
	Иккинчи оралик назорат ёзма иш (маърузачи ва амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади)	20	15-16 ҳафта
	Яқуний назорат	30	18-ҳафта
	Ёзма	30	

	Жами	100	
--	-------------	------------	--

6. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar va axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

1. Abduraxmonov Q.X., Shoyusupova N.T. Mehnat iqtisodiyoti: ijtimoiy-mehnat munosabatlari. Darslik - T.: 2011. –494b.
2. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. Darslik. - T.: MEHNAT, 2009. - 706 b.
3. Abdurahmonov Q.X., Xolmo'minov Sh.R., Zokirova N.Q. Personalni boshqarish. Darslik.– T.: O'qituvchi, 2008. – 652 b.
4. Abdurahmonov Q.X. “Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi”. Darslik. T.: “Fan va texnoloigiya”, 2012.- 388 b.
5. Abdurahmonov Q.X.va boshqalar. “Inson taraqqiyoti”. Darslik. T.: “Fan va texnoloigiya”, 2013.- 476 b.
6. Bulanov I.S, Volgin R.A. Rinok truda. Uchebnik. – M.: Ekzamen, 2007. – 479 s.
7. Mumladze R.G. Ekonomika i sotsiologiya truda. Uchebnik. - M.: KNORUS, 2007. – 328 s.
8. Kibanov A.Ya. Ekonomika i sotsiologiya truda. Uchebnik. - M.: INFRA-M, 2010. – 548 s.
9. Genkin B.M. Ekonomika i sotsiologiya truda: Uchebnik dlya vuzov. –3–e izd., dop. – M: Izd–vo NORMA, 2007. – 448 s.
10. Odegov Yu.G. Ekonomika truda: Uchebnik. V 2 t. tom 1.– M.: Alfa-Press, 2007. - 760 s.
11. Odegov Yu.G. Ekonomika truda: Uchebnik. V 2 t. T. 2. – M.: Alfa-Press, 2007. – 924 s.
12. Upravleniye personalom. Teoriya i praktika: uchebnik/ V. R. Vesnin. - M.: Prospekt, 2010. - 688 s.
13. Personalniy menedjment: uchebnik/ S. D. Reznik, V. V. Bondarenko, S. N. Sokolov i dr.. - 3-ye izd., pererab. i dop.. - M.: INFRA-M, 2010. - 558 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // “Xalq so'zi” gazetasi. 2017 yil 23 dekabr.
15. Amduraxvonov Q.X., Shoyusupova N.T. “Aholini ish bilan bandligi” o'quv qo'llanma – T.: 2011. – 291 b.
16. Abduraxmanov i dr. Chelovecheskoye razvitiye. Uchebnoye posobiye.-T.:Fan va texnologiyalar, 2012.-375s.

17. Abdurahmonov Q.X., Imomov V. O‘zbekistonda mehnat potensialidan samarali foydalanish va uni boshqarish. – T.: Akademiya, 2008.-223b.
18. Zokirova N.K. Sotsialno-trudovie otnosheniya: mejdunarodniy i natsionalniy aspekti.T.: Fan.2008. – 95s.
19. Zaynutdinov Sh.N., Nurimbetov R.I. Personalni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent. Yangiyul poligraf service, 2007. – 320 b.
20. Upravleniye chelovecheskimi resursami: Uchebnoye posobiye/ A. I. Barlashov, I. D. Kotlyarov, A. G. Sanina. - SPb.: Piter, 2012. - 320 s.
21. Upravleniye trudovimi resursami: uchebnoye posobiye/ G. F. Krasnojenova, P. V. Simonin. - M.: INFRA-M, 2010. - 159 s.
22. Menedjment v oblasti oxrani truda: uchebnoye posobiye/ A. K. Marengo. - M.: Alfa-Press, 2010. - 152 s.
23. Motivatsiya personala: Uchebnoye posobiye: Prakticheskiye zdaniya (praktikum)/ Yu. G. Odegov, G. G. Rudenko, S. N. Apenko , A. I. Merko. - M.: Alfa-Press, 2010. - 640 s.
24. Upravleniye personalom organizatsii: uchebnoye posobiye/ N. V. Fyodorova. - 2-ye izd., pererab. i dop.. - M.: KNORUS, 2010. - 512 s.
25. Slezinger G.E. Trud v usloviyax rinochnoy ekonomiki. Uchebnoye posobiye. – M.: Izdatelstvo “INFRA- M”.: 2007. – 336 s.
26. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqarish/Abulqosimov H.P. va boshqalar.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi.–T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2007. -240 b.
27. Ryazansev S.V. Trudovaya migratsiya v SNG i Baltii: tendensii, posledstviya, regulirovaniye. –M.: Formula prava. 2007. –147s.
28. Xodiyev B.Yu. va boshq. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: o‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2010. – 267 b.
29. Ekonomika O'zbekistana.Informatsionno-analiticheskiy obzor.-T.: Proyekt YUSAID .2008.-245b.
30. O‘zbekistonda kasanachilik: tashkil etish imkoniyati va rivojlanish tajribasi (qonunchilik va amaliyot).O‘quv-uslubiy qo‘llanma. –T.: O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi. 2008. -123 b.

Internet saytlari

31. <http://www.economics.ru>
32. <http://www.ved.ru>
33. <http://www.ser.uz>

34. <http://www.uza.uz>
 35. <http://www.ifnr.uz>
 36. <http://www.Lex.uz>
 37. <http://www.ziyonet.uz>

Меҳнат иқтисодиёти фанидан талабалар билимини рейтинг тизими асосида баҳолаш меъзони

Баҳолаш усуллари	Экспресс тестлар, ёзма ишлар, оғзаки сўров, презентациялар.		
Баҳолаш мезонлари	<p>86-100 балл «аъло»</p> <ul style="list-style-type: none"> – фанга оид назарий ва услубий тушунчаларни тўла ўзлаштира олиш; – фанга оид кўрсаткичларни иқтисодий таҳлил қилишда ижодий фикрлай олиш; – ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; – меҳнат муносабатларига оид таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш; – ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; – таҳлил натижалари асосида вазиятга тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; – ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; – ўрганилаётган жараёнларни аналитик жадваллар орқали таҳлил этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш. <p>71-85 балл «яхши»</p> <ul style="list-style-type: none"> – ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; – таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш; – ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; – ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; – ўрганилаётган жараёнларни жадваллар орқали таҳлил этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш. <p>55-70 балл «қониқарли»</p> <ul style="list-style-type: none"> – ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; – ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; – ўрганилаётган жараёнларни аналитик жадваллар орқали таҳлил этиш. <p>0-54 балл «қониқарсиз»</p> <ul style="list-style-type: none"> – ўтилган фаннинг назарий ва услубий асосларини билмаслик; – иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни таҳлил этиш бўйича тасаввурга эга эмаслик; – ўрганилаётган жараёнларга иқтисодий усулларни қўллай олмаслик. 		
	Рейтинг баҳолаш турлари	Макс.балл	Ўтказиш вақти
	Жорий назорат:	35	
	Маъруза машғулотларда фаоллиги, мунтазам	6	Семестр

	равишда конспект юритиш учун		давомида
	Мустақил таълим топшириқларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши	9	
	Амалий машғулотларда фаоллиги, саволларга тўғри жавоб берганлиги, амалий топшириқларни бажарган-лиги учун	20	
	Оралик назорат (Оралик назорат тасдиқланган график асосида дарс машғулотларидан сўнг ташкил этилади).	35	
	Биринчи оралик назорат ёзма иш (маърузачи ва амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади)	15	8-9 ҳафта
	Иккинчи оралик назорат ёзма иш (маърузачи ва амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади)	20	15-16 ҳафта
	Якуний назорат	30	18-ҳафта
	Ёзма	30	
	Жами	100	